

ԳՐԱԿԱՆ ՄՓՅՈՒՌՔ

տարեգիրք



ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտ

ՀՀ Ափյուղքի նախարարություն

ԳՐԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔ

2011

տարեգիրք



ԵՐԵՎԱՆ
2011

Տպագրվում է ՀՀ Սփյուռքի նախարարության պատվերով

Հրատարակության է երաշխավորված ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտի գիտխորհրդի կողմից

ՀՏԴ 891.981:891.981.0:01

ԳԴՄ 84Հ+83.3Հ+91

Գ870

***Տարեգիրքը ձևավորված է Արշիլ Գորկու
ստեղծագործություններով***

Գրական Սփյուռք: Սփյուռքահայ գրականության տարեգիրք/
Խմբ. խորհուրդ՝ Ա. Իսահակյան և ուրիշ. - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի
անվ. գրակ. ինստ., 2011. - 352 էջ:

ՀՏԴ 891.981:891.981.0:01

ԳԴՄ 84Հ+83.3Հ+91

ISBN 978-99941-2-625-5

© ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտ, 2010

ԳՐԱԿԱՆ ՄՓՅՈՒՌՔ 2011

Սփյուռքահայ գրականության տարեգիրք

ԳՐԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔ

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ավիկ Իսահակյան - խորհրդի նախագահ

Հրաչյա Սարիբեկյան - գլխավոր խմբագիր

Արքմենիկ Նիկողոսյան - պատասխանատու քարտուղար

Արմեն Ավանեսյան

Վարդան Դևրիկյան

Պ
Ո
Ն
Ե
Ջ
Ի
Ա





Յակոբ ՊԱԼԵԱՆ

Ծն. 1935, Ալեքսանդրեթ. վաղ մանկության փոխադրում է Հալէպ. ապա Հոմս, ապա կրկին Հալէպ: Նախակրթութիւն՝ Հալէպ եւ Լիբանան: Երկրորդական ուսում՝ Հալէպի Քարէն Եբբէ ձեմարանը: Ասարտած՝ Պէյրութի Ֆրանսական համալսարանի Բարձրագոյն դպրութեանց դպրոցը, *cole Supérieure des Lettres*, իբրեւ գրականութեան եւ իմաստասիրութեան ուսուցիչ: Պաշտօնավարած՝ Քարէն Եբբէ ձեմարանը, Լիբանանի Մարիստներու քոլէճը, Ս. Նշան վարժարանը, Պէյրութի Նշան Փալանձեան ձեմարանը: 1974ին հաստատուած Փարիզ, ուր գործուն դեր ունեցած է Մարսիլիայի ձեմարանի հիմնադրութեան մէջ, շրջան մը խմբագրած է Փարիզի ԿԱՄՔ օրաթերթը եւ վարած է Փարիզի հայկական ձայնասփիւղը: Ներկայիս վարիչ-խմբագիրն է ԲԱԳԻՆ գրական հանդէսին: Լոյս է ընծայած շուրջ տասնըհինգ հատորներ, գրական, գրականագիտական եւ հրապարակագրական բովանդակութեամբ: Բանաստեղծութիւններու հատոր մը եւ վէպ մը: Նոր լոյս տեսած են «Հայ Դատ մտածել եւ հետապնդել» եւ «Ինքնութիւն, որակ, մշակոյթ եւ վերականգնում» գործերը, Անթիլիասի տպարանէն, հրատարակութիւն՝ Դէորզ Մելիտինեցի մրցանակի: Հրատարակութեան համար պատրաստ են վէպ եւ արձակ էջերու հատոր մը: Յակոբ Պալեան կապէս յանձնառու մտաւորական է: Իր տագնապներուն առանցքը կը կազմեն հայոց իրաւունքը, մշակոյթը, արեւմտահայուն եւ արեւմտահայերէնի անաղարտ գոյատեւումը, Հայ Դատին անմնացորդ նուիրումը եւ հայոյ ինքնութեան պահպանումը եւ վերականգնումը:

ՀՈՐԻԶՈՆ ԱՆՀՈՒՆԻ

Լոռիին ու առանձնություն
Կը փակեն դռները աշխարհի
Գաղտնասացությամբ կը պարզուի
Հորիզոնները լոյսի
Ապրուած եւ ապրուող
Կեանքէն անդին խորհուրդներուն
Շլացնող իրաւի թաշուրեամբ
Ստուերները կը բաբախեն
Անծանօթ յաւերժի
Մեծ ձամբորդութեան կ'արձագանգեն
Աստղերէն անդին կ'ըսեն թէ
Մութ խռոչներ կան անխօս
Անոնց ետին գտնուող
Անպատասխան գաղտնիքներուն
Անսահմանութեան առթած
Հարցումներու սարսուռներով
Կ'արբեման անջատուած
Պաշտուած կրկներեւոյթներէն
Տարածուող պարագրկող իմաստ
Որոնելով մութէն անդին
Իմաստ՝ առանց որուն
Կը մնայ կրծող մեծ կատակը դառն
Մեծն Սոկրատ կը շարունակէ
Թակել դարպասը հոգիներու
Հարցումները աւելի կարեւոր են
Քան պատասխանները...
Ինչպէս հարցը մանկան
Պատգամին աստուածաշնչական
Թէ ի սկզբանէ Աստուած էր Բանն
Եւ Բանն էր Աստուած...
Իսկ անկէ՞ առաջ... Մութէն եւ լոյսէն
Անդին հոգիի սպասում
Լոռիին ու առանձնություն
Ուրկէ թռիչք կ'առնէ մարդը իրաւ
Ճգնաւորն է որ պիտի գիտնայ
Անհունները սարսափին:

Յիշողութիւն յիշել կը յիշեմ
 Ժառանգուած պատկերներ
 Միգամածին մէջ անգիտակիցի
 Փոթորիկներ ինչպէս որ անոնք կան
 Հեռու հեռաւոր անհուն աստղերու վրայ
 Արեւներ հրաշէկ մոլորակներ հանգած
 Կամարներուն տակ հոգիիս
 Պահուած տաղող կայծեր
 Հագիւ բացուած էի խօսքի հմայքին
 Պոռացի մեր տան աստիճաններէն
 Բարձրացող մարդոց օտար եւ այլադէմ
 Ջեմ տար մի տանիք
 Աթոռներն ու սեղանները մեր տան...
 Այդքան ալ հին չէ պատմութիւնը այդ
 Ժառանգութիւն տրորուած մանկան հոգիի
 Հազար ինն հարիւր տասնըհինգ չէ
 Այլ հազար ինն հարիւր երեսուն ինն
 Բեռնակառքի մը վրայ
 Նստած ակողինի եւ վերմակի հակին
 Գաղթական կ'ըլլայինք հայր եւ մայր
 Հանի ու նանի ակեհեր
 Այդ օրերուն ինչպէս գիտնայի
 Մեր հայրերու եւ մայրերու
 Դառն փորձը կը կրկնուէր
 Կեանք մը ամբողջ տուն ունեցայ
 Տուներ փոխեցի եւ փնտռեցի տուն
 Հայրենիք ծննդավայր բնակավայր
 Ջնոյնացան երբեք եւ ապրեցայ
 Կ'ապրիմ յար որպէս հիւր
 Հիւր իջեանած հիւրանոցներ
 Երազի հայրենիքն անգամ հիւրանոց է
 Ուր օտար եմ կ'ըսեն թէ օտար եմ
 Կ'ըսեն Եկնոր երազներդ թող թարմանան

Բանաստեղծը տառապեալ կ'ըսէր՝
 Եւ կերթամ յար ուր հովեր չար զիս տանին
 Հոս հոն նման զօս անկենդան տերեւին...
 Հայրենիք ծննդավայր բնակավայրեր
 Անուններ բացուող փակուող հորիզոններ
 Որոնց տէր չեղայ երբեք բայց ըսին
 Որ ազատ եւ կենդանի ծառան եմ անոնց
 Աշխարհաքաղաքացի զոր ըլլալ չընտրեցի
 Բայց օրերուն հետ թաւալագլոր
 Ծառի ստուերէն հեռու ինկած հեռացած
 Արտամետի անտէր որբացած խնձոր
 Ծառն անգամ կը դառնայ երազի յուշ
 Եւ կախուած քարտէս մը խճըճուած
 Գիրքեր շարէ շար ժառանգութիւն լոյսի
 Յիշատակի լոյսեր մրափող...
 Հայրենիք ծննդավայր կորուսեալ
 Բնակավայրեր են բազմանուն
 Սպասման սրահներ ալլադէմ
 Մինչեւ որ հանգչի մղձաւանջը առհաւական...

ԾԱԳՈՂ ԼՈՅՍԻՆ ՀԵՏ

Գարնան առաւօտ...
Մշուշ ըլլայ թէ արեւ
Կը ծագի լոյսը կեանքին
Գալիք օրերու խոստում
Անորոշ անկերպարանք
Յուզումներու մշուշին մէջ
Թաղուած
Յուշ դարձած երազներով
Բեռնատր
Խուսափող եւ կրկնող օրերու
Նուագ միալար
Իմաստունը ըսած էր
Կարելի չէ
Նոյն ջուրին մէջ թաթխուիլ
Երկու անգամ
Կրկնել ուրախութիւն ու ցաւ
Երջանկութիւնը յիշատակ է սոսկ
Որ կ'ապրի
Երբ արդէն թռած է բոյնէն
Թեւերուն վրայ
Ժամանակին անողոք
Իր ետին ձգելով
Ֆեթիշներ
Ռումբերու մէջ դեռ յամեցող
Բոյրը կնոջ մարմնին
Ըմբոստութեան ձամբուն վրայ ինկած
Յիշատակը զոհուած ընկերոջ
Ինչպէս լուսնի խաւարման դէմ ձակատող
Լաճերու աղմուկը թիթեղային
Ամէն առաւօտ
Երբ կը բանամ կոպերս ծանրացած
Եւ կը լուսն աչքերս լոյսով
Կը զգամ
Որ ժամը վերջնական մեկնումի
Յետաձգուած է

Յակոբ Պալեան

Քմայքով մը խորհրդաւոր
 Որ կը պարէ
 Սկիզբին եւ վերջին միջեւ
 Բաւիղին վրայ մեծ հարցականի
 Կեանքը...
 Եթէ բռնենք ,
 Եթէ բռնել յանդգնինք
 Փէշը քմայքին
 Հարց տանք
 Նայելով լոյսին
 Թէ ինչ կ'ընենք բաւիղին վրայ
 Եւ ինչո՞ւ
 Կ'իմանանք
 Իմաստը արկածախնդրութեան
 Սկիզբէն առաջի
 Եւ վերջէն վերջի
 Ակնթարթին
 Զոր սիրեցինք
 Կոչեցինք կեանք
 Բայց ընթացանք
 Խուփ ականջներով
 Չլսեցինք ճշմարտութիւնը բութ
 Մարգարէին Շէքսպիր
 Որ դողանջեց
 Դարերու դիմաց
 Եւ չենք լսել սարսափով
 Թէ կեանքը...
 Պատմութիւն մըն է
 Պատմուած ապուշի մը կողմէ
 Որ ոչինչ կը նշանակէ
 Ամէն առաւօտ
 Երբ լոյսը կը գրկեն բաց աչքերով
 Ապշած կը դիտեն
 Ակնթարթը ոչինչ նշանակող
 Սկիզբի եւ վերջի միջեւ
 Զգուած պարանը Արիանի
 Որ կը տանի դէպի ելքը...
 Ելքը Յոյսին որ չկայ եւ կայ...

ԺԱՅՌԵՐ ՄՏԵՐԻՄ

Կը նախանձիւն ժայռերուն
Ժայռեր վեհանիստ
Կու գանք կ'անցնինք
Պահ մը կանգ կ'առնենք
Անոնց ստուերը հրաւէր է
Տօթակէզ միջօրէին
Լուռ բարեկամ
Հեռու քաղաքի գոհներէն ցոյի
Երբ աղմուկը կը դադրի
Եւ կը սկսին մեղեդիներ
Բնութիւնը մոռցուած
Կը դառնայ խտիղ հոգիի
Ինքնատիպ
Անվարձ խտիղ զգայարանքներու
Կը կորսուին
Կրկնութիւնները միօրինակութեան
Կը տիրանան աշխարհներուս մտերիւմ
Մոռցուած
Ուր կային սէրեր
Երազներ կան մոխիրներու տակ
Թրթռացումներ դեռ առկայծող
Յիշեցման լոյսեր
Որոնց վրայ չարն ու չարեր
Դեռ կողքէս անցնող
Սրսկեցին արջասպ
Որ կեանքը հետք չունենայ
Ժայռի ստուերին
Կայ խորհուրդը օրերուն անցեալ
Ստուերները վարագոյրներ են
Որոնց ետին եւ առջեւ
Դեռ կայ հմայքը աչքերու
Խորհրդաւոր խրախիւն
Դեռ կը ծնի

Յակոբ Պալեան

Գորշութեան մէջ փթթող
Գաղտնիքը կեանքի
Կենսատու յոյսի
Ստուերին զովութեամբ արբշիռ
Կը փակուին աչքերս պարտասուն
Արահետներ կը գծուին
Երազներով եւ սէրերով
Կը սրբուիմ...
Կ'անցնի բեռնակառք մը տնքալով
Ու իր ետին կը ձգէ
Ծուխ ու մուխ ամպանման
Սեւ ինչպէս բօթը բաժանման
Գարշահոտ այրած նաւթի
Հով ու անձրեւ պիտի լուան
Ժայռերն աներեր
Կեղտէն մուրին
Բախտաւոր
Հոգիներէն աւելի
Տառապած
Տառապող
Մշուշին մէջ անդոհի
Սպասումով երազի
Որ մատներով կոյսի
Մաքրէ կեղծիքը չարի

Ժայռի ստուերին բոյրեր կան
Արեւէն հարբած ծաղիկներու
Վայրի անանուն
Յուշարար
Երէկի եւ վաղուան
Գաղտնիքներուն բնութեան
Ժայռերու ստուերին
Հանդիպման խոստումներ կան
Բաժանման բալասան
Եւ անակնկալ լուսաւոր նորի :

ԵԹԷ ԳԻՏՆԱՅԻՐ...

Եթէ գիտնայիր թէ ձամբու աւարտին՝
կայ աւարտ մը ձանապարհի
Եթէ գիտնայիր թէ շիջման աւարտին
ինք շիջումը աւարտ չէ սկիզբի
Եթէ չկայ յոյսը շիջումէն ետք գալիքի
չես տեսած յոյսը այդ անծիր գալիքի
Եթէ ակնթարթը եղած է ներկայ մը կոյր
Եւ շողերը մոմերուդ դուն չես փչած
Եթէ թաքնուած չես տեսած սէրերու ետին
Եւ խաբուած ես վարդերով բազմերանգ
Եթէ կնոջ մէջ չես տեսած Եւան յաւերժական
միշտ նոր միշտ հին ձառագայթ վառ
Եթէ բարին ու չարը չես դիմատորած ժպիտով
դաւերն ու նուիրում աչքերդ եմ շղարշած
Եթէ եղած ես ձանձրացող Արարիչի ստեղծած
խամաձիկը բզեզ ինքզինք կրկնող...
Եթէ գիտնայիր կ'ըլլայիր տէր անհեթեթին
Եթէ գիտես գումարել եթէները տուայտանքի
կ'ըլլաս ստեղծիչը սկիզբի եւ աւարտի
աւարտի եւ սկիզբի
Արարիչ անհեթեթի
կը հաղորդուէիր գաղտնիքով գալիքի...

ՍԵՆԻ ԿԱՄՈՒՐՋԻՆ ՎՐԱՅ

Գրական Սփյուռք

Կիրակի ամառ Կիրակի ձմեռ երբ ձանձրոյթը կ'աձի...

Անայլայլ

Սենի կամուրջին բազրիքին մարդիկ...

Իմաստունի պէս հանդարտ հոսող

Ալիքներ վէտվէտ

Ինչպէս էլեկտրալարերու վրայ դաշտերու

Սեւ յորերը աներեր կը հանգչին

Կոթնած երկաթ բազրիքին

Կիներ այրեր

Գրաւուած հոսանքի անդադրում խաղով

Նոյն յարափոփոխ

Խաղն անդադրում

Ժամանակներու անյիշատակ

Անձնատուր ցոլացող շողերուն

Դէմքի մը ետին թաքնուած

Կը սպասեն

Առանձնութեան կնիքով անթափանց

Կեանքի տարած կամ բերելիք

Երջանկութեան ակնդէտ

Յոյսեր հանգած

Դեռ երէկ վառ հրայրքներով անկրկնելի

Երեկոյեան պարին պէս խելառ

Լոյս ըմպող ծիծեռնակներու

Երազ դարձած յոյսեր

Սենը կը հոսի

Նորեր բազրիքին կը կոթնին

Մարդիկ տարբեր եւ նոյն

Իրենց բեռը յոգնութեան եւ ձանձրոյթի

Պիտի յանձնէն գետի իմաստութեան

Ջոյգեր կան կոթնած

Միայնակներ

Կեանքի ձամբեզրին մոռցուածներ

Նոր ոստումներու անյուսութեամբ

Իր աղջնակին հետ կին մը երիտասարդ
 Ափրիկեցի
 Կամուրջի աջէն ձախ անցաւ
 Վերադարձաւ
 Ի՞նչ կը փնտռէր
 Իր կեանքի եզերքը այլ տեղ էր
 Հացի համար կորսուած եզերք
 Դէմքերու ետին
 Ջրսուած եւ չգրուած պատմութիւններ
 Պիտի խօսուի անոնց մասին
 Երբ ջուրը նետուին...
 Սենի վրայ կամուրջ
 Բազրիքին կոթնած մարդիկ
 Ինչպէս լորեր ու սարեակներ
 Դաշտերու էլեկտրալարերու վրայ
 Կը տեսնենք ու կ'անցնինք
 Վաղը թերթերը պիտի գրեն
 Վերտառութիւններով
 Վարկերու յատկացումներու
 Առողջապահութեան
 Սնունդի
 Մարդասիրական օժանդակութեան մասին
 Ճառ խօսողներու պատկերներով
 Կամուրջի բազրիքին կոթնածներ
 Պիտի սպասեն նոր Կիրակին
 Եւ Սենի կամուրջը պիտի սպասէ
 Աքտրեալները Մեծ Քաղաքի...



Հոս կար քաղաք մը եւ կային մարդիկ
Հիմա պատեր կան եւ չկան մարդիկ
Փողոցներէն կ'անցնի կինը ձկնավաճառ
Իր գիլ ձայնը հրաւէր է կօշկակարին
Ան մայթին վրայ կը քննէ խոհիկները ձուկին
Թարմ է թարմ չէ՞ կը սակարկեն
Կինն այդ կը վաճառէ մարմինն իր ձկնահոտ
Խանութի ետի պահեստանոցը առագաստ է
Ուր անգործութեան ձանձրոյթը կը մարի
Երեկոյեան բարկ հոտը այրած մխացող ձէթի
Պիտի տարածուի հին շէնքի անցքերով
Պատերազմի վկայ խենթը պիտի պոռայ
Ամայի անելի պոռունկին կանգնած
Անուններ մոռցուած մեռածի եւ մեկնածի...

Հոս կային մանուկներ երիտասարդներ
Անոնք մեկնած են իրենց հետ տանելով
Պատերն սպիտակ ու երգերն բազմերանգ
Նուագարաններ փող դաշնակ ու թմբուկ
Մնացած են պառաւներ ստուեր պահակ
Պատշգամի գունտ ու կլոր թաղարի ռեհանին
Պատերազմի հանյածանօթ խենթ է կեանք
Որ կը յիշէ կը յիշեցնէ կ'ապրի ու կ'աղմկէ
Իրականի ու պատրանքի պարանին վրայ ձիգ
Ջի հարցներ ոչ ոքի թէ կը լսէն հայիւններն իր
Սորված օրնիքուն կաշի կօշիկ գամողներէն
Հայիւններ գունագեղ անբովանդակ եւ անհասցէ
Ընկեր հեռուէն լսուող մուէզզինի երգին մածուցիկ
Բարձրախօս յորդոր աղօթքներուն անհասկնալի

Գիշերը երբ լռած քաղաքը քիչ մը ատլի լռեց
Անկողնին մէջ կինը չհասկցաւ թէ անշնչելի
Հոտը մարդուն մորթին շապիկին ու գլխուն

Իր տապկած ձուկին ձկնահոտն էր կաշուն
Թէ ձկնավաճառ կնոջ դրոշմը մարմնին
Հոս կար քաղաք կային մարդիկ
Ջկան գացին ամրան տօթին ջուր ալ չկայ
Եւ գումարուող հոտերը կը նեխին
Անցորդները իրենց ձամբան կը փոխեն
Յերեկ կամ գիշեր հեռուէն կու գայ
Ծովուն մէջ բրգացած աղբակոյտէն
Կը հասնին հոտեր մրուր դարձած
Վերջին բնակիչները կը շնչեն անբողոք

Բան չսպասող պառաւներ կան ձենձերող...
Նեղ փողոցէն կ'անցնի երդիքը բաց
Ինքնաշարժ մը հիր կարմիր
Ղեկի ետին կին մը փարթամ
Հերարձակ խարտեաշ հեշտանքի հրաւեր
Կրպակներու առջեւ նստած այրեր յոյլ
Նայուածքով կը հետեւին թմրամոլի աչքերով
Անխօս կ'երազեն նոյն պատկերները ցոյի

Հեռուէն կը լսուի մուէզզինի ձայնը մածուցիկ
Կ'արձագանգեն անորոշ հասցէներու հրաւիրող
Զիրար խաչաձեւող դօղանջները զանգերու
Քաղաք մը կար հիմա կան մարդիկ անդէմ
Աղմուկ եւ կոյուղի դատարկութեան բեմին վրայ
Կը պատմեն կեանքի եւ մեկնողի մասին
Անցեալ դարձած առասպելը կեանքի
...Դատարկութեան բեմին վրայ

Վարագոյր չկայ որ բացուի կամ իջնէ...

10 Մարտ 2011, Պորձ-Համուտ



ՎԱՐԱՆԴ

Վարանդը (Սուքիաս Բյուրքչյան) ծնվել է Թեհրանում, 1954 թվականին: Ավարտել է Թեհրանի Պետական Համալսարանի պարսկական գրականության ճյուղը: Ուսուցչություն է արել հայկական վարժարաններում: Պատասխանատու է «Ս. Ներսես Ծնորհալի» գրական ֆոնդի կենտրոնական գրասենյակի:

1980 թվականին հիմնել է «Գեղարդ» հրատարակչությունը: Աշխատակցել է «Ալիք», «Բագին», «Նավասարդ» և այլ հանդեսների: 1987-ին արժանացել է Ս. Ներսես Ծնորհալի գրական առաջին մրցանակին, 1990-ին՝ հայ ժողովրդի վերջին 100-ամյա զինյալ պայքարին նվիրված բանաստեղծության առաջին մրցանակին, իսկ 1991-ին «Բոհեմական օրագիր» (1988) և «Մեղքի վարդեր» (1989) բանաստեղծությունների ժողովածուների համար նրան շնորհվել է Հայաստանի գրողների միության Վահան Թեքեյանի անվան առաջին մրցանակը:

Հեղինակ է բազմաթիվ բանաստեղծական ժողովածուների՝ «Արևի ծամփով» (1972), «Արշավանք» (1973), «Հոլովոյթ» (Բեյրութ, 1975), «Կանաչ արփալույս» (1977), «Հողմ հրոց» (1978), «Արևաքար» (1978), «Առյուծասպանն ու արքան» (1979), «Սուր և սուվեր» (1982), «Սիդհարթա» (Ռաբինդրանաթ Թագորի «Կիզանժալի»-ի ազատ փոխադրությունը, 1980), և այլն: Բանաստեղծությունների «Առյուծասպանն ու արքան» (1979) ժողովածուն թարգմանվել է ռուսերեն, «Անդենական շշուռները» (1989)՝ պարսկերեն: Նրա բանաստեղծությունների հիման վրա գրվել են հիսուսից ավելի երգեր:

ԿԱՐՄԻՐ ՏԵՍԻԼՔ

(Սեփաստացի Մուրադի մղձաւանջը)

1918, սեպտ. 17-ի գիշեր:

Թաթարստան:

«...Կարմիր բեհեզով ծածկւած սենեակում
«Նստած ինձ համար թառ եմ նսագում.
«Փորձում եմ ածել կարօտի նսագ.
«Մատներս հալչում եմ՝ բոցեր ու կրակ:
«Վարսիս նստում է սեւասուն սուեր,
«Պղպշակ պատում պատուհան, պատեր.
«Արեան դրօշը փոխում՝ բեհեզի,
«Սեւ չղջիկի պէս նստում է վզիս:
«Բոցից բռնում եմ բոված բոյսի բոյր,
«Բժժանքը դառնում սուրմա ու սնգոյր...
«Հագիւ հանում եմ ձնգոցը լարի.–
«Դէսն շարժում է կի՛ն մի ահռելի:
«Աչքեր սնգուրւած, կարմրաներկ նեղ շուրթ,
«Թմբուկ, թուրքի դափ, պտոյտ ու պտոյտ...
«Մինչ տիրանում եմ վիճակին շուրջի,
«Բոցից ելնում է հոտը սեւ սուրճի:
«Կարօտիս լարին կաչում է սեւ թուք,
«Թքում, փքում է գնչուհին այդ թուրք.
«Չորս ջահից չում չորս չում չղջիկ,
«Իջնում նստում եմ գաւաթիս սուրճի.
«Կինը փաթթում է գլխիս գորշ բեհեզ,
«Ուտները դոփում կատղած ցուլի պէս...
«Ափերը գլխին՝ ալ ականջ՝ սեւ շուն,
«Քիթը դառնում է մէկ՝ մոմ, մէկ՝ դաշոյն.
«Բկին պտտում է վզնոցը յոութ,
«Ծնօտը դառնում՝ գորշ գէլի մոութ.
«Ոտքը փոխում է ցուլի կճղակի,
«Աչքը՝ փայլատակ նետի, դանակի:

Նյութ

«Շուրջը վոթում է ակոռիոյ, օդի,
 «Օձի է փոխում շողն ականջօղի:
 «Ապարօշիս մէջ լեցնում է գինի,
 «Ինքը վերածնում սեւասուն ցինի.
 «Աջիս՝ սկստեղ՝ պտղառատ սինի,
 «Որին սեւ ցինը փոխում է ջինի:
 «Ձախիս այդ ջինը դառնում խաւաքարտ՝
 «Կուռք, արձան, դէմս բացում խաղաքարտ.
 «Վրայի խալն է ցուցնում՝ սեւ խաչի.
 «Մատը խոթում է մուրի մէջ սուրճի.
 «Ապա վերցնում է ձակատիս չալման,
 «Յօնքերիս մէջտեղ՝ դնում սեւ նշան...»:

.....

Առաւօտ: Բաքու: Բիբի-Հէյբաթի ձակատ: Ճգնաժամ:
 Մեր խիզախները ձախ թեւի դիրքը չտին էժան.
 Բայց մարտում ընկաւ մարտիկը ահեղ՝ Մուրադ ջան ֆեդան,
 Յօնքերի մէջտեղ՝ թուրքի սեւասուն փամփուշտը դաժան...

(Apocalypsis)

Մարդ արարածի բառերի շրջագիծը չափազանց սահմանափակ է, այնքան, որ երբեք չի կարողանայ իր գիտերն ու յայտնաբերումներն արձանագրել: Մարդը միայն այս աշխարհում է փորձ ձեռք բերում ու միայն ինքը գիտի, թե ինչ փորձառություն է վաստակել...

ԽՈՍԷՆ ՍԱՐԱՄԱԳՕ

Հազար տարի... Երկնի հազար...

Խաչը տաճար դառնալիս՝

Վայր է ընկել աւանիս մօտ,

Ժայռը դարձրել ովազիս,

Ապառաժից ցայտել է վեր

Կապտափրփուր ակնաղբիւր

Ու դարձել է սրբատեղի

Սերունդների համար բիր.

Այդ աղբիւրից շատ են խմել

Նախնիներս կարնեցի

Եւ օծուել են Քրիստոսի

Խիզախութեամբ առնացի.

Դրանից էր՝ դարէն յետոյ՝

«Ձայն մը հնչեց Էրզրումից»,

Որ սասանեց չարի գահը,

Շղթայ կտրած զուլումից:

Արամեանի սուերը սէգ

Ճօձել է այդ դարպասից,

Արձագանգել աշխարհով մէկ՝

Ազատութեան աւետիս:

... Քերովբէներ... Սերովբէներ...

Աղբիւր Սերոբ...

Կտրած վիզ...

Այդ աղբիւրի արիւնից էր

Սերմակալել «Նեմեսիս».

Աղբիւր

Իր զաւակներն՝ չորս անվեհեր,
 Դարձան բազուկը ազգիս՝
 Թեհլիրեանը թալէաթաջինջ,
 Պետրոս, Ստեփան Ծաղիկեան,
 Զորս օձերին՝ արծալկոհնջ՝
 Վէս երկանեանը Արամ
 (Նրանց զարկից չձողոպրեց՝
 Կերպափոխած՝ Մեղուզան...):

Ու դար ի վեր ու դար ի վար
 Պիտի սոսկայ հրէշ-ձին
 Արմէնների ամպակուտակ
 Նայածքներից հրածին.
 Որքան էլ խել թելեր առնի,
 Փորձի ձախրել երկնքով.
 Նրանք պիտի փոխւեն շանթի
 Զայրոյթները մտրակող՝
 Յեղիս, որ իր գառներով շէկ
 Հօտ էր հանդում Արարչի,
 Բայց սատանի գերանդով թեք
 Մտաւ դժոխք ու նախճիր...

Բախտ, հերիք չէ՞ր սպանդն ահեղ,
 Որ՝ այդքան էլ... խենթացանք,
 Ի տես ջարդի՝ դարդով անմեղ՝
 Կեանքի մէջ՝ կեանք չտեսանք:
 Խաչը փոխան ձանկակոխան
 Մորթածներիս դնէիր,
 Դրիր ուսին փխրուն մանկան,
 Նկուն մանկան,
 Որ մինչ Դեր Զոր տանէիր...

Ու դար ի վար, ու դար ի վեր
Դեր Ձորներից փրկեցինք,
Սակայն էլի արնոտ խաչով,
Բիւր բառաչով կնքեցինք...

Հարազատներ, ես ղնց տանեմ
Ձեռախելած ձեր շուք-դին,
Երբ թիկունքս մկրատած է,
Իսկ պարտք ունեմ գալիքի...
Հարազատներ, ես տանում եմ
Ձեր պատգամը՝ պարզերես,
Թէկուզ որքան ոռնան իմ դէմ՝
Շուն, բորենի, գէլ, աղէս...
(Նրանք չունեն փարթամ բողբոջ,
Որ գալիս է ոստից՝ կէս...):

...Գնամ, հասնեմ Ակը լոյսի
Արիական իմ վաղ ծէսի,
Հուրը որով հաւաքեմ հիր,
Թէկուզ ափին... Գանգէսի:
Վերադառնամ արիացած,
Հզորացած մի կարգին,
Թող իմ ջահից բոցկլտայ կայծ՝
Աղօթքը մեծ Հնդիկի:
...Պարտք եմ առնում ես, միմիայն պարտք
Այն, որ քանդուել է մի օր
Հրաքիսից իմ սանձարձակ,
Լեռնաստանից հեռաւոր:

...Հազար տարի, երկու հազար...
Ջահը քարայր դառնալիս,
Բոցը դարձել պատառ-պատառ,

Պատել է ասիլ գետիս.
Հուրը հիմա հրացուքն է
Յաւերժահոս Գանգէսի,
Ինքը ջահը՝

Կոկորդ՝

գժած

Կոմիտասի

Սաղմոսի....:

Լսէք, լսէք հանգստացնող

համերգն

արնոտ մեր լոյսի.

Ի՛նչ էլ լինի՝

կուելու եմ՝

շղթան կոտրեմ Մասիսի...

ԷԼԱՅԻՍԱ

Լինում են պահեր, երբ այնպիսի բաներ են կատարում կեանքում, որոնց իմաստը չես հասկանում: Յատկապես, երբ երիտասարդության բերումով նաեւ փորձառության պակաս է զգացում: Պատահում են դէպքեր, որոնք ստիպում են՝ մի պահ ամէն բան շրջապատում կանգ առնի, նոյնիսկ շնչառութիւնդ ու հարց տաս՝ «ինչո՞ւ»: Չես գտնում պատասխան եւ սկսում ես համակերպել՝ «երեւի...»: Եւ երբ հասնում ես այդ կէտին, ստիպած հասունանում ես:

Ու պահ է գալիս, երբ զգում ես այդ «երեւի-ների» ծանր բեռան տակ թեքել է մէջքդ: Օգնութեան ակնկալիքով պարզում ես ձեռքդ ու յայտնում եմ ժպտացող, սակայն մոխրագոյն շուրթեր՝ նկարչագծած սեւ ու սպիտակ դիմակներին: Նախընտրում ես միայնակ կրել այդ բեռը՝ սակայն յայտնում է մի կարմիր ժպիտ, մի օտարական, որը անչափ հարազատ է թւում քեզ: Կիսում ես բեռդ նրա հետ՝ յուսալով, որ դա ձիշտ տեղ կը հասնի: Իսկ ձամբի կէսից, երբ այդ ժպիտը ջնջում է անձրեւի կաթիլների շնորհիւ, հասկանում ես, որ «հարազատ օտարական»-դ նոյնպէս դիմակ էր: Ու քեզ ամէլի ազնիւ եմ թւում բոլոր միւս դիմակները, քանի որ նրանք ներկայացել էին այնպէս, ինչպէս կան: Առանց կեղծ գոյների:

Իմ կեանքում ինչու-ներն այդ իրենց հզօր ներկայութիւնը ցուցաբերեցին, երբ դեռ պատրաստ չէի դրան, իսկ երեւի-ների շարանը դարձան բանաստեղծութիւններ: Ինչու-ների ապրելը դժար է, իսկ նրանց բացակայութեան դէպքում՝ երեւի թէ չծնւէին բանաստեղծութիւնները:

Ըստ Հրաչեայ Յովհաննիսեանի՝

Թէ ուզում ես պոէտ դառնալ՝
Քեզ ամսովոր սէրեր են պէտք,
Պէտք չեն տէրեր քեզ երկրային,
Քեզ երկնային տէրեր են պէտք,
Ոտքով հողին, մտքով ձախարհի
Աստղերի մէջ եւ իմացի՛ր՝
Որպէսզի ձին Պեգաս դառնայ՝
Նրան հրէ թելեր են պէտք:



ՓԱՓԱԳ

Մանուկ լինելի քակում խաղալիս,
Որ ամենամեծ հոգսս լինէր այն,
Թէ ամէն վայրկեան
Մայրս կարող է տուն կանչել նորից...

ԽԱՂ

...Իջել է զառը,
Մնում է խաղալ՝
Եկած թերին
Համապատասխան...

Եւ ունես միայն
Քարերի երկու շարժման իրաւունք...

Առաջին սխալը
Կարող է նաեւ... վերջինը դառնալ...
Խաղա ձիշտ այնպէս.
Որ կը խաղայիր,
Եթէ աշխարհը քո խաղից դառնար...
Յետոյ կարող է ուշ լինել,
Շանտ ուշ...

Իսկ խաղա արդար,
Որ եթէ նոյնիսկ խաղը չես շահում՝
Ջարացած հոգիդ չխայթի յանկարծ
Խաղակցիդ շահած յաղթանակը պարզ,
Կամ թէ շահում ես՝
Խիղճդ չխայթի,
Որ խաղակիցդ նոյնիսկ ընդունի՝
Դու աւելի ես արժանի դրան.
Խաղա այնպիսին,
Որ զառերն էլ լաւ զգան խաղից.
Ջղջալով՝ զառը չես զցի նորից...

ԵՒ ՊԱՀ Է ԳԱԼԻՍ

Եւ պահ է գալիս,
Որ այս կարօտից
Փտում է հոգիս,
Կնձոռտում է լաւատեսութեանս
Երեսը անբիծ,
Եւ արտասուքով օծում է սիրաս՝
Սրբանում հոգիս...

Եւ պահ է գալիս,
Որ այս կարօտից
Ուզում եմ գոռալ, ճչալ բարձրաձայն,
Դէմ գնալ բոլոր նախահիմքերիս,
Անիծել բոլոր, բոլոր այն մարդկանց,
Ովքեր հեռու եմ ցաւից, կարօտից,
Թողնել բոլորին, որ վառեն ինձ հետ,
Հրկիզել չորին, թացին էլ իր հետ...

Եւ պահ է գալիս, երբ այս կարօտից դրդւած՝
Ուզում եմ
Դառնալ այնպիսին,
Որը չեմ եղել օրերիս ձամբին,
Որ անգամ ինքս չձանաչեմ ինձ...

... Եւ պահ է գալիս, երբ այս կարօտից
Թւում է՝ այնքան անզօր է հոգիս,
Որ ընդունակ չէ նոյնիսկ արտասել...
Ուղղակի միայն լճանում եմ լուծ՝
Հեռու մնալով ծովից բաղձալի...

Եւ պահ է գալիս, երբ հանդարտում եմ...
Սովորում ապրել, չհալել իսպառ,
Ու... սովորում եմք... դիմանալ իրար.
Ես՝ իմ կարօտին,
Կարօտս էլ՝ ինձ...

ԵՒ ՄԷԿԸ ՍՐԲԵՑ ԱՐՏԱՍՈՒՔՆԵՐՍ...

Աչերս փակ էին,
Երբ մէկը... սրբեց
Արտասութներս...

Հեռո՛ւ... շատ հեռու
Մառախլապատ, մէզ ձամբէքից հասաւ
Եւ իր երկնային ձեռքերով սրբեց
Արտասութներս:

Չտեսայ նրան.
Նոյնիսկ չիմացայ՝
Ո՛վ է, որտեղից,
Սակայն նա մաքրեց կեանքս
Այդ աղոտ արտասութներից:

Մէկն էր ինձ պէս
Յոգնած դաւերից.
Դաւաճան կեանքի
Փխրուն խաղերից:

Ինձ նման էր շատ...
Եւ իմ յորդառատ արտասութները
Ծանօթ էին նրան...

Չգիտեմ ո՛վ էր,
Բայց գիտեմ հաստատ,
Որ այստեղ է դեռ,
Աներեւելի.
Սակայն իր բոյրը
Դեռ մոլեգնում է
Հոգիս յօշոտւած:

Էլայիսա

Դեռ այստեղ է նա
 Ու մոխրացած իմ
 Խենթության միջից
 Օգնում է՝ գտնեն նորից
 Ինքս ինձ.

Արտասուքներս այլեւս չկան.
 Աչքերս փակ էին,
 Երբ մէկը սրբեց արտասուքներս,
 Մէկը, ով նոյնիսկ չտեսայ նրան...

ԻՄ ՎԷՐՔԻՑ ԷԼ ԽՈՐ

Հիմա, որ արդեն ընտրել ես գնալ՝
Դէ չքի՛ր, իմ կեանք...
Զքի՛ր, երազանք...

Հեռացիր, իմ սէր, չփորձես մնալ,
Զփորձես թէկուզ մի քայլ էլ անգամ
Նորից մօտենալ...

Գնա, մի՛ նայիր հոգուս վերքին նոր,
Դու արժանի չես տեսնելու վիշտս՝
Աչքով մեղաւոր...

Հիմա, երբ արդեն ընտրել ես գնալ՝
Գնա՛ ու երբեք մի վերադարձիր...
Գնա, թող սէրդ հէնց երազ մնայ...

Գիտես, գնալուդ ցաւը, սիրելիս,
Հաւատարիմ է անելի քան դու
Ու գիտեմ՝ երբեք ինձ չի լքելու...

Մի նայիր վերքիս,
Դու արժանի չես
Տեսնել վերքս խոր՝
Աչքով մեղաւոր...

Ոչինչ...
Թող մնայ վերքս լռակեաց...
Տանջում է ինձ, բայց
Քաղցր է տանջանքն այս...
Հանգիստ թողէք ինձ,
տանջանքիս,
վերքիս...

Թող որ չամոքի,
Թող այնտեղ մնայ, քիչ էլ բորբոքի,
Մէկ է, առանց քեզ, գիտեմ՝
Սրտիցս երբեք չի պոկւի...

ՍԻՐՈՒՄ ԵՄ ՆՐԱՆ՝ ԱՌԱՆՑ ԲՈՂՈՔԻ...

Էլշախուս

Սիրում եմ նրան,
Որովհետեւ դա իմն է միայն...
Թողէք թարախոտ իր ցաւով դաժան՝
Ջախջախի սիրտս, փոշոտի ձամբան,
Թողէք իր ցաւով առնի իմ շունչը,
Թողէք իր ցաւից ձուլեն լոռիքեան,
Թողէք խորանայ, աւելի տանջի...
Քաղցր է ցաւն այն...

Խնդրում եմ՝ թողէք չամոքի վերքս,
Սա է իմ միակ յիշատակը թանկ
Այն երանագոյն անցեալ օրերից...
Սա է միայնակ յիշատակը թանկ,
Որ իմ մեծ սիրոյց ինձ համար մնաց:

Մահու չափ ցաւ է տալիս իմ հոգուն,
Հէնց մահու պէս եմ նրանով ապրում,
Բայց ոչինչ...
Քաղցր է տանջամահ դարձնում...

Իսկ դու՝ սիրելիս՝ մի նայիր վերքիս,
Դու արժանի չես տեսնել վերքս խոր՝
Աչքով մեղաւոր.

Սա միակ բանն է, որ դու ինձանից
Առնել չես կարող.
Ոչ դու, ոչ ուրիշ ոչ որ աշխարհում
Չի հասկանայ, թէ ինչ ցաւ եմ ապրում,
Ոչ դու, ոչ ուրիշ ոչ որ աշխարհում
Ինձ չէր հասկանում...

Թողէք միայնակ...
Գիտենք ոնց ապրել ես եւ վիշտս խոր
Օրերում սգոր...

Բայց դու՝ սիրելիս...
Չհամարձակես այսքանից յետոյ
Օրերից մի օր յետ դառնալ նորից...

Քո վերադարձը կը դառնայ մի ցաւ՝
Իմ վերքից էլ խոր...

Մի նայիր վերքիս, մի տես վիշտս խոր.
Դու արժանի չես
Տեսնել այս ցաւը՝ աչքով մեղաւոր:

ԱՆՈՒՐՋ

Մոլորած ճամբորդ,
Յոգնած եմ ու խորթ...

.....

Հսկայ անապատ,
Անծայր ու անպատ,
Սակայն քիչ թէ շատ՝
Դարձած հարազատ...

Անձայն անապատ,
Լռութեամբ անպարտ,
Հէնց անապատի
Գիշերների պէս
Սառն ու անաւարտ...

Անապատ դեղին,
Որը վառել է
Կարօտիս լեղին...

.....

Լսում է հեռից
Ծովի խենթ ալեաց
Հեծկտոցը մունջ.
Դա ծով չէր նորից՝
Ալիք էր անշունչ...

Դեռ խաբում ես ինձ,
Անիծած անուրջ...

Էլսվում



ԱՆՆԻԿ

Ծնել է 1956 թ. Թեհրանում:

Տարրական կրթությունը ստացել է «Նայիրի», իսկ միջնակարգը «Յ. Թովմասեան» երկսեռ դպրոցներում: Թեհրանի պետական համալսարաններից մէկում բուժքոյրութեան մասնաճիւղը ավարտել է փայլուն կերպով:

Երիտասարդ հասակից սկսել է գրել բանաստեղծություններ, ուսման ու աշխատանքին զուգահեռ՝ զբաղւել արւեստով, գեղանկարչական դասեր ատել օր. Լէոնի Թաշճեանի մօտ. հետաքրքրւել հայկական պարարեստով ու Թեհրանի համալսարանի Արեստից ֆակուլտետում հետեւել խեցեգործութեան ազատ դասընթացներին. իսկ 1997-ից տպագրւել «Ալիք» օրաթերթում, հետագայում անդամակցելով նաեւ Իրանահայ գրողների միութեան:

ԹԱՅ ԴԵՂԱՏՈՄՍԸ

Դեղատոմս էի
Մէկին փաթաթում,
Որն իմ ցաւերից
Ունէր իր սրտում,
Պարզ կոչերով
Խրատեցի ես,
Ապա գրեցի.
- Հաւատա միշտ էլ
Վէրքի մանրէին
Աղն է մաքրել,
Ուստի հարազատ
Ընկերոջ թողած
Անձրեւից աղի
Դու մի հեղեղիր,
Անհրաժեշտ է լոկ
Մի սրակ ժպիտ,
Քանի հաբ համբոյր
Եւ համբերութեան
Բաժակի ըմպում
Դանդաղ ու կում-կում:
Ասում էի, գրում,
Բայց երբ մեկնեցի
Դեղատոմսս թաց,
Արցունքով շաղած,
Ծարաւ հիւանդս
Արդէն վաղուց էր
Կենդանի թաղած:

ԱՌԵԿ

ՇՆՉՈՂ ՀՐԱԺԵՇՏ

Մեր ջերմ սրտերում
 Երազն էր խօսում
 Ու քայլում էինք
 Միրոյ մայրուղում,
 Ամէն մի հնչիւն
 Իմաստաւորում
 Ու յուշ էր դառնում
 Աստղերի խորքում:
 Զգիտէինք մենք
 Այս ճամբից բացի
 Այլ վերնագիր է
 Ուղեկցում անտուն:
 Միրոյ կեանքն էինք
 Անհոգ կառուցում:
 Մի անկանչ հոսանք
 Այցելեց անխօս,
 Մեր ժպիտները
 Խլեց հեռացաւ,
 Երգող լարերից
 Զայները խամրեց,
 Անծանօթ պատկեր
 Դողդոջուն ու սառ,
 Ու անցանկալի
 Կարօտը ծնեց
 Մեր սիրոյ կեանքի
 Վերջին ափերում:
 Ու երազ դարձանք
 Անկիւնից՝ անկիւն,
 Եւ քամին հանգիստ
 Աշնանը կանչեց,
 Միրոյ մայրերից
 Գոյները խլեց,
 Եւ այդ օրանից

Մի շեղանկիւնի
Հարաւից հիւսիս,
Սիրոյ քարտէզում
Յաւերժ յայտնւեց:
Բայց ձմռան ձերմակ
Փայլուն ձիւնի տակ
Դեռ բաբախում է
Կորած հետքերում,
Որ իրենց գծած
Սիրոյ ափերում
Զկայ դեռ յուշող
Ոչ մի հրաժեշտ:

ԿԿԵՊՊ

ԳԱՂՏՆԻՔԸ ՄԱՐԴՈՒ

Թէ դու կարող ես ալեկոծ ծովը
 Շարունակ իր տեղում պահել,
 Թէ դու կարող ես մի տողով անգամ
 Հողագունդն հսկայ տեղահան անել,
 Մոլորակներին խաղի վերածել,
 Անգամ համարձակ արեւին ձգտել
 Լուսինը ջնջել, ցանկացած աստղը տեղում նկարել,
 Օվկիանոսների ձկները հաշիւ,
 Ափիդ մէջ առնել ծնունդները բարդ,
 Ինչպէ՞ս չես կարող
 Անգամ մի վայրկեան
 Քո խղճի առաջ
 Հաշուտու լինել:

ԵՐՆԷԿ՝ ԼԱՅԵՆՔ ԾՆԻԵԼՈՒ ԳԼԶԻՆ

Միայն մարդն է
Ծնելու պահին
Լացով բարեւում:
Ու ոչ մի գազան
Ջի երջանկանում
Երբ մարդ է տեսնում:
Իսկ երբ ատում է
Մարդկության դասին –
Ո՞նց է նմանում
Ու սիրահարում
Նոյն այդ դիմակին:
Կասե՛ի սրանք
Ոչ թէ լացել են,
Այլ ծիծաղել են՝
Մարդ տեսնելիս...

Կվյոյո

ՋՈՒՆԵՄ ՎԵՐՆԱԳԻՐ

Յիշում ես, անգին, երբ փոքրիկ էիր,
 Յաճախ միասին խաղում էինք,
 Դու մայրանում էիր, ես՝ մանուկ դառնում,
 Եւ ցուցամատով սաստում էիր ինձ,
 Որ չհեռանամ քո տեսադաշտից.
 Ես հնազանդւած ենթարկում էի,
 Գլուխս դնում քո փափիկ գոգին,
 Աչքերս փակում, իբր քնում էի,
 Ականջ դնելով քաղցրահունչ երգիդ:
 Ինչպէ՛ս վազեցին սլաքներն անգութ
 Եւ մեր խաղերի դէմքը փոխեցին,
 Դու իրօք մայր ես, ե՛ս եմ մանկացել,
 Ոչ թէ շարժումը իմ ցուցամատի,
 Այլ կարօտներիս մորմոքը անգամ
 Ջի սաստում, մնա՛ իմ մոլորակում.
 Թոչել ես հեռու, երազներիս հետ
 Օրօրդ ես թողել կրկնող անվերջ.
 Յուշախաղերից յոգնել եմ, հոգիս,
 Երազում անգամ չես մնում կողքիս.
 Այնքան հեռու է ժպիտդ անտես,
 Որ բարեւներդ ընկալուչից ներս՝
 Արեւ չեն բերում պատուհաններիս,
 Թողնում են միայն շաք՝ կարօտիս,
 Օտարւած ձայնիդ թրթիռը, անգին,
 Կորչում է յանկարծ լարերի խորքում,
 Փշրւած յոյսը պաղ առաստաղից
 Մաղում է, գալիս ու հոգուս չոքում:
 Ու կրկնում է խաղը, բայց արդէն
 Միայն ես եմ ու պատերն իմ անգոյն,
 Սպասում եմ միշտ ինչ-որ մի բանի,
 Բայց չգիտեմ ինչ, եւ ո՞վ կը բերի...

ՄԱՆԿԱՆ ՀՈԳՈՒ ԼԱՐԵՐԻՑ

Հայրիկ, մայրիկ,
Թե՛ ինձ վիճակւել է
Ծիլը դառնալ արմատներիս,
Ինձ չպոկէք,
Որ չդառնամ անմեղ զոհը
Մեծ խաբուսիկ երազների:
Գիտեմ ոնց էք
Գիշերները անքուն նստել
Ու հանգիստ ինձ նւիրել,
Գիտեմ ոնց էք
Սուրբ ասիերով փայփայել ինձ,
Ինձ մայրենի լեզու տւել,
Հայրենիք եմ անշուշտ երգել,
Ինձ չտանէք պանդուխտ աշխարհ,
Այնտեղ ոչ ոք չգիտէ ինձ
Ով եմ եղել.
Ես անգոր եմ այլ հողի մէջ
Արմատ նետել:

Սիրելիներ,
Փոքր եմ այսօր իմ ձեռքերը
Եւ հոգիս նուրբ
Ես չեմ կարող կրել, տանել
Պանդուխտ բեռը:
Հայրիկ, մայրիկ,
Լաւ եմ յիշում
Հայոց լեզուով ոնց էք երգել,
Հպարտացել:

Մեր պապերը կեանքի դաժան,
Դառը ցաւից չյոգնեցին,
Պայքարեցին
Ու ժառանգը ձեզ յանձնեցին.

Ո՞վ կասէ ինձ
Ինչ մեղքով եմ
Ես պատժում
Ինձ ժառանգած
Սուրբ գանձերից...

ԵՍ ԷԼ ԽԱՔԵՅԻ

Հրաիրել էին
Մութ պատերից ներս.
Ցուրտ օտարութեան
Ելոյթին ներկայ.
Գուցէ ծննդեան
Օ՞ր էին նշում,
Կամ գուցէ ոչինչ.
Պատերի փոշու
Փակած գաղտնիքում
Խնջոյք էր մի կերպ,
Ես էլ ժպտացի
Դերս յարգելով.
Առերես միայն
Ծափահարեցի
Ու չարտասուեցի
Ամենքի նման
Խաբելու համար,
Զէ՛ որ այդպէս էր
Պահը պահանջում,
Զկոտրել նրանց,
Որ մնան միայն...
Տեսնենք ապագան
Ինչ կպարգեւի,
Անգամ թէ ասենք
Համեմատական
Մի երջանկութիւն...

Խաբել

ԲԱՆԴԱԳՈՒՇԱՆՔ

Իմ թափառական
 Ու խեղճ բջիջներ,
 Ո՞ր էք սաւառնում
 Սեւ ամպերից վեր,
 Ջէք գտնի այնտեղ
 Ծարաւ հոգուն սէր,
 Բանդագուշանք է
 Երազածը ձեր,
 Անգամ բարձունքում
 Որքան էլ թռչէք,
 Արբշիտ ձեռքերում
 Դուք կը թաւալէք,
 Վերից վար իջէք,
 Աձէք արմատում,
 Ձեր սուրբ հիմքերում
 Ոնց կուգէք երգէք,
 Աձէք, բազմացէք,
 Հզօր գէնք դարձէք,
 Որ ոչ մի անկում
 Ձեզ չներխուծէ:

ՍԵՒ ՇՈՒԿԱՅ

Ծախում է մէկը
Գիշերուայ կէսին,
Միայն ժառանգած
Բնագրի ձայնով,
Ծախում է չնչին
Գրոշի գնով,
Յանձնում է անխիղճ
Եւ ինձ էլ իր հետ:
Ցաւում է հոգիս
Նրա թաց բորից,
Ու սարսափում եմ
Յիմար վարակից:
Ճօժում եմ դանդաղ
Ճիւղերը քամուց,
Երբ դեռ սգում է
Արմատը վաղուց:

ԹԱՆԿԻԿ

Եթէ նման չեն
 ճաշակները մեր,
 Եթէ տարբեր ենք
 Դատում գոյներին,
 Ուղիները մեր
 Եթէ անժամօք
 Ու անհաշտ են դեռ,
 Եւ չի բացում մեր
 Սփռոցը մի կերպ –
 Պարզ է, տարբեր ենք
 Այսօր իրարից.
 Բայց մեր չիրի ու
 Մեր չամիչի մէջ
 Հէնց նոյն արեւն է
 Խօսում անդադար
 Ու յուշում է որ
 Թշնամիներ չենք.
 Իսկ երբ ծախում են
 Ջիրս անխնայ,
 Թշնամու համար
 Էլ հոգս չի մնայ,
 Ու կէս արեւով
 Մեզ ով կիմանայ:

ԳՆԱՍ ԲԱՐՈՎ

Ուր որ գնում ես,
Քեզ գնաս բարով,
Բայց վախենում եմ
Թէ մնացածդ
Մի տեղ կորցնես,
Երազանքներիդ
Թղթէ նաակով
Ջրին յանձնես.
Գնում ես,
Օվկիանոսների
Խաբուսիկ կանչով,
Նոր տերեւներիդ՝
Գարուն չտեսած
Ձմռան յանձնես.
Քեզ գնաս բարով,
Երբ անխիղճ քամին
Լքած պանդուխտիդ՝
Պանդուխտ դարձնի,
Փայլուն այտերին՝
Ջորս կաթիլ արցունք
Ջորս կողմն աշխարհի
Կը թափւի հոգուց...
Իմն ու քոնը,
Մեր ծիրանու,
Այն հին կարօտի
Այտերից թաքուն,
Որ դարեր ի վեր
Կրում է հոգում.
Մեր ցաւը անքուն:

ԱՐՄԵՆԻԱ

ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ԱՐՅՈՒՆՔԸ

Գրական Սկիզբ

Ես յոգնած էի,
Երբ բազմոցիս հետ
Կիսեցի ինչպէս
Ամէն երեկոյ,
Ուր սոխակներս
Երգում են տխուր
Իրենց վանդակում,
Յետոյ յուզեցի.
Արտասում էի.
Բայց չգիտէի
Հի՞ն ցաւիս համար...

Իսկ դու ուժասպառ
Հոգսերից կեանքի,
Արցունքները պաղ
Աչքերիդ սառած,
Դեռ չհասած տուն
Մի կանաչ դաշտում
Նստեցիր հանգիստ,
Ուր ծառի վրայ
Սոխակն էր երգում,
Ժպտացիր սրտանց
Յոգոց հանելով,
Գերեցիր ազատ
Անկախ լինելուց,
Ու որոշեցիր երբ որ
Տուն գնաս,
Մտածես, թէ ոնց...
Տուն վերադառնաս:



Խաչիկ ԽԱՉԵՐ

Ծնվել է Թեհրանում, 1946 թվականին, Հայկական ավանդական, բայց և քաղաքական ակտիվությամբ աչքի ընկնող ընտանիքում:

Ամենաառաջին ավարտողներից է Հայոց Ազգային «Արաքս» տարրական դպրոցի (1957-58): Այնուհետև հաճախել է Հայոց Ազգային «Քուշեշ-Դավթյան» միջնակարգ դպրոցը և 1964 - ին ավարտել այն:

Դպրոցն ավարտելուց հետո երկու տարի ուսուցչություն է արել Հայոց Ազգային «Հախնազարյան» դպրոցում:

1966-ին մեկնել է Գերմանիա և ուսանել Աախըն քաղաքի տեխնիկ համալսարանում, ուր և ձեռք է բերել երկու մագիստրոսի աստիճաններ, էլեկտրոնիկայի և Մանեջմենտի մեջ:

Գրել սկսել է երկու լեզվով, հայերեն և պարսկերեն, պատանի տարիքից: Տպագրվել է տեղի մամուլում և առաջին պատմվածքը պարսկերեն լեզվով լույս է տեսել 1960-ին Իրանում լայն տարածում ունեցող «Էթելա-աթե Քուդաթան» շաբաթաթերթում: Այն կոչվում էր «Նա դեռ ողջ է», և հարյուրավոր պատմվածքների մեջ արժանացել է մրցանակի: Նա գրում և թարգմանում է Հայերեն, պարսկերեն, Գերմաներեն և անգլերեն լեզուներով - լեզուներից:

Հայաստանում հրատարակել է վեց գիրք և երկու անգամ արժանացել ոսկե շքանշանի:

Իմ անուրջների կանաչ ծառուղուց
Աշունը կանաչ շյուղեր է պոկում
Ու փռում մայթին, լքված, տխրամած
Գորշացող ամպի սև ստվերի տակ:
Անձրևն է լացում ընկածիս գլխին,
Գերվել է, չկա, լուսաշող արփին...
Եվ տերևները
Քայլիս տակ մաշվող
Մարող շրշունով
Պատմում են
Թախծոտ
Այն աղջկա մասին,
Որ սիրում է ինձ,
Բայց երբեք, երբեք
Զի խոստովանում:

Իմ անուրջների կանաչ շուրթերից
Աշունը դեղին համբույր է քաղում,
Արևն իր խամրող աչքերի բիբից
Անհույս, մահացող երազ է մաղում...
Եվ ստվերները ծառուղու խորքում
Աշման ոսկեշող իրիկնամուտին
Մերթ հայտնվում են
Մերթ անհայտանում,
Պատկերով լուսե
Այն զուսպ աղջկա,
Որ մոլորեցնում
Խենթացնում է ինձ.
Լուսնոտի նման
Աշման անհատնում
Մութ գիշերներից
Խելագարի այես
Թափառել տալիս

Աշունքաշաղված ծառուղիներում,
Քայլում է կողքիս,
Նայում աչքերիս,
Թևս է մտնում,
Սեղմվում կրծքիս...
Ծիծաղում... Խնդում...
Եվ հեքով պատմում
Այն աղջկա մասին,
Որ սիրում է ինձ,
Բայց երբեք, երբեք
Չի խոստովանում...

Լուսինե Կապույտ

ԿԱՆՉ ՈՒ ՏԵՆՉ

Արշալույսն արծաթ թևերը բացում
Գիշերվան իբրև մի նոր լուր ասում.
- Սթափվիր մի քիչ
Գալին է... գալին...

Աքաղաղները ձեն - ձենի տված
Կանչում են, ասում
- Արթնացե՛ք քնից...
Գալին է... գալին...

Դեռ քնի մեջ էլ.
Աչքերիս փակված կոպերի տակից
Տեսնում էի ես
Սավառնումը քո,
Գալուստդ բարի...

Դողը ձեռքերիս,
Նոր հևքը շնչիս
Եվ շփոթմունքը աչքերիս խորքում
Այդ են վկայում
Գալին ես... գալին...

Ականջներիս մեջ՝
Հասնող գնացքդ է
Սուրալով սուլում
Ավետիս բերում.
Գալին ես... գալին...

Այո, գալիս ես:
Էլ չեմ կասկածում:
Եվ ամենից շատ ու ամենից բարձր
Մի փոքրիկ աղջիկ
Թեժ կոիվներում,

հորը կորցրած,
Քաղաքի ծայրին,
Ավեր տան առջև
Նայում է երկինք
Ու կանչում է քեզ.
- Աաաաաաաա՜րիիիիի՜...

Սիրտ իմ խաղաղվիր:
Հանգիստ առ մի պահ.
Եվ մեկ վայրկյան էլ,
Ծանր վայրկյան էլ
Զարկիր և հուսա՛
Արդեն գալիս է
Խաղաղությունը
Ամենահմա...

մշակող Կվչույ

ԴԵՊԻ ԼՈՒՍԱԲԱՅ

Գրական Սիփյունք

Քանի դեռ
սպիտակը սպիտակ,
և
սևը
սև ես
տեսնում.
և
տեսածդ
գրի ես առնում
սևով
սպիտակի վրա,
պետք է որ կրես
գունակույրերի
ծանրածանր խաչը
ուսերիդ դրած,
և մտրակների տակ
Պիղատոսների
լեռը բարձրանա
խաչվելու համար
և սպասես... ու սպասես
արևամուտից հետո
գուցե բացվող
լուսաբացների---

Ներկարարները
պատը ներկելիս,
վերևից
գույն կաթեցրին
պատի տակ կույ եկած
վարդի թփի վրա...

Ներկարարները
աշնան կեսերին -
երբ թուփը փորձում էր
դեղին հագնել աշնան շնչով -
նրան
պատի հետ
գորշ մոխրագույն ներկոտեցին:

Շիկացած պատը
իր մոխրագույնի միջից
նայեց մոխրագույն ներկոտած թփին.
-Էս որտեղի՞ց բանեց, որ
իմ գույնի շապիկ հագավ:
Մրթմրեաց պատը ու հետո հանգավ:

Բայց մոխրագույն թուփը
իր մոխրագույնի միջից
նայեց մոխրագույն ներկված պատին
ու նախանձեց:
- Գրողը տանի ծաղկատար դեմքդ,
Լավ էր ներկեցին, մաքրվեցիր:
Էսքան ներկ թափեցիր երեսիս
ծպտունս դուրս չեկավ,
հիմա էլ ծաղրում ես:
Լավ էիր սևացել, փտած աղբ դարձել,

սիրածից խոռվողը քո երեսին էր
խոռվքը դաջում...

Թռչունները
խոտերի միջից,
ծառերի ճյուղերի արանքից
և թռչելու պահին երկնքից
նայեցին,
գորշ մոխրագույն ներկված թփին
ու չճանաչեցին նրան:
և չմոտեցան:

Անցորդները պատին նայեցին,
ողորկ,
մաքուր,
կոկիկ ներկված,

Ուրախացան:
- Ինչ էլ պատ է, պարսպի պես: -
Բայց երբ թուփը տեսան
մոխրագույն ներկված,
շատ զարմացան,
- Վայ էս ի՞նչ թուփ է,
սկի թփի նման չի:

Հիմա այդպես կա
այդ ներկված թուփը:
Նայում է այգուն
հագած աշնան գույն,
նայում է իրեն ներկված մոխրագույն,
հիշում ներկարարներին
անզգույշ, անփույթ,
դժգույն, ցցված ելարաններին.
և չի ուզում, որ ոչ ոք մոտենա իրեն...

ԵՐԱՋՆԵՐ ԱՇՆԱՆ ՏԵՐԵՎՆԵՐԻ

Ես

Տերևների նահատակությամբ

Երգն եմ երգելու

Այն տերևների,

Որոնք դեռ երեկ

Ծիածանի թևերին ելած

Անուրջներ էին հյուսում բազմերանգ

Եվ խելագարված հովի շրշյունից

Երգում էին օր ու գիշեր

Թռչունների ձովողյունի հետ միատեղ:

Եվ երգն իմ ձեռակերտ

Ծառերին եմ ես ձոնելու

Ապա շրջելու եմ

Քաղաքի լուռ փողոցներով

Թաց մայրերի ասֆալտապատ ճակատներից

Ես տերևների երազներն եմ հավաքելու...

Եվ սպասելու եմ:

Գուցե, երկար, երկար եմ սպասելու

Երկար գիշերներ

Մութ եմ ծամելու և Լույս երազելու

Եվ սպասելու եմ:

Եվ համբերելու եմ

Սպասելու եմ.

Մինչև...Մինչև...

Կրկին, օրերն են երկարելու:

Եվ լինելու է:

Ճիշտ այդպես է լինելու:

Գարնան հետ միասին

Անտառներն են ոտքի ելնելու,

Ինձ հետ միասին

Երգելու...

Լուսինիկ Խաչեր

Ամպրոպից հենո
Արփին
Ծիածանի բոլոր գույներով
Առավոտ է շեփորելու...

SLOW MOTION

Մեկ Ակնթարթ Տևողությամբ

Գետերը
Առունները
Դադարել են հոսելուց:
Օվկիանոսները,
Ծովերը,
Լճացել են,
Զորանում են
Անջրությունից:

Մեղուներին
Ջի ձգում այլևս բույրը ծաղկունքի:
Նրանք
Զեն էլ մտածում
Փեթակներից դուրս գալու մասին:
Ծաղիկներն ուռել են
Սեփական բույրից
Եվ պայթելու են
Սպասելուց:

Գայլաշների առաջին ձապկտանքը
Լուսաբացի,
Դեռ գծված է մնում
Արևնամուտի
Լուսումնոթի մեջ:

Երկրաշարժի սուղ վայրկյանները
Զգվել են անցել
Տարիներից ու դարերի միջով:
Կռուկների
Մետաղյա ձանկերը

մշակված

Ռադիո-հեռուստատեսության
Միլիոնից անցնող
Ազդարարություններով հանդերձ
Դեռ թեքված են
Ու անշարժ...

Այգիներում՝
Կեռասը մզանալու
Թուրը քաղցրանալու
Կիտրոնը թթվելու համար
Երկար ժամանակ է ինչ արևից
Արյուն են պահանջել...

Իսկ արևը
Տաք, անշարժ, անգույն.
Հալեցրել է
Ժամացույցների սլաքներն ամբողջ
Եվ տոթ է թափում
Եվ լույսով խաբում
Վռագ...
Վռագ...

Երկրագնդից
Միայն
Կադին տվող
Հրթիռներ են արձակվում երկինք,
Որոնց մեջ նստած
Ռոբոտներն հերոս
Երակներ ունեն արյունատար
Եվ աքլորի կատար.

«Վարձքների կատար»...

ՃԵՂՔՎԱԾՔ

Ժպիտդ բաժանվելիս
Ճեղքել է Հոգիս,
Քիչ կեսն ասում է, որ
Կգաս նորից:
Շատ կեսը պնդում, որ
Գնացիր և վերջ:

Բայց սրտիս հավերժի
Մեծ հայելու մեջ,
Առաջին հանդիպման
Ժպիտդ է նստել,
Որ երկար հեռվից
Դեռ կանչում է ինձ:

Խաչիկ Խաչենր

ՀԱՅԵԼԻԴ ԵՎ ԴՈՒ

Երբ փակում ես պատուհանդ
Եվ իջեցնում վարագույրը
Եվ համատարած մթության մեջ
Կարծում ես,
Թե միայնակ ես.
Հայելուդ մեջ նայիր:

Լուսինն այնտեղ է
Եվ անձրևը մեղմ
Իր Երգ երգոցով...

Դու միայնակ չես.
Հայելիդ վկա:



ՍԵՒԱՆ ԸԱՆԷՇԵԱՆ-ՊԵՏՈՒՐԵԱՆ

Երեցկին Սեւան Հանէշեան-Պետուրեան ծնած է Քեսապ, 1984-ին: Յաճախած է Քեսապի «Ազգային Ոստմնասիրաց Միացեալ վարժարան»ը, ապա՝ Քեսապի պետական երկրորդական վարժարանը:

Աւարտած է Լաթաքիոյ համալսարանի Տնտեսագիտութեան ծիւղը: Երկամեայ ծրագրով հետեւած է հայագիտական ուսման, Համազգայինի Հայագիտական Հիմնարկին մէջ, Հալէպ: Այժմ կ'ապրի ԱՄՆ Պոսթըն:

Իր բանաստեղծութիւնները լոյս տեսած են Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ հրատարակուող զանազան թերթերու ու հանդէսներու («Ազդակ», «Գանձասար», «Կամար», «Շաւիղ» եւ «Երթ»), նաեւ Հայաստանի մէջ հրատարակուող հանդէսներու՝ («Գարուն» եւ «Նարցիս»):

ԱՆԻ՛...

Երազներն մեջ հիստուած ձրագարան,
 ո՛ր է ձրագդ,
 այն որ պիտի ջերմացներ սիրտն
 ու հրդեհէր հոգին...:

Այսօր եկայ մօտդ,
 եկայ ձրագդ որոնելու...
 Հազար ու մէկ ձրագ...
 Աճի...Աճի... Աճի...
 Փլատակ էութեանդ ընդմէջէն
 կրկնուող համանուագ...
 Աճի...
 Մեր էութիւնն ալ փլատակ,
 բայց խաչը քանդակուած ...:

«Տէր ողորմեա՛»,
 լնո կը լսենք...
 «Ազգիս հայոց սէր միութիւն»,
 լնո կ'երգենք...
 Կը լսենք...
 Կրկնուող համանուագ...:
 ձրագդ, Աճի, պիտի վառեմ ու
 միշտ վառուած պիտի պահեմ...:

Նոյն պահուն ձայն մը
 ողողեց էութիւնս...
 - Ո՛վ ես դուն:
 - Ես ազգ մըն եմ, որ իր հոգւոյն
 պատկերով քեզ կառուցեց:
 - Յետո՞յ... լքեց...:
 - Ո՛չ, չլքեց:
 - Ինչո՞ւ պատմութենէն կը փախչիս,
 թէ չես լքած, հապա ո՛ր ես հիմա:

- Եկած եմ մոմ մը վառելու:
- Մոմ եւ ոչ ծրագ...:
- Եկած եմ «Տէր ողորմեա՛» երգելու:
- Բայց ոչ միշտ պատարագելու...:
- Եկած եմ քեզ այցելելու:
- Բայց ոչ վերակառուցելու...:

Զայնն անհետացաւ...
 Հայեացքս դէպի արեւելք ուղղուեցաւ,
 Ախորեանն էր,
 Անիին աղի Ախորեանը...
 Տէր, ողորմեա՛,
 մեզ ողորմեա՛,
 Անին ողորմեա՛:

...Արեգակին շողերը օծած էին
 Մայր եկեղեցին,
 անբացատրելի՛ պերճանք...
 Անուշ հով մը փչեց արեւելքէն
 Անի...Հայաստան...
 Գարուն է դիւթական
 վերածաղկեալ Անին՝
 Հայաստանի իշխանուհին:

ԱՆԴԱՐՁ

Կը սահին վայրկեանները,
 օրերը վազքի մէջ են,
 դէպի առաջ կ'երթան
 ու կը տանին իրենց հետ
 բաժին մը կեանքէն...
 Երկվայրկեան մը կը նայիմ ետեւ,
 Ո՛հ, ապրումներն են անդարձ:

Կեանքը կ'ընթանայ,
 տարիները կը գլորուին,
 կ'անցնին հանգրտանները,
 կ'իրականանան երբեմնի իղծերը,
 կանգ կ'առնեն պահ մը,
 Ո՛հ, անուշ երազ մը կայ անդարձ:

Անդարձ պահերը յուշերուն մէջ կը մնան...
 մերթ յուշիկ կը կրկնուի հոգւոյն մէջ
 անցեալէն պահ մը անդարձ:

ԳԻՒՂԻՍ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Աշնան տերեւաթափը փերթ առ փերթ
կը գունատորէ գետինը գիւղիս պարտէզներուն,
կ'որոնեմ տերեւներուն յատակը,
ծածկուած հողը, անոր գաղտնիքը,
որ շղարշով մը թաքնուած է...
արդեօք պահ մը հայեանքը ծածկելու:

Ամէն աշնան նոր հանգրուան մը
կը յայտնուի...
աշուն առ աշուն կեանքի ստուերոտ
տերեւները մէկ առ մէկ կը թափին,
ամէն մէկը քարտէզ մը երազի,
ձանապարհներ բաղձանքի,
իսկ տերեւներուն յատակը
անսպառ առեղծուած մը,
որ կը նորոգուի ամէն աշունով:

Զմրան բնութիւնն անգամ կը կծկուի,
Ամէն անձրեւի վար կը թափի
անյայտութիւն մը,
որ կաթիլ առ կաթիլ
կը հաւաքուի գութի մը մէջ
ու երկրագունդ մը աչքիս առջեւ
կը պատկերուի...
Իսկ երբ բարակ անձրեւի կաթիլները
յուշիկ կաթին դէմքիդ,
կը զարթնին հորիզոններն
արեւագալով...

Ու կը ձիւնէ փաթիլ առ փաթիլ
ձերմակ յուշերը կեանքին,
ձերմակ տարածքները գալիքին:
Յրտացած քայլերով,
կեանքը պահ մը

կը կանգնի դիմացդ
իր բոլոր
գաղտնիքներով:
Ամէն ձմրան կը պեղես կեանքը
կրկին ու կրկին:

Գարնան կը ծաղկի բնութիւնը,
հոգին կը կարկաչէ...
Կ'ոստոստեն իդձերը ծաղիկէ ծաղիկ,
ամէն ծաղիկէ բոյր մը ստացած:
Կը կանաչէ պատկերը անցեալին ու գալիքին...
Ու կը սկսի կեանքի վազքը, հասնելու
բնութեան գծած վերիվայրումներուն,
լեռներուն, ձորերուն:
Երազներ կ'երփներգեն ծիածանի գոյներով
ու որոնումի հորիզոնը ծիլ կու տայ կապուտակ
երկինքով:
Գարուն ժպիտով կը ծագի արեգակը,
կ'ոստոստեն երազանքները
հայեացքներու մէջ բազմերանգ:

Ամրան կը բիրեղանայ
բաղձանքները համակ,
Արշալոյսի ցոլանքները
ամէնուր կը տարածուին,
կանաչ բնութիւնը երանգներով
կը խօսի:
Կը բարբառէ կեանքը իր լայն ու
վճիտ հորիզոնով:
Ջուլալ երազանքները անամպ երկնքով
կը կամարուին:

Գիւղիս եղանակները կը ծիածանեն
հոգոյն երկինքը, որ պարզ ու
անբացատրելի շղարշով
կը կամարեն կեանքը:

ԼՈՒՍՆԱԿ

Լուսնակ, երբ փոքր էի,
լիալուսնի կերպարդ հոգիիս
ձեռն տուի եւ զայն սիրտիս
քովը զետեղեցի:

Լուսնակ, այսօր ալ հոգիս
մոյն ձեռն ու տեղն ունի...
Եւ կեանքիս մթնշաղկերուն
լիալուսինդ է լուսատուն:

Դիտեցի ձանապարհները ցոլքերով...
Երբ կաթեցան լեռներուն վրայ,
կազմուեցաւ արծաթազարդ շուրջալարը կեանքիս...
Երբ կաթեցան ծառերուն վրայ,
յուշերուս հոգիներուն ստուերներն եղան...
Եւ երբ կաթեցան սիրտիս վրայ,
ալ չկար ցաւ:

Լուսնակ, գիշերներովը ընդմէջէն
ինչպէս խոհերուս ալիքները բարձրացան
ու կաթնածոր էութեանդ միացան,
ինչպէս լուսապսակն եղար հոգւոյս իղձերուն
եւ ինչպէս եղար հոգւոյս կերպարը:

...Երկինքին մէջ եւ սիրտիս կողքը,
միշտ ունիմ քեզ իմ հետ,
ԼՈՒՍՆԱԼԻՐ....:

ՄԻՆՉԵՒ ՏԻԵԶԵՐՔԻ ԱՐԵՒ

Հայեացք երկնագոյն,
կը սուգուիմ մէջդ,
չեմ հասնիր...
Կը նշմարեմ նշոյլները
գաղտնիքիդ:

Անհոն էութիւն,
կը պեղեմ քեզ,
չեմ գտներ...
Կ'ապրիմ պահեր,
խորհուրդներ:

Հոգին ծովուն նման իր գաղտնիքն ունի...
Ծովը հոգւոյն նման իր շառաչն ունի...

Մայրամուտի շողերով
կը ցոլան ալիքները հոգւոյն,
կը գծուի թռիչքի ցոլուն
ձանապարհը ծովուն վրայ,
որ կ'երկարի՛ ու կը հասնի
մինչեւ տիեզերքի արեւ:

ՈՒՌԵՆԻՆ

Մեր աղբիւրին մօտիկ,
գեղեցիկ ոստերով
նուննի մը կանգներ էր,
ու կապուտակ երկնքին տակ
կանաչ հմայքով ծաղկէր:

Երբ կ'երթայի աղբիւրէն
ջուր բերելու,
ինծի կը թուէր թէ ջուրին մէջ
կայ կաթիլ մը
նուննիին արտասուքէն:

Ու կանգ կ'առնէի
այդ հսկայ ծառին առջեւ,
փոքրիկ հասակով
կը փորձէի ոստ մը փրցնել
ու պսակ մը հիւսելով
կը դնէի գլուխս:
Կանաչ ոստով պսակը
անմար յաղթանակ մը
կը թուէր մանուկ հայեացքին:

Երբ օր մը գացի,
որ կրկին պսակ մը հիւսեմ...
Ունենին չկար,
կոտրեր էին զայն...:
Ո՛հ, զգացում մը կար անյայտ
գեղեցկութիւն մը փշրուած:

Այս անգամ ես լացի քաղցր
արտասուքը ունենիին:

Ու այն ժամանակ գիտցայ,
թէ մեր թաքուն վիշտը
ո՞վ կ'արտասուէր:



ԳՐԻՉ ԴԱՎԹՅԱՆ

Ծնվել է 1935 թ. Նոր Զուղայում, Իրան: Տարրական և միջնակարգ կրթությունը ստացել է ծննդավայրում: Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Անգլիայում. վկայվել է տնտեսագիտության դիպլոմով, ապա Լոնդոնի Համալսարանի Արվեստից Մագիստրոսի կրթական որակումով՝ միջարևելյան պատմության մասնագիտությամբ 1969 թ: Ավարտել է Թեհրանի Համալսարանի Ճարտարարվեստական և Գործարարական Վարչարարության դասընթացը 1972-74 թթ:

1964-65 թթ. եղել է «Արեգակ» ամսագրի հիմնադիր խմբագիրը Լոնդոնում:

1978 թ. ընտրվել է Թեհրանի Հայոց Թեմական կոորդինատորի անդամ, առաջին քարտուղար: Տարիներ անդամակցել է պատգամավորական ժողովին: 1980-85 թթ. վարել է Թեհրանի «Ալիք» օրաթերթի շաբաթական գրական էջը: Անդամակցել է Իրանահայ Գրողների Միությանը 1970-1986 թթ.: 1970-1980 փոխնախագահ, 1980-1986 նախագահ: Այժմ անդամակցում է Կալիֆոռնիայի Հայ Գրողների Միությանը. ընտրվել է միության նախագահ 2005 թ.:

Մեր սրտերի մեջ բուսել են ծաղիկներ,
Ծաղիկները ձեր սիրո,
Նվիրումի ծաղիկները անթառամ
Ու բուրավետ,
Կյանքի, սիրո ու քաղցրության վայելքով:

Բայց – պատած
Ձեր սրբազան հուր վրեժի փուշերով,
Զինավորված ու զինավառ
Ասպետական մեր ուխտով,
Որ տանում ենք
Ու կտանենք
Նվիրական մեր պայքարը
Ետ խլելու ձեզ մահից,
Ետ խլելու իրավունքը ձեր կյանքի,
Մեր կյանքի ու ժառանգության
Իրավունքը անժամանց,
Որով դոփում է մեր սիրտը,
Ընթացք տալիս մեր կյանքին,
Ոգի բաշխում
Հայրենիքին մեր ծաղկող,
Որ տարածվի
Ու ընդգրկի
Ձեր սուրբ արյամբ ոռոգված
Հայ դաշտերը,
Հայ սարերը,
Հայ ձորերը,
Հայաստանը ամբողջական փառապանծ:

Մեր սրտերի մեջ են բուրում
 Ծաղիկները ձեր շնչի,
 Ձեր խոսքի ու պատգամի,
 Որով ձեր սերը խոստացաք
 Ձեր սիրածին,
 Մեր մայրերին,
 Մեր հայրերին,
 Հայրենիքին, հայրենիքին սիրասուն:

Ու բուրեցին ծաղիկները վարդացած,
 Որ բուրում են ձեր իղձերով,
 Որ բուրում են մեր կյանքում,
 Իմաստ տալիս մեր սիրուն,
 Ժողովրդին, հայրենիքին,
 Մեր սիրուն,
 Եվ սերունդին,
 Որ եղան մեր ծնողները,
 Որ մենք եղանք
 Ձեզ հարազատ ժառանգորդ,
 Ու սերունդին,
 Որ ծաղկում են մեր սիրուց,
 Ու տոնում են հայրենիքը
 Հայրենական զեղումով,
 Նվիրումով ամբողջական, սրբագին:

Մեր սրտերի լայն դաշտերը
 Ծաղկավառ են
 Ձեր երփներանգ գույներով,
 Որ մեր կյանքի հենքն են լցնում
 Ավանդական իմաստով,
 Բովանդակությամբ բանի,
 Ծիածանով կամարակապ,

Որ գրկում է հորիզոնը
Հայրենիքի բովանդակ:

Մեր սրտերի մեջ են բուսել
Ծաղիկները ձեր սիրո,
Զոհողության ու կտակի
Ծաղիկները անթառամ:

Ա
Ր
Ձ
Ա
Կ





Պօղոս ԳՈՒԲԵԼԵԱՆ

Այլըստանտրեթի ծնունդ եմ: Եւ հազիւ երկուքը թեակոխած, ընտանեօք ծաշակած ենք քեմալական խժոճութիւնները, որոնց անդրադարձը ամբողջ կեանք մը ստիպուած էի շալակել որպէս իր բնօրրանէն արմատախիլ եղած անհատ: Հայրս արուեստագէտ էր, լուսանկարիչ ու քաղաքապետարանի փողերախումբին հիմնադիրն ու ղեկավարը, տոնն, տեղ ու գործատուն իր ետին ձգելով, հինգ անչափահաս պզտիկները շալակին՝ ինքզինք կը գտնէ Պօղոս Առաքեալի ծննդավայր Թարսոս Նաւահանգիստ քաղաքի ծովափնեայ աագուտքի մէջ խրած վրանաքաղաքը, ուր աղջամուղջին, ջութակը սեւ պատեանէն հանելով, Պրահմգի բողոք ու կզովք հնչող քունչերթոն կը նուագէ, որպէսզի կիսաքաղց ծագուկները կարենային ուղտերու կեր տատասկներու վրայ քունի մատչիլ: Պէրոյթ հասակ նետեցի: Մինչեւ տասը տարեկան առանց բառ մը հայերէն իմանալու, ֆրանսացի մայրապետներու արաբական վարժարանը յաճախեցի, յետոյ եօթնամեայ ուսում ծիզուիթներու հայկական Սուրբ Դրիգոր Լուսատրիչ ճեմարանը, ուր հայերէն լեզուն պաշտամունքի հասցուցի շնորհիւ հայրենապաշտ ուսուցիչներուս: 16 տարու հասակիս, հօրս օգտակար ըլլալու դիտաւորութեամբ, մասնագիտութիւն մը ձեռք բերելով աշխատանքի լծուեցայ:...

Ու հազիւ մասնագիտութեամբ մը զինուած, Ափրիկէ ափ շունչս, ուր 20 տարի մնացի անձնական բարեկեցութիւն ձեռք բերելու, միեւնոյն ատեն Հայ Դատի ծառայութեան նուիրուելու: Այլ խօսքով, հաւասարապէս երեք ցամաքամասերու վրայ անցուցի գաղթական հայու կեանքս, հոգիով միշտ այդ անտունն պանդուխտը մնալով ու ներքուստ պահելով օր մը Հայրենիք կայք հաստատելու յոյսը:

Ազգատոհմիս Գողգոթան

Հեղինակին խօսքը

Կեանքիս այս հանգրուանին, ընթերցողներուս հետ ես ալ հարց պիտի տալի, թէ ինչո՞ւ գրուեցաւ այս վէպը: Շիտակը, կը դժուարանամ համոզիչ պատասխան մը գտնել արդարօրէն կատարուած հարցադրումին:

Իրօք, յաճախ հեղինակի մը գրած գրքերը զաւակներու ծննդեան կը նմանցնեն: Ինչպէս զաւակներու ծննդոցին, նոյնպէս ալ գրուած ու հրատարակուած իւրաքանչիւր գիրքի ետին, յատկապէս հայ գրողի պարագային, չըսեմ տրամա ու ողբերգութիւն, բայց գոնէ դիպում մը կամ յուզիչ պատմութիւն մը ծրարուած է:

Յարդ, խուսափած եմ գիրքերո՞ւս ետին պահուած դրուագներուն մատչելու եւ անոնց մասին որեւէ ակնարկութիւն ընելու, կեդրոնանալով նորը գրելու մարտահրաւէրին, քան թէ հիկնը եղերերգելու: Գուցէ օր մը ժամանակ ու սիրտ գտնեմ քանի մը կարծ նախադասութիւններով անդրադառնալու գիրքերուս ծննդոցին:

Ներկայ հատորը, ինչպէս արդէն կռահեցիք, փլանատրուած չէր: Կը փորձէի կիսատ մնացած գործերս ամբողջացնել, օրինակ «Ֆրիվէյ» եւ «Փասփորթ» վէպերուս երկրորդ հատորները: Յատկապէս, Յակոբ Կարապետեանի մէկ նամակը ընթերցելէս ետք, ուր տալանդատոր ընկերս ինծի կը թելադրէր, որ մասնատրապէս Ֆրիվէյներս կիսատ չթողում, համապարփակ այդ գործին մէջ տեսնելով Սփիւռքահայ վէպը:

Գրական երկարամեայ կեանքիս ընթացքին յաճախ պատահած է, որ երկու երեք գործ միատեղ երկնեմ: Սակայն երկու տարի առաջ անցուցած ուղեւային կաթնածը, ենթագիտակիցիս մէջ ահագանգ հնչեցնելու ծառ այնեց, որ հակառակ երիտասարդ ու չար-

* Վիպակն արժանացել է Ռուսաստանի հայերի միութեան «Հայը 21-րդ դարասկզբին» մրցանակին:

քաշ արտաքին երեւոյթիս, իմ ալ երկրատր գոյութիւնս, սերնդակիցներուս նման՝ խցուող երակի մը քմայքէն կախուած էր: Եւ ես լուրջի առի բնութեան հնչեցուցած ահեղ այդ զանգը:

Ու հազիւ գրական առօրեայ գրադմունքներուս վերադառնալու երկչոտ որոշումը արի, սկսայ տասնամեակներէ ի վեր թողլըուած արխիւս կարգի բերել, անշուշտ հոն յայտնաբերած գերդաստանիս նախաեղեռնեան ու իմ մանկութեանս լուսանկարները բաական աղօտ յիշատակներ արթնցուցին մէջս ու հոգեկան մտաւորական աշխարհս տակն ու վրայ ըրին: Սակայն բառիս բուն առումով, «Առաքելութիւն Մարաշ» գործին դայեակն ու քաթալիստը հանդիսացաւ երկուորեակ եղբայրս, երբ օր մը բաժակ մը խմիչքի վրայ հարց տուաւ, թէ ինչո՞ն կը խրաչէի ազգատոհմիս Գողգոթան վիպագրելէ:

Փիէրը, գրել սկսած օրէս զիս քաջալերող ու յաճախ խստաբիբ բնադատի դերը ստանձնած, ու կարեւորագոյնը՝ ամենէն հաւատարիմ ընթերցողներէս մէկը հանդիսացած է: Եւ ինչո՞ն ծմարտութիւնը պահեմ, յաճախ օգտուած եմ իր ակնարկութիւններէն: Ափրիկէ առաջինը ինք կ'ըլլար գրածներս ընթերցողը ու խրախուսողը: Երկուորեակ եղբայրս իր կարգին, ջղուտ հրապարակագրի ասթար ունէր, սակայն երգն ու երաժշտութիւնը նախընտրած է ու չէ շարունակած հրապարակագրական ապերախտ աշխատանքը:

Եւ քանի որ իմ սերունդիս տղոց ամբողջ կեանքը գրեթէ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման նուիրուած էր, իմ կարգիս, այդ թեմայով ահագին գրականութիւն կարդացած եմ, Եղեռնը ներսով դուրսով ինծի ծանօթ թեմայ եղած է, հակառակ անոր, որ նախորդ երկու հատորներով «Փաստօրթ» եւ «Մերսի պոքու ասպետական Ֆրանսա» միայն մասնակիօրէն անդրադարձած եմ ատոր: Վերջերս ալ «Աստ հանգչի օր ու արեւ չտեսած հայու ակնոցը...» պատմուածքիս մէջ ուղղակի շօշափած եմ Հայոց Յեղասպանութիւնը:

Երբ որ Ափրիկեան խոլարշաւ կեանքս սկսաւ ու կանուխէն եղբօրս հետ գործատէր դարձանք, շուրջերեսիս երոպացի ու ամերիկացի սպիտակամորդ հուրի փերիներ կը դառնային: Յաճախ շաբաթավերջերը, երբ պարելու եւ ժամանցի համար դուրս կ'ելլէինք ու գիշերային վայրեր կ'այցելէինք, այդ օրուայ բոցիս հետ, երկու բաժակ խմելէ ու երկու ոտք ռոմանթիկ պարելէ ետք աղջկան ակնկալած սիրային արայայտութիւններու ավալանշին փոխարէն, կ'ել-

լէի քեմալականներու կողմէ խոշտանգուած մանկութիւնս կը վերյիշէի ու յասկարծ տրտմելով, խեղճ աղջիկներուն հետ կողք կողքի նստած ցեղասպանութեան թեման կ'արծարծէի: Եւ այդ մէկը կ'ընէի ենթագիտակցօրէն, շատ բնական կերպով:

Երբ իրերյաջորդ հատորներս սկսան լոյս տեսնել, փորձեցի ցեղասպանութեան թեմայէն հեռու մնալ ինչքան, որ այդ մէկը անկարելի թուար հայ դատականի մը:

1994ին Լիբանան մեկնեցայ, հիւանդ մայրս խնամելու: Մօտ տարի մը մնացի հոն վերյիշելով մանկութիւնս ու ցեղասպանութենէն ձօղոպրած թաղեցի հերոսներս: Զոյգ մը գործեր ծնան այդ ժամանակաշրջանին՝ «Մերսի պոքու ասպետական Ֆրանսա»ն եւ «Ողջոյն՝ յաւերժական Լիբանան» հատորները: Իսկ հիւանդի անկողնէն մօրս պատմածները գրի առի յետագային գործածելու եւ օր մը ազատօրէն պատմութիւնը կանգնելու համար: Սակայն տունէ տուն փոխադրութիւններու ատեն ամէն ինչ տակն ու վրայ եղաւ: Ցարդ ինծի չյաջողուցաւ գտնել այդ շրջանի օրատետրս:

Մինչ այդ փորձեցի վերականգնել յիշողութիւնս ու Եղեռնի պատմական ծանօթութիւններս: Երբ «Փաստիրթ» վէպին կը ձեռնարկէի, Կլէտէյլ Գոլէժէն ներս՝ Լեւոն Մարաշլեանին դասընթացքներուն հետեւեցայ ամբողջ երեք ամիս: Իսկ երբ որ «Միշըն թու Մարաշ»-ը սկսայ գրել, բարեկամիս՝ Մարաշի հայրենակցական միութեան նախկին ատենապետ՝ Փրոֆ. Օննիկ Քէշիշեանին դիմեցի, որ հօրս ծննդավայրին հետ կապուած պատմութեան հայող քանի մը հատորներ թելադրէր: Ելաւ ինծի «Մարաշի Առիւծները» հատորը փոխ տուաւ: Պատմական տեղեկութիւններու ու ականատեսի վկայութիւններու ոսկեհանք մըն էր Ճոնաթան Քէրրի անգլերէն այդ հատորը: Երբ իմացայ, որ ցարդ ոչ ոք թարգմանելու փորձ կատարած էր ներկայ գործը, պարտականութիւնը զգացի անձամբ նախաձեռնելու: Իսկ մտաւորական ու գրական քննադատ բարեկամս՝ Երուանդ Գոչունեան, սիրով յանձն առաւ կատարելու խմբագրական դժուարին աշխատանքը:

Ճիշդ է որ «Մարաշի Առիւծներ»ուն պոչին փակելով տարի մը յետաձգուեցաւ այս գործը, սակայն մէկի տեղ երկու հատոր հրապարակ նետելը կ'արժէր վճարուած գինը...

«Միշըն թու Մարաշ» ներկայ գործին իբրեւ վէպ կամ տոհմագ-

րութիւն չմօտեցայ: Ինչպէս Հայաստան, գրողներու համագումարին իմ ելոյթիս մէջ շեշտած էի, այլեւս հինգ վեց հարիւր էջերով վէպերուն օրը անցած է: Հայ գրողը իր վէպը սպիտակ պաստառի համար պիտի գրէ ու սցենարի նման խճճէ պատկերներով ու աքշընով կամ ալ հետաքրքրական, ֆանթաստիք գործողութիւններով:

Ներկայ վէպը մօտ 175 էջերէ կը բաղկանայ: Տոհմագրութեան կողքին թափ տուած եմ երեւակայութեանս ու վտանգաւոր գործողութիւններով յագեցած է ամէն մի գլուխ: Ներկայիս, ծանօթ իրողութիւն է, որ հոլիվուտեան սցենարները ութսուն էջերու սահմանին մէջ կը մնան, եւ թէ հեղինակ մը այս պարագային շատ բան ըսելու մոլուցքին զոհ պիտի չերթայ, ինչպիսին էր «Արարատ» ժապաւէնին պարագան: Յստիս նկատած ենք որ դիպավէպ մը իր պարզ վիճակին մէջ անելի նպատակին կը հասնի բան խճողուած:

Ի մանկուց խօսեցեալներու ռոմանթիկ պատմութեան հետ վէպը առաջ տանող հերոսներն են փեսային քաջասիրտ մայրը, հարսին դեղագործ ու խորապէս հայրենասէր հայրը, որբանոցի տնօրէն սպանական ազնուական ծագումով միսիօներ վարդապետը եւ մասնատրապէս ֆրէնսիսքէն ուլստէն հայագի՝ հայր Փառքալ Մալճեան, միս ու ոսկորով հերոս վարդապետ մը, որուն թուրքերը «պոմպաճը փափագ» մակդիրը տուած էին եւ իրօք, օսմանեան դատարանը զինք մահուան դատապարտած էր, հայ յեղափոխականներու եւ ըմբոստներու հետ իր գործակցութեան համար:

Վերջապէս, գուցէ այս գործը իր ներկայ ֆորմաթին մէջ չիրատարակուի: Անգլերէնի թարգմանուելով, ռէժիսէօր մանչս, «Վարդանանց» իր ծրագրին յաջողութենէն վերջ սպիտակ պաստառ հանէ «Միշըն թու Մարաշը»:

Շնորհակալութիւններս եղբօրս՝ Փիէրին, որ ինչպէս վերը ըսի, այս գործին դայեակը հանդիսացաւ: Շնորհակալութիւններս՝ Օննիկ Քէշիշեանին եւ Երուանդ Գոչունեանին իրենց եղբայրական վերաբերմունքին ու բերած նպաստին համար: Եւ մասնատրապէս շնորհակալութիւն ընտանիքիս անդամներուն՝ իրենց համբերութեան ու հասկացողութեան համար:

Հեղինակը

Ներածական

Հայկական Հարցը

Հայկական-թրքական փոխադարձ կապերը, նախորդող բառորդ դարու ընթացքին կարելի էր նախակիցը կը կազմէին Մարաշի ողբերգութեան, Մոաթաֆա Քեմալին առաջին ձակատամարտը ֆրանսական, յունական եւ իտալական ուժերը վտառելու համար տարուեցաւ:

«Հայոց պատմութեան ամբոբումը» իր հատորին մէջ, Արնոլտ Թոյնսլի վերատեսութեան կ'ենթարկէ այն ձնշումները, որոնք եւրոպայի մեծ տէրութիւններու կողմէ բանեցուեցան Սուլթան Համիտին վրայ, որպէսզի բարեկարգութիւններ մտցնէր փոքրամասնութիւններու հանդէպ իրենց վերաբերմունքին մէջ: 1878ին թուրքերը պարտութեան մղելէ ետք, Ռուսեան, Անատոլիւն ու Կիլիկիոյ հայկական նահանգներէն հեռացաւ այն պայմանով, որ Սուլթան Համիտ կայսրութեան քրիստոնիայ տարրին բարենորոգումներու ձամբով անլի ազատութիւն պիտի շնորհէր:

Երկու տարի անց եւրոպական վեց տէրութիւններ, Սուլթանի կողմէն իրենց տրուած ու չպահուած խոստումը անոր ուշադրութեան յանձնեցին: Փոխանակ զգաստանալու, արիւնոտ Սուլթանը, Անատոլիոյ հայաբնակ շրջանները կորսնցնելու մտահոգութենէ ելլելով, բիրտ ուժի դիմեց ձգմելու ու ջարդի ենթարկելու հայերն ու միւս փոքրամասնութիւնները, քիւրտ աշիրէթները զինելով եւ անոնց դէմ հանելով: Ռոճիկ չխոստացաւ անոնց, անոր համար որ ունեւոր քրիստոնեայ հայերու կողոպուտը բաւարար համարեց որպէս վարձատրութիւն:

Միեւնոյն ատեն հայ քաղաքացիներուն խստօրէն արգիլուած էր գէնք կրելը: Հայերը ինքնապաշտպանութեան ու վերապրումի մտահոգութեամբ կազմեցին յեղափոխական զինեալ խումբեր: Երեւոյթ մը, որ Սուլթան Համիտի գործին կուգար քանի որ հայերու զինուելու հանդգնութիւնը, ցեղային կոիւնները պիտի հրահրէր:

Մուտք

Միջերկրականեան ծովը հերձող ֆրանսական «Սուլէյ տը Մէտ» բեռնատար նաւը մօտեցաւ Թարթուս քաղաքի նաւահանգիստը։ Սա Կիլիկիոյ նահանգին առեւտրական այն նաւահանգիստ քաղաքն էր, որուն Քրիստոսի ծնունդէն քանի մը տասնամեակ առաջ, հռովմիացիները կարգ մը մենաշնորհումներով «ազատ քաղաքի» կարգավիճակ տուին։

Քաղաք նաւամատոյցը նշանաւոր պիտի դառնար, երբ Քրիստոսէ դար մը առաջ, պատմութեան ամէնէն յայտնի ու տարաբախտ սիրահարները՝ Գլէօփաթրան ու Անթոնիոսը, շրջան մը հոն կանգնեցին սիրոյ իրենց բոյնը։ Եւ այդ քաղաքի պատմութեան համար ամէնէն նշանակալի եղելութիւնը՝ Պօղոս Առաքեալին ծննդավայրը հանդիսացաւ։ Քրիստոնիայ կրօնի փիլիսոբայ ու հանձարեղ քարոզիչը հոն աշխարհ եկաւ, հրեայ մօր եւ հռովմէացի հօր առջինները։

Յուլիսի 18-ին, 1938, գիւղովի ուռած աչքերով, արեւէն խանձուած, ծմրելուած դիմագիծով ֆրանսացի նաւապետը, իգական սեռին գգուանքներէն զրկուած ծովակալի տրտունջներով եւ միեւնոյն ատեն պարտականութեան գիտակցութեամբ, չոր ու կտրուկ շեշտով նաւվարին հրամայեց հետեւելու բեռնատարը նաւամատոյց առաջնորդելու եկած, հասակէն բարձր ֆրանսական դրօշ կրող գաճաճ շոգեմակոյկին։ Սա այն նաւն էր, որ քեմալական թուրքերուն վրէժխնդրութենէն ու սարսափէն փախչող կիլիկեցի հայու բեկորները, Թարթուսը եզերող անջրդի ամայութիւնները պիտի բեռնաթափէր։

1911-ին գարնանային պայծառ օր մը, երբ բնութիւնը իր երփնեքանգ հանդերձանքով անցորդներու զգայարանքներուն խրախճանք կը սարքէր, ձիաքարշ կառքով 31 տարու երիտասարդ դեղագործը եւ անոր սլացիկ հասակով գեղեցկուհիի հարսը Եէնիձէ Գալէյի գաւառական բերդաքաղաքի գլխաւոր պողոտան գտնուող իրենց դեղատունէն ծամբայ ելան, վեց ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Մարաշ քաղաքը գնումի երթալու։ Այդ օր բացառաբար դեղորայք գնելու չէին երթար անոնք։ Այլ իրենց առջինեկ զակին իշխանական կնուքին հարկաւոր գնումները կատարելու։ Երիտասարդական խիւղով պարուրուած, կեանքով առլցուն երջանիկ այս

զոյգը այդ պահուն չէր կրնար մարգարեանալ, թէ իր շուրջ հայոց նորագոյն պատմութեան վեհանձնութեամբ ու մարդկայնութեամբ առջուն ու անով յագեցաց ողբերգական տրամայ մը պիտի սկսէր բոլորուիլ, մարդ ու բնական կը յորձանուտին մէջ ընթելուծէր ու չախչախէր:

‘Դերակատարներ’ Աւագ Էֆէնտի Աւագեան, Հաճընէն Նոր Ժամանակ երեսունմէկ տարու գաղափարապաշտ հայ երիտասարդ մը, մասնագիտութեամբ՝ դեղագործ եւ Օհանեան գերդաստանէն անոր 19 ամեայ ատանացի նորահարսը: Գաղափարապաշտ այդ խմբակին մաս կը կազմէին Նաե՛լ Կանուխէն շինարար իր ամուսինը Կորսնցուցած, Մարաշի ծնունդ քսանութ տարու այրի տիկին՝ Մարիա խանըմ Քիւփէլեան: Անոր տասը տարու անդրանիկ որդին՝ Գեղամիկը եւ ուր տարու կրտսեր եղբայրը՝ Պօղոսիկը:

Սպանիայէն 1895ի Համիտեան ջարդերուն յատուկ առաքելութեամբ Ենիճէ Գալէ ուղարկուած՝ քառասուն տարու ազնուատոհմ միսիոնար Փէր Կարսիա, Ֆրանսիսքէն միաբանութեան եկեղեցւոյ կից դպրոցի ու որբանոցին հոգետը Նոր հովիւը: Ինչպէս Նաեւ անոր ուխտակից՝ մարաշի յեղափոխաշունչ միսիոնար եւ միաբանութեան առաքելական գործերու պատասխանատու՝ հատ Փասքալ Մալճեան:

1901ին շինարար Լեւոն եւ կինը՝ Մառիան մանչ զաւակ մը ծնան: Տասը տարի ետք հաճընցի դեղագործ երիտասարդ զոյգը աղջիկ զաւակով մը բախտաւորուեցան, զորս Երանուէ Կոչեցին: Աւագեաններուն առջինեկը: Հաճընի ծնունդ, երիտասարդ դեղագործը, Մարաշի շրջանը հաստատուելով քարիզմադիկ ու մարդասէր իր էութեամբ, եռանդուն աշխատանքի լծուելով, Մարաշի շրջանը ազգային մտաւորական ինչպէս Նաեւ, մարդասիրական աշխոյժ գործունեութիւն ցոյց կու տայ: Ամէնէն կարետորը, կաթողիկէ միսիոնարներու որբանոց-դպրոցը անվճար, կամաւոր կերպով հայերէն լեզու եւ պատմութիւն կը դասաւանդէ Համիտեան եւ այդ շրջանին գիծացած քրտական ջարդերու դժբախտ զոհերուն եւ հայ որբերուն:

1890-ական թուականներուն, Նախախնամութեան տնօրինումով, Մարաշի շրջանը կ’ուղարկուի երիտասարդ, ողն ու ծուծով գաղափարապաշտ կաթողիկէ միսիոնար մը, Փէր Կարսիա, Օսմանեան կայսրութեան բռնատիրական սապսթին տակ ձգմուող, անոր ոտքերուն տակ տրորուող քրիստոնեայ հայերը սփոփելու իրենց Գողգորթայի ձամբու երկայնքին եւ անոնց՝ Տիեզերական Եկեղեցւոյ

մարդասիրական օգնությունը հասցնելու:

Արդէն իսկ ողն ու ծուծով քրիստոնեայ հայերուն դաւանափոխութիւնը, երիտասարդ միսիոնարին մտքէն չէր անցնէր եւ անոր վերջին մտահոգութիւնը կը մնար: Եւ քանի որ Հայր Կարսիա սպանական ազնուականութեան կը պատկանէր, եւրոպական տէրութիւններու օգնութեամբ, անոր կը յաջողուէր Մարաշ քաղաքէն ձիով վեց ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Եֆէսէ Գալէ եւ Տէօն Գալէ աւանը, Ֆրանսիսքէններու վանքին կից հիմնուած, դպրոց-որբանոցին մարդասիրական ծրագիրը, քաղաքին գոհիներուն եւ մայրերու երկայնքին անօթի, ոտաբոպիկ սլքտող անտէր հայ որբերուն երդիկ ու ապաստարան ապահովելու:

1906 թուականին, Մարաշի Եֆէսէ Գալէ գիւղաքաղաքը, համիտեան ջարդերուն ահագնութենէն, թշնամիին, թրքական կանոնաւոր բանակի եւ զինեալ պաշտպանութներու ֆանաթիկ տարրերու հետ ընդհանրումներու շրջանին ստացած հոգեկան ցնցումներէն, 33 տարու երիտասարդ հասակին, սրտի մահացու տագնապի մը զոհ կ'երթայ յայտնի շինարար Լեւոն Քիւփէլեան, երկու անչափահաս զաւակները որբութեան ու իր երիտասարդ կիներ Մարիա խանըմը այրիութեան մատնելով:

Մարիա խանըմ, անչափահաս զոյգ որբերու տէր 24 տարու հայուհին, Փէր Կարսիայի հիմնած որբանոցը կը հրափրուի, որպէս ընդհանուր տնօրէնուհի: Որբանոցի առօրեայ պատասխանատւութիւններու կողքին, անիկա հասուն տարիքի աղջիկներուն Մարաշի ձեռագործ, խոհանոցային արտնի գիտելիքներ կը դասաւանդէ ու զանոնք կը պատրաստէ նուիրեալ հայ մայրեր դառնալու մարտահրաւրին: Միեւնոյն ատեն, անիկա որբանոցէն ներս հոգ կը տանի իր երկու անչափահաս զաւակներուն՝ Գեղամ ու Թ տարու եւ Պողոս՝ վեց:

Աւագ էֆէնտի, քարիզմաթիկ հայ դեղագործը, իր ասպարէզին հետ առնչուող առօրեայ աշխատանքի կողքին՝ որպէս ազգապահպանման գործ ու մշակութային առաքելութիւն կը ստանձնէ նաեւ Փէր Կարսիայի որբուկներուն անվճար հայոց լեզու եւ պատմութիւն դասաւանդելու պարտականութիւնը... յաճախ դեղարանի պաշտօնէութեան վստահելով հիմնարկին առօրեան:

Ճակատագրի տնօրինումով աշխարհագրական նոյն կէտի վրայ նոյն ժամանակամիջոցին մէկտեղուած են ծագումով, ընկերային ու հասարակական տարբեր պատկանելիութեամբ երիտասարդ իտէ-

ալիստներ, Փէր Կարսիա, Մարիա խանըմ եւ դեղագործ Աւագ էֆէն-տին եւ որպէս շրջուն դեսպան՝ նոյնպէս ֆրանսիսքէն ուխտէն հա-յածին դիցազն միսիոնար՝ հայր Փասգալ Մալձեան: Ասոնց ուսե-րուն պիտի բարձուէր որբանոցի հոգսերը եւ նորահաս սէրունդին ուսում եւ մարդավայել կեանք ապահովելը:

Աւագ էֆէնտի, երիտասարդ դեղագործը, իրեն հետեւող անուշա-վաճառի աշկերտին ընկերակցութեամբ քայլերը դէպի որբանոց կ'-ուղղէ, կ'աճապարէ, աղջիկ զաւակով բախտաւորուիլու ուրախառիթ լուրը հայր Կարսիային եւ որբանոցի տնօրէնուիի Մարիա խանու-մին հետ բաժնելու եւ առիթէն օգտուելով անուշավաճառի աշկեր-տին գլխուն վրայ ափսէյով կրած կարկանդակով ուրախացնելու որ-բերը: Սպանացի միսիոնարը երիտասարդական խիստով հայկա-կան սուրճի հետ շերտ մը փախլավա կու տուած ատեն, ինքնա-բոյս մղումով մը առաջարկեց՝ անձամբ կնքել դեղագործ Աւագին նորածինը, երբ որ անիկա երեք ամիսը թեւակոխէր:

Նորածինը երջանկութիւն բերաւ համիտեան ջարդերու սա որբե-րուն: Եւ անոնք չզգացին, թէ երեք ամիսները ինչպէս թռան գացին:

Դեղագործը իր նորահարսին՝

- Մառի եավրուս, վաղը պատրաստուէ հետս Մարաշ պիտի իջ-նես կնունքին գնումներ ընելու:

Շաբաթ առաւօտ՝ ձիաքարշ սայլին մէջ նորահարսը՝

- Ուրախ եմ Աւագ էֆէնտիս, որ կարեւոր անձնաւորութիւններու կողքին չմոռցար մեր որբուկներն ալ կնունքի արարողութեան ու խրախճանքին կանչելու...

- Մառի, ա'յ աղջիկ, դուն ինծի նոր մը կը ձանչնաս կոր, քանի անգամ պիտի կրկնեմ, թէ այդ որբերը իմ կեանքս են, համիտեան ջարդերուն զոհուած մեր ընտանիքներուն շառաւիղը:

- Գիտեմ, ինչպէս թրքական առածը կ'ըսէ. «տեսնուող գիւղը առաջնորդի պէտք չունի»: Բայց ատիկա չէ յա դուն լուսաւորչական ըլլալով կաթոլիկ եկեղեցին զաւակդ կնքելը տակաւին մտքիս տեղ չընէր կոր:

- Պի՛րէ Մառի, եավրուս, զարգացած, խելացի աղջիկ ես: Խորքին մէջ Աստուծոյ աչքին բոլորն ալ նոյնն են... կնունքը կնունք է: Նոյ-նը՝ սուրբ միտունը, նոյն արարողութիւնները եւ խորհրդանշական

նոյն իմաստը: Դրն միտոնսըզներէն վախցիր:

- Հապա Մարիա խանըմը Երանուշին կնքամայր կանգնելո,- ըսաւ նորահարսը, երիտասարդ գեղադէմ ամուսնոյն քովիկը սեղ-մուելով,- յայտնի ընտանիքներէն վաճառական ընկեր մը չունէիր, բոլորէն յարգուած դեղագործ մարդ ես, հայ ու այլազգ հիւանդներ՝ տոքթորի երթալու տեղ յաճախ քեզի կը դիմեն...

Փաղաքական այդ խօսքերը չի լսելու տալով երիտասարդ ամուսինը իր նորահարսին դառնալով՝

- Եավրոս գիս լաւ հասկցիր, ուզեցի որբանոցի շրջանակէն ներս պահել կամ անոնց հետ կիսել իմ ուրախութիւնս, արդարացաւ ան:

- Սպանական ծագումով սա միսիոնարը, շարունակեց ան, բոլորիս սիրելի Փատրէն, որբանոցի հայ տնօրէնուհիին՝ Մարիա խանմին եւ իրեն ուխտակից՝ Մալձեան վարդապետին խորհուրդներուն ականջ տալով, թոյլատու կը գտնուի եւ կը քաջալերէ, որ մեր որբուկներուն հայեցի դաստիարակութիւն ծամբուի, որ հայ օղլու հայ մեծնան:

- Հապա քու դերակատարութիւնդ, քու զոհողութիւններդ...

- Իրատուք ունիս, բայց օտար սա միսիոնարը, ինչ ստիպուած է երիտասարդ իր կեանքը հայ որբուկներուն եւ մարդկութեան տառապանքը ամոքելու, վերացնելու նուիրել: Պիտի ըսես որ այդ իր կոչումն է...

Պահ մը խորհրդածեց ան դէմքի տխրաթախիծ արտայայտութիւն մը տալով եւ իսկոյն՝

- Սպանիոյ Իշխանական տոհմի ծնունդ է Փատրէն եւ կը պնդէ որբերուն ծաշն ու ընթրիքը բաժնել: Կրնար ամէն օր չիյ քէօֆթէ եւ քէպապ պահանջել, հետն ալ ընտիր գինի կամ անխտով օղի: Անկկա երբեք ստիպուած չէ որբերու համահաւասար ժովկալութեան ու գրկանքի մէջ ապրելու:

Դեղագործը դարձեալ մոմտոյթի մէջ ինկաւ, ըսէր թէ չըսեր, բացայայտէր ճշմարտութիւնը, թէ իրենց համար ուրախառիթ այս պահը չխոշտանգեր...

- Զեզի գաղտնիք մը պիտի բացայայտեմ, որ ցարդ վանքէն դուրս գտնուողներուն յայտնի չէր: Այսինքն Վանքին ու որբանոցին շրջափակէն դուրս մարդ չէր իմացած...

Նորահարս Մառին, զորս «էգաճը Մառի» կը կոչէին Մառիներու առատութեան մէջ՝ մէկ Մառին միսէն զանազանելու համար, ամ-

բողջութեամբ լսողութիւն դարձած ամուսինին թախծոտ դէմքը հետաքրքրութեամբ գննեց, գուցէ հոն կարդալու համար սա գաղտնիք ըսուածին տարողութիւնը:

- Պահ մը երեւակայէ, ըսաւ Աւագ Էֆէնտի, թէ անցեալ Ծնունդին, այսինքն 24 Դեկտեմբերի գիշերը, Սուրբ Պատարագէն ետք որբանոցը յատուկ խրախճանք կ'ունենան, որուն մենք չի կրցանք մասնակցիլ, որովհետեւ Երանուշը դեռ քանի մը շաբթու էր: Որբերը ուրախացնելու համար երգերու ու պարերու մէջընդմէջ անոնց գաթայ ու խարնուպի պէքմէզ կը սպասարկեն: Յանկարծ սատկած առնէտ մը կը յայտնուի ռուպի կարասին մէջէն: Կրնամ երեւակայել ծաշասրահին մէջ ստեղծուած տրամադիկ կացութիւնը, երբ ամէն տարիքի որբեր, պը'խ պը'խ, պխմըշ ըլլալով դուրս կու տան իրենց կուտուած պատառը: Կացութիւնը փրկելու համար, Փատրէն երոպացի իշխանագունէ մը բնաւ չսպասուած արարքի մը, մարդուս ինթելեքթը քայքայող միջոցի մը կը դիմէ: Անիկա քաջաբար ռուպին կարասին գլուխը կ'անցնի, հոն ինկած ու սատկած առնէտը պոչէն կը բռնէ, հարցը կատակի տալով «Ծօ քերաթա՛, դո՛ւն հ'ոս ի՞նչ գործ ունիս...» ըսելով մէկ կողմ կը շարտէ գայլ ու շերեփով կարասին մէջէն կը խմէ անմահական ռուպը եւ վերջապէս մանուկներն ու դաստիարակները անոր օրինակին հետեւելով կը փրկուի Սրբ. Ծննդեան խրախճանքը...

- Ամմա միտէ ունի եղեր... ակնարկեց Նորահարսը փաղաքշական քիթը բերանը ծամածռելով:

- Եւ... պահին լրջութիւնը զգալու եւ փրկելու իրաւ ղեկավարի յատկութիւն:

- Հիմա ատիկա չէ եաշուկայէն մեր դնելիք ուտեստեղէններն ու մսացու ոչխարները ինչպէս պիտի սեղմնք մէկ կառքի մէջ: Հարց տուաւ Մառին, անելի նիւթը փոխելու քան, թէ լրջօրէն այդ հարցով մտահոգուած ըլլալով: Լաւ կը ծանշնար ամուսնոյն մեթոտիկ ու պատահականութեան բան չձգող մարդու բնատրութիւնը:

- Պիտէ կնիկ, աշխարհին հոգը կարծես անուշիկ ուտերուդ բարձած ես: Հոգ մի ըներ ծանըս, ես ատոր հաշիւը ըրած եմ, ըսաւ դեղագործը,- համեմունքները եւ անուշեղէնը ինչպէս նաեւ քու եւ չօճուխիս հագուստները Մարաշի շուկայէն պիտի գնենք, ինչպէս նաեւ կնքահօր եւ կնքամօր նուէրները: Մնացածը՝ Ենիճէ Գալէէն: Մարդիկ Մարաշէն կու գան գաւառները արմտիք ու արջար գնելու:

Հա լաւ միտքս ինկաւ, մարաշցիներուն հոգի տուած կապախլըյին համար չոր սումաքը չմոռնանք: Անիկա նորահարսէն պահեց ոսկերիչ իր բարեկամներու մօտէն իրեն նուիրելիք աղամանդէ մատանիին մասին որեւէ ակնարկութիւն:

Ենիձէ բերդաքաղաքէն Մարաշ հատող ոլորուն ճանապարհը ամայի անտառ ի մը մէջէն անցնելով բլուրէն վար կարկաչող գետակի մը կամուրջին մօտեցաւ: Ճիշդ այդ պահուն կառքին լծուած զոյգ ձիերու յանկարծական խռնչոցը լսուցաւ ու կառքը անհարկի, անբնականօրէն ցնցուցաւ: Կառապան Վանէսը, քառասունհինգ տարու պաղ ու տաք օրեր տեսած մարաշցին, դեղագործ իր յաճախորդին հետ հազիւ քանի մը բառ փոխանակած, յանկարծ «գարոսայ»ին արգելակները բանեցուց: Ու իր ձայնը ձիերու խռնչոցին խառնելով կառապանը վախազդու ու խուժապային հառաչանքով մը՝

- Զափթիլեր, գափթիլեր, էգաճը էֆէնտի թիրք գափթիլեր, գոչելով, կառքը ձամբու եզրին կանգնեցուց:

Իրապէս ալ օսմանեան ոստիկանական թափափած համազգեստով երկու թուրքեր մօտեցան կառապան Վանէսին՝ եւ ամենէն տարիքովը.

- Աշայա ին կեաՎուր փէզէՎէնկ...- ըսելով կոպտօրէն կառապանին հրահանգեց՝ կառքէն վար իջնել:

- Նէ իստիորսունըս, գապիթ էֆէնտի, կառքին մէջէն քաղաքավարօրէն մրմնջեց դեղագործը:

- Սուս սէսինի չէք, փէզէՎէնկ կեաՎուր, կոպտեց տարիքոտ ոստիկանը, որուն մրոտ երեսէն քաք կը վազէր:

Դեղագործը իր նորահարսին դառնալով՝

- Մառի հոգիս, սիրտդ պինդ պահէ, ասոնց միտքը գէշ է...

- Մեզմէ ինչ կուզեն կոր այս սրիկաները... հարց տուաւ Աւագ էֆէնտիին նորահարսը:

- Նոր մը գիտես կոր, Օսմանեան կայսրութեան տարածքին, ըսաւ դեղագործը, հայը պէտք չունի օրէնքի դէմ գործելու, որպէս յանցաւոր պատը շարուելու համար... Կեղտոտ թուրքին համար ամէն հայ յանցաւոր է հայ ծնած ըլլալու իրողութեան համար... արագօրէն եզրակացուց դեղագործը եւ հապճէպով շարունակեց.

- Երբ մարաշցի թուրք հիւանդը ինծի կը դիմէ, մարդու պէս կը փորձեմ զինք բուժել, առանց թուրքի եւ քիւրտի հարց արծարծելու...

Այդ ըրապէին տարիքոտ ոստիկանը կառապան Վանէսը խուզար-

կելու մանրակրկիտ աշխատանքին լծուած էր... Խէթ Խէթ դեղագործին ու անոր գեղուհի նորահարսին սեւեռելով իր մրոտ նայուածքը: «Շուտով կարգը ձեզի պիտի գայ...» ազդարարելու պէս:

Էզածը Աւագ Էֆէնտիին եւ իր նորահարսին ծամբայ ելլելէն քիչ ետք, Եէնիձէ Գալէյի Ֆրէնսիսքէն միսիոնարական վանքի պարիսպներու ետին՝ Փատրէ Կարսիային գրասենեակը հապշտապ հաւաքուած էին, որբանոցի տնօրէնուհի՝ Մարիա խանըմը, Ենիձէ Գալէցի արհեստաւոր գործարար մը եւ Ֆրէնսիսքէն ուխտէն՝ Հայր Փասքալ Մալձեան, որուն Թուրքիոյ տարածքին մահմետական խուժանը «Պօկպաճը Փափագ» մակդիրը տուած էր:

Ներկաները, վանահօր մահուկանիէ անթիկ գրասեղանին շուրջ բոլորուած էին, երբ Փատրէ Կարսիա, կանգնած տեղը խուճապի մատնուած մարդու տազնապով, ենիճագալէցի արհեստաւորին դարձաւ՝

- Գալու՛ստ Աղա, հաճիս Մալձեան վարդապետին կրկնէ քիչ առաջ ինծի տեղեկացուցածդ:

Գալուստ աղան տատամսոտ, մէկ օտար միսիոնարին ուղղեց նայուածքը, մէկ որբանոցի տնօրէնուհիին խիստ, սարսափահար դէմքին, ապա՝ հայր Մալձեանին, որուն առասպելական քաջութեան մասին Մարաշի շուկայի գոհիներու երկայնքին կրկնուող ժողովուրդային բանահիսութեան քաջածանօթ էր:

- Փատրէ, այս առաւօտ չլուսցած, ըսաւ Գալուստ Աղա, երբ Մարաշէն վերադառնալու համար ծամբայ ինկանք ուր մանչուս հետ գացած էինք ձեռագործ մեր ապրանքները շուկայ իջեցնելու, վերադարձին Էրման գետի կամուրջին չհասած, թուրք զափթիէյի հագուտին տակ ծուարած աւազակներ մեզ կանգնեցնելով թալանեցին մեր հում ոսկիէն եւ վաճառած ապրանքին փոխարժեք հանդիսացող հնչիւն մէժիտիէներէն... սարսափահար պատմեց ոսկերիչ Գալուստը, Աստուծոյ փառք կու տանք որ, շարունակեց ան, երիտասարդ տղոս կեանքին վնաս չհասցուցին ու մեր ձիերն ալ չառեան գեցին... հետեւցուց հայ ոսկերիչը, լացն ու յուզումը զօրով զսպելով:

Հայր Մալձեան նստած տեղէն կատղած ցուլի նման ոտքի ցատկելով՝

- Գալու՛ստ Աղա, ըսէ՛ քանի՛ հոգի էին այդ սրիկաները...

Գալուստ աղան շուարեցաւ: Անոր ակ ու սարսուռ պատճառողը՝ հայազգի միսիոնարն էր, որուն մէջքէն կախուած փայտեայ խաչին ու կրօնաւորի սքեմին տակ, թուրքերը կը հաւատային, թէ խանչէր եւ ատրճանակ կախուած էր, մարաշցի ականատեսներ եղեր էին... Այդպէս կ'ուզէր հաւատալ ժողովրդային լեկէնողը, արիւնալի այդ միւս դէպքէն ի վեր: Եւ դեռ այս պահուս անոր աչքերէն փայլատակող վրէժի զգացումը կը զրահէր հայ արհեստաւորը իր ցեղին մօտ յաճախ ձնշուած առնակակն յանդգնութեամբ:

- Պոնպաճը Փափագ էֆէնտի,- ըսաւ ոսկերիչ Գալուստը, լեզուական սահանքով, «յանկարծ անոր «պոնպաճը Փափագ»ի մակդիրը յիշելով, ծպտեալները երկուս էին, իսկ տասնեակ մը զինեալներ կարծեմ ժայռերու ետին պահոււղտած էին... շարունակեց ան:

- Էզաճըն եւ իր նորահարսը ժամը քանիին ծամբայ ելան, հարց տուաւ հոգեւորականի կապային տակ պահոււղտած դիցազնը, կատղած ցուլի վրէժխնդրութեամբ:

- Կարծեմ չլուցած, վաճ առաւօտուն...-պատասխանեց իր էութեամբ ցնցուած որբանոցի տնօրէնուհին:

Ու յանկարծ, կայծակնային արագութեամբ դէպի դուռ թռաւ ան, - ես գացի... Էզաճըյին գլուխը ֆէլզէթ մը չեկած,- մոռնելով: Առանց անելորդ բացատրութիւն տալու վանքին բակը կապուած ձին նետուեցաւ հայր Մալճեան ու հապճէպով իջաւ բերդաքաղաքին հայկական շուկան, ուր երեք երիտասարդ հայ ձիատուներ, պատրաստ՝ անոր ազդանշանին կը սպասէին: Ծպտեալ հայ երիտասարդ ֆէտայիները հետեւեցան իրենց հոգեւորական առաջնորդին: Ու չորս հայ ձիատուներ քառասմբակ բռնեցին Մարաշի ուղղութիւնը:

Մինչ այդ...

Թուրք «գափթիկները» իրարու վրայ կուչ եկած զոյգ ծամբորդներու աչքերուն առաջ, գրեթէ մերկացուցին խեղձ կառապանը: Անոնց կոպիտ վերաբերմունքը, երիտասարդ դեղագործին մէջ հայրենապաշտ ըմբոստն ու յեղափոխականը արթնցուց: Սակայն այդ ըմբոստն ու հայրենապաշտը ոչ իսկ քէօր դաշոյն մը ունէր ինքնապաշտպանութեան համար: Օսմանեան կայսրութեան տարածքին քրիստոնիային ու մասնաւորապէս հայուն՝ արգիլուած էր զէնք կրելը: Իսկ այս պահուս իր աչքերուն առջեւ կը նուաստացնէին իր ան-

մեղ ցեղը եւ դեռ հայիոյանքներու տարափով եւ «կեաւոր» անուանարկումով իբրեւ թէ «սիլախ» ու «ձէփխանէ» կը փնտռէին անտաշ կառապանի եւ օրինաբեր ասպարէզի տէր խաղաղ քաղաքացիներու մօտ:

Նորահարս Մառին, երիտասարդ իր ամուսինն կուրծքին դրած էր գլուխը, սարսափէն կը դողար ու կ'արտասուէր, սրտառուչ լացը հագիւ զսպելով: Ի վերջոյ, ներքնագգեստով թողուցին կառապանը մօտակայ ծառի մը կոճղին կապուած:

Իսկ իր կարգին, Աւագ էֆէնտի սատիստիք զափթէյին մօտենալը տեսնելով արգահատանքով, զգուանքով լեցունեցաւ:

– Ծօ ձեռքս ատրճանակ մը չունիմ որ սա զգուելիները կիպլեմ ու շան սատակ ընեմ... խորհրդածեց ան:

Զէ, այս մարդուկները խաղին օրէնքը յարգողը չէին: Ասոնց նպատակը օրէնքը յարգել տալ չէր, դեղագործ մտատրական մարդու մօտ ինչ զէնք ինչ զինամթերք ու ձէփխանէ... ցնդեր են ինչ են: Աւագ էֆէնտիին տարօրինակ թունեցաւ հրապարակով մարդ մերկացնելու թուրք զափթիէ կոչեցեալներու անհեթեթ ու անօրէն վերաբերմունքը:

Ինքզինք հաւաքելով տարիքաւոր ոստիկանին՝

– Նէ օլիօսընըզ, պէն թիւրք վաթաստաշլարա գարտաշըմ կիպի պախան պէլլի պիր էզաճը եըմ, թոփնան, թիւֆէնքէն իշիմ եոգթուր եահօ... ըսելով գայլերու գլխուն փորձեց Անտարան կարդալ Աւագ էֆէնտին:

– Հատէ պախալեմ չոխ տրտրլանմա, է'նն, շու քարոսատան, գոռաց, երեսէն քաք վազող թուրք զափթիէն – էլլէրին հաւայա գալտըր փէզէվէնկ կեաւո'ր, հրահանգեց ան:

– Զափթիէ Լֆէնտի, այիփ տըր գատըմըն էօնիւնտէ պանա սէօվ մէ...

– Ուլան սիքտիր փէզէվէնկ կեաւուր, եոխսա պանա իշիմիմի էօյրէթէճգսին...- եւ բնաւ չսպասուած շառաչին ապտակ մը քաշեց դեղագործի երեսին, մինչ այդ երիտասարդ զափթիէն, Աւագ էֆէնտիին գրպանները կը խուզարկէր ու կը պարպէր իրենց պարունակութենէն, ոսկէդրամ մէճիտիէներէն, ոսկէզօծ կայծիանէն, գրպանի ժամացոյցէն, թանկարժէք գրիչէն ու ձեռքի ամուսնական մատանիէն:

Հակառակ երիտասարդ իր տարիքին, դեղագործը, «ասանք պատարագներ շատ տեսած էր...» եւ կասկածները սկսան միս ու ոսկոր հագնիլ: Եղածը պաշըպոզուքներու կողմէ բացայայտ կողո-

պուտ էր... իսկ իրենց չար բախտեն, ընդհանրապես բաժնուկ այդ ձանապարհը, քէն ըրածի պէս, կէս ժամէ իվեր անցնող դարձող չկար: Եւ հոգը չէր, եթէ զինք բոլորովին մերկացնէին իր ունեցուածքէն, այնքան ատեն որ ձեռք չի դպցնէին իր նորահարսին շուշա-նաթոյր մարմնին ու չխոշտանգէին զայն ինչպէս սովալլուկ գազաններ: Մինչ այդ հնազանդելով ներքին ձայնին, նորահարս Մառին, որուն լաիրշ նայուածքներ կը նետէր երիտասարդ զաւիթիէն, «հիմա կարգը քեզ յօշոտելու պիտի գայ...» ըսելու պէս, սկսաւ մէկ մէկ ապարանջանները հանել ձեռքէն ինչպէս նաեւ վզէն կախուած պէշիպիրիկն ու երիտասարդ զաւիթիէն կողմը շարտեց զանոնք, շան բերանը ոսկոր նետելու տրամաբանութեամբ:

Խստամոռութիւն զաւիթիէն բաժկոնը հանել տուած էր, պարարտ գրպանով իր երկրորդ գոհին վրայէն ու երեսէն քաք վազեցնելով հրահանգեց անոր՝

- Փանդալոնը «էնտիր» կեաւոր փեղեղէնկ...

Ճիշդ այդ պահուն...

Մալձեան վարդապետն ու անոր զինակիցները ձիով էրմէն գետէն կէս ժամ հեռաւորութեամբ գտնուող Աթէշ սահմանակից գիւղը փոթորիկի պէս մտան եւ ուղղակի կառապան Թաթէոսին տունը արշաւեցին:

- Մեր ձիերը շտապով ախոռոյ պիտի թաքցնես եւ ձիաքարշ քու կառքոյ մեզի փոխ պիտի տաս... հրահանգեց հայածին Փատրէն, - ու հայտէ աճապարէ... գոչեց ան կառապան Թաթէոսին, էգաճըյին եւ միասնորոն կեանքը վտանգի տակ էր: 55 տարու հայր սուրբը իր երիտասարդ զինակիցներուն ցուցաբերած ձկունութեամբ կառքին առաջամասը նետուեցաւ թուրք զաւիթիէները խաղի բերելու: Ասպետհոգի վարդապետը, ծամբան որոճած ու մտայղացած էր մինչեւ ակռաները զինուած թուրք չարագործները խաղի բերելու ամբողջ սցենարը:

Քառասմբակ ժամացոյցի դէմ սրընթաց կէս ժամ քշելէ ետք կառքը, հեռուէն գետակին յորդուն կարկաչը լսուեցաւ:

- Կամաց, գրեթէ հասանք... ըսաւ ան մօտը նստած մօրուքաւոր կռուողին, որ գլխու լայնեզր փափախովը ծածկած էր դիմագիծը ու փերուշան կառապանի հովեր տուած ինքնիրէն: Ապա ետեւ դառնալով՝

- Դուք ալ պաթթանիայով լաւ մը ծածկուեցէք ու ատրճանակները պատրաստ «Եա Յիսուս, եա Քրիստոս» ազդանշանիս սպասեցէք զափթիէներու զինակիցներուն վրայ կրակելու եւ զանոնք լոեցնելու համար: Հեռուէն կամուրջին գլուխը, ծամբու ծայրամասին՝ կանգնած տեսան դեղագործը փոխադրող կառքը: Իսկ երեսէն քաք վազող զափթիէն նշմարեց անայլայլ մօտեցող կառքը եւ չհաւատաց տեսածին: Կառապանին մօտը հայ փափագ մը ածդահայի պէս ոտքի կայնած էր ու արծաթափայլ խոշոր խաչ մը բռնած՝ գլխուն վերեւ: Զափթիէները յանկարծակիի գալով՝

- Ուշախլար, եալլա պաքալըմ էրմէնի Փափագընը տա թէսլիմ ալածայըը,- գոչեց տարիքուորը եւ կիսամերկ կալանեալները դեղագործին կանգնած կառքին յառաջամասը հրիւրեց հրացանի կոթով:

Փափագին կառքը տեսիլանման, անայլայլ կը մօտենար եւ հայ կղերականին բարձրացուցած փայլուն խաչը իր ցոլքերը կ'արձակէր աւագակներուն զազագած աչքերը շլացնելու:

Զափթիէն զէնքը վարդապետին ուղղեց: Այդ պահուն անկալ՝ «Եա Յիսուս, եա Քրիստոս» հագիւ շշնջաց, գոյգ մը հայ զինեալներ ուրուականի նման նետուեցան կառքէն վար, մինչ այդ մարաշցի դիւցազն Տէր Մալճեան, գողականներու շէֆին ուղղեց սքեմին տակ պահուած ատրճանակը եւ անոր փողէն արձակուած վեց կապարները կարծես կարդացին տիրոջ միտքը... չշեղեցան իրենց թելադրուած թիրախէն, շանսատակ ընելով դեկավար զափթիէն: Իսկ կառապանը իր կարգին, անոր օգնականին հաշիւը տեսաւ համազարկ բանալով անոր ուղղութեամբ: Մինչ այդ ժայռի ետին պահոււրտած աւագակախումբին անդամները, խումապի մատնուելով ու իրենց պետին «իւլէշի» պէս փռուիլը տեսնելով, քանի մը աննպատակ գնդակ արձակելէ ետք իրենցմէ վարժ ու գերիվեր ուժերու ընդդիմութեան հանդիպած ըլլալով փախուստի ծամբան բռնեցին:

Կառապանն ու Աւագ էֆէնտին այլայլած պատահած հրաշքէն, իրենց ներքնազգեստներով եկան Փատրէն ողջունելու ու հայ կռուողներուն իրենց սրտաբովս խօսքը փսփսալու: Մառին Նստած տեղը ամօթէն ու ահէն անդամալոյծ եղած, բարձրաձայն զԱստուած ու անոր արժանաւոր ծառան կը փառաբանէր:

Հայ զինեալները սատկած զափթիէներու դիակները մօտակայ ժայռի ետին քաշելէ ետք անոնց գրպանները պարպեցին դեղագործին ու իր կնոջ գոհարեղէններէն ու ռսկի դրամէն, ու եկան տիրոջը յանձնելու:

- Աստուած եավրիկիս, Երանուշիս երեսը նայեցաւ, գոչեց ան երախտագիտութեամբ, ձեռքերը երկինք բարձրացնելով:

- Աւագ էֆէնտի, խաչեցեալը հայուն խորհրդանիշն է,- ըսաւ Փատրէն, իսկ քրիստոնէական ամուր մեր հաւատքը՝ ամէնազօր զրահը... Անիկա ձեռքը մէջքէն կախուած խաչին երկարելով... իսկ այդ հաւատքն ու մարդկային մեր արժանապատուութիւնը պահպանելու համար, քիչ առաջուայ կրակոցէն սքեմին մէջքին բացուած ծակէն ատրճանակին փողը ցոյց տալով,- երբեմն լաւ կ'ըլլայ որ հաւատքին ընկերակց ինքնապաշտպանութեան բնագոյն ու հրաւիրութիւնը... աւելցուց ան ու իր կտրիճներուն գլխու շարժումով հրահանգեց բան մը չպատահածի պէս, մինչեւ Մարաշի շուկան դեղագործին ապահովութեանը հսկել:

- Հայտէ քալեցինք, օն առաջ...

Հնավուրց վանքի քարաշէն մատրան կամարներուն տակ, Մարիա խանըմին կնքամայրութեամբ եւ երիցագոյն որբին՝ Կիրակոսին կնքահայրութեամբ, կը կատարուէր կնունքի հոգեպարար արարողութիւնը: Նորածին Երանուիին, երեք ամսու պուպիկը, կնունքի աւագանը մխրճեցին որբանոցի աշակերտներուն ներկայութեամբ: Որբութեան վարժուած անոնց տխրաթախիծ դէմքերուն վրայ ուրախութիւն կը խայտար եւ յուզումը ակներեւ էր: Յամի Տեան 1911ի ամառնային կիրակին, բնութիւնը իր ամբողջ շոայլանքով կը խայտար եւ անյոյս ու սեւաթոյր այդ օրերուն, բնութեան հետ Երանիկին ծնունդը կու գար հայ ժողովուրդին գոյութիւնն ու յանգրծութիւնը խորհրդանշելու եւ սերնդագործութիւնը մշտելու: Արարողութեան միջոցին, կնքամայրը այտաւիոսիկներէն համբուրեց մանկիկը եւ Ս. Խորանին առջեւ պաշտօնապէս խոստացաւ՝ Երանիկը իր անդրանիկ տղուն նշանել, պէշիկ քեօթմէ ընել ու դեղագործ պաշտօնակիցին աչքերուն մէջ հաւանութեան արտայայտութիւնը կարդալով, անգամ մը եւս բարձրաձայն ու ինքնավստահութեամբ կրկնեց խոստում մաղթանքը:

Սուրբ կնունքի աւարտին, որբերու մասնակցութեամբ խրախճանք տեղի ունենաւ: Էզաճը Աւագ էֆէնտին կը նախընտրէր որբերուն շրթներուն ծաղկած երջանիկ արտայայտութիւնը, մարաշցի հայ մեծամեծներու նուէրներէն... Բացառութիւն ըլլալով, որբանոցի

բարերար ու բարեկամ Յակոբ Աղա Խրլաքեանը եւ անոր եղբորորդին՝ օսմանեան սպայից վարժարանի սերուցքէն՝ Յովսէփը, որ հակառակ հօրեղբոր յառաջացած տարիքին, երկուստեք, ձիով կտրած էին Մարաշէն Եւփձէ Գալէ լեռնային տարածութիւնը եւ որպէս պատուոյ հիւրեր, ներկայ կ'ըլլային ճաշկերոյթին, ոսկէ խաչ մը անցնելով Նորածինի կուրծքը: Յակոբ Աղան յայտնի վաճառական մըն էր, իսկ Յովսէփը նախկին սպայ օսմանեան բանակին, Սուլթանի շքանշանին արժանացած ըլլալով ընտանիօք, տեսակ մը անպաշտօն ղեկավարը կը համարուէին Մարաշի հայութեան եւ մասնաւորապէս հայ կաթողիկէ համայնքին:

Երանուշին կնուսքէն շաբաթ մը յետոյ:

Հայր Փասգալ Մալճեան, առանց թիկնապահի, ուշ երեկոյին, համակ ինքնավստահութիւն, Խրլաքեաններու ապարանքէն ելլելով հետիոտն Մարաշի շուկայէն անցնելով, բլրան վրայ բարձրացող Ֆրէնսիսքէններու մայրավանքը կ'ուղղուէր, քիթին տակէն հայերէն շարական մը երգելով: Մութ ու նեղիկ գոհիներէ անցնելէ ետք, զուտ թրքաբնակ թաղ մը մտաւ: Խրլաքեաններուն մօտ խմած կարմիր գինին, ծնունդով քաջասիրտ կղերականը անհպելի գերմարդու զգացումով համակած էր: Թրքական թաղը մտնելով երգեցիկ ձայնը բարձրացուց աջ ձեռքը կապային տակէն ատրճանակի սահուն կոթը ամուր բռնած: Յանկարծ հեռաւոր տունէ մը թուրքի մը խրպոտ ձայնը հասաւ իրեն հայիոյանքի ֆորմաթով «Ուլան պոնպաճը Փափաճ,- գոռաց ձայնը,- պէն սէնին սինսիլէիրիմ» եւ խաւարը հերձող քարի բաւական մեծ կտոր մը եկաւ այտոսկորը ձգմելու: Վարկեանին արիւնը սկսաւ ֆշշալ անոր երեսէն: Առանց գորում գոչումի, ցափ ծիչը խեղդելով, բժիշկ Օննիկ Բէշիշեանին տան ուղղութեամբ արագացուց քայլերը: Ուշ էր, կէս գիշերը վաղուց անցեր էր: Խուճապով մը ան բժիշկին դուռը թակեց: Իր գիշերանոցին մէջ զարմանահար, հէգ բժիշկը բացաւ դուռը, ապահով ըլլալէ ետք, թէ թրքական աւագակախումբի մը անդամներ չէին գիշերային անկոյ այցելուները: Տոքը. Բէշիշեան վերէն վար չափչփեց, դրան սեմին յայտնուած արիւնլուայ վիճակի մէջ իրեն մտերիմ՝ Մալճեան վարդապետը. հակառակ որ վէրք ու արիւն շատ տեսած էր, պահ մը հէգ բժիշկին աչքին առջեւը մթազնեցաւ: Ինքզինք գտնելով անիկա

փորձեց իմանալ ոճրափորձին տոն տուող պատահարը: Մինչ այդ հակառակիչ հեղուկով ու բամպակով սկսաւ մաքրել միսիոնար վարդապետին այտէն վար հոսող արիւնը: Փատրէին համար ալ անակնկալ էր պատահածը եւ չէր գիտեր պատճառը: Իրեն կը մնար ենթադրութիւններու սահմանը մնալով գուշակել, թէ թրքական թաղը ո՞վ կրնար այդ ժամուն յանդգնիլ, հայ վարդապետի մը վրայ ձեռք բարձրացնել:

- Անպայման շաբաթ մը առաջ էգաձը Աւագ էֆէնտին կողոպտող կեղծ զափթիկներուն ընկերները վրէժ փորձեցին լուծել, խոստովանեցաւ ան կատարեալ հանդարտութեամբ: - Ինքզինք թուրք ձեացուցած ծպտեալ հայրենակից մը ունինք, շարունակեց ան, որ թրքական գողական եւ Իթթիհատական շրջանակները ներթափանցած է, անոր խողովակով շուտով ի յայտ կը բերենք այս ոճրափորձին հեղինակները եւ Երկրին բարեխնամ Իշխանութիւնը, կը յուսամ, մեղաւորներուն արժանի իրենց պատիժը կը տնօրինէ, յուսադրեց ան զինք խնամող հայ բժիշկը:

- Դո՛ւն սիրելի բժիշկ, վերքս այնպէս մը կարէ, որ զիս մաֆիոզի կամ հրէշի տեղ չառնեն, - կատակեց ան ցափ ձիչը խեղթելով: «Թող որ Պոնպաձը Փափագ տարազը անլի չշէշտուի: Չէ որ ըսուած է... «անլի լաւ է մարդուս աչքը ելլէ, քան անունը» - կղերականներուս պարագային ալ ձշմարտացի է այդ ասացուածքը»:

Մալձեան վարդապետը արդէն իսկ ժողովրդային հերոս կը համարուէր թրքահայաստանի տարածքին: Բանի մը շաբաթէն սպիացան վերքին հետքերը, բայց մութին մէջէն կատարուած նենգութիւնը եւ հայր սուրբին այտերէն թափուած մաքրամաքուր արիւնը անոր զինակից ընկերները, արմէնական, հնչակեան ու դաշնակցական գաղափարաբանութեան հետետորդները, դիրաւ պիտի չմոռնային, յատկապէս երբ ոճրափորձին 28 տարու հեղինակն ու անոր ազգայնական ընկերները, օրկանական կապ ունէին «ծպտուած զափթիկներու» եւ Իթթիհատականներու հետ եւ ծպտեալ հայէն պիտի իմանային, թէ Փատրէին դժմ կատարուած մահափորձը, անոնց ստորագրութիւնը կը կրէր: Ամէն երեկոյ անոնք Զգուելի Զէյնէպին սրճարանը կը հաւաքուէին օդի խմելու եւ հակահայ, հակաքրիստոնիայ լոգունգներ արձակելու:

Հայր Մալձեան հերոսաբար տարաւ թուրքի մը կողմէ մութին մէջէն արձակուած մահափորձին պատճառած հոգեկան ցաւը եւ փոր-

ձեց քրիստոնեաբար ներել այդ անարգ ոճիրը կազմակերպողներուն սադրանքները: Անոր մօտ փոխվրէժի ոչ մէկ զգացում:

Սակայն նոյնը կարելի չէր սպասել իր հետետորդներէն: Հայկական երեք կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէն՝ մարտական երիտասարդ մը, «Վուրուժը Վարուժ» անուան տակ յայտնի դիպուկահար ու հայրենասէր սրտոտ տղայ, իր վրայ վերցուց յանգաւորները պատժելու վրիժառու արարքին կազմակերպումն ու կատարումը:

- Դուք այդ հոգը ինձի յանձնեցէք, ըսաւ Վուրուժուն ինքնավստահութեամբ:

- Չեղլես չմտածուած յախուռն արարքով մը հայ եւ թուրք բախումներու առիթ չտաս, խոհեմաբար զգուշացուց արմէնականներու լիտերը:

- Այնպիսի մէթօտ մը պիտի գործածեմ, որ չիմանան, թէ պատուհասը ուրկէ եկաւ, պատասխանեց դաշնակ դիպուկահարը ինքնավստահ շեշտով մը:

- Մենք չենք ուզեր մանրամասնութիւնները իմանալ, մէջբերեց հնչակեան խմբապետը, բայց եւ այնպէս կը խնդրենք որ կուսակցութեանդ վերին մարմնին հետ խորհրդակցիս եւ անոնց օրհնութիւնը առնելէ ետք դիմես տէրորի գործադրութեան:

- Դուք անհոգ եղէք... բոլորէդ խնդրանք մը ունիմ միայն. Փատրէին չիմացնել փոխվրէժի դիմելու մեր այս գործողութիւնը, որ իրմէ խլուած անմեղ արեան փոխհատուցումն է:

- Մարտական մեր խումբին մէջ թոյլ բերաններ չունինք բարեբախտաբար, պատասխանեց հնչակեան խմբապետը ու պիշ պիշ արմէնական ղեկավարին նայեցաւ...

Ուրբաթ գիշեր՝ տօնական օր մահմէտականաց:

Վուրուժը Վարուժ Փառք տուաւ Աստուծոյ, որ գիշերուայ ժամը 9-ին դեռ լուսինը չէր երեւար եւ թրքական սրճարանին շրջակայքը կատարեալ մթութիւն ու խաւար կը տիրէր, «շունը տէրոջը չձանչնալու» չափ խաւար: Սեւազգեստ ստուեր մը մօտեցաւ Զգուցի Զէյնապին սրճարանի շրջապատը: Մավզէրով նշան բռնելով մօտաւորապէս հարիւր մէթր հեռաւորութենէն դիպուկահարը զննեց անոնց որջին բոլորտիքը: Սրճարանին կեդրոնը կախուած կանթեղը զարկաւ անոր աչքին:

- Լաւ է, գոնէ կողմորոշուելու կը ծառայէ քարիւղով բանող կանթեղը...- մտածեց ան ու զենքը ձախ ձեռքը անցնելով աջով խա-

չակնքեց ու հայու Աստուծմէն թողութիւն խնդրեց աչքերը թոպէ մը երկինք սեւեռելով:

- Կեղտոտ այս սրիկաներուն քսակը պիտի չմնայ Փատրէիս եւ միւս հայ զոհերուն անմեղ արիւնը, ըսաւ անվճռկամութեամբ ու նշանառութիւն բռնեց: Անձ գլուխ մէկ գնդակ բաւարար էր եւ յաջորդաբար գրեթէ սրձարանին մէջ բոլոր ներկաները պատուեց մէյ մէկ գնդակով ու վերջին գնդակն ալ քարիղէ ֆանարին ուղղեց... Ֆանարը պայթեցաւ ու արձակած բոցը օդի շիշերը բռնկեցուց, իսկ ջահավառուած թուրք զոհականները ամսին, ամսին կանչելով սկսան վայրագօրէն ոռնալ:

Յաջորդ առաւօտ թուրք խումանը «Պոնպաձը Փափագըն իշի տիր պու» ըսաւ միաբերան:

Իսկապէս ալ մարդուս աչքը ելլէր անոնը չելլէր...

Տիգրան Անդրէասեան, Զէյթունի անտարանական պատուելիս եւ իրեն դավասն ու օգնականը՝ Լուսէրը, տակաւին չլուսցած ձիերը թամբելով հապճէպ Զէյթունէն ծամբայ ինկան դէպի Մարաշ: 50-ի բարեւ տուող պատուելիս գրեթէ անխօս, ծանր մտածումներու մէջ թաղուած, կտրեց հայկական երկու դրկից քաղաքները իրարմէ բաժնող լեռնային տարածութիւնը ու կէսօրուան մօտերը Մարաշ հասնելով, Պուլղորձեան բարձունքի վրայ գտնուող Անտարանական Առաջին Եկեղեցին ուղղուեցաւ, ծամբու իր ընկերոջ հետ: Օգոստոս ամիսն էր 1914: Եւրոպայի տարածքին նոր սկսած էր Համաշխարհային Առաջին պատերազմը: Իր սեփ սեւ մօրուքի ետին կայծկլտուն աչքերով Աբրահամ Յարութիւնեանը, ժողովարանի երիտասարդ քարիզմաթիկ պատուելիս, որուն բնաւ օտարոտի չէին թուար թուրքերու անխղճութիւնները, զանոնք լի ու լի ծաշակած ըլլալով, անձամբ Առաջին Եկեղեցւոյ դարպասին առջեւ յայտնուելով, ողջունե՛ց յոգնաբեկ իր պաշտօնակից եղբայրը առ Քրիստոս: Եկուորները ախոռեպանին յանձնեցին ձիերը ու երիտասարդ պատուելիին հրաւերով եկեղեցի մտան ինքնամփոփումի ու անվտանգ ծամբորդութեան համար Փառք տալու խաչեալ Տիրոջ, եւ աղօթեցին որ հայութեան գլխուն վերեւ կուտակուող մութ ամպերը ցրէր երկնաւոր Հայրը:

Հիւրընկալ պատուելիս իր եղբայրակիցն ու անոր օգնականը՝

Լուտերը մարաշցիներու տոհմային համադամներով հիրասիրեց: Հարկ կայ կրկնելու թէ չի քօֆթ եւ դապախլը եւ ձաւարով փիլաֆ:

- Պատուելի Անդրէասեան, խօսքը մէջերնիս, ըսաւ հիրընկալ պաշտօնակիցը, բնաւ չես փոխուած:

- Ծիտակը նոյնը կարելի է քու մասիդ ըսել, պատուելի Աբրահամ: - Երկարակեցութեան գաղտնիքը. շարունակեց զէթունցին, մարդ էակը ինքզինք բազմագբաղ պիտի պահէ եւ ուղեղը անդադար աշխատցնէ: Սննդականոնին մէջ ալ ժուկալութիւն ցոյց տալը կ'օգնէ երիտասարդ մնալու:

Խօսքը փոխելով՝ պատուելի Աբրահամ հարց դրաւ.

- Ինչ է թուրք պետութեան փորի ցաւը... խայտառակները նոր յիշեցին, թէ հայ տղամարդն ալ քիւրտի եւ թուրքի նման թերեւ ալ անոնցմէ ուժեղ կոտուելու ու հայրենի հողը պաշտպանելու ատակ է եւ հիմա ամէն ցախս նոր միւսնէ 45 տարեկան տղամարդիկը կ'ուզեն զինուորագրել:

- Չեմ գիտեր, եղբայր սիրելի, միտքերնին ինչ է... կ'երեւի կոտուելու ատակ տղամարդիկը կ'ուզեն հեռացնելով իրենց տուներէն ու աւաններէն, հայ ժողովուրդը անգլուխ ոչխարի հոտի վերածելու: Ծիտակը թուրքերու այս որոշման մէջ ես լաւ միտում չեմ տեսներ:

- Ոչ միայն բարի չէ նպատակները այլ՝ քրէական... շնական, մաքեալեական, սադայեական: Տեսնենք Մալձեան վարդապետը ինչ պիտի թելադրէ:

- Անիկա, վստահ եմ, Փէր Կարսիայէն կը տեղեկանանայ սպանական գահին եւ կաթոլիկ Երոպային կարծիքը այս առնչութեամբ:

- Եղբայր սիրելի, թէեւ թուրքերուն միտումը ակնյայտ է, բայց լաւ է կաթոլիկ Երոպային ալ կարծիքը ունենալ, տեսնենք անոնք ինչ կը մտածեն, քիչ թէ շատ վարժուած ըլլալով Օսմանեան պետութեան ամպարարութիւններուն:

- Իսկ Առաքելական Առաջնորդը...

- Այո, իրաւունք ունիս,- պատասխանեց պատուելի Աբրահամ Յարութիւնեան.- չմոռնամ ձեզի տեղեկացնելու, թէ մեր երեք յարանուանութիւններու պետերը իրենց ներկայութիւնը պիտի բերեն ժողովին, մասնաւորապէս որոշելու համար զինակոչի չենթարկուող 25 անօրէններու պարագան: Պահ մը դադարէ ետք.

- Բիշ ետք խորհրդակցական ժողովի ատեն ամէն ինչ կը պարզուի: Կէսօրէն վերջ ժամը չորսին է ժամադրութիւնը: Մի մոռնար որ կա-

թողիկե կղերը ճշդապահութիւնը առաքինութեան վերածած է, հետեւաբար ակադեմիականի պատուիրած եմ ժամը երեք ու կէսին թամբել ձիերը, չորսին հինգ մնացած Ֆրէնսիսքէններու Պէքթութիյէի բարձունքին վրայ գտնուող մայրավանքը կը հասնինք:

Ապա, անիկա տափատիւ առջեւի գրպանին շղթայուած արծաթագոյն ժամացոյցը քաշեց վարժ ձեռով մը՝

- Ժամը՝ մէկ ու կէս է, յայտարարեց, պատուելի Անդրէասեան, երկու ժամ մը հանգչեցէք խնդրեմ, թօթափեցէք ձեր յոգնութիւնը, սուրճը Ֆրէնսիսքէններու մօտ կը խմենք:

Ժամը երեք քառասունհինգին, քաղաքացիի երուպական հագուստով զոյգ մը ձիաւորներ կտրեցին Քանլը Տարէյի կամուրջը ու դէպի Մարաշի հիթիթական բերդին հանդիպակած կողմը գտնուող Ֆրէնսիսքէններու մայրավանքը բարձրացան: Անոնց առջեւ վանքին մետաղեայ հնաւուրց դարպասը բացուեցաւ եւ ձիաւորները ստուերի նման ներս սահեցան: Դարպասը նոյն ռիթմով փակուեցաւ նորեկներուն ետին: Զիչ ետք նոյն արարողութիւնը կրկնուեցաւ, երբ որ առաքելական սրբազանը, վարժ կառապանի մը յանձնուած սեփական ձիաքարշ կառքով, դաւասով ու գաւազանակիրով մտաւ դարպասէն ներս: Պատուելի Աբրահամ Յարութիւնեան, ընդունարանի պատուիւհանէն վկայելով պարզուող տեսարանը բարձրաձայն ակնարկեց.

- Լաւ որ մեր Սրբազանը սրճեփն ալ հետը չէ բերած...

- Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչին Աջը մոռցար... ակնարկեց պատուելի Անդրէասեան:

- Հապա Թաթնոս ու Բարթողիմէոս առաքեալներուն մասունքները...

- Ինչ կ'ըլլա պատուելի, Մարաշի եւ Ջէյթունի հայութեան գոյութեան դէմ ծանրացող հիմնահարցերը այնքան լուրջ են, որ մարդուս մէջ երգիծելու փափագ չի մնար կոր...

Ժամը ձիշո 4.00-ին Սրբազանին ժամանումէն քանի մը վարկեան վերջ, սրահ մտան ֆրէնսիսքէններու վանահայր՝ պելժիթացի Փատրէ Տիբրէն, հայազգի՝ Փասքալ Մալճեան եւ Եէնիձէ Քալէյի Առաքելութեան հովիւ՝ սպանական ծագումով փատրէ Կարսիա:

- Իսկ աշխարհական ներկայացուցիչները ու՞ր են... զարմացած գոչեց զէյթունցի ըմբօստ պատուելի Անդրէասեան:

- Պատուելի, յարեց Մարաշցի գլուխը ծակ Աբրահամեանը, կաթողիկէներուն ու որոշ չափով Առաքելականներու մօտ, կղերը ամէն

ինչ է: Սուլթանը զուր տեղ չէ որ Միլլէթ Պաշը տիտղոսը շնորհած է զոյգ պատրիարքներուն եւ անոնք ալ բառացի առած են Սուլթանին շնորհը եւ հետեւաբար հայ ժողովուրդին հետ երբեմն ոչխարի հօտի պէս կը վարուին: Մասնատրապէս հայ կաթողիկէ եկեղեցական հովիւները, իրենք իրենց ժողովուրդապետ ուռուցիկ տիտղոսը տուած են, հոգ չէ թէ մտային իրենց կարողութիւնը յաճախ բաւարար չէ իրենք զիրենք կառավարելու:

- Երիտասարդ, զարտուղի գաղափարներդ քեզի պահէ, «Թուք վերիթէ նէ փա պոն ա տիր...» եւ «յօնք գծելու տեղ եկուր աչք չփորենք» սաստեց Զէյթունցին, ֆրանսերէն ասացուածքին հայերէն մըն ալ շաղկապելով: Իսկոյն լոնցին անոնք, այն չարածձի աշակերտներու նման, երբ ուռուցիչը գաղտագողի, դասարան կը մտնէ:

Առջեւէն կարգով նախ աբբահայր Տիւրքէն մտաւ, ապա Առաքելական եկեղեցւոյ Առաջնորդ հայրը, անոր հետեւեցան Փէր Կարսիան եւ «պոմպաձը փափազ»՝ կոչեցեալ ջղուտ հայր Մալձեան: Խորհրդակցական ժողովի խօսակցութեան պաշտօնական լեզուն ֆրանսերէնը, տեղ տեղ եւրոպացի առաքեալներու բերանէն թափող կոտորտուած թրքերէն մը: Հայր Մալձեան ժողովականներուն դառնալով.

- Վստահ եմ բոլորդ տեղեակ էք,- ըսաւ,- Իթթիհատական աղաներու վերջին մեքենայութիւններուն եւ սասնցի 25 հայ ըմբոստներու գործունէութեան:

Ժողովական հայրերն ու պատուելիները լուռ մնացին ի նշան իրենց համամտութեան: Պոմպաձըն շարունակեց.

- Հոգեւոր հայրեր, իբրեւ կրօնական հովիւները մեր համայնքներուն, Մարաշի եւ Զէյթունի հայութիւնը այս պահուս ահազանգային վիճակի մատնուած է եւ աչքերը մեր վրայ յառած՝ որպէս ուղեցոյց եւ մեր առնելիք խոհեմ վճիռին կը սպասէ:

Ժողովական հայրերը գլխու խոհուն շարժումներով իրենց հաւանութիւնը յայտնեցին Մալձեան վարդապետին:

- Հոգեւոր հայրեր,- շարունակեց ան,- այս պահուս հայը տակաւին պատրաստ չէ ըմբոստութեան դրօշ բարձրացնելու: Մենք բոլորս ալ զինուորագրութենէ փախչող կտրիճ մեր տղոց տազնապալմները կը հասկնանք ու կը բաժնենք զանոնք, բացարձակօրէն մենք ալ հիպէ մը չենք վստահիր թրքական պետութեան սադրանքներուն: Կռուելու ատակ տղամարդիկը հեռացնելով իրենց տուներէն ու աւ-

աններէն, անոնք հայ ժողովուրդը անգլուս ոչխարի հոտի կ'ուզեն վերածել: Ծիտակը թուրքերու ներկայ որոշման մէջ ես բարի նպատակ չեմ տեսներ:

- Բոլորս ալ նոյն կարծիքի ենք, ըսաւ առաքելական Սրբազանը ձայնին քարոզի շեշտ տալով, թէ թուրք պետութիւնը ինչ ասդար ալ գործածէ, նենգութեան մարմնացումը կը մնայ եւ իր պատմութեան մէջ չէ պատահած դէպք մը, երբ անիկա հաւատարիմ մնացած ըլլալ շռայլած խոստումներուն: Ասիկա գիտնալով հանդերձ, չենք կրնար ամբողջ ժողովուրդի մը գոյութիւնը վտանգել՝ 25 հայ ըմբոստներու սիրոյն, որոնք լեռները ապաստանեցան, չվստահելով թրքական պետութեան զինակոչին եւ սխալը գործեցին թուրք զինակոչիկներուն վրայ կրակելու: Առ այդ կ'ուզենք կաթոլիկ եւ ատետարական մեր հոգեւոր եղբայրներուն կարծիքը լսել: Վանահայր Տիւրքէ, սպանացի ուխտակից իր եղբօր՝ Փատրէ Կարսիայի ղառնալով աջ ձեռքով նշան ըրաւ, որ անիկա պատասխանէր Սրբազանին մտահոգութիւններուն, զորս բոլոր ներկաները հաւասարապէս կը բաժնէին: Ենիձէ Բալէի ֆրէնսիսքէն առաքելութեան ու հայկական որբանոցին հոգեւոր հայրը կոկորդը մաքրելու համար, փոքր ինչ հազաց:

- Ինչքան որ կը հասկնամ,- ըսաւ ան ներկաներուն ուղղելով խօսքը, արդէն լաւատեղեակ էք ստեղծուած որձնէք կացութեան: Դարեր ամբողջ գոյատեւած ըլլալով Օսմանեան Կայսրութեան մականին տակ, մեզմէ անլի քաջածանօթ էք դուք, թուրք պետութեան մեքենայութիւններուն: Հայերը յանկարծ զինակոչելու կառավարական որոշումը, Երոպական դիւանագիտութիւնը եւ պարզ անհատներու բանականութիւնը շփոթի մատնած է,- խոստովանեցաւ սպանացի հոգեւորականը: - Տա Աստուած, որ Երոպայի գլխուն ուրուագծող պատերազմէն օգտուելով, զինուորագրութեան ետին, հայութիւնը գլխատելու սադայելական միտումը իբրեւ մղիչ ուժ չծառայէր իթիհատական պարագլուխներուն ներկայ քայլին: Այս պահուս զինուորագրուելու եւ չի զինուորագրելու ետին կանգնած ռիսքերը համեմատաբար նոյնն են: Երոպական դիւանագիտութեան կարծիքով, Օսմանեան Կայսրութեան հայերը, ի հեծուս իրենց անցեալի փորձառութենէն թելադրուած կասկածանքին, պիտի զինուորագրուին, որպէսզի երկրի ղեկավարութեան՝ «պետութեան դէմ ըմբոստացած ըլլալու» ամբաստանութեամբ կոտորածներ հրահրելու առիթը չընծայեն:

- Ըսէք Փատրէ, հայր զոր քարին զարնէ գլուխը,- հարց տուաւ տաքարին հայր Փասքալ Մալձեան: - Վերը թքես պէխ է, վարը թքես մօրուք է... Մինչեւ երբ քրիստոնիայ, կաթողիկ եւրոպան թոյլ պիտի տայ, որ հայերը ոչխարի պէս մորթուին... եզրակացուց հայածին ֆրէնսիսքէնը:

- Ես ի վիճակի չեմ եւրոպայի անունով բարբառելու,- յարեց օտար միսիոնարը, որքան ալ Սպանիոյ թագաւորական պալատին հետ շփումներ ունեցած ըլլայ ազգատոհմա: Եւրոպան պատերազմական ու մեծապետական իր հաշիւներով զբաղած է: Բայց այս պահուստ խոհեմութիւնը կը թելադրէ, կամ երկրին սահմաններէն հեռացնել 25 ըմբոստները եւ կամ ալ յոռեգոյն պարագային՝ ձերբակալելով զանոնք Իշխանութիւններուն խղճին ու արդարադատութեան յանձնել զանոնք, տնօրէններու եւ ոստիկանութեան միջեւ նոր նոր բախումներուն առաջքը առնելու համար:

- Մենք ալ նոյն կարծիքը կը բաժնենք, խոստովանեցան Առաջնորդ հայրն ու բողոքական պատուելիները: Մէկ է, եթէ մենք քաղաքակիրթ կերպով չձերբակալենք զանոնք, զաւիթիները մէկիկ մէկիկ պիտի կիլլեն կամ ալ գերի բռնելով խժոժօրէն պիտի սպանեն տաքարին, խիզախ այդ տղաքը, որոնք քաջութիւնը ունեցան ոչ ըսելու օսմանեան կայսրութեան հերթական ոտնձգութիւններուն,- եւ դեռ աւելցուցին անոնք,- կը ձերբակալենք եւ զանոնք կը յանձնենք թուրք արդարադատութեան, անշուշտ եթէ երբեք այդպիսի տարագ կարելի է հագցնել օսմանեան միակողմանի, կոյր արդարադատութեան եւ եթէ արդարութիւն ըսուածը մեր ապրած սա անտէր երկրին մէջ գոյ է...

Ժողովին հայ մասնակիցները որոշում անցուցին բանագնաց ուղարկել 25 ըմբոստներուն, որպէսզի անյապաղ յանձնուին հայ Իշխանութեան, փրկելու համար Զէյթունի հայութիւնը ստոյգ ջարդէ ու թալանէ: Ժողովական հայրերը ծանր սրտով բաժնուեցան իրարմէ, Տիրոջ աղօթելէ ու պաղատելէ ետք, որ ցրէ հայ ժողովուրդին գլխուն կուտակուող սեւաթոյր ամպերը:

Վեց ձիաւորներ, երեք յարանուանութիւններու եւ նոյնքան մըն ալ հայ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները, ուղեցոյց ունենալով

գեյթունցի յայտնի կոռուղ՝ Հաճի Մարկոսը, որ թէւ Վաթսունին բարեւ կու տար, բայց եւ այնպէս պահած էր երիտասարդական իր աշխուժութիւնը:

- Ինչ կ'ըլլաս Հաճի Մարկոս,- գանգատեցաւ Տէր Յուսիկը, որ ներկաներուն մէջ ամէնէն զիրուկն էր, չորս ժամէ ի վեր սա խեղճ կենդանիներուն հոգին հանեցինք, ինչ կ'ըլլաս մեզ լեռ ու ձոր մի քաջքէր... - Հոգ մի՛ ընէք Հայր Սուրբ,- պատասխանեց հաճի Մարկոս, սուրհանդակ զրկած եմ իրենց ետեւէն, որ գաւ մօտակայ քարայրը իրարու հանդիպինք, սիրտդ լայն ու ամուր պահէ, սիրելի տէր հայր:

Մինչ այդ, հայր Փաքալ Մալճեան, բանագնացներէն ամէնէն շրջահայեացը, նկատեց թէ թրքական ապահովական ներքին ուժերու գործակալներ, զիւղական պարզ շորեր հագած, ստուերի պէս կը հետեւին իրենց քայլերուն: Ընկերակիցներէն գաղտնի պահեց այդ իրողութիւնը ու միամիտ ձեանալով, շարունակեց խմբակիցներուն հետեւիլ, աչքին պոչով թուրք լրտեսները յետազօտելով եւ մտքին մէջ զանոնք թակարդ ձգելու սցենարը փայփայելով:

Քիչ ետք բլրան բերանը, մարդոց տեսողութենէն հեռու քարայր մը մատնացոյց ըրաւ Հաճի Մարկոսը ու Տէր հօր ուղղելով խօսքը.
- Հայր սուրբ, գրեթէ հասանք, շնչաց ան:

Այդպէս երբ մօտեցան հսկայ քարայրին բերանը, քանի մը քայլ անդիէն Հաճի Մարկոս բարձրաձայն «Արծիւք Հայոց լեռներու» պայմանական բառոյան արձակեց միջոցին մէջ: Դիմացէն ձայն ծպտուն չելաւ: Երեք անգամ կրկնեց անիկա «Արծիւք հայոց լեռներուն»:

Քարայրի մուտքին ժայռի մը ետեւէն հայ զինեալի մը գդակը ու ապա անոր մալգէրի փողին ծայրամասը երեւցան: Ու այս անգամ ժայռին ետեւէն «Արծիւք Հայոց լեռներու» բառոյան արձագանգեց, երեք անգամ: Պարթեւ հասակով, լեռան նման գէյթունցի կոռուղ մը կանգնեցաւ եկուորներուն դիմաց, արեւի ցօլքին յանձնելով ուսին շարուած խաչածէւ փամփշտակալները, արեւախասնձ դէմքէն վար կախուող Գէորգ Զավըշեան պեխերը:

- Հաճի Մարկոս, ինչ է ամբողջ Ձեյթունն ու Մարաշը հաւաքեր բերեր ես... խեր ըլլայ, գոչեց անօրէն գէյթունցին:

- Ընկեր Մարտօ, հարցը քու երեւակայածէդ աւելի բարդ է,- պատասխանեց խումբին առաջնորդը: Մինչ այդ Մարտոյին ընկերներէ-

րը դուրս եկան ու քիչ մը խուսափողական ու գաղջ վերաբերմունք ցոյց տալով ձեռնուեցան իրենց հոգեւոր եւ քաղաքական ղեկավարներուն հետ:

Հայր Փասքալ քարայր չմտած խմբապետ Մարտոյին մօտեցաւ ու հրահանգ արձակելու ոճով անոր գաղտնիք մը փոխանցեց, զխուշարժումով կրնկակոխ իրենց հետետող թրքական գաղտնի ոստիկանութեան անդամներուն ներկայութիւնը յայտնելով հայ ըմբոստներուն պետիւն: Ամառնային արեւը շռայլօրէն իր շողերը կ'արձակէր եւ անոնք կը թափանցէին քարանձափն մինչեւ խորերը: Ըմբոստ զինեալներու պարագլուխները ոտքի ելան նորեկները ողջունելու: Անոնք վատթարագոյնը գուշակելով, սգակիր լռութիւն կը պահէին ընդարձակ քարայրի երկայնքին: Խօսակցութեան ընթացքին, հայր Փասքալ Մալձեան կամ թուրք խումանին համար՝ «պօմպաճը Փափազ»ը հայեացքը գաղտագողի շուրջի տէգորին սեւեռեց: Ամէնուրեք քուրջի կտորներ, որոնք նաեւ որպէս անկողին կը ծառայէին ըմբոստներուն: Անկիւն մը կրակաման մը ու խոշոր պղինձէ կաթսայ մը: Քարայրին պատերը խոշոր մեխեր քամուած էին, որոնց ծայրերը կռուողներու վերարկուներն ու շալվարներ կախուած էին: Հացի խոշոր աման մը: Պատին կրթնած մալգերներ, զորս ամիս մը առաջ թուրք նորագիրներու հաշուեյարդարով ձեռք անցուցած էին: Քանի մը սնտուկ փամփուշտ եւ ծիլդ սնտուկի վերեւ կախուած փամփշտակալներ: Մուտքին՝ մի քանի հեռադիտակ: Հոս ու հոն շարտուած զինուորական սապօքներ: Վարդապետին հայացքը եկաւ անօրէններու պետիւն վրայ հանգչելու:

- Ըմբոստ եղբայրներ, ըսաւ ան առանց հոգեւոր դասուն յատուկ պերճաշուք, հռետորական շեշտատրում հազցնելու իր խօսքին:

Անոր խօսքը կէս մնաց, երբ կռուող մը տագնապով ներս մտաւ ու հայ կաթոլիկ վարդապետի ականջին բաներ մը փսփսաց:

- Կը ներէք... հոգեւոր եղբայրներ, կացութիւնը փոխուելով աջալրջութիւն կը պահանջէ,- ըսելով կռուողներու խումբին հետ ստուերի պէս սահելով անյայտացաւ սքեմաւոր վարդապետը:

Արդէն գէթունցի քաջերը ժայռերու ետին անշշուք դիրք բռնած էին: Անոնք ըստ պօմպաճը փափագին ռազմավարական ծրագրին, թոյլ պիտի տային, որ թուրքերը, իբրեւ թէ յանկարծակիի բերելով ըմբոստ ու հոգեւոր բանագնացները, պիտի մաքրագործէին հայերը: Մօտաւորապէս հետեւեալ խօսակցութիւնը փոխանակուեցաւ

ըմբոստներու հրամանատարին եւ պոմպաճըյի միջեւ.

- Տղաք, այնպէս մը ձեւացուցէք որ մեծյարգոյ բանագնացներուն ժամանումով թափթփած հայերը բարոյալքուելով դիրքերուն հսկողութիւնը իբրեւ թէ բոլորովին անտեսած են: Թող որ թուրքերը կարելի եղածին չափ մօտենան քարայրի մուտքին:

- Հոգետրական եղբայրներս, շարունակեց պոմպաճըն,- ներսը բարձրաձայն շարական պիտի երգեն, թշնամի կռուողները անելի ինքնավստահ, անհոգ ու նպատակաւաց դարձնելու համար: Դուք տեղերնէդ չէք շարժիր, մինչեւ որ իմ կողմէս արձակուած առաջին կրակոցը չի լսէք...

- Հայր սուրբ, դուք Վարդանանց հերոսամարտի Եղիշէն յիշեցնող հայրենաշունչ, մեր բոլորին հիացմունքին արժանի հայ հոգեւորականն էք, ըսաւ կռուողներու հրամանատար Մարտոն, երբ որ հայ ղեկավարութիւնը սմբած էր վախէն, դուք գիշերով մեզի ուտեստեղէն ու զինամթերք հայթայթեցիք, եզրակացուց ընկեր Մարտոն:

- Տղաս, մենք ալ ձեզի հետ կը բաժնենք Օսմանեան կայսրութեան ու Իթթիհատական շուններու վոհմակին հանդէպ սնուցած ձեր անվստահութիւնն ու կասկածանքը, խոստովանեցաւ հայր Փասքալ: Մենք ալ խորապէս համոզուած ենք, թէ հայ տղամարդոց յապաղած զինուորագրութեան զարկ տալով, անոնք կը միտին հայութիւնը գլխատել, կռուելու եւ իր ընտանիքին պատիւն ու կեանքը պաշտպանելու ատակ վրիժառու բազուկները հեռացնելով ազգին գլխուն վրայէն...

Իրաւ հրամանատարի պէս, խօսքը կարճ ու կտրուկ կապեց խմբապետ Մարտոն:

Մինչ այդ հայ ըմբոստները, ժայռերու ետին իրենց տեղերը գրաւեցին, դիրքերը ամրացուցին, կազմ ու պատրաստ, անհամբեր պոմպաճըյի համազարկ ազդանշանին սպասեցին:

Հայր Փասքալ Մալձեան, յիսուն տարու հոգետրականի մը համար անսպասելի ձկունութեամբ քարայր խոյացաւ եւ քիչ ետք փակ քարանձաւէն հայերէն շարականի միտունած հնչիւնները տարածուեցան, հասնելով մինչեւ ծառախիտ անտառին խորքը:

Ճիշդ այդ պահուն, թրքական գաղտնի սպասարկութեան գիղացիի տարազին տակ ծուարած ուժերը յայտնուեցան: Հայ ըմբոստները իրենց գաղտնի դիրքերէն նշանառութիւն բռնեցին: Ներսը քարայրին մէջ կը շարունակուէր հայկական, իբրեւ թէ հոգեպարար,

թուրք խուժանին համար ողբալի շարականներու ոչ այնքան անմեղ երգեղեցութիւնը: Առաքելական սրբազանին հետեւող սարկաւազին վառած բուրումնաւէտ խոնկին հոտը նոյնպէս անոնց շարականներու հնչիւններուն խառնուելով, քարայրէն դուրս տարածուելով ամբողջ շրջանը կը կլանէր:

- Պոյ խաչապաշ կեանքովար ատաւք օլմագ, ըսաւ թուրք խմբապետը իր օգնականին, դէմքին բազմիմաստ սինիք արտայայտութեամբ: - Շինտը պոյ գէթունլուարըն անասընը պաճըսընէ նէ էտէճէ-յիք, յոխորտաց ան իր գինեալներուն կորովը բարձրացնելու դիտաւորութեամբ:

Ճիշդ մօտակայ ժայռի խոռոչին մէջ դիրք բռնած 18 տարու տաքարին Հրանդը, թուրք կռուողին հայիոյանքը լսելով մաուզերին փութակը շխրտացուց, ձիշդ այդ պահուն անոր երեսնամեայ գինակից ընկերը ձեռքը յանկարծ երկարելով մաուզերին փողը փակեց, միւս ձեռքը շրթներուն տարաւ ու «սուս» ըսելով պատանի իր գինակիցը հանդարտեցուց: Բարայրին շուրջ տիրող ամայութիւնը թուրք կռուողները չափէն աւելի ինքնավստահ դարձնելով, ըրալէ առաջ կ'ուզէին հայ կռուողները փետտուած նաւերու պէս թակարդելով, մեծով պզտիկով զանոնք յօշոտել: Ծպտեալ թուրք զօրապետը երբ քարայրին բերանը մօտենալով, կը պատրաստուէր իրեն հետեւող հարիւրէ աւելի կռուողներուն յարձակումի հրահանգը տալ, գրոհել թշնամիին վրայ, յանկարծ այդ պահուն քարայրին բերանէն սքեմաւոր վարդապետ մը յայտնուեցաւ մէկ ձեռքը խաչ, իսկ միւսը սքեմին տակէն ատրճանակի փլթակին: Թուրքերը՝ խաչին արտակարգ փայլքէն ու ցոլքէն ապշահար, աչքերը ծակող, երկնային լոյսէն շլացած, գէնքերը մէկ կողմ շարտելով ու թողքելով փախուստի դիմեցին: Խումբին պետը, լսած ըլլալով ենիճէ Գալայէն Մարաշ տանող ձամբուն վրայ դեղագործ Աւագ էֆէնտիին եւ իր հարսին պատահած նոյնանման դէպքը, յամառեցաւ պահել գէնքը սակայն կաթողիկէ վարդապետին ուղղութեամբ համազարկ բանալու չմնաց, երբ հայր Փասքալին սքեմին տակէն արձակուած գնդակը անոր ծակատին մխտեցաւ եւ ազդանշանը տուաւ թէ՛ կռիւին ու հայոց գնդակներու համազարկ-նուագին:

Բարայրին մէջ կը շարունակուէր կղերին հնչեցուցած Տէր Ողորմեան... Առանց զոհ տալու, հայերը կոտորեցին թրքական ուժերը, անոնցմէ մաս մըն ալ փախուստի մատնելով:

Հայ կոռուղներուն անսակարկ վստահութեան արժանացած հայ կղերին անուռով, պոմպաճըն, կոիւէն առաջ սկսած իր խօսքը շարունակելով.

- Ներկայ կղերը եւ այսօր Մարաշի եւ Զէյթունի հայ ղեկավարութիւնը,- ըսաւ ֆրէնսիսքէն վարդապետը,- իր հոգեւոր եւ աշխարհական ներկայացուցիչներով եկած են ձեզմէ խնդրելու, գիտակցօրէն ձեր երիտասարդ կեանքերը մատաղ ընել, ողջակիզել զանոնք ձեր ընտանիքներն ու անտէր հայ ժողովուրդը փրկելու՝ հաւանական կոտորածէն ու անէացումէն: Մենք ներկաներս ու համայն հայութիւնը ձեր հայրենասիրութեան, ձեր քաջութեան ու գիտակցութեան կը դիմենք նենգաւոր թշնամիին անելոք առիթ չտալու հայութիւնը յօշոտելու եւ ըստ իր զգուելի կամքին՝ կոտորելու: Գիտեմ եղբայրներ, կոռուղներդ երկար ծառախօսութիւններէ չէք ախորժիր: Ամփոփեմ, մէկ խօսքով՝ ձեր պաշտելի Մարաշն ու արծուաբոյն Զէյթունը փրկելու համար պիտի յանձնուիք թրքական իշխանութիւններուն:

Ընկեր Մարտոն, գլխէն յանկարծ լախտի հարուած ստացածի նման խոր մտածումներու յանձնուեցաւ: Ապա իբրեւ ելք ու փրկութիւն ՀՅԴանակցութեան ներկայացուցիչին դիմեց, իմանալու համար մարտական հզօր կուսակցութեան կեցուածքը՝ կնճռոտ, նողկալի այս հարցի կապակցութեամբ: Ընկեր Գարամանլեանը իր կարգին աչքերը կոռուղներու հրամանատարին սեւեռած, լուռ գլուխը շարժեց առ ի համամտութիւն:

- Սիրելի Մալճեան վարդապետը,- ըսաւ Գարամանլեան,- մեր բոլորին բարձրախօսը հանդիսացաւ: Մեզի համար մահուան չափ դժուար է գիտակցօրէն կուլ տալ դանակի շեղփը... Գուցէ ուրիշ ելք չունինք: Թերեւս եւրոպայի մէջ հրդեհած պատերազմի ելքը բան մը փոխէ հայութեան ծակատագրէն եւ դուք շուտով փրկուիք թրքական տմարդի կալանքէն,- եզրակացուց ընկեր Անդրանիկ Գարամանլեան:

Ընկեր Մարտոն հրահանգ տուաւ իր համախոհներուն դիմադրութիւն ցոյց չտալ հայ ղեկավարութեան եւ խաղաղօրէն յանձնուիլ իրենց սպասող ծակատագրին: Ապա խմբովին նստան ու հայ բանագնացներուն բերած պաստրմայով, երշիկով ու պանիր հացով, լոլիկով ու վարունգով, անմահական օղիով կերուխում ըրին, որ անելի նման էր իրենց հոգեծաշին...

Հայր Մալճեան, 18 տարու Հրանդը, կոռուղներու ամենէն երիտասարդը ծաշկերոյթի ատեն իր մօտը կանչեց եւ անոր արեւա-

խանձ ձակատը համբուրեց եւ հացին մէջ փաթթուած ապուխտը երկարեց անոր: Կարծես Պոմպաձըն հարազատ իր որդին գիտակից մահուան կ'ողարկէր...

14 տարու ազագուն, նրբակերտ ու չափազանց ուշիմ պատանիի մաշկին մէջ մտած էր Գեղամ, որուն օտար լեզուներու հանդէպ ցուցաբերած խանդավառութիւնը մեծահասակներու ուշադրութեան կ'արժանացնէր զինք: Միեւնոյն ատեն անկկա սահուն կերպով կը կարդար հայերէն, թուրքերէն, օսմաներէն, ֆրանսերէն եւ իտալերէն:

Օտար լեզուներու կողքին, պատանին երաժշտութեան հանդէպ սահմանազանց սէր կը տածէր: Խոստումնալից ջութակահար մը, որ կը հմայէր ու ափ ի բերան կը թողուր Պէթիովէնի իր ջութակի քոնչերոլոն ունկնդրողները: Մարաշցի յայտնի երաժշտագէտ մայեսդոյ Յակոբ Պալեան էֆէնտիէն կը ստանար դասական երաժշտութեան իր դասընթացքները: Երաժշտութիւնը միայն չէր բաւարարէր անոր հետաքրքրութիւններու ծիրը: Հրաշք այս պատանին, լուսանկարչութեան հանդէպ ալ ջերմ հետաքրքրութիւն ցոյց սկսաւ տալ: Մարիա խանըմ, ի տես որդւոյն աներեակայելի ընդունակութիւններուն, Փէր Կարսիայի քաջալերութեամբ ու անոր մղումով կը ծրագրէր տաղանդաւոր պատանին Եւրոպա ուղարկել, կատարելագործելու երաժշտական իր ուսումն ու լուսանկարչական արուեստը:

Սակայն ինչպէս թրքահայութեան պարագային, նոյնպէս ալ Զիւփէլեաններու բախտէն, շաբաթը ուրբաթէն առաջ եկաւ... ու տան հաշիւը, դժբախտաբար, շուկայինին չյարմարեցաւ:

Երանիկը, 1 տարեկանի համար պոյով-պոսով սպիտակամաշկ համովիկ պուպրիկ մըն էր, որ հակառակ որբութիւն ձանչցած չըլլալուն, որբանոցի նստարաններու ետին, հարազատ հօրմէն հայերէնի դասեր կը ստանար ու գեղադէմ Գեղամին անմիջական ուշադրութեան ու գուրգուրոտ վերաբերմունքին առարկան կը դառնար: Այդպէս էին այդ ժամանակներն ու փառքերը: Յատկապէս Գեղամին կրտսեր եղբօր Փօլին հետ որպէս քոյր եղբայր ու խաղընկեր անոնք անհոգ հասակ կը նետէին:

Նոյն շրջանին երիտասարդ դեղագործի օրագրութեան մէջ կը կարդանք, թէ Փէր Կարսիա յարատեւ կապի մէջ ըլլալով իր եղբայրներուն հետ, սպանական քաղաքական ու դիւանագիտական շրջա-

նականերու մէջ անոնց ունեցած կապերուն շնորհիւ, կ'երեւի, բուն գոհերէն առաջ կը պատկերացնէ հայութեան զլխուն գալիք արհաւիրքը: Որպէս յափտենական զոհ՝ կը թուի, թէ հայերը յաճախ վերջիներ կը հանդիսանային, զիրենք հարուածող յաջորդ սպանդին ոտնաձայնը լսելու:

Սպանացի միսիոնարը իր երիտասարդ բարեկամներէն չպահեց՝ կայսրութեան տարածքին թրքահայ տարրին ու կիլիկեցի հայերու վերապրումին, որբանոցին ու իր միաբանութեան առաքելական ապագայ գործունէութեան ու գոյութեան սպառնացող վտանգի մը ուրուագծումը ու անձկութեամբ դասաւորեց ու փլանաւորեց սիրելի որբուկներուն սպառնացող արհաւիրքէն, նուագագոյն վնասով ազատելու ուղեցոյցը:

Շաբաթ երեկոյեան, միսիոնար վարդապետը դեղագործին տունը հրաւիրուած ըլլալով, ընթրիքէն ետք սրճելու միջոցին.

- Փատրէ, քու կարծիքով ինչ պիտի ըլլայ մեր ժողովուրդին վիճակը, հարց տուաւ երիտասարդ դեղագործը:

- Աւագ էֆէնտի, կը վախնամ որ Իթթիհատականները փնտռել պիտի տան կարմիր Սուլթանին արիւնոտ օրերը...

- Կը ներես Փատրէ, այս սրիկաները Ֆրանսական յեղափոխութեան կարգախօսներով հրապարակ իջան, սակայն հանուր մարդկութեան փաստեցին, թէ երբ որ հարցը փոքրամասնութիւններուն մարդկային իրաւունքներուն կը վերաբերի, թուրքը ինչ կարգախօսի ետին ալ թաքնուի, փրիմիթիվ իր բնազդներով սնուող նոյն անհանդուրժող, արիւնարբու ոճրագործ հրէշը կը մնայ, «աղ պոխ, դարա փոխ, հէփիսի պիր պոխ...» - կը ներէք գործածած լեզուիս համար:

- Ինչ ըսեմ, զաւակս, իրաւունք ունիս: Եւրոպայ, Միջին Արեւելք ու Ափրիկէ, ամէն տեղ զլուխնէն կերան ու հին գաղութները մէկիկ մէկիկ կորսնցուցին: Կը վախնամ որ իրենց պարտութիւններուն վրէժը հպատակ քրիստոնէաներէն լուծեն...

- Այդպիսի բան մը իմացար սպանական պալատին հետ առնչուող եղբայրներդ, հարց տուաւ դեղագործը ամբողջովին ականջ ու հետաքրքրութիւն դարձած:

- Յատուկ նշանակութիւն ունեցող նորութիւն չկայ: Բայց ըստ մերոնց՝ համաշխարհային քաղաքական անցուղարձերը լաւ բան գուշակել չեն տար... Շատ վտանգաւոր բեւեռացումներ տեղի կ'ունենան եւ թէ կը վախնամ, որ պատերազմի մը պարագային, Թուրքի-

ան առիթէն օգտուի հայկական հարցը հիմնականապէս ի նպաստ փանթուրանիզմի լուծելու...

- Փատրէ, լեզուիդ տակը բան մը կայ, որ մեզմէ կը պահեն:

- Եղբայր փեղամպէր ըլլալու պէտք չկայ գալիքը տեսնելու...- պատասխանեց օտար միսիոնարը, փորձելով խումապահար չընել իր ապագայով տազնապող հայ գրուցակիցը:- Նոյնն է, յաղթութեան, թէ պարտութիւն պարագային, կը վախճամ որ հայերը կոթը պիտի ուտեն ու քաութեան նոխազ պիտի դառնան: Թուրքերը կը վախճան որ պարտութեան պարագային հայերուն ազգային օճախ պիտի տրուի, այդ մտավախութենէ ելլելով պիտի փորձեն հայ ժողովուրդը բնաջնջելով անոր ինչքերուն տիրանալ եւ Անատոլիոն զուտ թրքաբնակ տարածք դարձնել: Երանի սխալած ըլլանք մեր նախատեսութիւններուն մէջ...

- Իրաւունք ունիք, Գերմանիոյ հետ դաշնակցելով Իթթիհատական գլիքը ոճրային յետին նպատակներ կը հետապնդէ... Աստուած վերջը բարին ընէ... մաղթեց երիտասարդ դեղագործը:

Գեղադէմ ու չափազանց ներկայանալի պատանի մը դարձած էր Գեղամ: Անհկա տարեկից աղջիկներուն թաքուն սիրոյն, հիացումին ու դարպասումին առարկան էր մշտապէս: Զբօսանքի պահուն մեծ աղջիկները որոշէր էին նաշխուած սրտի մը մէջ անոր անուն մականունի սկզբնատառերը կրող թաշկինակ մը նետել Գեղամին ոտքերուն տակ: Անոնցմէ ամէնէն յանդուգնը յանձն առած էր Գեղամին առաջը անցնիլ եւ իբր թէ պատահականօրէն ու միամտաբար թաշկինակը անոր առջեւ ձգել:

Եթէ պատահէր որ Գեղամ հաւաքէր ու ռոմանթիկ կերպով քթին մօտեցնէր նաշխուած թաշկինակը, ապացոյց էր, որ կ'ընդառաջէր խնդրոյ առարկայ աղջկան նորափթիթ սիրոյն: Հինգ տարու երանիկը, չհասկնալով մեծերուն մեքենայութիւնները, մանուկի հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր իր խօսեցեալին առաջը «թաշկինակ մը ձգելու» մենծ աղջիկներու գաղտնի ժողովներուն:

Մինչ այդ, թոյլ տալով, որ որբանոցին աղջիկները պարմանուհիի իրենց անմեղ սէրը յայտնեն թաշկինակ նաշխելով, իրենց կարգին Թուրքիան կառավարող Իթթիհատականները գաղտնի ժողովներով սարդոստայն կը հիւսէին, ծրագրելու, «թաշկինակին վրայ

հայութեան անունը նաշխելով իրենց սէրը յայտնելու» քարէն հաց փրցնող ստեղծագործ իրենց քրիստոնէայ հայրենակիցներուն:

Արեւմտեան Հայաստանի հայութեան տարագրութիւնը իր բնօրաննէն կամ ալ՝ Պաղտատի երկաթուղագիծին երկայնքին հայերը վերաբնակեցնելու պատրուակին տակ ստորագրուած տեղահանութեան հրամանագիրը կը միտէր, այդ պատրուակին տակ անոնց բնաջնջումը յաջողցնելու: Եւ դիպյին այդ ծրագիրը կը բանարկուէր իբրեւ, թէ ուրուագծուող համաշխարհային պատերազմի պարագային, Թուրքիոյ արեւելեան կողը պաշտպանելու, ռուսասէր եւ հետեւաբար՝ արեւմտասէր հայ զանգուածներու ապստամբելու միտումէն ու անոնց մօտ յայտնուող ինքնավարութիւն հետապնդելու վտանգաւոր նկրտումներէն: Սակայն անոնց թաքուն նպատակը՝ պատերազմի խառնաշփոթութենէն օգտուելով հիմնականօրէն լուծել էր՝ «Հայկական հարցը»:

Թէ ինչո՞ւ եւ ինչ պատրուակներու տակ թուրքերը ամբողջ ժողովուրդ մը տարագրելով անոր բնաջնջումը ծրագրեցին ու գործադրեցին, օգտուելով Ա. Աշխարհամարտի շփոթէն ու իրարանցումէն: Թուրք պատմագրութեան ու անոր ծախուած օտար մասնագէտներու կողմէ, ընդհանրապէս քաղաքական տարազ կը հագցուի ցեղասպանութեան արարքին եւ կատարուածը կը պատճառաբանուի այն խարխուլ մեղադրանքով, իբրեւ թէ թուրք պետականութեան ապահովութիւնը պահպանելու մտահոգութենէն թելադրուած, Ռուսիոյ հետ սահմանակից շրջաններու հայ ազգաբնակչութիւնը աւելի ապահով վայրեր տարագրելու որոշումը կ'առնուի, եւ այդ մէկը գործադրութեան կը դրուի զուտ ռազմավարական պահանջներէ թելադրուած:

Անոնց կողմէ առաջ քաշուող այս թեզը, կատարուող սարսափելի ոճիրին պաշտօնական հանդերձանք տալ էր միայն: Իրենց բուն նպատակը հայերը վերացնել էր իրենց պապենական հողերէն, որպէսզի Ա. Աշխարհամարտի ամարտին, Օսմանեան կայսրութեան պարտութեան պարագային, յանկարծ ինքնավարութիւն կամ ազգային օձախ չպահանջէին անոնք: «Թուրքիան թուրքերու համար» կարգախօսը ի զօրու էր, բան մը որ երկու ժողովուրդներուն համար ալ աղիտալի դարձաւ: Ատկէ դուրս ալ, ըստ վստահելի աղբիւրներուն, հակառակ հայ բնակչութեան զանցառելի թիւին, Օսմանեան կայսրութեան հարստութեան եւ առեւտուրի կէտը հայերու ձեռքը կեդրոնացած էին եւ երկրին խոշորագոյն ուղեղները, ճարտարագի-

տական, բժշկական, մտաւորական, երաժշտական ու վաճառականական բնագաւառներուն մէջ, մեծ մասամբ՝ հայեր էին, նախանձը շարժելով թուրք ազգայնականներուն:

Թալեաթ եւ իր ցեղասպան ընկերները կամ Իթթիհատական բոլորեհները, տարագրութեան չսկսած բանտերէն քրէականները ազատ արձակեցին եւ Գուրանի վրայ երդման արարողութիւն կատարել տալով ոճրագործներուն, անոնց հետ գաղտնի դաշինք կնքեցին, թէ անտէր հայերուն թալանէն ու սպանութենէն վերջ, անոնց հարստութիւնը հանդիսացող գողօնը՝ ըլլայ հնչիւն ոսկի կամ թանկարժէք իրեղէն, ներքին նախարարութեան մականին տակ գործող գաղտնի սպասարկութեան կեդրոնը պիտի տարուէր եւ հաւասարէ հաւասար բաժնուէր Իթթիհատականներու ու քրէական աւագախումբերուն միջեւ:

Չէթական արիւնարբու խումբերը, իրենց տէրերուն՝ Իթթիհատականներու պատուէրով, ցերեկը կը թալանէին ու կը սպաննէին անտէր հայ գաղթականները, իսկ զիշերները գինարբուր կը սարքէին իրենց առեւանգած հայ կոյսերով: Յետագային, երբ գերմանական ռազմանաւով Պոլսէն փախուստ կու տային Իթթիհատական պարագլուխները, իրենց հետ կը տանէին հայ կիներուն կուրծքէն խլուած ոսկեղէնն ու այրերէն կողոպտուած աւար-ոսկեղրամները: Ըստ մէկտեղուած փաստերուն, 180 միլիոն թրքական ոսկեղրամ բաժին ինկաւ 12.000 չէթէներուն եւ նոյնքան մըն ալ՝ տասնեակ մը իթթիհատականներուն: Թալեաթին բաժին ինկած արիւնոտ ոսկեղրամներու քանակը կարելի է երեւակայել, երբ անիկա ցեղասպան իր ընկերներով Թուրքիայէն փախուստ կու տար գերմանական ռազմանաւով: Յետագային, թուրք լիտերները թող հազար ուրանային մարդկութեան դէմ իրենց նախահայրերուն կատարած ոճիրներն ու հայերու կողոպտուած-թալանումը: Տակաւին անշարժ կալուածներու ու հողատարածքներու վերաբերող էջերը առանց բանալու:

Հրէշային այդ դիտաւորութեամբ ալ Իթթիհատական կուսակցութեան գաղտնի թելը բանտերէն արձակել տուաւ թուրք եւ քիւրտ քրէականներու ամէնէն վտանգաւորներն ու արեան ծարաւները եւ իրենց գաղտնի կազմակերպութեան կցելով, Չեթ անուան տակ այդ բոլորեհները արձակեց անզէն ու անպաշտպան հայ տարագիրներու վրայ:

24 Ապրիլ 1915, առաւօտուն դեղագործ Աւագ էֆէնտին կուսակ-

ցական իր ընկերներէն գաղտնի լուրը ստանալով, դեղարան իր ծամբուն վրայ Ֆրէնսիսքէն վանք հանդիպեցաւ, Փատրէէն ձշդելու շրջող ահաւոր լուրը: Դեղագործ բարեկամին դէմքի մռայլ արտայայտութիւնը տեսնելով, Փատրէն իր գրասենեակը հրաւիրեց զայն եւ անծամբ դուռը կղպեց իր ետին: Մահուկանիէ հին գրասեղանին ետին բազմեցաւ ան եւ ուշադրութիւնը դարձուց իր այցելուին:

- Փատրէ լսեցիր պատահած դժբախտութիւնը,- հարց տուաւ Աւագ Էֆէնտի առանց յուզումը կարենալ թաքցնելու,- Պոլսոյ հայ մտաւորականութիւնը,- շարունակեց ան իր թախծոտ ձայնով,- դաստիարակ, գործ, բժիշկ, փաստաբան, գործարար, հոգեւորական՝ ու փարլամէնթի անդամ, շուրջ 2400 հոգի, առանց դոյզն պատճառի ու գրգռութեան, գիշերը ապահովութեան ներքին ուժերու կողմէ ձերբակալուելով կը բանտուին ու առանց բացատրութեան եւ մասնաւորապէս առանց դատ-դատաստանի վաղ առաւօտեան, քսոորի ծամբան բռնէր են...

- Ընդհանրապէս Պոլսոյ մէջ սպանական մեր դեսպանատունը մեզի կը հեռագրէ, երբ այդպիսի աղիտալի դէպք մը կը պատահի,- ըսաւ օտար միսիոնարը ինքն ալ յանկարծակիի գալով:- Կ'երեւի թէ,- շարունակեց ան, աջ ձեռքով մտահոգ ձակատը շփելով,- անոնց համար ալ անակնկալ էր հայութիւնը մէկ հարուածով գլխատելու թուրք իշխանութիւններու միտումը:

- Չեմ գիտեր Փատրէ, այս բոլորէն լաւ հոտ չեմ առներ կոր, Աստուած թող բարին ընէ,- ըսելով անիկա տեղէն շարժեցաւ ու անծկութեամբ դէպի դուռը ուղղուեցաւ:

- Նորութիւն մը լսեմ նէ քեզ տեղեակ կը պահեմ,- խոստացաւ Փատրէն նոյն մտահոգ շեշտով:

Գլուխէն զարնուածի պէս, քայքայուած տրամաբանութեամբ, Աւագ Էֆէնտին մտամոլոր, օրօրուելով դեղարանը ուղղեց քայլերը: Պոլսոյ հայ մտաւորականութեան ձերբակալման ու ազտորին լուրը տակաւին չմարսած՝ 1915 Ապրիլ 24ին, Մարաշի թուրք կուսակալը իր մօտ կանչեց հայ ազգային եւ կրօնական իշխանութիւնները եւ անոնց յայտնեց հայութիւնը ամբողջութեամբ, մեծով պզտիկով, առանց բացառելու կամ խնայելու ծերերն ու ծծկեր մանուկները, տարագրելու իթթիհատական իր մեծաւորներուն անբեկանելի, հաստատ որոշումը: Եւ իբրեւ արդարամիտ պետական այր, խոստացաւ պաշտպանել անոնց ետին ձգելիք արջառն ու անշարժ գոյքերը:

Օսմանեան կայսրութեան հայութիւնը կը գլխատուէր ազգային իր ղեկավարութենէն եւ առանց գլուխի ոչխարի հօտի կը վերածուէր ան, յանձնուելով թրքական իշխանութիւններու եւ պաշտօնագրութեան գազազած քիւրտ աշիրապետներու ողորմածութեան:

25 Ապրիլին, թուրք մունետիկներ արշալոյսին հետ, թաղէ թաղ արձակեցին տհաճ իրենց ձայնը, Մարաշի ու գաւառի հայութեան ազդարարելու՝ քանի մը ժամէն անոնց տարագրումը դէպի անյայտ ուղղութեամբ: Ախտաժէտ սեւ լուրը ամբողջ քաղաքն, արուարձաններն ու գիւղերը տարածուելով մանկայ լաց, պարմանուիի ձիջ, կնկայ պոռկոտով ու անէծք, տղամարդու ատելավար հայիոյանք դառնալով երկինք բարձրացաւ Ամէնակալին խոյ ականջներուն հանդիպելու: Տիրող քառասային մթնոլորտին ու անտիրութեան հետեւանքով, շուները սկսած էին իրենց տէրոջը չճանչնալ: Ֆրէնսիսքէն միսիոնարը լաւ գէշ պատրաստուած էր գալիք արհաւիրքը դիմագրաւելու: Եւրոպայի հիւանդ մարդու՝ Թուրքիոյ համաշխարհային պատերազմ ներքաշուիլը, ինչպէս ժամանակին ղեղագործին յայտնած էր, լաւ բան գուշակել չէր տար:

Եւ խորշակը որբերուն չխնայեց, ոչ ալ անոնց անչափահաս ծակատակիցներուն: Վանքին ցուլաքարշ սայլերը փերցուցին փոքրահասակները, քանի մը շաբթուայ ուտելիք պաշարով մէկտեղ: Իսկ հասակաւորները, որոնց մէջ՝ Մարիա խանըմ եւ իր երկու մանչերը, Գեղամ 14, Փոլ 11 տարու, ուսերը մէյ մէկ տոպրակ նետած, Գեղամը պարագային՝ տոպրակի կողքին ջութակին տուփը շալակած, բռնեցին գաղթի ճամբան, վերջին անգամ աչքերը յառելով իրենց մանկութիւնը օրօրած գեղատեսիլ վանքը, եկեղեցւոյ գմբէթը, բերդն ու իրենց ծննդավայր՝ Եէնիձէ Գալայի բնակարը: Եւ ֆութպոլի այժմ որբացած խաղավայրը: Կը սկսէր համիտեան ջարդերէն փրկուած որբերու երկրորդ Գողգոթան, երկրորդ որբութիւնը, երբ ծնողական սէրէ ու գուրգուրանքէ զրկուած, մօր համբոյրը եւ անոր գգուանքը չճաշակած անգիտակ մանուկները, զերդ ոչխարի հօտ, յօշոտուելու կ'ուղեւորուէին իրենց պաշտելի Փէր Կարսիայի եւ Մարիա խանըմի առաջնորդութեամբ, որոնք ամէն ձիգ կը թափէին ամենի ուժերուն դէմ իրենց անկարողութիւնը պարտկելու: Այդ կը պատգամէր անոնց աչքերէն արտացոլող անստուգութիւնը եւ սգաւորի համր, դանդաղ քալուածքը: Ախորեպան Հասանին կինն ու երեք հասուն դուստրերը, թուրք, քիւրտ եւ ալաւի դրացիներու հետ

եկած էին ողջերթ մաղթելու իրենց անբախտ հայ համագիւղացիներուն: Աստուած վկայ, օր մը օրանց մէջերնէն սեւ կատու մը չէր անցած, ոչ ալ թշնամական զգացումներ սնուցած էին իրենց խաչապաշտ հայ դրացիներու հանդէպ: Մէկը երբեւիցէ միսին դիմաց անպատկառօրէն կանգնելով ալ՝ «Աչքիդ վրայ յօնք կայ» չէր ըսած: Իրարու հետ խաղաղ կը գոյակցէին: Յանկարծ... Ինչ պատահեցաւ: Ախորեպանին պառաւ կիկը, զվսու գունատը լաչակին ծայրով աչքերը չորցուց, ու շուրջի մահմետականներուն դառնալով թրքերէն ցաւագին բարբառեցաւ.

- Պու էոքսիզ չօծուխարըն սուչու նէտը,- հարց տուաւ անիկա յորդառատ արցունքերու մէջէն,- եէքմէզ մը, զադէն պու մախսիմէրը Մլլահ պիրտաֆա վուրմուշ...- հարց տուաւ ու անէծք մը շարտեց Օսմանեան Կայսրութիւնը կառավարող Երիտասարդ Թուրքերու հասցէին,- Եա Րաքքի, ինշալլահ պոյունուզ տէվրիլիր վէ սիզին չօծուխարընըն կիւնիկի կէօրմէսիկիզ... Եւ խոշոր փոռ մը արծակեց անոնց հասցէին, որ թուքի վերածուելով վերքի պէս գետիկը դրոշմուեցաւ, որպէս մոյր, թուրք դահիճներու ձակատին: Յետոյ կառապանին ետեւէն վազելով տոպրակ մը գաթայ դրաւ որքի մը լաջակը:

- Երփն յավրում եիյին, անուշ թող ըլլայ,- կրկնեց ու դարձեալ փղծկեցաւ:

Գեղամը առաջինը եղաւ անդրադառնալու, թէ իրենց խումբէն կը պակսէին հինգ տարու պուպրիկ Երանիկն ու անոր փոքր քոյրը՝ Պերձուիին... Արդէն հէգ տղեկը իր ենթագիտակիցին մէջ կը զգար, իրարու ձակատագրուած ըլլալու իրողութիւնը: Սակայն ինչո՞ւ անոնք մաս չէին կազմեր մահուան թափորին ու կարաւանին, թերեւս ալ լաւ էր որ որ հոն իրենց հետ չէին: Ինչքան գիտէր, ինչքան լսած էր մեծերէն, թուրք պետութիւնը, ոսոխը, հայերու միջեւ հրէի հեթանոսի զանազանութիւն չէր դնէր: Անոր համար բոլոր հայերը նոյն կտաւէն կտրուած անաստու՛ած, ապերախտ կեանքներ էին...

Թրքական իշխանութիւնները անդրադառնալով, որ երկրին մէջ բժշկական գիտելիքներով զրահուած մասնագէտ հայերը պիտանի կրնային դառնալ իրենց ազգակիցներու տարագրութեամբ ու սպանդով ծայր տուած համաճարակներուն առաջըը առնելու եւ գիւնուծը խնամելու, ստիպեցին որ հայածին բժիշկ ու դեղագործ, իրենց բնօրրանէն հեռացուելով հանդերձ, բռնօրէն որպէս զարգացած ու պիտանի ստրուկներ, փոր մը հացի համար, ծառայէին պե-

տական բժշկական մարմիններու մէջ: Որոնց շարքին՝ էգաճը Աւագ Էֆէնտին ու պատանդ բռնուած անոր երիտասարդ ընտանիքը:

Սեւաթյոյ ձակատագիրը բաժնեց Աւագեանները՝ իրենց մօտիկ բարեկամներէն, որոնց շարքին Քիւիլէլեանները: Ամէն առաւօտ, որբանոցին մատրան Ս. պատարագի ատեն, Գեղամը՝ Երանիկին, իր խօսեցեալին այտափոսիկներով պիտի չարբենար այլեւս: Նոյնպէս, հակառակ գիրենք ջլատող դժուարին ու անկարելի պայմաններուն, բռնի տարագրութեան պատճառով ընդմիշտ բաժնուեցաւ, իր առաքելութեան կառչած, հայ որբերուն նուիրուածութեամբ ծառայող երեք զինակիրներէն ամէնէն զարիզմաթիկն ու կենսայորդը՝ Երանիկին դեղագործ հայրը: Սպանական գահին հովանաւորութեամբ Փէր Կարսիան յաջողեցաւ հարազատ իր զաւակներուն տեղը առած որբերը, դէպի Երուսաղեմի ֆրէնսիսքէն վանքը առաջնորդել, օրեր ամբողջ նախնական միջոցներով ձանապարոտդութենէ, անհամար վտանգներ դիմակալելու գնով մահուան ճանկերէն խլուած որբերու իր խմբակը, ուսուցչական կազմին հետ նաեւ խնամակալները, ներառելով Քիւիլէլեան Մարիա խանըմն ու անոր մանչերը:

Մարաշի գայմագամին կողմէ սպանացի ազնուական տոհմի կղերականին շնորհուած զոյգ մը թուրք ծիաւոր զաւթիաներ, գիշեր ցերեկ կը հետեւէին ու կը հսկէին հայ որբերու կարաւանը, արտաքնապէս տեղական իշխանութիւններու ֆիզիքական պաշտպանութիւնը ընծայելով որբանոցի բնակչութեան: Թուրք բարեգութ պետութիւնը, թէ ջարդել ու որբացնել գիտէր քրիստոնիայ իր հպատակները եւ թէ ալ տեղին համեմատ, իր պաշտպանութիւնը կը տարածէր երեկուան իր զոհերուն, երոպական պետութիւններուն ցոյց տալու համար, այնպէս կոչուած քաղաքակիրթ հասարակութեան համամարդկային իր զգայնութիւն, իր գթառատութիւնը:

Սակայն ամէն ինչ ընկալուածին պէս սահուն ու հեշտ չընթացաւ, տան հաշիւը շուկայինին չհարմարուեցաւ: Չես գիտեր, ինչ մութ հաշիւներէ մղուելով, զաւթիաներէն խստագոյնն ու տարիքոտը, գիշատիչի զգուելի իր աչքերը անչափահաս որբուկներուն եւ մասնաւորապէս՝ պատանի Գեղամին վրայ սեւեռուած կը պահէր: Առաջին ակնարկով, անիկա կարծես չէր կրնար կու տալ պատանիին առած գիտեմձիի հովերն ու մեծամտութիւնը, անոր վայելած սէրն ու վստահութիւնը օտար հոգեւորականի մօտ:

- Կեալուրի շփացած սա լակոտը,- ըսաւ բիրտ արտաքինով տա-

րիքատր զափթիէն իր երիտասարդ պաշտօնակիցին, խեղճ տղեկը վերէն վար խէթ խէթ չափելով,- այս սրիկան սա մերկ ձեռքերովս, ամէնայն հաճոյքով կը խեղդէի...

- Ինչո՞ւ քեզի ինչ ըրած ունի որ խեղճ տղան,- հարց տուաւ երիտասարդ զափթիէն գործընկերոջ մօտ ոճրաբոյր զգացումներ յայտնաբերելով:

- Ինչ մը ըրաւ... տահա ինչ պիտի ընէ,- հարց տուաւ թուրքի, տիրակալ ցեղի իր արժանապատուութեան մէջ վիրատրուած ոստիկանը, փէզէվէնկին տղան իշխանագունի հովեր կ'առնէ եւ պիչիմներ կ'ընէ կարծես, թէ հօրմէն որբացած կեանքի ձագ չըլլար... սա փիճլէմէ լակոտը: Երիտասարդ զափթիէն ընկերոջ զայրոյթը բորբոքելու համար՝

- Լսեցի որ 14 տարու այս կեանքը չորս հինգ լեզուներ կը խօսի եւ ալա ֆրանկա ջութակ կը նուագէ...

- Այդ փէզէվէնկին տղան ձեռքս անցնի նէ իրեն լաւ ալա ֆրանկա նուագել կու տամ, ինչո՞ւ մեր ալա թուրքային ինչ եղեր է որ կեանքի ալ փիճը չհամիր կոր:

- Ճաշակի հարց է,- ըսելով երիտասարդը փորձեց կարծ կապել պաշտօնակիցին հրահրուած ատելութիւնը անպաշտպան պատանիի մը հանդէպ:

- Ծօ ես այս ապերախտ կեանքը միլլէթին ճաշակը գ... թէ մեր հացը պիտի ուտեն եղեր եւ թէ ալա թուրքան պիտի չհամին եղեր, կեցիր ես ասոնց եօթը պորտը ինչ պիտի ընեմ...

- Հոն պահ մը կեցիր,- առարկեց երիտասարդ համազգեստաւորը,- ալա թուրքան ալ հայերը զարգացուցին, մեր մեծագոյն յօրինող Վարպետները, սա չհամած «կեանքի ձագերը» եղած են...

- Անանկ բան չկայ եւ դուն ալ հայերու զառանցանքին մի հաւատար,- կոպտեց տարիքով ոստիկանը:

Փէր Կարսիային աչքերէն չվրիպեցաւ Գեղամին հանդէպ զափթիէին ցուցաբերած շեշտուած հետաքրքրութիւնը եւ պատանիին վրայ նետած անոր իժի թունաւոր սեւեռումները: Կոտորուած իր թրքերէնով անկա տղէկին մօրը՝ Մարիա խանըմին դիմեց.

- Տղո՞ւ վրայ սա երկար հասակ զափթիային նետած փիս նալուածքը բնաւ խօշիս չի գար կոր,- ըսաւ Փատրէն,- հաճիս, աչքդ չօճովսիդ վրայ պահէ,- խոհուն ու խորաթափանց հոգեւորականի իր մտահոգութիւնը յայտնեց օտար միսիոնարը: Խեղճ միսիոնարը

ու՛րկէ պիտի իմանար ոստիկան կոչեցեալ թուրքին ինչ տականք ըլլալը ու չէթէներու հետ ունեցած գաղտնի գործակցութիւնը:

Գիշեր մը, երբ դէպի Իսլահիէ տանող էլ Օղլուի եւ Պէլ Փոլսարի ծանապարհին ժամանակաւոր վրանաքաղաքին մէջ խաբուսիկ հանդարտութիւն կը տիրէր: Սրաբիբ, տարիքոտ զաւիթիւն, գաղտագողի, ստուերի պէս հետեւեցաւ Գեղամին, երբ այս վերջինը լաթակազմ ծանրաբեռն ծրարը ուսին նետած դուրս սպրդեցաւ վրանէն, ու լիալուսնի տակ, ստուերի նման կորսուեցաւ հայ գաղթականներու վերապահուած վրանաքաղաքին գետափեայ մասը:

Քիչ ետք տղեկը, սարսափահար զգաց, թէ մութին մէջէն մէկը իրեն կը հետեւէր: Ետդարձի մը գաղափարը չիրագործած, այդ աներեւոյթ մարդուն հոռիկու, պողպատեայ բազուկները երաժիշտ պատանիի ազագուն թելերը բռնութեամբ աքցանեցին...

- Կիչիւք, կեա՛վուր էՖէնտի, սէն ներէյէ կէտիորսըն,- պատանին հարցադրելով խաւարին մէջէն թուրք ոստիկանը անոր թելին տակէն զօրով փրցուց ամուր սեղմած ծրարը,- պուրա կել պախալըմ,- հրամայեց, միեւնոյն ատեն այլանդակօրէն գրկելով պատանի իր գոհը:

Ծրարը բանալու չմնաց, նոյն րոպէին խաւարին մէջէն տղամարդու մը հոռիկու կերպարանքը յայտնուեցաւ, կրուսի հարուածով մը տապալեց մանկապիղծ ոստիկանը ու խաւարին մէջէն փայլատակող դանակին շեղփով, արհեստավարժ մսագործի վարպետութեամբ ընդմիշտ լռեցուց անոր թրքերէն ատելավար հայիոյանքներն ու հառաչանքի ձիչերը:

Ուտեստեղէնի ծրարը խլելով պատանիին ձեռքէն հեռանալու պատրաստուեցաւ մկանոտ ստուերը, սակայն վերջին րոպէին անոր միտքը բան մը ինկաւ, գլուխը դարձնելով հապճէպով տղեկին բաներ մը յուշեց: Վրիժառու հայ լեգէոնականին տուած խորհուրդը լսելով, սարսափէն գալարուելով պատանի Գեղամը վրաններու ծամբան բռնեց: Երիտասարդ ու հեզահամբոյր երկրորդ ոստիկանը, առաւօտեան առաջին ժամերուն, կանթեղի մը նուաղուն լոյսով իր ընկերը փնտռելու ելաւ եւ զարհուրանքով, մերկապարանոց վիճակի մը մէջ յայտնաբերեց իր պաշտօնակիցին արիւնլուայ, յօշոտուած զաւիթիէյի իր համազգեստէն մերկացած դիակը: Ոճրագործները զաւիթիէյի անոր համազգեստը տարած էին:

Ու քթին տակէն.

- Վիժտանսըզ փէզէվէնք, սանա միաթահախ պու էօլիւմ... մրթմր-

թաց ան, սակայն ի պաշտօնէ ստիպուած էր հետազօտել ու յայտնաբերել ոճիրին հեղինակները եւ հուսկ ուրեմն ոստիկանապետին եւ տեղական գայմագամին տեղեկագրել սպանութեան պարագաները: Պէլ Փոնարէն շուտով օգնական ուժեր պիտի հասնէին: Իրեն կ'իյնար անյապաղ նախաքննութեան ձեռնարկել: Անիկա յիշեց, թէ գիշեր մը առաջ, մութին մէջէն սախալլըյի «այդպէս էր ոստիկանական ժարկոնին մէջ կղերին տրուած յորջորջումը» այդ սախալլըյին պաշտպանեալ՝ պատանին յետախուզելու ընկերոջ մտալկում դարձած սեւեռումն ու անոր փութաջան մեկնումը...

Ինքնակամ մղումով, տատամսոտ քայլերը զինք Փէր Կարսիայի վրանը առաջնորդեցին: Իր դէմը գտաւ հրէական հրատարակութիւններու մէջ պատկերոտղ Մովսէսի ահեղ տեսքով Փատրէն:

Ֆրէնսիսքէն միսիոնարը, Գեղամէն լսած էր նախորդ գիշերուայ մարդասիրական դեգերումներուն, իրեն հետեւող թուրք ոստիկանին ատելավար վերաբերմունքն ու մութին մէջէն յայտնուող ու զայն շանսատակ ընող վրիժառու կոռուղին արհեստավարժութեան հասնող կռուելաոճը, բան մը որ պատանիին հիացմունքին արժանացած ըլլալով զայն գերած էր:

Թուրք զափթիէն, Փատրէին խիստ տեսքէն ահաբեկուած, գրեթէ կակազելով բարեւեց սպանացի ազդեցիկ քահանան ու քաղաքավարօրէն հարց տուաւ՝ «եթէ պատանի Գեղամին կարող էր քանի մը հարցումներ ուղղել, առջի գիշեր ահաբեկուած իր պաշտօնակիցին դէմ գործուած ոճիրին առնչութեամբ»:

Այդ պահուն արունստասէր պատանին, նախորդ գիշերուայ զազրելի տեսարանը մտքէն վանելու համար, քովընտի վրանը ջութակ կը նուագէր, իր տարիքին ու հոգեկան վիճակին համար բաւական յաջող կատարողութեամբ: Հայր Կարսիան թուրք զափթիէյին դառնալով.

- Հարցուիր՞ ինչ, սակայն չօժուիւք մի՛ սարսափեցնէք...- սաստեց ան, կաղացող իր թրքերէնով.- արդէն խեղճ տղեկը, պէտք եղածէն աւելի վախցած է երեկուան պատահարէն ու պաշտօնակիցիդ տմարդի վերաբերմունքէն:

Նախկին որբերէն, այժմ արդէն հուժկու երիտասարդի կերպարանք առած՝ Երանուիիին կնքահայր Կիրակոսը, որպէս Փատրէին աջ բազուկը եւ անպաշտօն քարտուղարը կը հետեւէր անոր ամենուրեք: Միսիոնարին թելադրութեամբ անիկա ածապարեց Գեղամը

կանչելու եւ ընթացքին զայն խրախուսելու, որ չվախնար պատահածը եղածին պէս թուրք ոստիկանին պատմելու, չվախնար, որովհետեւ Փէր Կարսիան ժայռի պէս իր մէջքին կանգնած էր եւ անոր ներկայութեամբ իրեն ոչ մէկ վտանգ կը սպառնար: Տակաւին երեկ գիշերուայ վկայածին ու պատահած ոճիրին արդած ցնցումին տակն էր տղեկը, սակայն եւ այնպէս, երկչոտ քայլերով հետեւեցաւ պարոն Կիրակոսին:

Առիթէն օգտուելով, ոստիկանը յանկարծ կերպարանափոխուելով, փորձեց մարդկային իր երեսը ցոյց տալ Փատրէին ու հազիւ Կիրակոսին հեռանալը տեսնելով, Ֆրէնսիսքէն կրօնաւորին առջեւ ծունկի գալով սկսաւ արագ արագ խաչակնքել ու «Հայր Մերը» շշնջալ...

Մինչեւ որ սպանացի միսիոնարը խելքի գար ու փորձէր իմաստ ու տարագ հազցնել կրկներեւոյթ թուացող շէքսփիրեան անիրական ու սրտառուչ տեսարանին, յանկարծ Կիրակոս ու պատանի Գեղամ ներս մտան ու չհասկնալով պատահածը, ապշահար ու անխօս կանգնեցան հսկայ վրանի մուտքին ու Փէր Կարսիային գլխու շարժումէն քաջալերուած՝ ոստիկանը շարունակեց իր խոստովանութիւնը, որ Գեղամին ըսելիքէն անելի ապշեցուցիչ բնոյթ ունէր:

- Փափագ էֆէնտի, պէնտէ սիզին կիպի խրիստեան վէ էրմէնի օղլու էրմէնի էրմ...- կը կրկնէր ան Փատրէին առջեւ ծունկի եկած, նէ օլոր նէ օլմագ, կէլ պէնիմ իստիմէ պիր տուվա էթ...

«Հայր սուրբ, ես ալ ձեզի նման քրիստոնեայ եմ եւ հայու ծնունդ, չեք գիտեր ապագան ինչ կը բերէ, խնդրեմ զիս օրհնեցէք...»:

Վրանին մէջ քար լռութիւն կը տիրէր: Ձախաւէր թուացող իր վերաբերմունքէն շփոթահար, չիմանալով առնելիք յաջորդ քայլը, ոստիկանը յանցաւոր զգացումով մը միսիոնարին դիմաց գլխահակ կանգնած, յանկարծ դարձաւ նորեկները ողջունելու: Անոր խաժ աչքերէն տակաւին կը շարունակուէր արցունքի յորդառատ հոսքը: Տէօնմէ թուրք դարձած հայածին համազգեստաւորը, պատուին չի կերցնելով քիչ առաջուան իր փխրուն կեցուածքը, սթափեցաւ իր խոր մտատանջութենէն, աջ ձեռքով սրբեց աչքերէն հոսող արցունքի կայլակները, առնական խրոխտ կեցուածք որդեգրեց, Գեղամիկը իր մօտ կանչեց ու համազգեստաւորի տիրական ձայնը վերագտնելով՝

Ոստիկան.

- Մի՛ վախնար օղլում... ինծի եղածին պէս պատմէ երեկ գիշերուան ոճրային արարքը:

Գեղամը սեւ աչքերը լայն լայն բացած, մէկ հոգեւոր իր հօր վրայ սեւեռեց զանոնք, մէկ Կիրակոսին: Այս վերջինն ալ իր կարգին ակնարկը ուղղեց սպանացի կղերականին: Փէր Կարսիա գլխու դրական շարժումով իր լուռ հաւանութիւնը յայտնեց, որպէսզի որդեգիրը աներկիւղ տեսածը պատմէր. Տէօնմէ ոստիկանին դարձնելով թափանցիկ իր նայուածքը, Գեղամ պահ մը խուզարկեց անոր հոգին, ապա քաղաքավար շեշտով, վերնախաւային մաքուր թրքերէնով, վերադասավորումը կատարեց երեկուան դէպքերուն, որոնք արիւնայեղութեամբ վերջացած էին, եւ որուն ընթացքին իր միակ դերակատարութիւնը՝ զոհի կերպարը հանդիսացած էր:

Գեղամ.

- Զափթիէ էֆէնտիմ, ես բոլորովին անմեղ եմ եւ կատարուած ոճիրին ականայ վկան դառնալով հանդերձ յանցանք չունիմ, այ՛ո, հաւատացէ՛ք բոլորովին անմեղ եմ, ոչ ալ նախապէս տեղեակ էի, Ճէնտերմէ էֆէնտիին անձին դէմ գործադրուելիք ոճիրէն:

Ոստիկանը.

- Հապա ուշ ատեն ի՞նչ գործ ունէիր այդ «տէրէ տէփէին» մէջ եւ առանձին ռօր կ'երթայիր, եւ դեռ ամէն ցալիս, ձեռքդ խոշոր ծրար մը...

Գեղամ.

- Սովածներուն ուտելիք բաշխելու գացի...- եւ անիկա պատանիի երկչոտ ու յանցաւոր նայուածքը հանգչեցուց օտար միսինարին վրայ: Բարութեամբ առլցուն, այս վերջինը բարկանալու փոխարէն, հասկացողութեամբ գլուխը թափահարելով իր լուռ հաւանութիւնը յայտնեց:

Ոստիկան.

- Հապա այդ պահուն, խաւարին մէջէն ձինի եւ ուրուականի պէս յանկարծ յայտնուող... այդ ոճրագործ սրիկան ուրկէ՞ բուսաւ եւ ինչպէս իմացաւ քու ռօր ըլլալդ,- հարցադրեց երիտասարդ ոստիկանը, ապա դադարէ մը վերջ.- կը ծանչնամ անոր ինքնութիւնը... եթէ քեզ գաղթակայան տանինք, կրնաս մատնանշել այդ ածղահան,- հարց տուաւ անելի մատնուած եւ ըստ պաշտօնէ ինքզինք զուլում թուրք դահիճի աստարին մէջ բանտած ոստիկանը,- այ՛ո, կրնամ մատնացոյց ընել գայն:

Գեղամ.

- Էֆէնտիմ, զիս յանկարծակիի բերելով սաստիկ վախցուց ձեր

պաշտօնակից՝ զափթիէ էֆէնտին:- Պահ մը խաժ աչքերը շուրջիններուն սեւեռելէ ետք ինքնավստահ շարունակեց.- Չեմ գիտեր ինչո՞ւ փոխանակ իր պարտականութիւնը կատարելու, անիկա զիշեր ցերեկ չորս աչքերով իմ վրաս կը հսկէ... Կարծես հայ վրիժառուններուն եւ բանակէն դասալիք եղած զինուորներու հրամանատարը ըլլայի, միջոցո՞ւ իմ ըրածս պարզ բարեգործութիւն էր...

- Ինչու չեք ուզեր տեսնել...- շարունակեց ան բորբոքած շեշտով,- շուրջերևիս մարդիկ ծանձի պէս անօթութենէն ու սովէն կը մեռնին ամէն օր, ամէն վարկեան եւ կը սպասուի որ մենք ալ ձեռնածալ նստիկք ու անհոգ դիտենք մեր եղբայրներուն տառապանքը: Կը կարծեմ որ,- շարունակեց ան,- քրիստոնէական մեր հաւատամքին անբակտելիօրէն կապուած է ողորմութիւնը: Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս իր հետեւորդներուն թելադրեց՝ իրենց հացը կիսել չունենորին ու անօթիին հետ... Կարծես մէկը տղեկին անգիր սորվեցուցած էր ըսելիքը:

Այս խօսքերուն վրայ բոլորին աչքերը հետաքրքրութեամբ եւ սպասումով հանգչեցան ֆրէնսիսքէն կրօնատրին վրայ: Գլխու թեթեւ շարժումով հաւանութիւն տուաւ ան, որպէս զի պատանին ազատօրէն յայտնէր իր մտքերը: Կիրակոս հիացումով կը դիտէր ջութակահար պատանի իր ընկերը եւ կը զարմանար անոր յայտնած հասուն մտքերուն եւ ցուցաբերած քաջութեան վրայ:

Տէօնմէ ոստիկանը ի պաշտօնէ կը շարունակէր խորքին մէջ իրեն ալ անհեթեթ թուացող եւ ի պաշտօնէ առաջ տարուող, տարոց չարժող հարցուփորձը:

- Ըսէ՛ նայիմ, քանի հոգի էին...

- Էֆէնտիմ ես միայն մէկ հոգի տեսայ...

- Ինչպիսի գրոլթը մէկն էր երկար հասակ էր, թէ կարծ, գէր էր, թէ նիհար...

- Նորօք վախճանեալ գոմիսէր էֆէնտիին հասակը ունէր, բայց անկէ աւելի լաւ կոռուղ անվախ մէկն էր:

- Ըսէ՛ օղլում միայն մէկ հոգի էր զափթիէն տավարի պէս մորթողը...

- Գոմիսէր էֆնտիմ, անշուշտ թէ մէկ հոգի էր եւս պիր օրտու մը... Հապա գումարտակ մը...

- Հետո՞ ինչ լեզուով խօսեցաւ, ածղահան, կը յիշե՞ն կոր...

- Անշուշտ թէ հայերէն... հապա ինչ լեզուով պիտի խօսէր թուրք

ոստիկանին տավարի պէս մորթողը... հարց տուաւ Գեղամ պահ մը մոռնալով մենոողին պաշտօնակից թուրք ոստիկանի առջեւ կանգնած ըլլալու իրողութիւնը:

Ոստիկանը գաղտագողի ծիծաղեցաւ տղեկին տուած յանդուգն պատասխանէն: - Թորք ոստիկանապետը,- մտածեց տէօնմէ ոստիկանը, որուն վստահուած էր օտար հոգեւորականին մականին տակ գործող որբանոցին վրայ հսկելու պարտականութիւնը,- կը կարծէր, թէ թուրք ցեղը գերմարդ է եւ անյաղթելի...

- Ինչ ըսիր,- կրկնեց երիտասարդ ոստիկանը,- շնական հաճոյք ստանալով տղեկին բերնէն քանիերորդ անգամ ըլլալով իր աքլոր պաշտօնակիցին, կիսաքաղց հայ տարագրեալի մը կողմէ ոչխարի պէս մորթոտուելու պատմութիւնը,- մութին մէջէն յանկարծ կիսամերկ ածդահայ մը յայտնուեցաւ,- ըսիր,- եւ կոռուի մէկ հարուածով զգետնեց գոմիսէր էֆէնտին եւ յետոյ ալ տավարի պէս մորթեց...

- Աստուած վկայ ձիշդ այդպէս պատահեցաւ զափթի էֆէնտի:

- Յետո՛յ...

- Վրիժառուն ձեռքէս խլեց ծրարը ու էրմէնիձէ բաներ մը մրթմրթալով անհետացաւ:

Ոստիկանը Փատրէին ուղղելով իր խօսքը, գաղտնիք մը յայտնողի լռութեամբ.

- Փափագ էֆէնտի իմ պաշտօնակիցս նախկին բանտարկեալներէ կազմուած քրէական ընդյատակեայ աշխարհին հետ կապեր ունեցող զգուշի մէկն էր: Եւ դեռ նկատեցի, թէ նպատակը ձեզ պաշտպանելէ աւելի, ընդյատակեայ այդ խումբին ձեր շարժումներուն ու գործունէութեան մասին գաղտնի տեղեկութիւններ փոխանցել էր... որպէսզի ամայի վայր մը ձեզ յանկարծակիի բերելով կողոպտէին եւ որբերը կոտորէին: Եւ ինչպէս արդէն տեղեակ էք, հակառակ զինուորագրումին իրենց բերած մասսայական մասնակցութեան, Մարաշի եւ Հէթրոնի հայ զինծառայողները, ընդյատակեայ այդ նոյն զինեալներու ձեռամբ, Իթթիհատական Երեակին օրինութեամբ եւ անոնց գաղտնի հրամանագրով ամբողջութեամբ բնաջնջուեցան...

Գեղամին հարցաքննութիւնը վերջ գտած ըլլալով, թրքացած ոստիկանը Փատրէին ձեռքը խոնարհութեամբ համբուրելէ ետք, դուրս եկաւ վրանէն, քթին տակէն մրթմրթալով.

- Քէրխանէժի գոմիսէր աղա, օխ եղաւ, ես քեզ չէի մը զգուշացներ կոր որ ձեռք քաշես հայերէն, եւ թէ ամէն թռչունի միս չուտուիր...

Վրասին տակ տիրող քար լուռքինը խզելով, օտար միսինսարը իր մօտ կանչեց պատանի ջութակահարը.

- Օղլում, ազատօրէն խօսիր... մի քաշուիր, որոնց կը տանէիր կոր սննդամթերքը...

- Հայ կռուողներուն...- անայլայլ խոստովանեցաւ Գեղամ,- օսմանեան բանակէն փախստական հայ զինուորներու, որոնց ընկերները «աշխատող թապուր»էն քշուել տարուելով սպանուած էին իրենց թուրք զինակիցներուն կողմէ...

- Հիմա յայտնի դարձաւ Ճէնտէրմէն ձէհէնսէմ դրկողին ինքնութիւնը...- կատակեց Փատրէն,- տղաս, ժողովուրդիդ զաւակներուն օգնելը իւրաքանչիւրիս սրբազան պարտականութիւնն է, եւ մասնատրապէս իր գոյութեան համար մարտնչող ժողովուրդի մը զաւակներուն, սակայն որդի՛ս, շատ կանուխ սկսէր ես... ըսաւ ան քթին տակէն գոհունակ ժպիտով:

Տէօնմէ երիտասարդ ու բարեհամբոյր ոստիկանը, յետաքննութեան իր տպաւորութիւնները նստաւ գրի առնելու, որպէսզի կեղդոն ուղարկէր: Կարելի եղածին չափ մեղմացուց պատահածը ու ոճիրը կապեց տիրող սովէն ու անօթութենէն թելադրուած անյոյս արարքի, որմէ գոմիսէր էֆէնտին պարտականութեան ծամբան, պատանիի մը կեանքը փրկելու պահուն՝ զոհուած հերոսի դափնեպսակին արժանացաւ:

- Նէ շիշ եանսըն, նէ տէ քեպապ... տրամաբանեց տէօնմէ ոստիկանը:

Ու այդպիսի փիլիսոփայական խորհրդածութիւններու յանձնուելով անկկա կանթեղէն ցոլարձակուող լոյսին մօտեցաւ, շուրջը տիրող ամայութենէն ու յարաբերական լուռութենէն օգտուելով, բացաւ Փատրէյին իրեն նուիրած թրքերէն Ս. Գիրքը ու Մաթէոսի Աւետարանը բացաւ ու խորասուզուեցաւ: «Անօթի էի, բանտն էի, հիւանդ էի...»: Զրիստոսի պատգամներուն մէջ գտնելով հոգեկան իր խաղաղութիւնն ու անդորրը: Թուրք ձէնտէրմէին սպանութեամբ, Գեղամ խոր հոգեփոխութիւն ապրեցաւ եւ սկսաւ դասական երաժշտութեան կողքին հայոց պատմութեան՝ ֆրանսերէն կամ հայագիր թրքերէն գիրքեր փնտռել ու գաղթի ծամբուն, երկու քարին մէջտեղը խորասուզուիլ անոնց մէջ, լափել զանոնք:

Յաճախ, մօրը՝ Մարիա խանըմին բերանէն անցեալի սխրագործութիւններն ու մարաշցիներու եւ զէյթունցիներուն ձակատագրուած

դէպքերու պատմութիւնը ուշադիր մտիկ ըրած էր: Ամիս է մը ի վեր, որքերուն հետ տարագրութեան փոշեթաթախ ճանապարհները կիսագաղձ խլեակներով շրջապատուած՝ կը դեգերէին անոնք, մարդկութեան եւ Աստուծոյ ուսերուն անիմաստ բեռ դարձած իրենց գոյութիւնը քաշկուտելով:

- Մարդիկ ինչո՞ւ այսքան չար են ու կրքոտ անասուններու նման զիրար կը յօշոտեն... յաճախ հարց կու տար Գեղամ ու իտէալիստ պատանիի անոր խելապատիկը գոհացուցիչ պատասխան չէր կրնար տալ իր իսկ կատարած հարցադրումներուն: Ու տարիքը առած մարդու պէս Գեղամիկ, Փատրէին շրթներէն կախուած մտիկ կ'ընէր, երբ անիկա Մարաշցի մեծամեծներուն հետ սիսսէթ կը խօսէր, եւ փոխարէնը Փէր Կարսիայի քաջալերութեամբ, ամէն ինչ մանրամասնօրէն օրագրութեան տետրին մէջ կ'արձանագրէր:

Վաճաշոտ թուրք զափթիէին հայու մը կողմէ սպաննուելուն նկարագրութիւնը կատարելէ ետք անոր աչքին ուշագրաւ սա տողերը ինկան, զորս այդ դէպքէն քանի մը օր առաջ արձանագրած էր:

«Առաջին աշխարհամարտը ամէնուրեք աներներ կը գործէ: Գերմանեան, Օսմանեան կայսրութեան իբրեւ հզօր դաշնակիցը՝ կանգնած է թրքական իշխանութիւններու ետին, որպէս Տէ Ֆագօզ զինական ոյժ եւ իշխանութեան լծակ: Համարեայ գերմանացի սպաները կը վարեն օսմանեան հսկայական կայսրութեան արտաքին քաղաքականութիւնը, պաշտպանութեան կառոյցն ու բանակին առօրեան: Առանց գերմանացիներու հրահանգին, թուրք փաշաները քաքնելու չեն կրնար երթալ:

«Գերմանական բարձրագոյն հրամանատարութեան ծրագրումն է հայկական տարրին տարագրութիւնը իր բնօրանէն: Սարըգամըշի մէջ օսմանեան բանակին կրած անպատուաբեր պարտութիւնը, հրամանատար Էնվէր փաշան ռուսական բանակին հայերուն կողմէ եղած զինական օգնութեան վերագրեց: Եւ երբ գերմանական սպայակոյտը հայերը սահմանամերձ գաւառներէն տարագրելու եւ Պաղտատի շոգեկառքի գծի երկայնքին բնակեցնելու գաղափարը յղացաւ, օսմանեան սպայակոյտն ու ներքին ուժերը անլի քան պատրաստակամ կամակատարները յայտնուեցան եւ գերազանց բրտութեամբ իրագործեցին իրենց վստահուած ախտաժէտ պարտականութիւնը:

«Ըստ Փէր Կարսիային, գերմանական սպայակոյտի ծրագիրն էր

դէպի իրաքեան քարիւղը ընթացող Պաղտատի շոգեկառքի երկայնքին բնակեցնել տեղահանուած հայութիւնը: Սակայն ախորժակը, թորքին պարագային ալ՝ ուտելով կը բացօրի... Փոխանակ կազմակերպուած, քաղաքակիրթ ձեւով բնակեցնելու տեղահանուածները, յագորդ տալով ցեղային իրենց անզուսպ կիրքերուն, ոչխարի հօտի նման բնաջնջումի առաջնորդեցին զանոնք սուրիական անապատներն ու Տէր էլ Զօրի խորշերը դաշտահանդէս կազմակերպողի թեթեւ հոգիով»:

Իսպահիէ հասնելով որբերը ցաով բաժնուեցան իրենց կառքերէն, ալաւի ցեղի պատկանող ազնուասիրտ կառապաններէն, չարքաշ գոմէշներէն ու ձիերէն, որոնց հետ այդ կարճ քանի մը օրերուն, մանկական յախոռն սիրով կապուած էին անոնք: Սակայն գոմէշներու եւ ձիերու հանդէպ պզտիկներուն հաւատարմութիւնը փորձաքարի պիտի ենթարկուէր, երբ հեռուէն լսուեցաւ շոգեկառքի սուլոցը:

Իրարանցում եւ համալներու հրմշտուք, հայիոյանք ու պոռչտուք, արեւելեան պազարի մթնոլորտ, քրտիկնքի թանձր հոտ: Գեղամին եւ իր կրտսեր եղբօրը համար, ինչպէս միւս որբերուն կեանքին մէջ բեկում ու նոր հանգրուան դարձաւ, հետաքրքրական անսպասելի դէպք՝ շոգեկառքին հետ դէմ դիմաց գտնուիլը: Թրէնի լուսանկարը, ցարդ գիրքերու եւ պարբերականներու մէջ տեսած էին եւ կամ ալ մանկապարտէզի մէջ սորված. «Շոգեկառքը բո՛ւֆ բո՛ւֆ բո՛ւֆ, արագ արագ կը վազէ...» երգելու միջոցին: Եւ հայ որբուկներով բեռնաւոր Պաղտատի շոգեկառքը, Իսլահիէէն՝ Ալէքսանտրէթ, Սուրիոյ ու Լիբանանի ծովափներէն, ձորեր ու անապատներ կտրելով շնչասպառ հասաւ դէպի Պաղեստին ու Երուսաղէմ: Խառն զգացումներով է որ Գեղամ կը դիմադրէր գալիքը: Գերազանցապէս զգայուն տղայ, կը փնտռէր, կը կարօտէր իր ընկերները, ջութակի եւ ֆրանսերէնի եւ մասնատրապէս, հայերէնի ուսուցիչը՝ էգաճը Աագ էֆէնտին եւ դեռ այտափոսիկներով Երանիկը, այդ պուպրիկը...

Խօսող խենթացող 35 տարու կենսայորդ երիտասարդ այդ դեղագործը իրեն համար հօր կամ ալ մեծ եղբօր կերպարը մարմնաւորած էր, որուն յարկէն ներս, յաճախ Գեղամ իր մօրը եւ կրտսեր եղբօրը հետ հիւրասիրութեան ու ջերմ վերաբերմունքի, սիրոյ կ'արժանանային, եւ դեռ ընտանեկան ջերմ մթնոլորտ կը վայելէին

իրենց հարազատ հօր գուրգուրոտ բազուկները կարօտած հեգ որբուկները: Խորը սրտին, Գեղամ համոզուած էր, որ այլեւս Աւագեանները պիտի չտեսնէր: Ճակատագիրը, հայու բիւրտ, անհոգի ճակատագիրը գիրենք յաւիտեան բաժանած, իրենց ծամբաները գատած էր ընդմիջտ: Թէ, թուրքը սեպ խրած էր իրենց տասնամեայ կապերուն ու բարեկամութեան եւ, թէ իրենց երկրորդ դաժան որբութիւն ու անտիրութեան զգացում ապրիլ կու տար:

Ուրբերը Մարաշէն ու Զէյթունէն անդին չնետած որբուկը, ծամբու ընթացքին, շոգեկառքին վրայ քանի քանի անգամ, Լորեկ ծամբորդները, հեռուէն յանկարծ Աւագեաններէն մէկուն կամ միւսին կը նմանցնէր... Վարկեանական խանդավառութեան անպայման կը յաջորդէր հիասթափութեան լկող զգացումը: Ծամբորդներու խուժումը կը վերանորոգէր անոր ցաւը եւ հոգեկան մորմոքը, կ'արիւնէր ժամանակէն առաջ հասունցած արուեստագէտ տղու զգայուն սիրտը, հոն վերածուելով ցաւատանջ խոցի, խորագգանց կարօտի, Լօսրացող արեան շիթերու: Հալէպէն ետք միջերկրականեան ծովախորշը քերելով երկարաձգուող յաղթական սուլոցով շոգեկառքը մտաւ Երուսաղէմի արուարձանները, քիչ ետք յոգնատանջ կանգ առնելու կայարանը: Արաբ բեռնակիրները, սովածի նման ու չտեսնուած եռանդով, խուժեցին Լորեկներուն վրայ...

Թէրրա Սանթա միաբանութեան արեղաներ եւ կուսակրօն վաճականներ հոն ժամանած էին ձիաքարշ կառքերով հայ որբերը գիշերօթիկ իրենց վարժարանին մէկ թելը տեղադրելու:

Հայկական Սուրբ Յակոբայ վանքին դաւազն ու մատակարարն ալ հոն էին: Եկած էին իրենց բարոյական զօրակցութիւնը ցոյց տալու Մարաշէն տարագրեալ որբերուն ու անոնց տիրութիւն ընելու: Սակայն անոնք ներկայ կաթողիկէ միաբաններուն քաղաքավարօրէն հասկցուցին, թէ վանապատկան բնակարաններն ու հայկական վարժարանները, բերնէ բերան լեցուն էին և կը վխտային ամէն րոպէ հասնող Լորանոր գաղթականներով ու սպանդէն ճողոպրածներով: Այլ խօսքով՝ թափառական աներդիկ հայերով: Ս. Յակոբայ վանքին ներկայացուցիչները, առիթէն օգտուելով, որբերուն փոքր ծրարներ բաժնեցին, մէջը՝ չամիչ, ընկոյզ ու քաղցրեղէն:

Ձիաքարշ կառքերը խձձեցան սարսափահար աչքերով ուղեկորոյս ու հալածական հայու ազգուն բեկորներով: Ըստ Սուրբ Յակոբայ միաբաններուն, Օսմանեան կայսրութեան որբէ մէկ անկիւ-

նադարձը, առօրեայ տէքորին անպայման մաս կը կազմէին, գաղթական կամ փախստական հայեր, որոնց վրայ որպէս հալչող մարդ-ստուերներ, այլեւս ուշադրութիւն դարձնող ալ չկար:

Երուսաղէմ ու Պէթլէհէմ, ամէն քրիստոնեայի սրտին իջեան ու ապաւն, ուր Զրիստոս Նագովրեցի ախոռի մէջ կեանքի բացուեցաւ, ատաղձագործ Յովսէփին յարկին տակ հասակ նետեց, ապրեցաւ կրօնաբարոյական կեանք ու մարդուս ինթելեքթը քայքայող անհաւատալի հրաշքները գործեց, ժամանակակիցներէն չհասկցուելով, հրեայ կրօնապէտներու դրդումով խաժամութիւն մուրձերով խաչուեցաւ, խաչին կատարէն ներեց բոլոր ժամանակներու ու տարածքի մէջ անմեղ մարդիկը խաչողները ու բոլոր ժամանակներուն զանոնք հալածողները, ընտրովի, խաչին վրայ մեռաւ քիչ ետք յարութիւն առնելու:

- Երուսաղէմի փողոցները, մարդ խոնարհութեամբ պիտի պտտցնէ իր ստուերը, պիտի սրբոյի ու Տիրոջ շնորհները հայցէ...- խորհրդածեց պատանին ու Ս. Յակոբայ վանքին առջեւէն անցած պահուն, երկիւղածօրէն խաչակնքեց երեսը:

Գեղամին բնական կու գար եւ բիր անգամ խաղցուած թատերգութեան սցենարի նման մտերիմ կը թուար տարագրութեան իւրաքանչիւր հանգրուանն ու անով հետապնդուած նպատակը: Տակաւին կը յիշէր բոլոր մանրամասնութիւնները: Եւ հայու տարագրութեան ու Գողգոթայի ուղիին, ոչ մէկ երեւոյթ կը զարմացնէր զինք, մասնաւորապէս մարդու դէմ մարդուն կողմէ բանեցուած խժոժութիւնը: Վանքին ու դպրոցին կից կացարան մը յատկացուեցաւ համիտեան որբերուն ու անոնց ընկերակցող պատասխանատուներուն: Դրախտ չէր, ոչ ալ վեց աստղանի պանդոկ: Սակայն ողջ մնային կաթողիկէ մարդասէր, մարդու տառապանք սփոփող սաօտարածին առաքեալները: Օր ու արեւ, կեանք ու խնդութիւն չտեսած որբերը իրաւունք չունէին պահանջկոտ դառնալու: Անոնք լաւ գէշ տեղաւորուեցան իրենց նոր կացարանը ու փորձեցին յարմարիլ նորաստեղծ կացութեան:

- Չյարմարէին հապա, տիրող զուլում կարգերու տակ, որ քարին զարնէին գլուխները...- պիտի գոչէր Մարիա խանում:

Երկարատեւ ճամբորդութեան թոհէն բոհէն, փոշիէն ու քրտիւնքէն, մէկ խօսքով, յոգնածութենէն, տաղտուկէն ու վերիվայրումներէն ազատելով միապաղաղ ու հանդարտ գոյութեան մը հաւաստի-

քը կը խոստանար ապագան: Գեղամին ու եղբորը եւ միւսներուն համար, որբուկի իրենց նոր կեանքն ու կայքը, թրքական դժոխքէն դուրս ու եաթաղանէն հեռու, կանանչ, խաղաղ, դրախտային ովասիս էր երուաղէմի Թէրրա Սանթա վանքին մատուցած այդ նուագագոյնը: Պատանի այդ տարիքին, կեանքի ուղիին վրայ յայտնուող ամէն դէպք ու երեւոյթ, իրենց համար արկածախնդրական բնոյթ կը զգենուր եւ նոր հոգեվիճակ կ'ենթադրէր: Անկախ իր յարմարութիւններէն, սննդեղէնի համեստ մատակարարումէն, փատրէներուն շնորհածը՝ որբանոցի պարման պարմուիկները առանց տրտունջքի գրկաբաց ընդունեցին:

- Չընդունէին, որ քարին զարնէին անտէր որբուկի զլուխները, պիտի դարձեալ կրկնէր Մարիա խանում:

Որբերուն դասացուցակը նոյնը մնաց, սակայն ուսուցիչները դիմափոխուեցան: Գեղջկական ջան-աղբերութեան մթնոլորտը փոխակերպուեցաւ եւրոպական ուսման լուրջ մեթոտաբանութեան տեղի տալով ու Փէր Կարսիային խնդրանքով, Գեղամ, կաթողիկէ Սագրէ Գէօր երկրորդական վարժարանը սկսաւ յաճախել, միեւնոյն ատեն երաժշտական արուեստը զարգացնելու համար, հրեայ մայէթրոյէ մը անհատական դասեր առնելով, որպէսզի իր կարգին, որբանոցը, ֆրանսերէն լեզու եւ դասական երաժշտութիւն դասաւանդէր աշակերտութեան:

Մայէտըրօ Մոշէ Տէյվիտ, սկիզբը չկամութիւն ցոյց տուաւ: Կատարելագործութեան մասնագէտ էր ու խոստովնալից հասուն երաժիշտներու վրայ կը վատնէր շունչը: Սակայն գաղթական, տաղանդաւոր սա պատանի հայուն Պէթիովէնի ջութակի քոնչերթոյին կատարումը լսելով, հրեայ մայէտըրոյին աչքերը տամկացան, հայուն փոխանցած խոր զգացողութենէն ու Փէր Կարսիային դառնալով խոստացաւ միսիոնար վարդապետին, պատանի ջութակահարին երաժշտական դաստիարակութեամբ անձամբ զբաղուիլ:

- Հակառակ պատերազմին պատճառած տնտեսական անստոյգ վիճակին, բացատրեց Մայէտըրոյ Մոշէ, իմ իւրաքանչիւր դասաժամս մէկ օսմանեան ոսկի է: Երոտաղէմի մէջ ամէն մարդ գիտէ սակս եւ թէ, յատուկ տաղանդով օժտուածներով կը զբաղիմ միայն: Սակայն այս պատանիի պարագային, շարունակեց ան, բանի որ բնատուր յատուկ իմացականութեամբ ու զգայնութեամբ օժտուած անտէր հայ որբուկի հետ է մեր գործը, բացառութեան համար,

անվճար կ'ընդունիմ զինք, որպես իմ հաստատութեանս նպաստը մեզի ծակատագրակից դժբախտ հայութեան... Յուզականութեամբ ծանրաբեռն այդ պահուն, յանկարծ դուռը բացուեցաւ, սեւ գանգուր մագերով մօտ 14 տարու պարմանուիի մը, մօտեցաւ այցելուներուն ու գնահատական հայեացք մը նետեց հօրը նորեկ աշակերտին, ապա իր տարիքին համար քիչ մը ցցուն իգական ծեքծեքումներով, ափսէյով երկու բաժակ թրքական սուրճ եւ բաժակ մը անուշաբոյր օշարակ բերաւ: Նախ Փատրէին ու հօրը հրամցուց սուրճի բաժակները, ապա մաքուր ֆրանսերէնով դիմեց պատանիին.

- Սարա է անունս,- ըսաւ ան հիացական ակնարկով չափափելով հետաքրքրութեան իր առարկան,- իսկ դուք ինչպէս կը կոչուիք...

- Գեղամ...

- Գեղամ...- կրկնեց հրեայ, գեղուիին ու համարձակօրէն եկաւ տղուն մօտը նստաւ, այդ կարճ միջոցին սարսուր ցանելով անփորձ պատանիին էութենէն ներս, գարնան զով քամիի նման բարերար ու կազդուրիչ: Մայէսթրոյ Մոշէ Տէյլիտին խորապէս մարդկային ժեստը, առանձնապէս յուզեց Փատրէ Կարսիան: Իր, Մարիա խանըմին եւ դեղագործ Աւագ էֆէնտիի կողքին, դեռ գոյութիւն ունէին ամէն ազգի ու ամէն գոյնի պատկանող մարդկային խոր զգացումներով տոգորուած գաղափարապաշտ անհատներ, ոոոնք պատերազմի արհաւիրքն, տգեղութիւնները ու անոնց հետեւանքները պահ մը մոռցնել կու տային իրենց մարդկայնութեամբ: Փէր Կարսիան իրմէ քանի մը քայլ առջեւէն գալող պատանի ջութակահարին հասակը դիտելով, հակառակ սեռի հանդէպ անոր մէջ արթնցող երկչոտ հետաքրքրութիւնը վկայելով աչքերը լեցուեցան...

Ու... - Տէր իմ,- գոչեց, սրտին խորերէն հասնող հառաջանքով,- ինչո՞ւ այսքան կ'երկարես արդարներուդ, եւ այս պարագային մասնատրապէս՝ հայոց Գողգոթան: Սա անմեղ պատանիս ինչ յանցանք ունի, իր տարեկիցներուն նման ան ալ ապրիլ, նուագել ու սիւրել կ'ուզէ...

Չտեսնուած լարումով, Գեղամ ինքզինք ուսման նուիրեց: Վաղուց ոտքերը քաշած էր փողոցէն, ֆութպոլի դաշտէն ու հոնկէ ստանալիք մկաններու հաշտոյն ամբողջովին ուսման եւ ջութակի դասերուն նուիրուեցաւ ան: Մոշէյին 14 տարու մէկ հատիկ աղջիկը, որուն հետ պատանին ֆրանսերէն կը բարբառէր, ակնյայտօրէն զինք իգական իր ուշադրութեան առարկան դարձուցած էր, պատանե-

կան վառ թրթիռներ փոխանցելով սիրոյ անփորձ իր կոտորին: Գիրքեր եւ փարիզեան ժուրնալներ փոխ կու տար տղուն եւ օր մըն ալ հարցուց անոր եւ ուզեց իմանալ, եթէ մէկու մը կապուած էր զգացական, ռոմանտիկ առումով: Գեղամ արդէն 16-ը թեակոխած նուրբ ու գեղադէմ պարման, որուն պէխ մօրուքը ուր էր նէ շուտով պիտի բուսնէին: Աղջկան քիչ մը համարձակ հարցումին վրայ, ծակընդեղի պէս կարմրեցաւ պատանին եւ փորձեց խօսքը փոխել: Ինքն ալ պատանեկան բռնկումներ կ'ունենար կրակ ու բոց Սարային ներկայութեամբ, սակայն ինք այն անձը չէր, որ գինիին ջուր խառնելով խառնաշտկէր զգացական աշխարհը: Խորանին առջեւ տրուած խոստում մը, ուխտ մը կար, որ պիտի պահուէր... Յանկարծ երանիկը միտքը ինկաւ եւ մինչեւ ականջները կարմրեցաւ: Արդէն խօսեցեալը եօթ տարու պոյով աղջիկ դարձած էր... եւ ղվ գիտէ դեղագործ հօրը հետ հեռաւոր ռը գաղթակայանը, իր հրդեհումներէն անգիտակ, կը շրջէին ան այս պահուս:

Անփորձ ու ամչկոտ, որբանոցային խիստ բարոյականութեամբ հասակ նետած պատանին, խուսափողական վերաբերմունք ցոյց տուաւ նորափթիթ հրէայ աղջկան բռնկումներուն: Սարան դիւրաւ վիատողներէն չէր: Հազար հնարքի կը դիմէր իր սիրոյ առարկան գայթակղեցնելու, գէթ համբոյր մը պոկելու անկէ, կամ սիրոյ խոստովանութիւն մը: Տղուն զգացական աշխարհին մէջ, բարոյագէտ որբն եւ գերզգայուն արուեստագէտը օձիք օձիքի տուած լլկումներով առլցուն անքուն գիշերներ կը ծրարէին Գեղամի հաշտոյն:

Անոր մերժումի հաւասարուող ենթադրեալ անտարբերութիւնը, աւելի կը խթանէր, կը կատղեցնէր Եայի թողը, որ տարհամոզումի հազար ձեւը փորձելէ ետք, օր մը երբ առանձին էր տանը, մայեսթրոյ հօրը ժամանակաւոր բացակայութենէն օգտուելով, պատրուակով մը Գեղամը իր ննջասենեակը տարաւ ու հագիւ դուռը վրան փակած, խենթի պէս փաթթուեցաւ տղուն պարանոցին ու սովածի պէս անոր կոյսի ամօթխած շրթներէն ըմպեց խտացած սիրոյ նեկտարը:

Առաջին համբոյրին առթած գինովութիւնն ու սրտի արագ տրոփումները, այդ օր թոյլ չտուին, որ պատանին կեդրոնաւար Մոշէին դասերուն: Ամիսներէ ի վեր խեղճ հօրը հազար համբերութեամբ կառուցածը, անոր տրփահարոյց դուստրը համբոյրով մը կը քանդէր... Այդ օր, Գեղամ կէս ականջով միայն, հետեւեցաւ մայեսթրոյի ցուցմունքներուն: Փոխարէնը երաժշտագէտը զարմանքով, իր պա-

տանի աշակերտին մօտ զգացումներու հասունացում եւ նոր, անլի խոր զգացողութիւն յայտնաբերեց: Աշակերտին ներաշխարհը հարստացած գտաւ, չիմանալով, որ «օգնական փրօֆէսէօր»ին, իր դստեր՝ Սարային կը պարտէր տղուն մօտ ի յայտ եկող հրաշալի այլակերպումը:

Քիչ ետք Սարան Ֆրանսա, մօրաքրոջ մօտ ուսանելու մեկնեցաւ ու Գեղամ վերագտաւ հոգեկան անդորրն եւ զգացական ոլորտի մէջ խաբուսիկ կայունութիւն, եթէ չհաշուէինք որբանոցի աղջիկներուն կողմէ իր սկզբնատառերով հիստորղ անհամար թաշկինակները: Կեանքը իր ծամբով, արհաւիրքը՝ իր... Իբր թէ պատերազմը ավարտին հասած էր:

Փէր Կարսիա, օրագրութեան տետրին մէջ իր շուրջ տիրող քաղաքական անցուդարձերը վերլուծող հետեւեալ տողերը իջեցուց:

«Դաշնակիցները քաղաքական իրենց հակակշիռին տակ առին Օսմանեան կայսրութիւնը կամ ինչ որ մնացած էր անկէ: Էր ժամանակ մը երբ հայութիւնը, որպէս «Սատըզը Միլլիէթ» դեռ առարկայ էր Տէհիմի օրէնքին, հոգ չէ թէ կրճատուած իրաւունքներով:

«Սուլթան Համիտին պարտադրուած «Թանզիմէթ»ով, թուրքի վրայ հայերը ստացան մահմետականի համահաւասար իրաւունքներ: Իսկ 1894-97 միջեւ, մօտ 300 հազար հայեր ջարդուեցան: «1910ին, հայերու ցեղասպանութենէն 5 տարի առաջ, Երիտ-Թուրքերը ներքին լեղաշրջումով վար առին Սուլթան Համիտը ու անոր տեղ դրին իր անողնաշար կրտսեր եղբայրը:

«Հայկական քաղաքական կուսակցութիւնները բարեկարգումի ակնկալութեամբ նեցուկ կեցան Երիտ-Թուրքերուն: Եւ միւս փոքրամասնութիւններու կողքին, հայեր եւս թրքական ազգային ժողովի երեսփոխան ընտրուեցան:

«1914ին Օսմանեան կայսրութիւնը Աշխարհամարտ մտաւ: Սարըզամըշի պարտութիւնը հայերուն վերագրուեցաւ: Այն հայերը, որոնք զինուորագրուեցան, նախ տաժանակիր աշխատանքի ղրկուեցան, եւ երբ ֆիզիկապէս հիւծումի հասան, խժժօրէն գնդակահարուեցան:

«Թալեաթ Փաշայ ազդանշանը տուաւ Ցեղասպանութեան եւ Կիլիկիոյ հայաթափումին: Անոր հովանաւորութեան տակ, 28 կեդրո-

նացման կայաններ ծաղկեցան ու գործածութեան դրուեցան: Թրքական ուժերը Վանի մէջ կեդրոնացած ռուսական զօրքերու վրայ յարձակեցան: Ժամանակատրապէս Վանը գրաւելով ճէվտէթ փաշայ հրամայեց Վանի արու հայ բնակչութեան սրածումը»:

«1911 եւ 1914ին Իթթիհատականները վտանգատուր բանտարկեալները բանտերէն արձակելով պետութեան կողմէ հովանաւորուող քրէական գաղտնի կազմակերպութեան մէջ արձանագրեցին եւ անպաշտպան հայ քաղաքացիները յօշոտելու ուղարկեցին: Անոնց գործունէութիւնը բնութագրելով, երրորդ բանակի հրամանատար՝ Վահիպ Փաշայ «ինսան դասսապը» մարդու մսագործներ որակեց գանոնք: Արդարեւ Թալեաթ եւ իր ցեղասպան ընկերները կամ Իթթիհատական բորենիները, տարագրութեան չսկսած բանտերէն քրէականները ազատ արձակեցին եւ գաղտնի երդման արարողութիւն կատարելով ոճրագործներուն հետ դաշինք կնքեցին, թէ անտէր հայերուն թալանէն ու սպանութենէն վերջ, անոնց հարստութիւնը՝ ըլլայ հնչիւն ոսկի կամ թանկարժէք իրեղէն, ներքին նախարարութեան մականին տակ գործող գաղտնի սպասարկութեան կեդրոնը պիտի տարուէր եւ հաւասարէ հաւասար բաժնուէր Իթթիհատական բորենիներու ու քրէական աւագախումբերուն միջեւ:

«Չէթեական արիւնարբու խումբերը Իթթիհատականներու պատուէրով, ցերեկը կը թալանէին ու կը սպաննէին անտէր հայ գաղթականները, իսկ գիշերը գինարբուք կը սարքէին հայ կոյսերով: Երբ գերմանական ռազմանաւով փախուստ կու տային Իթթիհատական պարագլուխները, անոնք իրենց հետ կը տանէին հայ կիներուն կուրծքէն խլուած ոսկեղէնն ու այրերէն կողոպտուած ամար-ոսկեդրամները: Ըստ մէկտեղած փաստերուն, 180 միլիոն թրքական ոսկեդրամ բաժին ինկաւ 12.000 չէթեներուն եւ տասնեակ մը Իթթիհատականներուն: Հաշիւ ըրէք Թալեաթին բաժին ինկած արիւնտ ոսկեդրամներու քանակը»:

«Անոնց կողմէ առաջ քաշուող պատրուակը, իրենց ռիսերիմ թշնամի Ռուսիոյ համակրող սահմանամերձ շրջաններու հայերը, Պաղտատի շոգեկառքի գծի երկայնքին բնակեցնելու այն թեզը, տարուած սարսափելի ոճիրին պաշտօնական հանդերձանք տալ է միայն: Իրենց բուն նպատակը հայերը վերացնել էր իրենց պապենական հողերէն, որպէսզի Ա. Աշխարհամարտին, Օսմանեան կայսրութեան պարտութեան պարագային, յանկարծ ինքնավարութիւն

կամ ազգային օձախ չպահանջէին անոնք: Թուրքիան թուրքերու համար կարգախօսը ի զօրու էր, բան մը որ երկու ժողովուրդներուն համար ալ աղիտալի դարձաւ: Ատկէ դուրս ալ ըստ վստահելի աղբիւրներուն, բաղդատմամբ հայ բնակչութեան զանցառելի թիւին, Օսմանեան կայսրութեան հարստութեան եւ առեւտուրի կէսը հայերու ձեռքը կեդրոնացած էր եւ երկրին խոշորագոյն ուղեղները, ծարտարագիտական, բժշկական, մտաւորական, երաժշտական ու վաճառականական բնագաւառներուն մէջ մեծ մասամբ հայեր եղած են, նախանձը շարժելով թուրք ազգայնամոլներուն: Տակաւին անշարժ կալուածներու ու հողատարածքներու վերաբերող էջերը չեն բացուած մեծ Տէրութիւններու կողմէ»:

Զաղաքական եւ կրօնական հայ ղեկավարութեան վստահելով, 25 զէթունցի այլախոհ կտորիձները, իրենց հայրենակից, հոգեհարազատ բանագնացներու միջնորդութեամբ, Մարաշի թուրք կուսակալին ու օսմանեան պետութեան յանձնուեցան, կուսակալէն հաւաստիացումներ ստանալէ ետք, թէ արդար դատ դատաստանով պիտի սահմանուէր իրենց պատիժը:

- Փէզէվէնկ կեաւորւլար, սոնու սոնա էլիմիզէ տիւշտիւնը, բղաւեց Մարաշի թուրք բանտապետը ու իր ստորադասներուն հրաման արձակեց մտրակով լաւ մը կակուղցնել անոնց յետոյքները:

Թուրք պաշտօնէութեան եւ մասնաւորապէս կուսակալին շոյալած շան խոստումները չլուսցած մոռացութեան տրուեցան ու հապճեպով սարքուած խամաձիկ դատաւարութեամբ, մահուան վճիռ արձակուեցաւ հայ ըմբոստներու դէմ, որոնք մերժեցին ու անգոսներ էին Օսմանեան բանակի զինակոչի հրահանգը, քաջ գիտնալով, թէ ինչպիսի՞ ծակատագիր ու վախճան կը սպասէր հայ նորագիրներուն «Ամալիէ Օրտոռաու»յի գոբիներէն ներս:

Կիլիկիա հասնող սեւաթոյր լուրերը տարբեր բան կ'ըսէին հայ եւ ասորի նորագիրներուն սպասուող ծակատագրական վախճանի մասին: Արդարեւ, անոնք որոնք օրական կտոր մը հաց ուտելով ծամբաներու արեւախանձ բացօդեայ շինարարութեան ֆիզիքական տանջանքներուն տոկացին, անոնք իրենց թուրք զինակիցներու դաւաճան գնդակին գոհ երթալով նահատակուեցան:

Մարաշի եւ Զէթունի հայ ղեկավարութեան բարոյականին վրայ շատ գէշ ազդեցութիւն ունեցաւ տրուած վճիռը եւ անոնց հանդէպ հայ ժողովուրդին տաճած սէրն ու վստահութիւնը մակընթացութիւն

ապրեցաւ: Այդ ղր օրերու հայ ղեկավարութիւնն էր, որ իր գաւակներուն ամէնէն ըմբօստները, ամէնէն քաջերն ու թանկը երթար իբրեւ մատաղցու այդպէս թուրք խումանին արդարադատութեան ու եաթաղանին յանձնէր: Պոմպաձը Փափագէն լուր չկար: Անիկա ամօթէն կարծես անհետացեր, գետնին տակը մտեր էր: Կամ ալ չես գիտեր, թուրքերու գլխուն անակնկալ մը պատրաստելու վրայ էր: Արդարեւ առաւօտեան վաղ ժամերէն մինչեւ ուշ գիշեր, տագնապով մը գործի լծուած էր ան, հայկական երեք կուսակցութիւններու հետ միասնաբար, գաղտնի հարուած մը իջեցնելու թրքական զինեալ ուժերուն եւ թուրք խաժամովին գլխուն: Պոմպաձըյին համար թուրքի կամ Սուլթանէն կաշառուած քիւրտ աշիրապետի ձեռքով թափուած հայու անմեղ արեան ամէն մի կաթիլը, պիտի վրէժխնդրօրէն փոխհատուցուէր: Այս էր Ֆրէնսիսքէն ուխտէն հայ հոգեւորականի հաւատոյ հանգանակը: Այո՛, պոմպաձը հայր Փասքալը լռողը չէր, անիրաւութիւններու դիմաց մարաշցիի անոր արիւնը եռ կուգար ու զինք կը մղէր վրիժառութեան: Իր ազգին ու ժողովուրդին զարկերակին մօտ կանգնած առողջ ու չընկրկող ջիղերով սառն դատողութեան տէր հոգեւորականն էր հայր Փասքալ Մալձեան:

Օգոստոս 7ին Ջէթունի մէջ գերի ինկած յօթ հայեր Մարաշի փողոցներուն շղթայակապ կը տողանցէին: Անոնց մէկ մասը կախաղան կ'առաջնորդուէր մահապատիժի գործադրութեան: Միւս մասը զինուորական կայանին ետեւը բացօդեայ դաշտը կը տարուէր, ժողովուրդին առջեւ գնդակահարուելու:

Ըմբօստներէն կամ թրքական ժարկոնով՝ անօրէններէն առաջ Մարաշի ու Ջէթունի ինքնապաշտպանութեան մասնակցողները սկսան մէկ առ մէկ կախաղան բարձրացնել: Կախաղանի շուրջ թուրք ամբոխը մեռնող հայուն չարչարանքը դիտելով, լկտի ակնարկութիւններ ու հայիոյանքներ կ'արձակէր անոր հասցէին: 280 հոգիէ աւելի կախաղան հանուեցան, որպէս հայրենիքի դաւաճաններ ու անոնց դիակները հրապարակին մէկ ծայրամասը բրգանման, վրայ վրայի շարուեցան:

Ըստ հայ ղեկավարութեան քաղաքական վերլուծութեան, Մարաշի կեդրոնը բարձրացող կախաղանները, հայերը զգուշացնելու կը ծառայէին, որպէսզի թրքական պետութեան ղէմ ըմբօստութեան մասին այլեւս չմտածէին: Իսկ 25 հայ կտրիճները, յովիսեան բորբ արեւուն տակ, թուրք զափթիներուն արիւն կաթկթող մրոտ մտրակ-

ներուն շառաչին քսուելով կը յառաջանային: Անոնց շղթայակապ, կիսամերկ մարմինին սպիտակ ֆոնին, գերարդիական մուգ կապոյտ գիծեր դրոշմուներ էին:

Մուսթաֆա պեկ, ոստիկան ուժերու ընդհանուր հրամանատարը, հայու արեամբ սարքած ծապադիկէն ինքնագոհ, իր քաջագործութենէն շնական սատիստիք հաճոյք ստացող թուրք ղեկավարը կը մարմնաւորէր: Այստեղ զարմանալու բան չկար: Իր տեղակալին դառնալով՝

- Հայտէ, ներտէսին պոմպածը չաթլախ փափագ, ներտէլէր սէնին դաշնակ ու հնչակ զոմիթածըլար... հարց տուաւ ան թուրք պաշտօնեայի մեծբերան անբարտաւանութեամբ:

Գոմիսէր Մուսթաֆա պէկին բերանը մնացին յոխորտանքի ձառաջանքները: Մեծերը խօսք մը ունէին, «մեծ պատառ կեր, բայց մեծ մի խօսիր»... Թուրք պաշըպոզուկներուն ուշադրութիւնը յանկարծ շեղեցաւ կախաղաններու վրայ գալարուողներու առթած տրփանման հեշտանքէն, հեռուէն հասնող ձիու խռինչներն ու ֆրրածող անիւներու խուլ աղմուկը թուրք սարսափահար խաժամուծին պոռչտուքներու համանուագին խառնուեցան: Օր ցերեկով, յանկարծ երկինքը մթազնեցաւ ու լուսեղէն խաչ մը հերձեց թուրք ամբոխին գլխուն վերեւ յայտնուող խաւարակուր ահեղ սիւնը: Պատահած հրաշքին դեռ չանդրադարձած, հեռուէն կառք մը սկսաւ սրարշաւ, կայծակի արագութեամբ սուրալ դէպի կառավարիչին Գոնախին դիմացը բացուող հրապարակը, ուր հայերը պատժելու համար կախաղաններ բարձրացած էին, որոնց շուքին տակ թուրք ամբոխը տօնավաճառային խրախճանք կ'ապրէր:

Եւ խաժամուծ ու թուրք զափթիէ միաբերան՝

- Ղտչըն, պուրտատան դաջըն, Պոմպածը Փափագ ֆուրթանա կիպի կէլօր...

Արդարեւ հրապարակին հարաւային մասէն, հոռվմէական պատերազմիկ կառքերու նմանող ձիաքարշ բեռնատարեր կը սուրային դէպի կեդրոն: Կառքերու զօրասիւնին առջեւ մօրուքաւոր հոգետրական մը ոտքի էր կայնած, ծախ ձեռքը՝ հրեղէն խաչ մը եւ ձախը՝ անոր հագած քորջէ սրճագոյն սքեմին տակէն, 16-նոց ատրճանակ մը, որուն փողը կ'երեւար այնպէս խրոխտ, կարծես ծակէն դուրս պիտի խոյանար:

Մալձեան վարդապետին հետեւող զօրասիւնը յանկարծակի

կրակ բացաւ հայ երիտասարդ կոռուղներու կախաղաններու շուրջին տակ արբեցող թուրք ամբոխին ու շուարումի մատնուած զաւիթիէներու վրայ: Իւրաքանչիւր կառք գոնէ վեց կոռուղ կը կրէր, որոնք ֆրանսական արդիական ինքնագործ արագահարուածներով զինուած էին: Արդիական այդ զէնքերը, Գաւիթէն ձօլիէն կտակուած էին Մալճեան վարդապետին, երբ այս վերջինը մահացու հիւանդ պառկած էր ու հայ հոգեւորականը ասպետօրէն իր սենեակը յատկացուցած էր ֆրանսացի վիրաւոր զինուորականին, ինք շաբաթներ ամբողջ անտուկի նման նոյն շորերով վանքին նրբանցքին լերկ յատակը գիշերելով:

Հանդիսատես ու դահիճ, թուրքերը՝ չսպասուած ահաւոր այս երեւոյթին առջեւ, զէնք ու դաշոյն մէկ կողմ նետելով փախուստի դիմեցին:

Հրապարակի խառնիճաղանձին դէմ արձակուող փամփուշտներու համանուագի ուժով, մարտակառքերը շուրջպար կը դառնային, երբ կոռուղներէն քանի մը հատը վար նետուեցան սուրացող կառքերէն ու խանչարի սուր շեղբով կտրեցին կախաղաններէն ձօժուող իրենց մարտական ընկերներուն պարանոցը անցուած ջուանը: Իսկ շղթայուածները իրենց հերթին շղթաներով մագլցեցան կառքերը:

ԳեհեՆային այդ խառնարանին եւ իրարանցումին մէջ, հայր Փաքալին զինեալներէն երկու կոռուղ, եւ կախաղանէն ազատուածներէն մէկ հոգի, կոյր փամփուշտներու զոհ գացին: Իսկ յիսնամեայ անոնց հոգեւոր ղեկավարը, երկնային հրաշքով քերթով մը անգամ չունեցաւ: Տեսնողները զինքը հոգեւոր հրատարակութիւններու մէջ պատկերուող ահեղ տեսքով Մովսէսին նմանցուցին:

Ըմբոստները Մարաշի լեռները ապստանեցան անկէ Զէյթուն անցնելու եւ ընդդիմադրութիւնը կազմակերպելու, հայոց դիմադրական շարժումին համաժողովրդային հնչողութիւն մը տալով:

Առաւօտ կանուխ որբանոցի Երուսաղէմի կացարանը մտնելով, Փէր Կարսիա շիտակ տնօրէնութիւն գրասենեակը ուղղուեցաւ: Կիսաբաց դուռը մեղմօրէն թակեց եւ ներսէն դրական պատասխան ստանալով, ներս մտաւ: Տնօրէնութիւն ուղի կանգնեցաւ ֆրէսսիսքէն հոգեւորականը դիմատրելու: Օրը շաբաթ էր եւ որբերը թեթեւ նախաճաշէ մը ետք, աղջիկները՝ տնային աշխատանքի լծուած էին եւ մանչերը՝ բակի ու պարտէզի մաքրութեամբ, որպէս պատրաստութիւն պաշտօնական թուրք հիւրերու որբանոց այցելութեան:

Բարեկյս Մարիա խանրմ,- ըսելով անիկա ողջունեց որբանոցի տնօրէնուհին:

- Օրինեայ Տէր,- պատասխանեց մարաշցի քառասնամեայ այրին եւ որբանոցի տնօրէնուհին կամ «մաման», ինչպէս կը կոչէին զինք մարաշցի որբերը:

- Զեզմէ խնդրանք մը ունիմ,- կմկմաց սպանացի միսիոնար առաքեալը,- յուսամ պիտի չմերժես... անլցուց ան ձայնին մէջ տարակուսանքի շեշտ մը զգալի դարձնելով: Մարիա խանրմ ապշահար վարդապետին դէմքը զննեց.

- Փատրէ, ես ձեր խաղիքը երբ կտրէր եմ որ...

- Այս մէկը կրնայ, քեզի հաճելի չթուալ ու ցնցել էութիւնդ,- պատասխանեց ան զգուշօրէն,- եւ տակաւին կարող է հոգեկան աշխարհի տակնուվրայ ընել...

Մարիա խանրմ այլայլած, հարցական, օտար միսիոնարին ուղղեց մարաշցի գեղեցկուհիի իր խաժ աչքերը, որոնցմէ հեզութեան հետ բարութիւն կ'արտացոլէր:

- Խանրմ... Ինչպէս Մարաշի ձեռագործիդ համբաւը,- շողմեց օտար միսիոնարը,- ևոյնպէս ալ շաղած չիլքէօֆթէյիդ հոչակը օսմանեան կայսրութեան վերնախաւը համակած է,- ըսաւ սպանացի ազնուատոհմ քահանան ու անլցուց. - Երուսաղէմի թուրք կուսակալը, այս առաւօտ կանուխ լաւ սնած պարարտ ոչխար մը ուղարկած էր, որպէսզի ևորին վսեմութեան ճեմալ Փաշային որբանոց այցելութեան առիթով, օտար դեսպաններու ներկայութեամբ, պատուական հիւրին ոտքերուն զեղով եւ քու ձեռքովդ պատրաստուած փառաւոր խորովածով ու չիլքէօֆթէյով հիւրասիրով ու պատուի այցելու փաշան: Թուրք խանումները,- շարունակեց ան,- Օսմանեան կայսրութեան ամէնէն համեղ չիլքէօֆթէն շաղելու մարիֆէթը ընդհանուր հրամանատարին ականջը հասցուցած են...- անլցուց Փատրէն, աչքերը՝ թեւերուն հետ երկինք ուղղելով, որպէսզի նիւթուած դաւադրութեան մէջ իր անկողմնակալութեան ու հոսանքին դէմ դնելու իր անկարողութեան փաստ ու ապացոյց:

Պահ մը Իթթիհատականներու ձեռամբ Մարաշէն ու Զէյթունէն տարագրուած ու Սուրիոյ անապատներու ու տափաստաններու մէջ քաղցէն ու համաճարակներէն մեռնող իր հայրենակիցներուն ուրուականները մարաշցի այրիին աչքերուն պատկերուեցան:

- Զըխըմ թող ուտէ... գոռաց ան անզուսպ մղումով մը ու միսիոնա-

րին խնդրանքին որպէս առաջին հակազդեցութիւն, վերյիշելով այդ նոյն Ճեմալ Փաշային, իր ծննդավայր՝ Մարաշ, չարաբաստիկ վերջին այցելութիւնը, որուն յաջորդեց հայերը զինաթափելու, Ֆըլտըճաքի հերոսները ամբոխին առջեւ հրապարակով կախաղան հանելու եւ յաջորդ օրն իսկ, անմեղ հայ ժողովուրդը տարագրելու փորձը:

Սակայն որպէս խելացի ու շրջահայեաց ղեկավար հայուի ու որբերու տիպար մայր, անիկա խորաշափեց պահը: Եթէ ներքին իր ձայնին ու խռովքին հետեւելով՝ դժկամակէր, հակառակէր, պոռար, կանչէր ու փղձկէր, մերժողական իր կեցուածքը, իբրեւ ատելութեան նշան պիտի մեկնաբանուէր լրտեսներու կողմէ, նախատիւն ու թշնամանք հանդէպ թուրք ղեկավարութեան ու անոր հետեւանքով, որբերու գլխուն, իր բալիկներուն գլխուն, Գեղամին ու Պօղոսիկին գլխուն կրակ պիտի թափուէր: Կույ տալով դանակի շեղքը, ցան ու մորմոքը, ընդհանուրի բարիքէն մեկնելով, անիկա փորձեց իր հիւրասիրութեամբ սիրաշահիլ Ճեմալ Փաշան, որ տակաւին Օսմանեան կայսրութիւնը ղեկավարող Երեակին, կամ բորենիներու վոհմակին ամէնէն մարդկայինը ըլլալ կը թուար, «գուցէ անոր միջոցով, խորհեցաւ ան,- քանի մը հայու կեանքեր փրկենք»... Օսմանեան նաւատորմի եւ Արեւելեան ուժերու հրամանատար Ճեմալ Փաշան, յայտնապէս, հայ որբերուն հանդէպ արտակարգ հետաքրքրութիւն ցոյց կու տար, վկայ՝ Պէյրութի կից Անթուրայի ֆրանսական դպրոցը, որբանոցի վերածելով, 800 հայ որբեր հաւաքելով մահմէտականի անունով օժտելը եւ զանոնք թուրք ֆէմիլիստ հաթիյէ խանըմի տնօրէնութեան յանձնելը:

Ճեմալ Փաշան լաւ տրամադրութեան մէջ, զինուորական ու քաղաքական իր շքախումբով, ճիշդ կէսօրին այցելեց Երուսաղէմի Ֆրէնսիսքէն վանքը եւ հուսկ ուրեմն դպրոցին կից հայկական որբանոցը:

Մարիա խանըմ վանքին խոհարարներուն հետ տեսողագին աշխատանքի լծուած էր, Փաշային ոտքերուն զեղուած գառան չիյքէ-օֆթէցու միսը երկու օգնականներու ձեռքով, թոխմախով յատուկ փայլուն քարերու վրայ ծեծելու եւ մնացած մասերը, խորովածի համար կտրտելով՝ համեմելու: Հրամանատար Փաշային փափաքին ընթացք տալով, աղանդերներով լեցուն պաշտօնական ճաշասեղանը, բակը՝ դարաւոր ընկուզենիի շուքին տակ զարդարուեցաւ: Անոր անմիջական մերձակայքը՝ խորովածի մանղալը պատրաստ էր փայտածուխով բոցավառելու...

Երբ պաշտօնական հիւրերը սեղանին շուրջ բոլորուեցան ու իրենց տեղերը գրաւեցին, վարպետօրէն համեմուած խորովածի բուրմունքը, արդէն սկսած էր տարածուիլ վանքին պարիսպներէն ալ անդին: Մարիա խանըմ, հիւրերէն քիչ մը անդին, խոհանոցէն բերուած փայտեայ սեղանին վրայ զետեղուած ափսէին մէջ, հալէ-պի պիպէրը առատօրէն խառնեց ձաւարին, մանրուած սոխին եւ քիմիոնի համեմունքներուն հետ, ձիթափողով օծեց ձաւարը, քիչ ետք զառան ծեծուած միսին հետ, սառցակոյտերով զովացուած ջուրով շաղելու համար:

Ճեմալ Փաշան, Ֆրէնսիսքէն Ուիտի վանահայրն ու որբանոցի տնօրէն Փէր Կարսիան, օտար դեսպանները եւ թուրք բարձրաստիճան պաշտօնատարները, իրենց ազատագրեալ խանութներով տեղաւորուած էին երկար սեղանի մը շուրջ բոլորը, սեղան մը, որ հայ որբուհիներու կողմէ Մարաշի ասեղնագործուած ձեռագործով ծածկուած էր... Փատրէին համար ակնյայտ էր, որ բացի հայ տնօրէնուհիէն, այցելուներուն տրամադրութիւնը բարձր էր: Ճեմալ Փաշայ, միւռնի պէս ընտիր տնային օղիին բաժակը հիւրընկալ կղերին կենացը ձնկելէ ետք, խօսքը հայ տնօրէնուհիին ուղղելով.

- Հայտէ պագալըմ խանըմ, սէնի կէօրէյիմ,- գոչեց ան մտերմաբար,- աղըզըմըզ սուլանտը, սէնին շու մէշհուր չիքէօֆթէյի եուղուբուն տա, տատընա պագալըմ...

Իրապէս ալ չիքէօֆթէյին բուրմունքը խորովածին եւ սոխով ու ազատքեղով ու համեմունքներով պատրաստուած աղանդէր փիյագին բուրմունքին միախառնուելով կը տարածուէր միջոցին մէջ, սեղանի շուրջ հաւաքուած ընտրանիին բերանին ջուրերը հոսեցնելով: Մարիա խանըմին չիքէօֆթէն, իր համով ու համեմունքներու բուրմունքով, ներկայ թուրք խանըմներուն նախանձը շարժելու չափ համեղ էր, եւ անմահական: Թուրք մեծամեծները նախամարդու ախորժակով ինկան անոր վրայ եւ «օխայ», «օխայ» գոչելով, օղիի ընկերակցութեամբ, ոմանք ալ թանձր սերով թանի, լափեցին, լափլիփեցին խոշոր ափսէին պարունակութիւնը, կարծես Տէր էլ Զօրի արաբ գիւղերէն հաւաքուած աչքը ծակ, կիսաքաղց հայ որբերը իրենք ըլլային... Խորովածը իր համեմունքներով, առանձնայատուկ համով ու հոտով, բնաւ չէր զիջեր չիքէօֆթէյին: Ճաճըլսն ու տապկուած Սուլթան Իպրահիմ ձուկը՝ Նոյնպէս: Այցելու Փաշան ու անոր շրջապատը, կը խուսափէին օրուան քաղաքական, ընկերային ու ներքին

հարցերու մատչելի: Սեղանի երկայնքին թեթեւ, աշխարհիկ նիւթեր կը շօշափուէին, անէկտորներ կը պատմուէր ու ազատագրուած կիներու անհոգ քահքահը կ'արձակուէր միջոցին մէջ... Այդ առիթով պատանի ջութակահարը հիւրերուն դիմաց կանգնեցաւ, հայ ու օտար դասական վարպետներու քանի մը կտորներ նուագելու:

- Ալա թուրքա մըն ալ թող նուագէ,- գոչեց Երուսաղէմի թուրք ուստիկանապետը, Ճեմալ Փաշային աչքը մտնելու մարմանջով: Պատանին կարմրեցաւ ամօթէն եւ ինքզինք զօրով զսպեց ջութակը մարդու գլխուն իջեցնելու ներքին մղումէն: Սպանացի փատրէ Կարսիան ոտքի կանգնեցաւ ու հարցը մեղմելու համար.

- Կը ներէք,- ըսաւ,- պատանին հրեայ յայտնի երաժշտագէտ՝ Մոշէ Տէյվիտին երաժշտանոցը կ'ուսանի: Կը թոփ թէ անոր ուսուցիչը տակափն չէ յայտնաբերած ալա թուրքային... առանձնայատկութիւններն ու բացառիկ գեղեցկութիւնը:

Իսկ գալով երիտասարդ կատարողին մօրը, անիկա ընկերուհիին Սաթենիկին դառնալով խորհրդածեց.

- Մարդիկ անհոգօրէն կը զուարճանան...- ակնարկեց Մարիա խանում,- եւ ինչ խղճով, կարծես իրենք չըլլային ամբողջ ցեղի մը գլուխը ուտողը, անոր բնաջնջումը ծրագրողը, տարագրեալներու եւ սպանդի ու կոտորածի ենթարկուածներու թալանէն գոյացած հարստութեամբ յղփացողները,- շարունակեց իր մտորումները,- եւ զարմանալին՝ հոն էր որ խղճմտանքի ոչ մէկ տանջում անոնց մօտ: Ժողովուրդի ըսածէն հետեւեցնելով՝ «կրակը ինկած տեղը կ'այրէր...»:

Մարիա խանըմ ստիպողաբար, քար դրած էր սրտին եւ զգացումներուն վրայ: Փատրէն, գաղտագողի հայացքներով կը խուզարկէր զայն ու կը խրախուսէր, որ յանկարծ փշրուելով մարաշցիի կոպիտ ու յախուն անկեղծութեամբ, չելլէր չխառնաշտկէր ամէն բան ու դառն իրողութիւնը չգոռար մարդասէրի պիտակին տակ ներկայացող ու հայ որբերու ձակատագրով իբրեւ թէ մտահոգ թուրք ղեկավարութեան երեսին, թող որ արհամարհելով ներկայ խաժամուծը, անիկա պահէր ազնուատոհմ մարաշցի հայուհիի հպարտութիւնը:

Սպանացի միսիոնարը անցեալ զարնան գառնուկը չէր: Անիկա Ճեմալին ու միւս ղեկավարութեան ցուցաբերած իբրեւ թէ մարդասիրական զգացումներու թաքուն էութեան վաղուց թափանցած էր: Դաշնակիցները քանիցս յայտարարած էին, թէ Իթթիհատական պարագլուխները ու անոնց ցեղասպան ստորադաս-գործակիցները

պատասխանատվության պիտի կանչուէին ամբողջ ցեղի մը գլուխը ուտելու ոճրային իրենց արարքներուն համար:

Ստոյգ էր որ հայ որբերով զբաղելու, կամ ալ քանի մը երիտասարդ աղջիկներու կեանքերը փրկելու անոնց դիտաւորեալ արարքներու ետին, բարեսրտութենէ աւելի Թուրքիա բնակող երոպացիներու աչքին խորքելու կամ ալ անոնց կապոյտ աչքերուն փոշի ցանելու միտումը թաքնուած ըլլար, օտարներուն ցուցադրելու մարդկային իրենց չունեցած երեսը...

Ճաշի վերջատրութեան, կնամեծար Փաշան, փափաքեցաւ անձամբ շնորհատրել որբանոցի տնօրէնուիին, «մէկ կողմէն անոր պատրաստած սքանչելի համադամներուն եւ միւս կողմէ որբերը անչափ նուիրումով վաղուան օսմանեան ազնիւ քաղաքացիները պատրաստելու անսակարկ իր գործունէութեան ու նուիրումին համար»:

Ապա ըստ արեւելեան սովորութեան, դիմացը թեւածալ կանգնած հայուիին գնահատական սեւեռումով վերէն վար չափելէ ետք, անոր հարց տուաւ, եթէ որեւէ փափաք կամ խնդրանք ունէր, «խնդրէր եւ պիտի շնորհուէր»: Մարիա խանըմ խնդրանքներու ամբողջ փունջ մը ունէր... Սակայն, այդ պահուն չափի զգացումը անոր թելադրեց միայն կարեւորագոյնը յիշել.

- Փաշայ էֆէնտիմ, փառք Աստուծոյ գլուխնիս վրայ երդիկ մը ունինք եւ սեղանը պատառ մը հաց,- պատասխանեց իր տարիքով հայուիի մը համար բաւական մեծ համարձակութեամբ ու կիրթ թրքերէնով,- նորին Վսեմութենէն խնդրանք մը ունիմ միայն...- շարունակեց ան,- որ Ղասսապ Արթինին կեանքը շնորհէ՛ք: Խեղճ մարդը պատիփի համար գործեց սպանութիւնը...

Ճեմալ Փաշայ այլայլած, շուրջիններուն, իմա գլուխները հակած ու սուգի մատնուած սեղանակիցներուն վրայ պտտցուց սուր նայուածքը եւ մասնատրապէս Երուսաղէմի գայմագամին սեւեռեց հաւատաքննիչի իր աչքերը, լռելայն բացատրութիւն պահանջելով՝ մի ոմն «Ղասսապ Արթին» կոչեցեալ թրքասպանի թղթածրարի մասին.

- Փաշայ էֆէնտիմ, Ղասսապ Արթինը կախաղանով մահուան դատապարտուած է,- ըսաւ Երուսաղէմի թուրք գայմագամը,- մագործի սուր դանակով իբրեւ, թէ երիտասարդ հարսը դարպասող պէլտիէյի թուրք ոստիկանը, տավարի պէս մորթելուն համար:

Փաշան չգոհանալով Գայմագամին տուած բացատրութեամբ՝ խմածի աչքերը Մարիա խանըմին սեւեռեց.

- Կը հանիս կոր մը ղասսապ աղայիդ կերած ապուրը,- ըսելու պէս: Տնօրէնօիկն դիւրաւ վիատողը չէր: Ճարտար լեզուով ու բնատուր իմացականութեամբ օժտուած զօրաւոր անհատակութիւն, քանի մը րոպէ տատամսումէ ետք.

- Փաշա էֆէնտիմ, ծիշդ չէ,- պատասխանեց ան,- ես լաւատեղեակ եմ ոճիրին ներքին հիւսքերուն: Պէլէտիէյի ոստիկան էֆէնտին, նալլէթ ըլլալիք շիւ աչքերը, Ղասսապ Արթինին նորահարսին վրան տնկեր էր ու երբ որ անոր երիտասարդ, կտրիճ ամուսինը, առաւօտ կանուխ պազար կ'իջնէր, լուսաբացէն առաջ ոչխարները մորթելու եւ յաճախորդութեան թարմ միս հայթայթելու, այդ պարոնը առիթէն օգտուելով, ոստիկանի անվայել փառքով զանազան շինծու մեղադրանքներով կը տնկուէր ղասսապին դռան առջեւ եւ իր բացայայտ, լկտի դարպասումներով կը նեղէր, կը զզուեցնէր խեղճ նորահարսը:

Թուրք մեծամեծները եւ օտար դեսպանները, Մարիա խանումի բերանէն կախուած մտիկ կ'ընէին անոր արտասանած ամէն մէկ բառը, որ այնքան համոզիչ կը հնչէր, երիտասարդ սիրունատես հայուիկին բերանէն ելած պահուն:

- Օր մըն ալ, Փաշա էֆէտիմ,- շարունակեց հայուիկին,- երբ քաղաքապետական ոստիկանը չափը կ'անցնէ, հարսը բարձրաձայն կը սկսի լալ ու ճչալ: Դրացիները ահազանգի մատնուելով, պատանիի մը բերնով իմաց կու տան անոր ամուսինին: Ղասսապը շունչը տունը կ'առնէ ու ականատես կը դառնայ երիտասարդ կնոջը ոստիկանին կողմէ կրած ֆիզիքական ու հոգեկան խոշտանգումին, անձամբ վկայելէ ետք խենէշ, ահագնող, զզուելի այդ տեսարանը, արիւնը զլուխը կը խումէ եւ զայրոյթով լեցուած, ինքնազսպումի ամէն նկատում մոռացութեան տալով, ղասսապի դանակը մէջքէն կը քաշէ, կնոջ պատիւը մաքրելու համար, ոտքին տակ կ'առնէ անպատկար ոստիկանը ու բնական է ելքը՝ զայն շանսատակ դարձնելով... Լոեց Մարիա խանում:

Փաշան, խորաթափանց աջքերը յարեց ներկաներուն: Եւ խորը սրտին մէջ, գաղտագողի հիացաւ Մարիա խանումին եւ անոր հերոսին՝ պատուախնդիր Ղասսապին քաջութեան վրայ: «Տղամարդ ըսածդ այդպէս կ'ըլլայ», - լուռ խորհրդածեց ան: Շուրջի թուրք մեծամեծներուն դառնալով.

- Ճիշդ է... սա կնկան վկայութիւնը,- հարց տուաւ թուրք հրամանատարը փձացած տրամադրութեամբ:

- Փաշա էֆէնտիս, բոլորովին ուրիշ տարբերակ մըն ալ գոյութիւն ունի... արդարացաւ Գայմագամը,- որու հիմամբ, դատարանը Ղասսապ Արթինը յանցաւոր գտաւ եւ մահուան դատապարտեց զայն,- հետեւցուց թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեան:

Փաշան, վավաշոտ ոստիկանին կերպարին խորքը թափանցելով, ցասումով ու ամօթանքով լեցուած, նայուացքը պտտցուց շուրջիններուն, ապա Մարիա խանըմին դառնալով.

- Ծնորհուած է ձեր խնդրանքը,- ըսաւ Ճեմալ Փաշա ու ոտքի ելաւ,- միատահախ այդ վավաշոտ ոստիկանին, անելցուց ու Գայմագամին դառնալով խստիւ անոր արտայայտութիւնը ուզեց կարդալ:

- Փաշամ... առարկեց այս վերջինը...

Փաշան կարճ կտրեց անոր առարկութիւնը.

- Գայմագամ էֆէնտիմ, դուն կ'ուզէիր որ սիկտիրիճի վեդիս մը կոնակիդ ետեւէն կնիկդ շինէր...

Բարձրաստիճան հիւրերը լռելայն, մէկիկ մէկիկ մեկնեցան:

Գայմագամը իր կարգին խանում հայուհիին դառնալով՝

- Մարիա խանըմ, օ տէյիլ եա, եւտիկիմ իշտիկիմ հարամ օլտու... ըսաւ ու կառքին լծուած ձին զայրոյթով մտրակեց:

Էզաճը Աւագ էֆէնտիս, Ատանացի իր երիտասարդ կնոջ՝ Մարիին, երկու դուստրերուն՝ Երանուհիին եւ Պերճուհիին հետ միատեղ, Թալաաթ Փաշայի հրամանագրով, բժշկական ասպարէզէ ներս ծառայող իր հայ պաշտօնակիցներուն նման, տարագրուելով հանդերձ, օսմանեան ներքին գործոց նախարարութեան հաշույն ձրի ծառայութեան կանչուեցաւ, տարագիր հայ գաղթականները հարուածող հաւանական թիֆոյիտի եւ ախտաւոր այլ համաճարակներուն առաջքը առնելու, որպէսզի անոնք տարածուելով, թուրք քաղաքացիներու, բանակային, ոստիկանական եւ չէթէյական ուժերու կեանքերն ալ չհնձէին: Երբ համաճարակը զարնէր, թուրքի եւ քիւրտի տարբերութիւն չէր ծանշնար:

Զէյթուն, Մարաշ, Այնթապ, Սիս, Հալէպ, Դաքքա, Ալէքսանտրէթի Սանձախը եւ Տէր էլ Զօր, անշուք կարաւաններուն հետ մինչեւ Սուրիոյ հայակոյլ անապատները: Ի պաշտօնէ անոնք պիտի հետեւէին մահուան երթին:

Գերզգայուն գործիչի մը համար, մահու չափ դժուար էր, ամէն օր, ամէն րոպէ, ականատեսն ու մասնակիցը դառնալ, կիսել գաղթականներու հոգեվարքը, անտէր իր ժողովուրդի Գողգոթան: Սրտի

միակ մխիթարանքը՝ իր ընտանիքին հետ զգացական ու ֆիզիքական հարթություններու վրայ կը կիսէր ան, տարաբախտ իր ազգակիցներուն տառապանքը: Քաղաքէ-քաղաք, ասանէ-ասան, փոշեթաթախ ծամբաներուն, իբրեւ պետութեան ներկայացուցիչը, ի պաշտօնէ կատարուող տեղափոխութիւնները, ամէն թուրք անոնց ծաշական դառնութիւնները, տիրող համընդհանուր յուսալքութիւնը ու գաղթական ժողովուրդին անսահման տառապանքին դիմաց իրենց զգացած ցան ու մորմոքը, սկսած էր ժխտական իր անդրադարձը ունենալ մեծերուն եւ մասնատրապէս անչափահաս աղջնակներուն նեարթները քանթելու ուղղութեամբ: Սակայն այդ առաւօտ կանուխ, վրանա-գաղթակայանները քննական իր շրջագայութեան պատահած ցնցիչ դէպքը, կը խախտէր վատթարագոյնը տեսած ըլլալու ամէն յաւակնութիւն ու մարդկային տրամաբանութիւն:

Գաղթակայան, հերթական իրենց այցելութեան մէկ հանգրուանին, Աւագ էֆէնտին, վրանի մը առջեւի բացատը եռացող կաթսայ մը նշմարեց, ուրկէ, ի զարմանս երիտասարդ դեղագործին, խաշած միսի սուր ու գրգռիչ բուրմունք կու գար:

- Համատարած սովի ու համաճարակներու այս օրերուն,- պահ մը խորհդածեց ան,- հացի փշրանքին կարօտ սա գաղթական ընտանիքը, ուրկէ ուր կաթսայ մը լեցուն միս ձևոք ձգած ըլլայ, կամ ալ խաշ ու քէլէ փաչայ,- շարունակեց մտորել հայածին դեղագործը, ու մատներուն ծայրամասը կոխելով հետաքրքրութեամբ մօտեցաւ ծարձատող, բոցերու լեզուակներէ լափլիւող, ֆշշացող կաթսային:

Երեսուկի բարեւ տուող հիւծուած դիմագծով հայուի մը, սովէն հարուածուած ու կմախքի վերածուած անձի մը փոսը ինկած աչքերով, խամաձիկի փայտեայ, չորցած թելերը խաչաձեւ բացած, դեղագործին կողմը դարձաւ, բնագոյրէն անկէ պաշտպանելու այդ թուրքին իրենց ամէնէն թանկ ստացուածքը... Եւ սկսաւ ցնդածի ու խելագարուածի նման ձշալ առողջապահական հայ պաշտօնեային վճռական յառաջխաղացքը կասեցնելու վիժած փորձեր կատարելով:

Աղիոգորմ լացն ու անոր խենթ ձիչերը առողջապահական հայ պաշտօնեային հետաքրքրութիւնը աւելի եւս սրելու ծառայեցին: Միաժամանակ վրանին տակէն, անորոշ տարիքի կմախքացած տղամարդու նմանող ստուերի մը մօտենալը վկայեցին: Կու գար կրակին վրայի իրենց վերապրումի կենսապաշարը՝ թշնամի սովալլուկ ուժերու թալանէն ու յափշտակութենէն պաշտպանելու: Դեղագործը

իր օգնականներուն աջակցութեան դիմեց: Արդէն խխիկը ելած մարդ ստուերին վրայ քալելու ուժ չէր մնացեր, ո՞ր մնաց յարաբերաբար լաւ սնած երեք հոռիկու տղամարդոց դէմը ծակատելու եւ օրհասական կռիւ մղելու: Կարապետը, օգնականներէն ամէնէն հոռիկուն ու երիտասարդը, անժամանակօրէն վիռկի վերածուած կինը մէկ կողմ հրելով մօտեցաւ կաթսային: Քուրջի կտորով մը բացաւ կափարիչը, եւ տեսածին չհաւատալով, կեցած տեղը սառած, այլայլած՝ դեղագործին կողմը դարձաւ... Հինգ զոյգ աչքեր իրար սեւեռեցին: Աւագ էֆէնտին, այդ պահուն, ներքին զայրոյթն ու ցասումը չկարենալով զսպել, դէմքը ծամածրած մօտեցաւ կրակին ու տարերային անզուսպ մղումով, ոտքովը կից մը տուաւ եռացող կաթսային եւ անկէ երամսեայ մանկիկի մը ձեռքերն ու ոտքերը թերխաշ վիճակի մէջ ֆշշոցով մը կրակին բոլորտիքը գլտորեցան: Քիչ ետք անիկա ինքզինք վերագտնելով, Կարապետին բան մը փսփսաց: Այս վերջինը դէպի իրենց պաշտօնական ձիաքարշ կառքը ուղղուեցաւ եւ տոպրակ մը հաց ու սննդեղէն բերաւ տարաբախտօրէն սոված ընտանիքի անդամներուն:

Սգաւոր զգացումով ձիաքարշ կառքին մէջ ընկողմացած, Աւագ էֆէնտի, թուրք կառապանին հրահանգեց զինք ուղղակի Գայմագամին նստատեղին, անոր Գոնատը տանիլ: Վտանգաւոր քայլ մը, որ թուրք կառապանը պիտի թելադրէր էգածը բարեկամին ու պետին չառնել, ներկայ բորբոքած իր հոգեվիճակին մէջ: Զոյային վիճակ մը՝ տիրող Իթթիհատական վարչաձեւին հանդէպ իր զգուանքէն, ատելութենէն թելադրուած: Կեցած տեղը կը թողար ու կեանք մը ամբողջ չգործածած, ենթագիտակիցին մէջ այսպիսի ողբերգական առիթով պոռթկումի սպասող թրքերէն հայիոյանքներու շարանը երկրին անխիղճ ղեկավարութեան երեսին շարտելու անզուսպ պահանջքը զինք խելագարութեան կը մղէր: Ամբողջ Օսմանեան Կայսրութիւնը կրակի տալու, հրոյ ծարակ դարձնելու, թուրք ցեղը ամբողջութեամբ սրածելու ու բնաջնջելու, սատանի գիրկը ղրկելու սրբազան կատաղութիւնը զինք համակած, խելագար հոգեվիճակի մը հասցուցած էր: Կառքը չկանգնած անկէ վար ցատկելով արագ քայլերով շիտակ Գայմագամին պաշտօնատեղին ուղղուեցաւ ան: Թուրք կառապանը ապշահար, պահ մը հետեւեցաւ էգածը էֆէնտիին, որուն նուիրումին ու քաջութեան վրայ թաքուն հիացող մը եղած էր: Տարիէ մը ի վեր հաւատարմօրէն, արեւածագէն մինչեւ

արեւմուտ վարած էր ձիաքարշ կառքը, գաղթակայանէ-գաղթակայան փոխադրելով Աւագ էֆէնտին ու ականատես դառնալու անոր ապրած առօրեայ Գողգոթային: Ամէնէն նեխած, վատթարագոյն պաներուն անգամ, երիտասարդ ու բարեկիրթ հայ դեղագործը կրցեր էր պաշտօնին թելադրած աղաւթի լուրջ կեցուածք մը պահել: Եւ պէտք է ըսել, ծերունի թուրքը զաւակի մը պէս կապուած էր հայածին, խաչապաշտ իր վերակացոյին եւ սրտանց կը սիրէր զայն: Ճանչնալով թուրք մարդու յատկապէս թուրք պետական պաշտօնէ-ութեան շնական ու արիւնարբու բնազդը, կառապանը լրջօրէն կը մտահոգուէր անոր երիտասարդ կեանքին վրայ: Կառքին մէջ քանի մը անգամ փորձած էր զգուշացնել զայն.

- Աւագ էֆէնտի, օղլում գործ չունիս, շան հետ չուալն-ը մտնելու...

- Հասան էմմի, մինչեւ երբ պիտի լռենք ու գլխահակ տանինք այս լիրբերու հրէշագործութիւնները,- պատասխանած էր հայր հագի զայրոյթը զսպելով:

Բոլորին ծանօթ էր, թէ Գայմագամ Սէլիմ Պէյ, Թալեաթին քննեկալը, ինչ պարագաներու տակ յաջորդեց Օսման Պէյին, որ ըստ Մեծ Դահիճին՝ անողնահարին ու թոյլին մէկն էր... անոր համար, որ յարաբերաբար առած, անկկա երբեմն երբեմն մարդկօրէն կը վարուէր տարագրեալ հայերուն հետ, անոր մարդկային այդ վեհ զգացումներուն համար զինք պաշտօնական ըրաւ ներքին գործերու նախարար Փաշան ու անոր տեղը դահիճ փեսան նստեցուց: Փոխաբերելով՝ նորեկը, առանց առարկելու, անգթօրէն, նոյնիսկ սաղիզմի հասնող նուիրումով կը գործադրէր աներձակին՝ Թալեաթ Փաշային հրէշածին հրահանգները: Սէլիմ Պէյ, հայ դեղագործին հոգեկան քամքար վիճակը տեսնելով ու անոր տտրոց բուրդ ու ըստ իրեն՝ մէկ մէթէլիք չարժող իբրեւ թէ արդարացի, պայթուցիկ գանգաւոր լսելէ ետք, ցինիքօրէն սկսաւ ծիծաղիլ ու ծափահարել, կարծես թատրոն նստած ըլլար:

- Ինչո՞ւ կը ծիծաղիք,- գոչեց Հաճընի ծնունդ քաջարի դեղագործը, ինքնազսպումի ամէն մտահոգութիւն ու սպառնալիք մեկդի թողած:- Դո՞ւք այստեղ հանգիստ նստած էք, կուշտ ու կուռ կերած, արդեօք կրնա՞ք երեւակայել, թէ ինչ եղաւ սեփական զաւակը, տակաւին նոր մահացած մանկիկը ուտելու դատապարտուած կնոջ պատասխանը, երբ կը փորձէի զայն զգաստութեան հրաւիրել: Ու երբ խելագարուած կնոջ՝

- Աղջիկ ջան, սեփական զաւակիդ դիակը ինչպէս կրնաք ուտել... հարց տուի:

- Դուք գիտէք ինչ բան է սովահարութիւնը,- պատասխանեց ան յորդառատ արցունքներու ջրվէժին մէջէն,- երբ որ կը փորձես քաղցէն մեռնող զաւակիդ բերանէն հացի վերջին փշրանքը խլել...- Կը մաղթեմ որ,- լիաթոք գոչեց Աւագ էֆէնտին,- թուրք մանուկն ու անոր մայրը, թուրք ցեղը չտեսնեն զուլումի այսպիսի սեւ օրեր...

- Ամմա կ'ընես կոր հա, պարոն արդարադանտ,- պատասխանեց թուրք պաշտօնեան, առանց դոյզն չափով ազդուելու դեղագործին ցնցիչ, քիչ մը բեմական, շէյքսպիրեան ելոյթէն ու հասնցուցած պատգամէն,- կը կարծես, ող պատերազմի այս շփոթ օրերուն, Օսմանցի Գայմագամի մը պարտականութիւնն է, իր խաշըն հայ քաղաքացիները ոսկէ դգալով կերակրելը...- ըսաւ ան, իր լկտի, բագմիմաստ, ցիկիք նայուածքը յաղթականօրէն պտտցուց հանդիպման ներկայ թուրք պաշտօնատարներուն վրայ, անոնց հիացմունքին արժանանալու միտումով:

- Երոպական քրիստոնեայ տէրութիւններու պաշտպանութիւն կը հայցէիք...- շարունակեց ան,- արրա քո անջիղ Երոպադ: Օղլում, դուն դեռ շատ երիտասարդ ես ու անփորձ, կեանքի մէջ ամէն մարդ իր ձեռքով կը կերտէ իր ծակատագիրը...- շարունակեց բարբառիլ Գայմագամը,- ազգերու պարագային ալ բացառուած չէ լափալիսեան այդ ծշմարտութիւնը,- ըսաւ ան ու անյետաձգելի ժամադրութիւն պատրուակելով, զինեալ թիկնապահներով շրջապատուած ածապարանքով մեկնեցաւ... Հակառակ տիրող ցուրտ օդին, էգաճը Աւագ էֆէնտին թաշկինակով երեսն ու պարանոցը չորցուց, առուակի պէս հոսող քրտինքէն: Սիրտ չունէր գրասենեակ կամ տարբեր գաղթակայան այցելելու: Այդ պահուն, հոգեկան ալեկոծումներու յանձնուած, որբանոցի իրեն սրտամօտ, հարազատ ընկերները՝ Մարիա խանումն ու Փատրէ հայր Կարսիան փնտոեց, Մալժեան վարդապետը, հայերէն լեզուի իր որբ աշակերտութիւնը փնտոեց, Երանուշին նշանեալ պատանի ջութակահարն ու անոր կրտսեր եղբայրը՝ Պօղոսիկը փնտոեց, որոնց վրայ իր սեփական մանչերու պէս կը գուրգուրար:

Բարձրագոյն դասարանի համար թատերգութիւն գրած էր: Աշակերտութիւն չէր մնացած, որոնց համար բեմադրէր զայն: Անակնկալօրէն յայտնուող պարտադիր աքսորը, ջլատած ու խոշտանգած

էին ապագայի իրենց երազներն ու ծրագիրները: Արդեօք իր բարեկամներուն դէմքը անգամ մըն ալ պիտի տեսնէր: Տարտամ լուրեր կը հասնէին Երուսաղէմէն: Արդէն երկրորդ տարին էր, որ գաղթականներու մէջ տուայտող իր ազգի զաւակներուն ապրած Գողգոթան կը կիսէր, ու անոնց տառապանքին ընկեր կը դառնար:

Տուն երթալով աղջնակները գորովանքով գիրկը առաւ դեղագործ Աւագ Էֆէնտի, կարծես ամիսներէ իվեր չէր տեսած զանոնք: Անիկա տամուկ աչքերով իր օրագրութեան մէջ նշեց.

«23 Նոյեմբեր 1918ին, Մէիմէդ ճրդի կողմէ կեանքի կոչուած Բարձրագոյն Ատեանը, Իթթիհատական ղեկավարութիւնը դատի կանչեց, թիով 130 հոգի, եւ զանոնք ամբաստանեց Կայսրութիւնը ապօրէն կերպով պատերազմի մէջ ներքաշելու յանցանքով: Արդէն 24 Մայիս 1915ին Անթանիքի երրեակ անդամները Օսմանեան կայսրութեան սպաննացիս, որպէս պատասխանատու դատել ու դատապարտել այդ բորենիները մարդկութեան դէմ գործած իրենց ոճիրին համար: Փարիզի համագումարին, Սուլթան Մահմէտին եւ Տամանտ փաշայիս հրահանգութեամբ Բարձրագոյն Ատեան ներկայանալ... 1918ին Սեւրի Դաշնագիրը ծանցաւ Հայաստանի անկախութիւնը եւ մեքանիզմը ստեղծեց յանցաւորները արդարութեան առջեւ կանչելու»:

1918

17 տարու է Գեղամ:

Արդէն աւարտած է Մոշէ Տէյվիտին երաժշտանոցը եւ Փարիզի հետ թղթակցութեամբ, ձեռք ձգած լուսանկարչութեան արհեստավարժութիւն: Միեւնոյն ատեն որբանոցը՝ ֆրանսերէնի եւ երաժշտութեան դասեր կու տայ, դառնալով աշակերտութեան, յատկապէս մեծ աղջիկներու նախասիրած ուսուցիչը...

Փատրէ Կարսիա, պատանիին մէջ ազգային ոգին վառ պահելու, հոն համամարդկային գաղափարներ ջրդեղելու նպատակով, անոր կը յանձնէր հայկական տարագրութեան հայող իր օրագրութիւնը, ուր անձնական խոհերն ու խորհրդածութիւնները կը բացակայէին: Գուցէ Փատրէն զոյգ մը օրագրութիւն կը պահէր, մէկը անձնական խոհերու, իսկ միւսը՝ քաղաքական ամէնօրեայ կեանքի մեքենայու-

թիւներուն, ուր շեշտը դրուած էր հայոց տարագրութեան եւ Իթթի-
հատական ղեկավարներու ոճրածին քաղաքականութեան վրայ:
Եթէ ողջ ըլլար Մաքիավելլին, անիկա անապայման պիտի հպարտա-
նար թրքածին, ածպարար իր հետետորդներով: Ու հետեւեալ խորհր-
դածութիւններով կը բացուէր օտար միսիոնարին քաղաքական
օրագրութիւնը:

«Անթանթի ուժերու եւ մասնաւորապէս Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի
քաջալերութեամբ, 1918 Հայութիւնը Կիլիկիան իր բնօրրանը սկսաւ
վերադառնալ: Հայը, իր ետին ստիպողաբար լքած տանն ու հողին
կարօտէն մղուած, առանց բարակը մանելու, սպանդի ու բռնի տա-
րագրութեան դառնութիւնները մէկ կող դրած, իր գիւղին, քաղաքին
ու ականին ձամբան բռնեց: Պարտեալ Օսմանցի թուրքը խէթ աչքե-
րով դիտեց այս նոր բներեւոյթը: Վրէժի զգացումէն մղուած, սպա-
սելով արեան ձապաղիքներ սարքելու նոր առիթներու:

Մարաշի ֆրէնսիսքէն Միաբանութեան աբբահայր պելժիգացի
միսիոնար հայր Միւռէ, Երուսաղէմի Թերրա Սանթայի իրենց կեդ-
րոնատեղին դրկած գաղտնի տեղեկատուութեան մէջ գրեց.

«Ըստ այլախոհ Իթթիհատական Մէվլան Ջատէ Րիֆադին, Երիտ-
թուրքերը վաղուց ծրագրած էին հայոց տարագրութիւնը, որպէս ազ-
դու միջոցառում՝ Հայկական Հարցը ցեղասպանութեամբ լուծելու:

Խօսուն ուրիշ փաստ մը եւս, թէ տարագրութիւնն ու ցեղասպա-
նութիւնը կանխամտածուած էին, կարելի է ուսումնասիրել այն թղ-
թակցութիւնը, որ Թալեաթ Փաշայի եւ Ատանայի ու Հալէպի մէջ
գործող կեդրոններու պատասխանատուներու միջեւ փոխանակուած
էր: Հալէպի գրասենեակի պատասխանատու՝ Նայիմ Սեֆա Պէյ,
բռն կերպով կ'ընդդիմանար հայ գաղթականներու դէմ բանեցու-
ած խիստ միջոցներուն: Ու երբ բրիտանական ուժերը Հալէպը
գրաւեցին, իրեն սրտակից բարեկամ Արամ Անտոնեանին գործակ-
ցութեամբ հրատարակեց՝ «Նայիմ Պէյի յուշերը» զորս Մարաշի մէջ
գաղտագողի ստացանք ու կարդացինք:

«Ծածկագիր հեռագիրը որ լոյս տեսաւ այդ յուշերուն մէջ, բացա-
յայտօրէն կը փաստէր, թէ թրքական կառավարութիւնը որոշած էր
բնաջնջել Թուրքիոյ հայ բնակչութիւնը: Երբ, Ամերիկեան դեսպան՝
Հէնրի Մորկընթոն կը գանգատէր հայերու վիճակուած անմարդկա-
յին վերաբերմունքի դէմ, Թալեաթ եւ Էնվեր անկեղծօրէն ընդունե-
ցին, թէ իրենց նպատակը՝ տեղահանութեան պատրուակով բնաջն-

ջում էր: Բան մը, որ յետ պատերազմեան դատարանն ալ վճռեց:

«Թալեաթին կողմէ, Մեծ Վեզիրին ներկայացուած հայոց տարագրութեան պաշտօնական ծրագրին մէջ, որոշ նախագոյնութիւններ ձեռք առնուած էին: «Մինչեւ որ տարագրեալները որշուած տեղը հասնէին, անոնց հանգիստը ապահովելու համար ուտեստեղէն պիտի մատակարարուէր եւ անոնց ապահովութեան համար գաղթականական գրասենեակը իր պաշտպանութեան տակ պիտի առնէր տարագրուող հայերը: Բնակելի տուններ պիտի յատկացուէին անոնց, հող ու սերմանիք, եւ գործիք արհեստաւորներուն: Գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ հայերու տունները պալքաններէն եկած մահմետական գաղթականներուն պիտի տրամադուէին, պարտէզներն ու արտերը, այգիները, խանութներն ու գործատուները պիտի վաճառքի հանուէին եւ ածուրդի դրուէին, անոնց փոխարժէքը պետութեան մօտ պահ դրուելով, կալուածատիրոջ հատուցուէր»:

«Մայիս 1915ին Օսմանեան պետութեան նախարարներու խորհուրդը ընդունեց Թալեաթին ծրագիրը, սակայն ոչ Թալեաթ եւ ոչ ալ Էնվեր մազաչափ հաւատարիմ պիտի մնային հրովարտակի ոգիին: Բնական է որ ատիկա մեռած տարր մնաց ու երբեք գործադրութեան չդրուեցաւ, քանի որ մէկ միլիոնէ անլի հայեր ջարդուեցան, քաղցէն ու հիւանդութենէն բնաջնջուեցան Գողգոթայի ձամբուն:

«Ամերիկեան հիւպատոս Ջ. Պ. Ճաքսըն, Վաշինկթըն ուղարկած իր տեղեկագրին մէջ, ինչպէս նաեւ ամերիկացի եւ գերմանացի միսիոնարներու նամակները՝ բոլորը գաղթի ձանապարհին հայերը հարուածող անմարդկային լոյն տիպի խժոժութիւններու մասին կը խօսին: «Թալեաթի յուշերուն մէջ, որոնք իր մահէն ետք լոյս տեսան, ծիադին կողմէ եղած հագուագիւտ խոստովանութեան մը կը հանդիպինք: «Կ'ընդունիմ որ տարագրութեան ընթացքին ամէն ինչ ծրագրուած ձեւով չընթացաւ եւ եղան խախտումներ: Շատ մը պարագաներուն կարգ մը մարդիկ օրէնքը իրենց ձեռքերուն մէջ առին եւ անմեղ կեանքեր խոշտանգուեցան, կը խոստովանիմ: Կը խոստովանիմ նաեւ, թէ պետութեան մը պարտականութիւնն է կանխել անմեղներու խոշտանգումը»:

Շաբաթ մը առաջ, Տիգրան Անդրեասեան, Ջէթունի անտարանական պատուելին հետեւեալը գրած էր Ամերիկա իր դաւանակից բարեկամին, նամակին մէկ պատճէնը ուղարկելով Կաթողիկէ իր միսոնար բարեկամին: «Երոպայի մէջ, օգոստոս 1914ին, երբ որ

պատերազմը ծայր տուաւ, Զէյթունի եւ շրջակայ գիւղերու 45էն վար բոլոր տղամարդիկը բանակ ծառայութեան կանչուեցան: Կարգ մը գիւղաբնակ հայ տղամարդիկ, մասնատրապէս 25 անօրէններ, որոնք լսած էին միւս զինակոչիկներուն ջարդոյիլը թուրք բանակա-
յիկներուն ձեռամբ, չվստահելով Օսմանեան ղեկավարութեան, լեռ-
ները քաշուեցան: Անօրէնները թուրք զօրաբաժինի մը վրայ յարձա-
կելով, կողոպտեցին նորագիրները»:

Տարագրութեան արիւնոտ ծանապարներուն, Երանուիին, արդէն տասնըմէկ տարու աղջնակ մը դարձած էր: Հարկը կայ յիշեցնելու՝ պոյով ու այտափոսիկներով անուշիկ աղջնակ մը: 1915էն իվեր Երանը, ինչպէս կը կոչէին զինք իր ծնողներն ու մտերիմ բարեկամ-
ները, հայ դպրոցի շէմէն ներս բախտը չէր ունեցած ոտք կոխել: Տարագրութեան ու հայկական Գողգոթայի ծանապարհին, հայկա-
կան վարժարան ուր: Սակայն հայրենապաշտ անոր երիտասարդ
հայրը, երեկոյեան, երբ հոգեպէս ու ֆիզիքապէս ընկճուած, ցնցու-
ած վիճակի մէջ իջեւան հասներ, բաժակ մը օղիով քանդուած ջի-
ղերը հանդարտութեան նման զգայագորկ ու խաբուսիկ վիճակի մը
հասցնելէ ետք, ընթրիքին անիկա կը գոհանար կտոր մը հացով ու
պանիրով, կամ հալվայով ու ձիթապտուղով:

Ընթրիքին վրայէն կէս ժամ անց, սեղանի շուրջ գիրքերը կը բա-
ցուէին ու դեղագործը իր երկու աղջնակները զոյգ թեւերուն մէջ
առած կը զբաղէր անոնց հայերէնի, ֆրանսերէնի ու հայագիր թր-
քերէնի ուսմամբ: Այդ երեկոյ, էգաճը Աւագ էֆէնտի, նախորդ օրե-
րէն շատ աւելի վատ հոգեվիճակով վերադարձաւ գաղթակայաննե-
րը ծայր տուած համաճարակներու դէմ անյոյս պայքարի իր շրջապ-
տոյտէն: Բաժակ մը օղիի տեղ երեք բաժակ քաշեց ու անտրամա-
դիր, պատառ մը ուտելէ ետք, կանուխէն անկողին մտաւ, ամբողջ
գիշերը մտահոգութենէն տապալկելու ու զառանցելու համար:

Երանն ու Պերձուիին, որոնք որբանոցի իրենց դասընկերներու
մեկնումէն ու տարտղնուելէն ետք անչափ սիրով կապուած էին
իրենց հօրը, յանցաւորի զգացումով լուռ իրարու կը նայէին ապա,
իրենց մօրը, առանց բան մը հասկնալու ընդհանրապէս կենսասէր
սա մարդուն պահուածքէն: Այս վերջինը, նոյնիսկ ամէնադաժան
պայմաններու տակ կը պահէր ապրելու իր խինդն ու կորովը: Ար-

դարեւ Աւագ էֆէնտիին համար սրբապղծութեան համագոր մեղանշում էր աղջնակներուն հայերէնի ամէնօրեայ դասերը չկատարելը, անոնց հայեցի ուսման ու դաստիարակութեան բացթողումը, ինչքան ալ լուրջ ըլլային արգելքները, ինչքան ալ անյաղթահարելի՝ պարտադրանքները:

Առօրեայ իր շրջապատոյտներու ընթացքին, Աւագ էֆէնտին յաճախ կը հանդիպէր փողոցները անտէր ման եկող, սկստացող, իրենց ապրոտաւոր մուրացող հայ որբերու, որոնց հաց բաժնելէ ետք, երբեմն ալ թուրք կառապանին մեղսակցութեամբ՝ կառքը կը հանէր ու երեք յարանուանութիւններէն որեւէ մէկուն հայկական այդ գաղթակայանը բանեցուցած որբերու ժամանակաւոր իջեւանը կը տանէր կը տեղաւորէր, անոնց պատսպարութիւնն ու փողոցէն պաշտպանութիւնը ապահովելու համար: Այդ նոյն օրը, առաւօտուն, 12-14-ի միջեւ քանի մը որբուկներու հաց բաժնելէ վերջ, դեղագործը անոնց խմբապետին՝ Մաթէոս անունով աչքը բաց ձարպիկ տղեկին առաջարկեց, որ խմբովին ձիաքարշ իր կառքին հետեւէին ու անոնցմէ ամէնէն փոքրահասակը իր մօտը առաւ նստեցուց:

- Մեռնիքք նէ ալ այդ որբանոցը ոտք չենք կոխէր, ըսելով դեղագործին զուտ մարդասիրական առաջարկութիւնը մերժուեցաւ որբերու ղեկավար Մաթէոսին կողմէ:

- Ինչո՞ւ չեն ուզեր կոր գալ,- առանց զարմանքը թաքցնելու, հարց տուաւ Աւագ էֆէնտի ուտաբոքիկ փոքրիկին, որ թափարական որբերու մէջ միակ անձն էր, որուն կրցեր էր համոզել կառք նստելով իրեն ընկերակցիլ:

Դեղագործը, որբուկը սիրաշահելու ու խօսեցնելու նպատակով, հաց մը եւ երկարեց անոր ու հարցուց, թէ ի՞նչպէս կը կոչուէր եւ ի՞նչ պարագաներուն տակ ծնողքը կորսնցուցած էր եւ ինչո՞ւ ընկերները կը մերժէին հայկական կացարան երթալ:

Պզտիկը անմիջապէս չպատասխանեց իր բարերարին հարցումներուն, քանի որ սովալլուկ գայլի նման հացը կուլ տալով զբաղուած էր: Բերանը լեցուն, անիկա շնորհակալական իր անմեղ հայեացքը օտար բարերարին վրայ պահելով, փորձեց իր տարիքի որբացած տղոց շեշտուած անվստահութեամբ կարդալ անոր յետին նպատակը: Դեղագործը ժպտաց եւ այդ ժպիտը հրաշքի համագոր ներգործութիւն ունեցաւ անտեսուած, ամէնուն կողմէ վտարուած ու բորոտ շան տեղ դրոտող անտէր մանուկի հոգեկանին վրայ:

- Անունս Յակոբիկ է, ամմո,- հագի հասկնալի հայերէնով շշնջաց հայ որբուկը, պատառ մը ես խածնելով այդ պահուն կարկանդակի համ ու բուրմունք արձակող չոր հացէն:

- Յակոբիկ, ծնողներդ, մամադ-պապադ կը յիշես կոր...

- Այո՛ պարոն,- ըսաւ հացը կու տալով,- հայրիկս բանակ գնաց ու հոն թուրք զինուորները մեռցուցին զինքը: Մայրիկս ալ վեց ամիս առաջ սրտի ցաւէն մեռաւ, երբ որ երկու մեծ քոյրերս, չէթէները մագերէն քաշելով փախցուցին.- «արեւանգելը» տակաւին Յակոբիկին բառամթերքին մէջ չէր մտած:

- Իսկ դուն քանի տարեկան ես տղաս...

- Տասը տարեկան եմ, ամմո:

«Տղաս» բառին հնչողութիւնը դեղագործին մարմինը փշաքաղել տուաւ ու ալեկոծեց անոր սիրտը: Արդեօք զոյգ մը անուշիկ աղջիկներէն ետքը, Աստուած իրեն մանչ գաւակով մը պիտի բախտատորէր: Արդեօք այդ օրը պիտի տեսնէր... Անոր մտքին մէջ վարկենական գաղափար մը ծագեցաւ: Ինչո՞ւ Յակոբիկի նման ուշիմ, գեղադէմ ու խելացի հայ որբուկ մը չորդեգրէր... անոր տիրութիւն, հայրութիւն ընէր: Կենցաղային իրենց աննախանձելի ներկայ պայմաններու տակ, գրեթէ անհնար, ակարմար էր, ոճիր էր նորածինի մասին մտածելն անգամ, երբ հազարաւոր որբացած հայ մանուկներ անհայր ու անմայր, առանց ոեւէ նեցուկի ման կուգային Կիլիկիոյ ու Արեւմտահայաստանի փողոցներն ու քաղաքներու մութ գոհիները: Ասոր կողքին, երբ մեծահասակները ստիպողաբար գնչուներու նման յարատեւ շարժման մէջ եղող կեանք կը վարէին, որպէս մնացորդացը իր հողէն ու երդիկէն արմատախիլ եղած տարագրեալ իր ժողովուրդին: Ասոր ալ գուցէ յարմարութիւն...

Սակայն ռՎ կրնար զինք վստահեցնել, թէ երրորդն ալ աղջիկ պիտի չի ծներ... Իբրեւ քիմիագէտ ու ժամանակաւոր բժիշկ, ինք համոզուած էր, որ բնութիւնն ու սերնդագործութիւնն ալ իրենց քմահաճոյքները ունէին:

- Յակոբիկ տղաս, չըսիր թէ ինչո՞ւ ընկերներդ մերժեցին կացարան երթալ, հարց տուաւ դեղագործը, իբրեւ թէ իրեն համար երկրորդական բնոյթ ունեցող հարցում մ'ըլլար տրուածը:

- Որովհետեւ մեզի հաց չեն տար կոր, փորերնիս անօթի կը պառկինք կոր...

- Իսկ փողոցը բարեսիրտ թուրքերը ձեզի խորոված քէպապ կը

Կերցնեմ կոր, հեգնախառն հարց տուաւ Աւագ Էֆէնտի, տղելը խօսեցնելու հաշուարկուած իր հարցումով:

- Այո, պատասխանեց փոքրիկ որբը, ու գաղտնիք մը բացայայտողի զգուշատրուութեամբ, նախ լաւ մը ուսումնասիրեց իր բարերարին դէմքին արտայայտութիւնը:

- Ո՞ր մէկ դասսապին քովէն կը գնեն կոր քեպապցու միսը... Տղեկը անակնկալի բերաւ իր էութեամբ միամիտ թուացող հարցումը, անիկա այլալուծած ու ապշահար, իր «տոքթոր» բարեկամին սենեոց անտէր մանուկի աղաչական անմեղունակ աչքերը:

- Ի՞նչ ղատաապ... ղատաապ մատաապ չկայ,- պատասխանեց ան
 նոյն զգուշատրութեամբ,- մենծ տղաքները զիշերով կ'երթան քե-
 պապցու միսերը եւ չորպապցու ոսկորները կը բերեն կոր, յետոյ
 կրակ կը վառեն կոր, մեզի համար գեպապ կ'եփեն կոր, մենք ալ
 համով համով կ'ուտենք կոր:

- Չըսիր, թե գիշերով ուրկե կը բերեն կոր քեպապցու միսն ու մսոտ ոսկորները:

- Գե-գե-գերեզմանոցէն...

- Ինչո՞ւ գերեզմանոցը ոչխար մը կը մորթեն կոր, որ ձրի հայ որ-
բերուն բաժնեն, հարց տուաւ երիտասարդ դեղագործը, վրդովմուն-
քով յիշելով սոված զոյգին կերած ապուրը, երբ իրենց մեռած մա-
նուկին մարմնին անդամներով, խաշ կը փորձէին սարքել: Այ՛ո, մեծ
Եղեռնի ծանապարհին, թուրք ոսոխը, սովալլուկ հայերը հասցու-
ցած էր վերապրումի փրիմիթիվ այդ հոգեվիճակին:

Դեղագործը երկրին Իշխանութեան դէմ ցատումով լեցուած, Յակոբիկին անմեղ թուացող պատմութեան ետին նեխածութեան հոտ առած ըլլալով, կը խորացնէր եւ կ'ընդլայնէր հարցումներու շրջագիծը: Տղեկը դարձեալ զննական իր նայուածքը զետեղեց երիտասարդ «տոքթոր»ին վրայ՝ «այդ դժուարութիւնը կ'ապրիս կոր» ըսելու պէս:

- Պարոն, նոր մեռած մարդու մին... ըսաւ ան, խոզի, ոչխարի կամ եղնիկի միւս ուտողի բնական արտահայտութեամբ:

- Վայ սրիկա թուրք ղեկավարութիւն, վայ սրիկայ Իթթիհատականներ, ի՞նչի ձեր եօթը պորտը, ձեզ ծնող մայրը...- գոչեց դեղագործը, ձեր անխղճութեամբ, իմ խեղձ, անտէր, միևնույն ժողովուրդիս որբուկները մարդակեր դարձուցիք,- շարունակեց ան թրքերէն լեզուով, որպէսզի կառապանին ալ հասկնալի դառնար:

Իսկ տարիքաւոր թուրք կառապանը, իր կարգին, բարձրաձայն

ձայնակցեցաւ Աւագ Էֆէնտիին, իրենց միջեւ նստող, եւ ակամայ մարդակեր դարձած հայ որբուկին կարեկցութեամբ գլուխը շոյելով.

- Վայ փէզէվէնէ Թալեաթ փաշայ,- գոչեց թուրք կառապանը:- Սէն փաշայ սըն, փաշայ տէյիլ սին, ծօ օր մը ինչպէս հոգի պիտի տաս դուն...- գոչեց զայրացած, ամբողջ մարմնով դողացող կառապանը, որ զակին պէս կը սիրէր հայու ծնունդ հաճընցի Աւագ Էֆէնտին:

Արդարեւ, էգաճըլին աչքերուն առջեւ սարսափելի կրկներեսոյթ տեղի կ'ունենար: Անոր մօտը նստող խեղճ որբուկը յանկարծ, այլափոխուելով, մերթ զայի, մերթ յովագի, մերթ կրկեսի վաքրի կերպարանք կ'ստանար ու կը յօշոտէր անթաղ ու անտէր հայու մեռելները: Անիկա անմեղ տղենին բերանէն լսածէն զգուած, տեսիլքին ազդեցութեան տակ, ակամայ, իր կամքէն անկախ, Յակոբիկը որդեգրելու որոշումէն սկսաւ սարսափիլ, կարծես բան մը խախտուեր էր իր մէջ, որուն համար յանցաւոր զգացումով համակուեցաւ.

«Գուցէ խոհեմութիւն է,- հետեւցուց դեղագործը,- որ այս հարցով ընտանիքիս, կնոջս ու աղջնակներոս հետ ալ խորհրդակցիմ»...

25 Հոկտեմբեր 1923ին բարեդէպ օրը, Սուրիական Ալէքսանտրէթի Սանձախ նահանգը, Ֆրանսական հոգատարութեան ենթարկուեցաւ: Անոնք որոնք, հասկնալի պատճառներով, Թուրքիոյ հանդէպ կորսնցուցեր էին իրենց վստահութիւնը, բան մը որուն համար կարելի չէր ռեւէ տարագրեալ հայ այպանել, առաւել եւս Գողգոթան ծաշակած կիլիկեցի ռեւէ մահականացու, փոխանակ դաշնակիցներու յաղթանակով տարագրեալներուն տրուած տունդարձի հրահանգին հետեւելու, իրենց հողերէն արմատախիլ եղած մնացորդացիին կարելի տէր մէկ մասը, անոնց մէջ ամէնէն խոհեմները, զգուշատրութեան համար, նախընտրեցին ժամանակատրապէս ֆրանսական հոգատարութեան տակ գտնուող Սուրիոյ եւ Լիբանանի մեծ քաղաքները բնակութիւն հաստատել, իրենց կեանքը աւելի հեշտութեամբ արաբ ազնիւ ժողովուրդին վստահելով, քան զազանաբարոյ, զազազած թուրք ամբոխին:

1923ին ամառը, տարագրեալ ուրիշ հայերու կողքին, Գեղամը, արդէն 22 տարու նրբակերտ, բազմակողմանի տաղանդով օժտուած երիտասարդ, ընտանիքին մնացեալ անդամներուն հետ որոշեց Սանձախի Ալէքսանտրէթը հաստատուիլ ու իոն խարիսխ նետել,

գուցէ ներսիդին գաղտնօրէն յուսալով, որ Աւագեաններն ալ Գողգոթայի հեռաւոր գոհիները դեզերելէն յոգնած, թրքական զուլումէն հեռու, ծովեզերեայ խաղաղ այդ օվասիսը ընտրէին իբրեւ ժամանակաւոր հանգրուան, սրտակից իր բարեկամներուն ու այժմ հասակ նետած նախկին որբերուն, հայերէն լեզուի իր աշակերտներուն միանալու, որոնց հետ հոգեկան ամուր կապերով ամրացած բազմանդամ ու ծաւալուն ընտանիք կազմեր էին: Ու Յուլիսի 16ին, ամառնային գեղատեսիլ օր մը, Երուսաղեմէն մեկնած Պաղտատի շրջեկառքը, Ալէքսանտրէթ քաղաքի կայանը կանգ առաւ եւ Քիւիէլեան Գեղամ, անոր 42 տարու մայրը, 20 տարու եղբայրը Փոլը եւ տասնեակ մը իրենց հասակակից ընկերները՝ նախկին որբեր, ապագայի վառ յոյսերով տոգորուած, ոտքերնին սուրիական Սանձախի ծովեզերեայ նաւահանգիստ քաղաքը դրին, երիտասարդական խինդն ու ծիծաղը, ապագայի հանդէպ իրենց լաւատեսութիւնը կը մատնէր:

Սուրիացի կառապանները նորեկներուն վրայ խումեցին չտեսնուած կորովով ու «թըզքամ եա ուստէզ», «Թըզքամի եա սըթ» բացականչութիւններով ու հնչեղ հրաւերներով: Սակայն անոնց մէջ ջարդերէն ձողուպրած կառապանը Կարօն, համակրելի երիտասարդ մը, անմիջապէս եկուորներուն տէր կանգնեցաւ, կարծես հին ծանօթներ ըլլային: Կառապան Կարօն, որպէս պարագլուխ, ալավի հինգ արհեստակիցները իր հսկողութեան տակ առաւ, որպէսզի յանկարծ չշորթէին նորեկ իր հայրենակիցները:

Եկուորները, Խան Անթուն կամ Անթոնիայ յունական յայտնի պանդոկը պիտի իջեանէին: Վեց աստղանի կառոյց չէր Խան Անթուն, փոխարէնը հանգստաւէտ, մաքուր միջավայրով երեսուն սենեականի միջին տարողութեամբ պանդոկ մը, որուն տէրը՝ Անթոնիս Լուգաս, յունական ծագումով հայասէր գործարար մը, մէկը որ ամէն գնով կը քաջալերէր հայերու, յոյներու եւ ասորիներու գաղթը, նաւահանգիստ իր ծննդավայրը, վաճառանական ու արհեստագիտական անոր արագ զարգացումը գործարար ու ձարպիկ այդ տարրէն ակնկալելով:

Լուգաս, մատչելի գիներով սենեակներ հայթայթեց նորեկներուն եւ որպէս քաղաքի հին բնակիչ, անոնց հասցէներ տուաւ, ծովեզերքը քրիստոնիայ շրջաններէն ներս յարմար գիներով բնակելի տուներու: Ֆրանսական հոգատարութեան տակ սուրիական հինավուրց

այս քաղաքին մէջ տարբեր ցեղի ու կրօնի մարդիկ, իրարու հետ համերաշխ կ'ապրէին, եթէ նկատի չառնուէիր քեմալական ազգայնական շարժումէն ներգրաւուած ծայրայեղական թուրքերը, որոնք Աթաթիւրքին զառանցանքներուն հետեւելով, իրենք զիրենք այդ շրջաններու 4000 տարուայ բնիկները կը համարէին եւ այդ հողերուն հանդէպ սեփականատէրի նկրտումներ կը սնուցանէին:

Գեղամն ու անոր կրտսեր եղբայրը իրենց մօրը՝ Մարիա խանըմին հետ յոյն գործարար Լուգասի ցուցմունքով ծովեզերեայ յարմարաւէտ հինգ սենեականոց տուն մը վարձեցին: Ասոնց շրջանը փոխադրուեցան Նաեւ Փէր Կարսիայի Թէրա Սանդայ որբանոցին մարաշցի Նախկին սաները, որոնք 1922 Յուլիսին 16, շոգեկառքով երուսաղէմէն Ալեքսանտրէթի Սանձախը հաստատուեցան: Գեղամը արդէն 22-23 տարու վայելուչ երիտասարդ մը, հազիւ նոր միջավայրին ընտելացած, ֆրանսական իշխանութիւնները իմացած ըլլալով տաղանդաւոր երաժիշտի մը ժամանումն ու անոր համբաւը, անմիջապէս զինք պաշտօնի կոչեցին իրենց ծրագրած քաղաքապետական ֆանֆարի խումբին որպէս հիմնադիր ղեկավարը:

Երիտասարդական ամբողջ կորովը գործի դրաւ Գեղամ, մտքէն գոնէ ժամանակաւորապէս կարենալ վանելու իր խօսեցեալին կարօտը, անոր սրբուհիի լուսապատկերը: Սակայն իզո՞ր: Երանը, հորը աչքին լոյսը, արդէն 14 տարու բարձրահասակ ծաղկուն պարմանուհի մըն էր, որ այդ օրերու հասկացողութեամբ, հասունացած՝ հարսնցու աղջիկ կը համարուէր: Իսկ Աւագեանները, իրենց ազգակիցներուն նման, զգուած ըլլալով թափառական կեանքէն, կ'երագէին օր առաջ Ալեքսանտրէթի խաղաղ ովասիսը հաստատուիլ, աղջկան խօսեցեալին մօտիկը, անոր տեսողութեան դաշտն ու զգացական աշխարհը, անոր սիրտը լեցնելու: Հայոց Գողգոթայի, տաճարագրութեան ծամբաներուն, այսպիսի ինչ ինչ սրտեր բզկտուեցան, ինչ ինչ սէրեր կորան, անոնք որոնք հայկական բոյն կազմելով, իրենց կարգին, ծլարձակելով հայ ժողովուրդի վաղուան յոյսը պիտի դառնային:

Ամբողջ եօթը տարի, Աւագեաններու կեանքը, անդադրում վազվզուք, անհանգրուան ու անխարիսխ ժամանակաւոր կեցութիւն եղած էր, քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ, փողոցէ փողոց խոշտանգուած թափառական հայ տարագրի գոյութիւն: Ի վերուստ որոշուած հայու աներդիկ, դժխեմ ձակատագրին իրենք եւս հետեւած էին պետա-

կան մարմիններու ստիպումով եւ ի պաշտօնէ, ոի այդ ինչ մեծ շնորհ կ'ընէին Օսմանեան կայսրութիւնն ու թուրք ցեղը: Ծարժման մէջ եղած էին մահուան կարաւաններուն ոտնահետքերով, անոնց ետեւէն գաղթակայանէ գաղթակայան, ասանէ ասան, դաշտեր ու ձորեր մինչեւ Տէր Զօրի անապատը ու անկէ ալ անդին...

Անհիւրսկալ այդ միջավայրի անհրապոյր մթնոլորտին մէջ, կիսած էին իրենց տարեկից հայ երեխաներուն վերապահուած սեւ ձակատագիրը, մանկութիւն չձանչցած սեւաչեայ այդ պարման պարմանուիկներու դշխե՛մ ձակատագիրը: Անոնք որոնք, իրենց տարեկիցներու նման, ամէն վարկեան ամէն քայլափոխին թուրք չէթէներէ ու պաշըպոզուզներու կողմէ խլուելու, լլկուելու, պղծուելու յօշոտուելու վախի զգացումը եւ ատով յատկանշոող անհեթեթ դարձած կեանքի մը անդոհանգը կ'ապրէին: Բիւփէլեաններու եւ Աւագեաններու միջեւ տիրող սերտ ու անխախտ բարեկամութիւնը նամակագրութեամբ կը շարունակուէր: Այդ բարեկամութիւնը տարիներով ամէնադաժման ու անմարդկային փորձութիւններուն բովէն անցած, անոնց դիմակալած ու անխախտ մնացեր էր: Թրքական նամակատունը թերի ու անվստահելի գտնելով, թղթակցութիւններու փոխանակումը ընդհանրապէս ծանօթներու ձեռքով կը կատարուէր եւ մասնատրապէս հայ եւ եւրոպացի կաթողիկէ կղերին: Գեղեցիկ իր ձեռագրով, Գեղամը, իբրեւ թէ մօրը անունով կը գրէր քնարաշունչ իր նամակները, որոնց մէջ ծլարձակող իգականութեամբ որդուն Երանուիիին հանդէպ զգացած պատանեկան ու երիտասարդական ոչ այնքան թաքուն սէրը, կարծտը, հիացմո՛ւնքը կը յայտնէր այդ ժամանակաշրջանին համար ընդունուած քիչ մը ռոմանտիկ ու քնարերգական ոճով:

Իսկ Երանուշը, հակառակ տարիքին ու իր ամօթխած էութեան, յատուկ հետաքրքրութեամբ ու հիացմունքով, գերուածի նման, հիփ-նոսացած մտիկ կ'ընէր, երբ իր սիրասուն հայրը՝ Աւագ էֆէնտին ամբողջ ընտանիքին ներկայութեամբ, հագիւ ընթրիքը աւարտած, թատերական շարժումով գրպանէն կը հանէր նամակին ծրարը եւ բարձրաձայն կը կարդար անոր մէջ տրոփող սրտի վերածուած նախադասութիւնները, մինչ քիչ մը անդին նստող գեղեցկուիիին դէմքին վրայ կարելի էր հետեւիլ, սիրոյ գիրին առթած արբեցումին:

Յաջորդ իրիկուն, այս քանիերորդ անգամ ըլլալով, դեղագործ Աւագ էֆէնտին, ամբողջ էութեամբ ցնցուած տուն վերադարձաւ: Արդէն տարագրութեան տատասկներով լեցուն փշոտ ծանապարհին ու տիրող բռնակալ, անմարդկային վարչակարգին տակ եւ ի մասնատրի, իր գործին բերումով երբ պատահած էր որ ուրախ տրամադրութեամբ իրենց ժամանակատու իջեանը վերադառնար... Գրեթէ ամէն օր, ամէն քայլափոխին մարդասիրական ու ազգային իր էութիւնը տագնապեցնող, զինք ընկճող հարցով մը տուն կը վերադառնար, ուղեկորոյս իր կեանքի այդ հանգրուանին չիմանալով որ կողմ յարել աչքերը կամ ուրտեղէն սպասել իր եւ իր ժողովուրդին փրկութիւնը:

Հասած էր հոգեվիճակի մը, ուր գծուիլը, խենդանալը նուազագոյնը պիտի դառնար իր տուայտանքին: Բայց այդ օր պատահածը ոչ սովի ու մարդակերութեան հետ կապ ունէր, ոչ ալ ամէն օր եւ օրը ցերեկով իր քրին տակ գաղտագողի պղծուող, լլկուող անտէր հայ պարման պարմանուիներուն ծակատագրութիւն: Ոսոխը, մարդկային ու կրօնական ոչ մէկ սրբութեան առջեւ կանգ կ'առնէր: Այդ երեկոյ երբ դեղագործ Աւագ էֆէնտին կը պատրաստուէր իր ժամանակատու բնակարանը զաւակներուն ու երիտասարդ կնոջ վերադառնալ, առողջապահական նախարարութեան թուրք պաշտօնակիցը՝ Տոքթ. Մէհմէթ Օսման, որ դարմանատան պատասխանատու բժիշկն էր, առիթով մը Երանուիիին հանդիպած ըլլալով, այդ հետմիջօրէին, բնականէն ասելի ընկերաբար ցոյց տալով եւ աչ թելը դեղագործին ուսը մտերմաբար հանգչեցնելով, հետը սուրճ մը խմելու հրաւիրեց զայն եւ կողմնակիօրէն, հայուն շնորհի մը ընողի շեշտով պարզեց իր միտքը.

- Էգաձը Աւագ էֆէնտի,- ըսաւ թուրք բժիշկը,- քանի մը տարի առաջ, դժուարին պայմաններու տակ, ծակատագիրը մեզ դէմ հանդիման հանեց: Միասին, հարազատ եղբօր նման հասանք հայ տարագրեալներուն, անոնց ընկերակցող թուրք ոստիկան զինուորներու առողջական կարիքներուն, ինչպէս նաեւ Պաղտատի երկաթուղագծի փակուողին փորող գերմանացի մասնագէտներուն ու անոնց հայ վարպետներուն:

Դեղագործը վարկեանին զգաց, թէ բժշկապետին լեզուին տակը բան մը կար, բայց չի կրցաւ կռահել անոր բուն նպատակը: Գլու-

խը կախ մտիկ ըրաւ իր թուրք պաշտօնակիցը, ատենը անգամ գլուխը անկապտակ շարժելով առ ի քաղաքավարութիւն:

- Դռն հայ ես,- շարունակեց բժշկապետը,- իսկ ես՝ թուրք: Բայց վերը Աստուած կայ, այսքան ատենէ իվեր երկու հարազատ եղբայրներու նման իրար խաթըրին չի դպանք...

Այստեղ պահ մը տատամսեցաւ ու կմկմաց Տոքթ. Մէհմէթ: Ապա քաջութիւն հաւաքելով երկարօրէն լիաթոք շնչեց.

- Պապամ, եկո՛ր բառերը չծամծմենք...- գոչեց ան,- քսան տարու համալսարանական տղաս առիթով մը մեծ աղջիկանոց հանդիպեր է եւ խենթի պէս սիրահարուելով քունը կորսնցուցած է ու դասերուն մէջ սկսած է կաղալ, ետ ետ երթալ:

Պահ մը դիմացինին դէմքին վրայ իր խօսքերուն ձգած տպաւորութիւնը զննելէ ու կշռադատելէ ետք անիկա անելցուց.- Գիտնս, սէրը կոյր է, մէյմը մարդուս զլսուն զարնէ նէ, ոչ թուրք գիտէ ոչ ալ խաչապաշտ... մարդը մարդ է թուրք եղեր է թէ այլազգի: Այս խօսքերուն վրայ Աւագ էֆէնտին հոգեպէս փուլ գալով՝ երկար լռեց: Թուրքիոյ մէջ եթէ շարունակէր մնալ, այսպիսի սեւ ձակատագիր էր իրենց սպասողը: Եթէ կամենալով չտար աղջիկը, այս բարբարոսները, բժշկապետի սպիտակ համազգեստ կրեն թէ եւրոպական բժձկոն, պիտի զօրով առեւանգէին իր սիրասուն աղջիկները: Դէմքին արուեստական ժպիտով մը բժշկապետին դառնալով՝

- Ուշ մնացեր էք, սիրելի տոքթօր էֆէնտի,- ցինիքօրէն պատասխանեց դեղագործը, աղջիկս արդէն նշանուած է...

- Ո՛վ է այդ բախտատուրը,- հարց տուաւ թուրք բժշկապետը երկինքէն ինկածի պէս այլայլած դէմքի արտայայտութեամբ,- հապա ինչո՞ւ բնաւ աղջիկդ նշանած կոչեցեալ այդ բախտատուրին հետ միատեղ չենք տեսած...

Աւագ էֆէնտին բազմիմաստ, գլուխը շարժելով.

- Ալէքսանտրէթ է անոր նշանածը եւ ֆրանսական պետական ֆանֆարին դեկավար, շատ տաղանդաւոր ու յայտնի երաժիշտ մը:

- Ուլան էգաձը, ին միսին, ձին միսին... ետեւնէդ վագոդ մը կար, երկու քարին մէջտեղը, գաղթականութեան մէջ նրբ հասցուցիք սուս ու փուս աղջիկ նշանելու... մարդ գոնէ հրաւեր մը կուտար:

- Տասնըհինգ տարի առաջ իր կնունքին օրը պէշիկքէմէ ըրինք ներկայ երաժշտագէտ իր նշանածին որ իրմէ տասը տարով մեծ է...

Տոքթ. Օսման մոայլած, ձեռքը ձակատին զարկաւ «հէյ վախ»

բացագանչելով: Ու թերահաատ գլուխը շարժեց... Ենթադրելով, որ հայ պաշտոնակիցը զինք ձեռք կ'առնէր:

Աւագ էֆէնտիին հոգեկան վիճակին բարելաման երբեք չծառայեց նախամարդու անոր նայուածքը, որուն հետեւանքով սարսափազդու սցենարներ երեւակայեց ան: Ամէն օր այնպիսի սրտաձմիկ պատմութիւններ կը լսէր հայ աղջիկներու տմարդի առեւանգումի մասին, հապամ մանկապղծութեան հրէշային դէպքերը...

Այո, դեղագործ Աւագ էֆէնտին, այդ գիշեր ամբողջ էութեամբ ցնցուած տուն վերադարձաւ: Անոր կողակիցը, ատանացի Մարի Օհանը նորէն նեխածութեան հոտը առնելով, սկսաւ փաղաքշել ամուսինը, անոր առջեւ լոյիկ, վարունգ, ձիթապտուղ, պանիր դրաւ բաժակ մը օղիին ընկերակցութեամբ:

Քանի մը ումպ օղի քաշելէ ետք.

- Եավրոմ Մարի,- ըսաւ ան մեծ որոշում մը առնող տղամարդու վճռակամութեամբ ու շեշտով,- Եավրոմ Մարի,- կրկնեց,- այսօր դէպք մը պատահեցաւ ու զիս անելի եւս համոզեց, որ փրորթնիս հաւաքենք մենք ալ Ալեքսանտրէ՝ Մարիա խանումենց մօտը երթանք հաստատուինք:

Դեղագործին կինը չպատասխանեց, փոխարէնը ամբողջութեամբ լսողութիւն դարձած լուռ մօտեցաւ ամուսնոյն եւ ուշադիր ականջ տուաւ անոր:

- Աղջիկները ո՞ր են,- հարց տուաւ տղամարդը:

- Ինչո՞ւ, խեր ըլլայ, ինչ կայ որ, իրենց սենեակը անկողինները երկնցած ֆրանսերէն ռոման կը կարդան կոր...

Ձայնը մեղմելով՝

- Կ'ուզեմ որ աղջիկներէն զաղտնի պահես այս հարցը... Այսօր տոքթ. Օսմանը իր 22 տարու տղուն հետ, ամուսնութեան համար Երանուշիա ձեռքը խնդրեց, հէմէն հէմէն խնամախօսութեան պիտի գային:

- Հապա դուն ինչ ըսիր...- հարց տուաւ անոր սահմուկած կողակիցը:

- Անշուշտ թէ «էիլէն սեիլէն» հրամմեցէ՛ք ըսի... պատասխանեց դեղագործը կնոջ երեսը ծուռ ծուռ նայելով: Այ՛ կնիկ, այդ ինչ անհեթեթ հարցում էր տուածդ:

Փոքր դադարէ մը ետք զայրոյթը հագիւ սանձելով շարունակեց Աւագ էֆէնտին:

- Առաջին հակազդեցությունս՝ տեղէս ցատկելով անոր անպատկառ երեսին քանի մը ապտակ իջեցնելը եղաւ,- պատասխանեց ան մարտական չոր շեշտով մը:- Յատկապէս, երբ հովանաւորչական իր կեցումը կարծես ընտրեալ ժողովուրդի գաւակը մեզի շնորհ կ'ընէր... Բայց զաւակներուս ու ընտանիքիս սիրոյն, ինչ կ'ըսեմ տաքորոտող ժողովուրդի սիրոյն ինքզինքս զսպեցի... ու իրեն քաղաքավարօրէն հասկցուցի, թէ աղջիկ չունէի ամուսնացնելիք, առաւել եւս... թորքի, որոնց հետ չէի փափագիր խնամիականալ:

- Ճիշդ այդ բառերով ըսիր, հապա ինչ եղաւ անոր պատասխանը, անոր հակադարձութիւնը...

- Յանկարծ քաղաքավար, զարգացած բժշկապետը իր եսին մէջ վիրաւոր, անտաշ քարայրաքնակի վերածուեցաւ, չէ կ'երեւի ես զինքը իմ ահիս ու ատելութեանս մէջէն այդպէս պատկերացուցի: Կնիկ խորը սրտիս մէջ կը սարսափիմ, երբ մտածեմ որ այդ նոյն նախամարդը վաղը կարող է գալ ու մեր աղջիկը, մեր սիրասուն զաւակը առեւանգել:

- Ինչ կ'ըսես կոր պիրէ մարդ... այն ատեն որոշէ, օր առաջ այստեղէն քաշենք փրթընիս...

- «Ղոյուն ձան տէրտիւնտէ, ղասսապ եաղ տէրտիւնտէ»,- ըսաւ սարսափէն դողացող դեղագործը: Ալէքսանտրէթ, Քիւփէլեաններուն մօտ պիտի փախչինք,- շարունակեց ան,- եւ այդ մէկը ուրբաթին, մահմետական տօնական օրուայ նախորդող գիշերը, որպէսզի գաղթակայանէն մեր բացակայութիւնը բոլորովին աննկատ անցնի, գոնէ մինչեւ շաբաթավերջ... Ու միայն թորք կառապանը պիտի իմանայ մեր ծրագիրը եւ վերջ,- աւելցուց ան,- մարդու չես արտօնէր որ քիթը այս հարցին մէջ խոթէ: Արդէն գոյք-մոյք չունինք բացի մեր հագուստ կապուստէն եւ անձնական իրեղէններէն: Մարի ձան, քանի մը օրուայ ուտելիք ամբարէ, մեր գտնուած տեղէն երկու օրուայ ձանապարհ է Իսլահիէ, ուրկէ դէպի Սվէքսանտրէթ մեկնող շրքեկառքը պիտի առնենք: Աստուած ուզէ նէ, քանի մը օրէն մեր բարեկամներուն կը միանանք եւ շուտով նոր դեղարանի մը կը ձեռնարկեմ, եւ ամէնէն կարելորդ՝ գլուխիս ֆէլէքթը մը չեկած՝ վերջապէս Գեղամն ու Երանը միանան իրարու:

Փլանատրուածին պէս ամէն բան սահուն ընթացաւ: Հինգշաբթի գիշեր, երբ թաղին բնակարաններուն բոլոր լոյսերը մարեցան, գաղտագողի, խաւարին մէջէն, Աւագեանները իրենց թեթեւ գոյքերը

գախստան բեռնուցին ու իրենք ալ ստուերի նման լոտ ու աննկատ, Ահմէտ Աղային մարդատար կառքը սահեցան ու խաւարը հերձելով անձայն հեռացան, անհետացան այդ դժողքէն:

- Մէմէտ Օսման աղա, աբբա... գոչեց Աւագ էֆէնտին: «Ին մի-սին ձին մի սին» հարց կուտայիր կոր աղջկանս ձեռքը տղոդ համար խնդրած օրդ: Ահա տես որ ձիւն ինչպէս կ'ըլլայ: Եւ մի գար ինծի քու եղբայրասիրական սուտ փիլիսոփայութիւնդ մի ծախէր, թէ «մարդը մարդ է...» ամէնէն առաջ քու մարդակեր ցեղդ պիտի սորվի այդ ծշմարտութիւնը, թէ աշխարհի կարգը ինչպիսին է... Դեռ վստահ եմ կ'ակնկալէիր որ կախ կտուց տղոդ աղջիկս տալու սիրոյն մահմետական կրօնքը ընդունէի, որ հանգիստ հաց մը ուտեմ օսմանցիներուդ ձեռքէն, սիկտիրիճի փէզէվէնկ բարբարոս ցեղախումբ, ուրկէ գլուխնիս պելա դարձաք... վայ այդ անջիղ բիզանդացիներուն ինչ ըսեմ, անոնց եօթը պորտը...:

Ու մահմետական տօնական օրը՝ ուրբաթը աննկատ, սուս ու փուս շաբաթ օրուան զիջեցաւ իր տեղը:

Շաբաթ գիշեր, դիմակաւոր թուրք քրեականներ, դեղագործ Աւագ էֆէնտինեց բնակարանը յարձակում գործեցին: Երբ փողոցին բացուող մուտքի դուռը ջարդելով անոնք ներս մտան ու կանթեղը վառեցին, տիրող ամայութեան մէջ խումբին պետը.

- Հէջ վախ,- գոչելով յանկարծ դիմակը իջեցուց բժշկապետ Մէմէտ Օսմանին փեսացու որդին...- Պու փէզէվէնկ կեանվոր,- շարունակեց ան, իր ուսման անվայել գոեհիկ բառամթերքով,- գրգընը պէնա լայըխ կէօրմէտի, կէտիպ տէ սիկտիրիճի պիր սարխոշ ջալըըճլա վերեճէք միշ:

- Այդ թրքատեաց խորամանկ աղուեսը, ինծի յարմար չտեսաւ իր աղջիկը, գնաց որ գինով երաժիշտի մը հետ պսակէ զայն: Սրիկան մեզմէ արթուն դուրս եկաւ... ըսելով խաւարի իր ասպետները հաւաքելով կորսուեցան մութիւն մէջ:

Շաբաթ առաւօտ փախստականները Հասան Պէյլիք գիւղաքաղաքը մտան: Ահմէթ Աղային ձեռքը հինգ մէճիտիէ սահեցնելէ ետք, կառապան ու կառք փոխեցին անոնք: Ողջերթը կարծես հօր ու զաւկի միջեւ տեղի կ'ունենար: Հարազատի պէս կապուած էին իրարու: Երկուստեք կը փորձէին իրենց յուզումը ի զուր թաքցնել դիմացիկէն:

- Աստուծոյ օրհնութիւնը թող քեզ հետ ըլլայ, օղլում,- շնչաց ծերունի կառապանը ու մեռելաթաղի ռիթմով հեռացաւ իր երիտա-

սարդ հայ բարեկամն ու անոր ազնուական ընտանիքն:

- Յուսանք, վերադարձին բժշկապետը վնաս մը չհասցնէ խեղձ մարդուն...- ակնարկեց Երանուհին, նախազգալով որ բոլոր այս խորթութիւններուն ականայ պատճառը կը դառնար: Նոր կառապանը, ալալիք ցեղէն էր, նախորդէն անլի երիտասարդ ու չարքաշ մէկը: Ծաբաթ երեկոյ Իսպահիէ հասան անոնք ու գիշերը շոգեկառքի կայարանին մօտակայքը օթեւան մը իջեւանեցան: Կիրակի առաւօտ նոյն կառապանը եկաւ զիրենք կայարան տանելու: Շոգեկառքը անտաքեր իր սուլոցով ձիշդ 10ին ժամանեց ու 11-ին իր նոր ձամբորդները շալակելով, որոնց մէջ Ասագեանները, դէպի Ալեքսանտրէթ շարժեցաւ:

Կիրակի առաւօտ, սուրբ պատարագին ներկայ ըլլալէ ետք լուսանկարչական սթիւտիօն բացաւ Գեղամ ու իրեն օգնական Վահէն դրկեց, որ դրացի արաբ սրճեփէն իրենց սուրճ ապսպրէ: Բիշ ետք Ապու Ալին, իր ցեղին ու անոր մշակոյթին ամբողջ շուքով ու ֆանֆարով, արծաթագոյն փոքր ափսէի մէջ բերաւ գոլորշիացող սուրճը որ իր բուրմունքը կ'արձակէր ամբողջ շրջանին մէջ, ձիշդ այդ պահուն անակնկալօրէն ներս մտաւ փոստ եւ հեռագրատան հայ պաշտօնեան եւ մայնետրոյի հեռագիր մը երկարեց:

Խեղձ երիտասարդը չկարգացած հեռագիրը սրտի ահեղ տրոփին ունեցաւ: Իրեն համար սա կեանք կոչուածը ցարդ զինուորական խիստ կարգապահութեամբ ընթացող օրերու համարանք մը եղած էր: Սա Եղեռն ու հայկական տարագրութիւն կոչուածը խոշտանգած էր իր երազները, իր գոյութիւնը: Եթէ չըլլար առաքինի մարդու իր դաւանանքը ու տրուած խոստումին կառչելու գոհողութեան ոգին, Երուսաղէմ պատակենութեան զինք դարպասող հրէուհիէն սկսեալ ամէն քայլափոխին, փորձած էր դիմադրել փորձութեան կամ Եայի թռռներուն հմայքին ու զինիին մէջ ջուր չխառնել: Եւ դեռ ինքնագսպումի ու բարոյական ինքնամտրակումներու յանձնուիլ: Իր ինթելեքթին ու մարդկայնութեան խորութեամբ չէր ալ հասկնար, թէ ինչո՞ւ այնքան ծայրայեղօրէն կառչած կը մնար խորանին առջեւ 15 տարի առաջ տրուած խոստումին եւ զինք Բրիտանիայի պէս չարչարող կապանքին դէմ, ընդհակառակը երթալով անլի հաւատարմութիւն ցոյց կուտար անոր տառին ու ոգիին: Գեղամ, հեռագրացողութեամբ, սրտի տրոփիւնով բացաւ հեռագիրը զայն ռոմանդիկ կերպով շրթներուն տանելէ ետք: Այո, իր ակնկալածն էր: Անուշիկ

դեմքին վրայ փոսիկներով սիրոյ իր խօսեցեալը արդէն իսկ 15 տարու պարմանուի էր: Տարի մը նշանուած մնալէ ետք, 16ին կրնալին ամուսնանալ ու ընտանիք կազմելով վերջ տալ իրենց լլկումներուն ու իրենց արտերուն մէջ բոցավառող հրդեհումներուն:

Սրճելով, Մայեսդրոյ Գեղամ, տող առ տող կարդաց Աւագ էֆէնտիին ուղարկած հեռագիրը: Կարծես սիրային ծածկագիր ըլլար: Կարդաց ու չհաւատաց աչքերուն: Հեռագիրը օր մը առաջ Իսլահինիէն քաշուած էր, եւ ֆրանսերէն լեզուով: «Սիրելի Քիսիէլեաններ, մեզ շոգեկառքի կայանը սպասեցէք: Եթէ Աստուած կամենայ, երեկոյեան ժամը հինգին կը հասնինք...»:

Մէկու մը ցոյց չտուած, հեռագիրը չորս-հինգ անգամ կարդաց: Ուրախութենէն գլխու պտոյտ ունեցաւ: Օգնական Վահէն ուղարկեց իր մէկ հատիկ եղբայրը կանչել տալու: Կիրակի օրերը ընդհանրապէս, լուսանկարիչներուն ամէնէն աշխատունակ օրը կ'ըլլար:

Կրակ ու բոց Փոլը հասաւ կէս ժամ տարբերութեամբ: Աւտոսը առնելով ածապարած էր եղբօրը ուրախութիւնը, անոր խինդը բաժնելու եւ ասոր բացակայութեամբ եկուորներուն կեցութեան համար, բարեկամ յոյսին Խան Անթուն պանդոկը զոյգ մը սենեակ ապահովելու եւ բարի գալուստի սեղան պատրաստելու: Սկսելու համար Փոլ կէս հատ ոչխար ապսպրեց Մարիա խանումին կախաղանէն փրկած Ղաւաապ Արթինին մսավաճառի խանութէն: Այս վերջինը ամբողջ ոչխար մը ուղարկեց, առ ի երախտագիտութիւն:

Դեղագործ Աւագ էֆէնտիինց ժամանումին լուրը քաղաքին մէջ հրդեհի պէս տարածուեցաւ: Տասնեակ մը ծանօթ ընտանիքներ, նուէրներով կը պատրաստուէին աչքալոյսի գալ եւ բարիգալուստի խրախճանքին մաս կազմել, իրենց կարգին ափսեներով խորտիկներ պատրաստելով: Գեղամին համար տարբեր տարածք ու խորութիւն կը զգենուր դեղագործենց փոխադրութիւնը: Աստուած վերջապէս կը պատասխանէր իր եւ մօրը՝ Մարիա Խանումին աղօթք-մաղթանքներուն: Ժամացոյցին սլաքները կարծես կանգ առած էին մայեսդրօ Գեղամին համար: Պահ մը նոյնիսկ խորհեցաւ լուսանկարչութեան սթիւտիոյին դռները փակել ու տուն մեկնիլ: Սակայն վաղուց առնուած ժամադրութիւններ կային, հարսանեկան եւ ընտանեկան նկարներ քաշելու: Վարօթը կու տալով սպասեց ու անջատուած վիճակի մէջ նկարահանեց արհեստագիտական իր հանձարին հաւատացողներու լուսանկարները: Կեանքին ամէնաերկար կիրա-

կին զինք անհաղարտ հոգեվիճակի մէջ կը պահէր, սակայն խառն զգացումներ կը նաւարկէին ծովացած սիրոյն փոթորկումներու մէջէն: Ժամը 4-ին, ալ չդիմանալով գրպանի ժամացոյցին անսիրտ քաշքշուքներուն, Վահէին հրահանգեց փակել աշխատանոցին դռները: Տուն շտապեց, հանուեցաւ ու հակառակ առաւօտուն ածիլուած ըլլալուն, դարձեալ օձառեց երեսը...

Հագուստը փոխուելով կառապան Կարօն արդէն կը սպասէր դռան առջեւ: Եղբօրը ու մօրը հետ մագլցեցան կառքը խոհանոցն ու հիւրասիրութեան պատրաստութիւնը Մարիա խանութին մարաշ-ցի սաւուիիներուն վստահելով: Ալէքսանտրէթի երկաթուղագիծի կայանը խճողուած էր ու արեւելեան պագարի համ ու հոտ ունէր: Հոն մայետոյոյին գրպանի ժամացոյցին սլաքները բոլորովին անշարժացան: Կռակը մօրը ու եղբօրը դարձնելով այս քանիերորդ անգամ ըլլալով գաղտագողի կը քաշէր գրպանէն ժամացոյցը, ակնարկ մը սահեցնելու անոր մակերեսին եւ շտապով ետ գրպանը կը դնէր զայն:

Անոր անհամբերութիւնը շուշանորդի կրտսեր եղբօր աչքերէն չէր վրիպեր եւ այս վերջինը կարեկցական ակնարկ մը կը նետէր մօրը ու միատեղ զօրակցութեամբ գլուխները կ'օրօրէին: Այո, այո՝ 20-30 վարկեանները կարծես ժամացոյցին զարկերը իրենց տեղը զիջած էին Գեղամին սրտի զարկերուն: Եւ սիրահար զոյգին նահատակութիւնը կը շարունակուէր: Մին շոգեկառքի մէջ անհանդարտ մէկ պատուհանէն միւսը կ'երթենկէր, իսկ միւսը՝ կայարանի երկայնքին կը ձեմէր, քանի որ նոյն տեղը կայնիլը անկարելի կը թուար 26 տարու, հասած երիտասարդին:

Եւ Գեղամին մտքին մէջ հարցադրումները մրձահարումներու վերածուած սրտին արագ զարկերուն հետ քիչ կը մնար որ զինք ուշակորոյս դարձնէին: Կէս զինով ու իրականութենէ անջատուած այդ հոգեվիճակը պիտի երկարէր, եթէ շոգեկառքին սլոցը զինք իրականութեան չվերադարձնէր: Յանկարծ Գեղամ նկատեց թէ կայարանի մէկ անկիւնը, նախկին որբուիկները, հիմակ ամուսնացած ու պգտիկներու տէր, գաղտագողի իր փերուշանութիւնը կը դիտէին: Մասնատրապէս այն դիցուիին, որ թաշկինակ աշխատելով իր ոտքերուն տակ նետած էր, երբ Երանուշը տակաւին 6-7 տարու աղջիկ մանկական հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր մեծերու քաջագործութեան:

Ասեղնագործող հերոսուիին, որ դեռ չէր մոռցած իր միակողմա-

ևի սերն ու հրդեհումները, քովինը մշտելով.

- Քա Սիրուն, Գեղամին նայե՛ վրան հալ չէ մնացած...

- Ո՛վ է խօսողը, քա մոռցար մը թաշկինակ աշխատելէն աչքերդ փորեցիր: Եթէ դուն ալ նշանեալիդ 16 տարի սպասէիր առանց համբոյրի մը, քու վրադ ալ հալ չէր մնար,- պատասխանեց Սիրունը եւ երկուստեք անհոգ քրքջացին:

Փոխուած էին ժամանակները եւ պահին թելադրանքը՝ Մարաշի ծնունդ սա Ռոմէօ Ժիլիէթը խերով իրարու միացնելու զուտ մարդկային պարտականութեան մէջ կը կայանար: Շոգեկառքին սուլոցը բոլոր դերակատարներուն սրտերը թունդ հանեց: Երիտասարդ մայեսդորն աչքերը փակեց: 1915-ի տարագրութենէն իվեր զիրար չէին տեսած... Ով գիտէ ինչպիսի սլացիկ հասակով եւ այտափոսիկներով գեղեցկուհի մը դարձած էր: Փոլը մօտեցաւ զգացական գետնի վրայ Բրիստոսի պէս չարչարուած եղբօրը,- Տառապանքդ շուտով վերջ պիտի գտնէ,- ըսաւ ու ոգետրեց անդրանիկ եղբօրը,- տեղդ ըլլամ նէ, չեմ ձգձգեր, մատանին շուտով կ'անցնեմ:

- Իմ ալ նպատակս այդ է, - պատասխանեց մայեսդորն, ձեռքը գրպանը տանելով մատանիի տուփը փայփայելով:

Փոլը, եղբօրը նեցուկ կենալու համար անոր թելը մտաւ: Եւ լաւ որ ալ հոգեբանի նման զայն առանձին չթողուց: Երբ ծամբորդները բռնակիրներու ետեւէն մէկ մէկ սկսան շոգեկառքէն վար իջնել, Գեղամ գլխու պտոյտ ունեցաւ ու եղբօրը թելը կառչեցաւ: Կրտսեր եղբայրը ներքնապէս զգաց պատահածը, բայց չնշմարելու տուաւ ու քնքուշօրէն անոր ձեռքը սեղմեց ականջին փսփսալով.- Տես նշանեալդ ինչպիսի գեղեցկուհի դարձեր է...

Գեղամ կարծես տարբեր աշխարհ փոխադրուած էր, ուր թուրքի զուլում եւ հոգիներու բաժանում չկար: Յանկարծ սթափեցաւ: Անզուսպ մղումով դէպի շոգեկառքի վակոնին ելքը յառաջացաւ: Ձեռքի ծաղկեփունջը դէպի իրէն յառաջացող հուրի փերիի արդէն ֆիզիքապէս հասունցած պարմանուհիին յանձնեց, անոր երկու այտերը համբուրելով:

- Ինչքան փոխուէր ես,- շնջաց ան ու պահ մը ետ քաշուելով հիացական վերէն վար չափեց իր նշանեալը չինարի պոյը ու չհաւատաց չափերուն:

Երանը իր կողմէն հոլանի կուրծքին տակ բաբախող սրտին արագ համազարկը լսեց երբ գեղադէմ սա նշանեալ կոչեցեալ տղա-

մարդուն, նրբորեն հպող շրթներուն ջերմութիւնը զգաց այտերուն: Կեանքին մէջ բոլորովին նոր էր անանուն այդ սարսուռը: Երկուստեք, հիփնոսացածի նման աչքերը իրարմէ չէին կրնար հեռացնել:

Եկուոր հիւրերն ու զանոնք դիմաւորողներու ստուար խումբը բռնակիրներու ետեւէն շարժեցան դէպի ձիաքարշ կառքերը: Կառապան Կարօն իր բարձրութեան վրան էր որպէս փոխադրութեան կազմակերպիչը: Մարիա խանըմն, դեղագործն ու ատանացի անոր կինը Կարօյին ընկերակցող կառքը բարձրացան: Երիտասարդ քոյրերուն, եւ զոյգ եղբայրներուն փոխադրութիւնը Կարօն ինքը յանձն առած էր, իսկ անոնց ետեւէն կուգային նախկին որբերը իրենց կողակիցներով: Տեսնողը պիտի կարծէր թէ հարս կը տանէին: Եթէ ոչ հարս, վստահօրէն՝ հարսնցու: Պահ մը մտածած էր Գեղամ, ֆանֆարը քաշել բերել ու բարիգալուստի պաշտօնական հանդիսութիւն սարքել: Լաւ որ ալ չէր իրագործած այդ միտքը: Ֆանֆար ղեկավարելու համար մարդ իր ջիղերուն, իր ինթելեքթին տէրը պիտի ըլլար, բան մը որ այս պահուս կը պակսէր իրեն: Երիտասարդական խինդով ու քահքահով պիտի տրաքէր կառքը Ալեքսանտրէթի անշուք փողոցները, Կիրակի յետմիջօրէին, աղմուկով ու երիտասարդական անհոգ քրքիջով կը լեցնէին մեր հերոսները: Արդէն ամբողջ քաղաքին մէջ մարդ չկար, որ չձանչնար երիտասարդ գեղադէմ մայետորոն ու նկարիչ արուեստագէտը: Հայ բնակչութեան մեծ մասը տեղեակ էր նաեւ անոր սիրային պատմութեան: Հազիւ ծամբայ ինկած, կառապան Կարօյին ականջին բաներ մը փսփսաց Փոյ: Կառապանը ձեռքը երկնցուց իը աջակողմը գետեղուած կաշեպատ պայուսակին եւ զայն Փոլին երկարեց: Անիկա հապճեպով բացաւ պայուսակը եւ թուղթի մէջ փաթթուած չորս գաւաթ ու շիշ մը շամբանիա հանեց ու նշանեալներուն երկարեց բաժակները: Ապա շիշը բացաւ բաւական մեծ աղմուկով: Այդ պահուն Գեղամ գրպանէն գաղտագողի սեւ փայլուն տուփ մը հանեց, գուրգուրոտ ափին մէջ շտկեց զայն, ապա սիրատոշոր աչքերը նշանածին վրայ սեւեռուած պահելով բացաւ տուփը եւ անոր մէջի աղամանդ մատանին Երանուիիին մատնէ մատը անցուց: Սեղանիկին վրան հանգչող բաժակը վերցուց ու՝

- 16 տարի առաջ տուած խոստումս չեմ մոռցած...- ըսաւ ու համբոյր մը իջեցուց աղջական կոյս ու ամօթխած շրթներուն:

Երան ամօթէն կարմրեցաւ: Երան ամօթէն պիտի մնունէր: Երան

երջանկութենէն թեւեր առնելով պիտի թռչէր: Եւ ձիշդ անոր կողքին
նստող կրտսեր քոյրը՝ ինքն իր իրաւունքին մէջ 14 ամեայ գեղեց-
կուհի մը, Երանի տուաւ Երանուհիին:

Ծրագրուածին պէս, ժամանակաւորապէս Խան Անթուն պանդո-
կը իջեւանեցան Աւագեանները: Սակայն հազիւ ձամբորդութեան
փոշին թօթափած, ու հագուստները փոխուած, կառապան Կարօն
գիրենք Մարիա խանըմենց տարաւ, ուր Մարաշի գաւառ՝ Ենիօճ
Գալէցի նախկին որբերը իրենց կողակիցներով անհամբեր նորեկ
հիւրերուն կը սպասէին: Կարծես իրենց հարազատներուն կը հան-
րիպէին: Մարիա խանըմին բարեգալուստի մաղթանքին դեղագոր-
ծը շատ ջերմ կերպով պատասխանեց եւ կատակի դիմելով հետեւ-
եալ մտքով աւարտեց իր խօսքը.

- Եօթը տարիէ իվեր Մարիա խանըմ, ընտանիօք ամէնէն անելի
քու չիյ քէօֆթէդ կարօտցանք: Եւ աչքերը փեսացուին յառնելով.- չէ
թէ Հալէպ կամ Պէյրութ կը հաստատուէիք:

Այդ գիշեր կարծես սիրահար զոյգին նշանտրէքը կը տօնակա-
տարէին: Բիշ ետք Գեղամը ջութակը ձեռքը առաւ եւ վիրթիոզի
վարպետութեամբ քանի մը մեղեդի ու սերէնատներ նուագեց խտա-
ցած ներքին իր զգացումները միախառնելով միջազգային վար-
պետներու հանձարին:

Մինչեւ կէս գիշեր տեսեց բարեգալուստի խնձոյքը եւ Աւագին
Մարին երրորդ անգամ ըլլալով այդ գիշեր յդի մնաց: Դեղագործ ա-
ղան քանի մը հատ ձնկելէ ետք, կեանքը սկսած էր դարձեալ վար-
դագոյն թուալ անոնց: Երկուշաբթի առաւօտեան 8:30 ին Գեղամ, Ա-
ւագեանները տեսնելու համար պանդոկ ուղղուեցաւ: Ամբողջ գիշերը
սրտի իրենց տրոփիւնէն նշանեալները չէին կրցած քունի մատչիլ:

Ապու Ալիին ձաշարանէն փառաւոր նախաձաշ մը ապսպրեց
Գեղամ, ինչպէս նաեւ արեւելեան սուրճ: Եւ հետը Երանուհիին
գողտրիկ նուէր մը տարաւ մէջը քնարական քառեակ մը: Նուէրէն
անելի Երանուհիին սիրտը թունդ հանողը այդ քառեակներ էին քօ-
ղարկուած սիրոյ խոստումներով: Եւ առօրեայ նուէրի ու քառեակի
այս արարողութիւնը պիտի շարունակուէր ամբողջ վեց ամիս, մին-
չեւ որ Աւագ էֆէնտի հաստատուէր ծովեզերեայ նոր քաղաքը ու դե-
ղարան մը բանար իր փեսացուին սթիւտիոյին շրջափակը: Ալէք-
սանտրէթ ժամանելէն իննը ամիս վերջ երրորդ աղջկանով մը բալս-
տաւորուեցան Աւագեանները եւ նորածինին անունը Անժել դրին,

քանի որ հրեշտակի պէս գեղեցիկ էր նորածինը:

Նշանուածները տարի մը ետք արդէն նիւթապէս եւ հոգեպէս պատրաստ էին դէպի խորան ուղղելու իրենց հայեացքը: Այդ վեց ամիսները նշանուածներուն կեանքին երջանկագոյն ամիսները հանդիսացան: Նաեւ Աւագ էֆէնտիին դեղարանը քաղաքին յաջողագոյնը դարձած էր, անոր համար որ անիկա տոհմային բուսական բուժումը կը միախառնէր երոպական բժշկութեան եւ հաճոցի դեղագործը սկսաւ իր զոյգ աղջնակներուն հագուստները ուղղակի Փարիզէն ապսպրել: Ալեքսանտրէթ իրենց փախուստէն վեց ամիս յետոյ ֆանֆարով ու զուռնայով տեղի ունեցաւ Գեղամին եւ Երանին պսակադրութիւնը որպէս կնքահայր ու կնքամայր ունենալով Փոլն ու հարսնաքոյրը: Թուրք երիտասարդներ ալ մասնակցեցան պսակադրութեան յաջորդող ֆանֆարէ ելոյթներուն: Երբ ֆանֆարի խումբը կը կազմուէր ահագին թիով երաժշտասէր տղաք ներկայացան, որոնց մէջէն պիտի ընտրուէին ապագայ նուագախումբին անդամները: Հայկական լէգէոնի թուրքի դէմ ծակատած անդամները, ձնշում բանեցուցին երիտասարդ խմբավարին վրայ, որ թուրք թեկնածուներուն դիմումը ձախողեցնէր հայերու կողքին միայն յոյները, ասորիները, արաբներն ու ալաւիները ընդգրկելով: Մայետորոյ Գեղամ, ինքնուրոյն մտածողութեան տէր մտաւորական տղայ, չենթարկուեցաւ հայ մարտականներու ձնշումներուն, որովհետեւ որպէս ողն ու ծուծով իտէալիստ, իր սրտին խորը կը հաւատար, որ երաժշտութիւնը կ'ազնուացնէր մարդս եւ թէ այդ թուրք լաճերը ոչ մէկ յանցանք ունէին Իթթիհատական վոհմակներու հայաջինջ քաղաքականութեան մէջ եւ թէ արդար պիտի չըլլար ամբողջ թրքութիւնը մէկ ջուրով լուալ... Պսակադրութենէն ետքը երբ նորապսակեալները Գեղամենց տունը վերադարձան, հոն խոնուած ազգական-բարեկամներու եւ դուռ դրացիներու խոտնետամ բազմութիւն մը կը սպասէր եւ ֆանֆարէ յանկարծ փոխ խմբավարի ձայտին տակ սկսաւ տօնական ռիթմով ջերմացնել մթնոլորտը: Հազարներով կլոր քիֆթէ խաշուածն ու տապակուածը, 4 հատ լիցքով գառնուկ եւ թթուով ջրոտ մանթը: Իսկ հարսանեկան խնձոյքներէն անպակաս՝ հարիսան տէօյմէյով փլաֆն ու մարաշցիներու անմահական կապախլըն: Սակայն ամէնէն տպաւորիչը՝ 10-12 տարու աղջնակ մը հայկական տոհմային հագուստով ձեռքը արծաթեայ ափսէի մը մէջ հասուն նուռ մը, զոր նորահարսը տան դուռը խփելով

պիտի ձգվեր եւ նռան հատիկները պիտի սփռուէին չորս դին: Սիմպոլիք այդ արարքով կ'արգաստորուէր ու կ'օրհնուէր նորակազմ այդ ընտանիքը: Իսկ պսակադրութեան ատեն, այդ մէկը ոչ ոք բացատրած էր հարսին, այս ամբողջ պսակադրութեան միջոցին իր աջ ոտքը Երանուիին ձախ ոտքին վրայ հանգչեցուցած էր մայիսդրոն եւ այնքան կը սեղմէր, որ խեղձ նորահարսը ցաւէն պիտի ձչար... Արդարեւ նռան հատիկներուն չափ բազմացաւ մարաշցի եւ հաճընցի գոյգին ընտանիքը:

Պսակադրութենէն ծիշդ ինն ամիս վերջ աղջիկ գաւակով մը բախտաւորուեցաւ նորապսակ գոյգը, գոյգ գերդաստաններուն մարդոց սրտերը խայտանքով ու երջանկութեամբ լեցնելով: Գեղամ իր մօրը հետ խորհրդակցելէ ետք իբրեւ տրիտուր՝ Փատրէին քրոջը անունով Լուիզա կոչեց նորածինը առ ի երախտագիտութիւն զիրենք մեծ Եղեռնի ծանկերէն փրկող սպանացի ազնուատոհմ միսիոնարին, որ տարի մը առաջ վախճանած էր, տարագրութեան ծամբաներուն ստացած թայֆիաէն:

Այդ շրջանին, Երանին քրոջը, Պերճուիին ալ բախտը բացուեցաւ, արաբացած թրքախօս հայ երիտասարդ մը, բարձր դասու ծարտարագէտ, որուն ամբողջ գերդաստանը աղջիկ տեսի գալով անոր ձեռքը խնդրեցին: Խօսքկապէն ետք պիտի նշանուէին, երբ երեկոյ մը մէօսիէօ Ժագ, այս էր փեսացուին անունը, նորեկ հայերու մասին խօսած ատեն «պիզիմ էշէէկ էրմէնիլեր» ածականը կը գործածէ: Դեղագործ Աւագ էֆէնտիին ազգային քիզին թարս կողմը կը դալայ այլապէս կիրթ փեսացուին կողմէ իր հայրենակիցներուն ուղղուած նախատական ածականը: Յաջորդ երեկոյեան երբ դարձեալ նոյն հարցի շուրջ կը դառնար գրոյցը, անիկա յիմարաբար կը կրկնէ նոյն ածականը: Աւագ էֆէնտի զայրացած, իսկոյն ետ կ'ուղարկէ խօսկապի մատանին: Ու աղջիկը՝ Պերճուիին կը նշանէ հայ օղլու հայ կիսագրագէտ դերձակ տղու մը:

Միւս կողմէ կարծես երկու քոյր իրարու հետ մրցումի ելած ըլլալին: Երկու տարի վերջ երկրորդ աղջիկ մը եկաւ անելալու Գեղամին ու Երանուիին օձախը: Յետոյ երիտասարդ գոյգին աչքերուն լոյս մանչը աշխարհ եկաւ: Հիմակ որ սերնդագործութեան անիւը ուղիղ սկսած էր բանիլ ու մանչ սկսաւ ծնիլ Երանուիին, չուգեցին թափը կտրել: Երեք տարի վերջ ընտանիքին եկան միանալու երկուորեակ տղաները, որոնք իրենց չար բախտէն, օր չտեսան ու ման-

կութիւն բնաւ չունեցան: Հագիւ լեզուի ելած, քեմալականներու յարձակապաշտ քաղաքականութեան ու մեքենայութիւններու հետեւանքով, հայոց տարագրութիւնը նոր թափ ստացաւ: Հայոց մեծ եղեռնի արիւնոտ ծանապարհին հիւծած Աւագ էֆէնտին, չի կրցաւ տանիլ նորագոյն գաղթի մը հոգեկան բեռը, ու սրտի կաթուած մը բերելով հոգին երկնաւոր Հօրը յանձնեց: Ալեքսանտրէթ ալ թաղուեցաւ: Քեմալական ազգայնական թուրքերը, որոշած էին գիշատիչներու նման հանգիստ չտալ հայութեան ու զանոնք յափտենական գաղթի ու տարագրութեան ծամբաներուն հիւծել, մաշեցնել:

Մայեւորոն ու իր 27 տարու երիտասարդ կիներ, տասը տարեկանէն մինչեւ երկու տարու հինգ անչափահաս զաւակներն եւ իրենց ծնողները վերյիշելով 1914-23 հայերու կրած զուլումը թուրք իշխանութիւններու ձեռքը, երբ նաւահանգիստ այդ հողամասը, Ֆրանսացիներու ածալարարութեամբ, Մեծն Սուրիայէն խլուելով թուրքերուն յանձնուեցաւ, Սանձագի հայութիւնը որոշեց փախուստ տալ ու թողլով իր բարգաւաճ հանգիստ կեանքը ու Լիբանան հաստատուիլ: Սակայն անոնք չէին գիտեր իրենց գլխուն գալիքը:

Թարթուս

Միջերկրականեան ծովը հերձող ֆրանսական «Սուլէյ տը Մէտ» բեռնատար նաւը մօտեցաւ Թարթուս քաղաքի նաւահանգիստը: Սա Կիլիկիոյ նահանգին առետրական այն նաւահանգիստ քաղաքն էր, որուն Քրիստոսի ծնունդէն քանի մը տասնամեակ առաջ, հռովմացիները կարգ մը մենաշնորհումներով «ազատ քաղաքի» կարգավիճակ տուին: Քաղաք նաւամատոյցը նշանաւոր պիտի դառնար, երբ Քրիստոսէ դար մը առաջ, պատմութեան ամէնէն յայտնի ու տարաբախտ սիրահարները՝ Գլէօփարան ու Անթոնիոսը, շրջան մը հոն կանգնեցին սիրոյ իրենց բոյնը: Եւ այդ քաղաքի պատմութեան համար ամէնէն նշանակալի եղելութիւնը՝ Դոդոս Առաքեալին ծննդավայրը հանդիսացաւ: Քրիստոնիայ կրօնի փիլիսոփայ ու հանձարեղ քարոզիչը հոն աշխարհ եկաւ, հրեայ մօր եւ հռովմէացի հօր արջիները:

Յուլիսի 18-ին, 1938, գինովի ուռած աչքերով, արեւէն խանձուած, ծմրթկուած դիմագիծով ֆրանսացի նաւապետը, իգական սեռին գգուանքներէն զրկուած նաւապետի տրտունջներով եւ միեւնոյն

ատեն պարտականության գիտակցությամբ, չոր ու կտրուկ շեշտով նաավարին հրամայեց հետեւելու բեռնատարը նաամաստոյց առաջնորդելու եկած, հասակէն բարձր ֆրանսական դրօշ կրող շոգեմակոյկին: Սա այն նաւն էր, որ քեմալական թուրքերուն վրէժխնդրութենէն ու սարսափէն փախչող կիլիկեցի հայու բեկորները, Թարթուսը եզերող անջրդի ամայութիւնները պիտի բեռնաթափէր:

1915 ջարդերէն ճողոպրած հայու այդ բեկորներուն մէջ էր նաեւ 37 տարու մարաշցի յայտնի երաժշտագէտ՝ Գեղամ Քիւփէեան եւ անոր մանրքէնի կազմուածքով 27 տարու գեղուիի կողակիցը, որ հակառակ հինգ զաւակի մայրութիւն ըրած ըլլալուն, դեռ կը պահէր իգական սլացիկ գիծերը: Երիտասարդ գոյգին կ'ընկերանար պգտիկներուն հօրենական մեծ մայրը՝ Մարիա խանըմը, որ իր կարգին՝ Մարաշ ու Երուսաղէմ տարիներով վարած էր որբանոցի տնօրէնուիիի ու մամայի պաշտօնը: 55-ի բարեւ տուող հայուիին, զորս մարաշցիները իբրեւ իրենց հերոսուիին ու որբանոցի սան-սանուիիները որպէս իրենց հաքազատ մայրը կը ծանչնային: Իր շրջապատին մէջ հոչակ կը վայելէր ան որպէս քաջակորով հայրենասէր հայուիի մը որ ճեմալ Փաշային աչքերուն մէջ շեշտակի նայելով կը պահանջէր՝ մահուան դատապարտուած պատուախնդիր հայ ամուսինի մը կախաղանէն ազատ արձակուիլը:

Երիտասարդ մայեսդրոն, անոր դիցուիի կինը՝ Երանն ու իշխանուիիի պէս մեծարուող մայրը ի զուր կը փորձէին հակակշռել ու զսպել հինգ անչափասներուն վազվզելու եւ աղմկելու կորովը: Յատկապէս երկու տարեկանի սեմին սնդիկ կու տուած երկուտրեակ տղոց, որոնք կատակի ու խաղի կ'առնէին թրքական զուլումն ու թարթուեան բացօթեայ փիքնիքը: Անոնց մանուկի աչքերուն, պերձագեղ զբօսանաւ մըն էր ֆրանսական բեռնատարը:

Նաւապետ Տիւփրէն, վարկեան առաջ կ'ուզէր ձերբազատուիլ Ֆրանսային ու ամբողջ մարդկութեան ուսին բեռ դարձած սա գաղթական, քրիստոնեայ հայոց մնացորդացն: Եւ իր խիստ կեցուածքին ու զգուանքին համար ոչ ոք կարող էր այսպանել ֆրանսացի նաւապետը: Պատմութեան մէջ ինչ ինչ արի ժողովուրդներ եկէր ու անցէր էին... այժմ կարգը սա անշիղ, թափթփած, օրն ի բուն իրենց բախտը անիծող հայերունն էր, ինչո՞ւ կը տնտնային եւ դեռ Ֆրանսայի ու կաթոլիկ Եւրոպայի հաշտոյն պոչ կը խաղցնէին որ:

Գեղամին եւ ընտանիքին հագուած շքուածէն դատելով, Ժան

Գլոտ Տիսիրէն, զանոնք բարձր դասու սնույի եւ ունեւորի տեղ առած էր: Մարդիկ, որոնք իրենց հագուստ կապուստը ուղղակի Փարիզէն կ'ապսպրէին: Հապա երիտասարդ զոյգին խօսած անհպելի, բիրեղ ֆրանսերէնը, կասկածի տեղ չէր թողոր անոնց ուսման մակարդակը: Փոխարէնը, նաւուն տախտակամածին վրայ, ֆրանսացի կիսագրագէտ նաւաստիները, նախամարդու իրենց ծակ-աչք նայուածքներով, կարծես պիտի յօշոտէին հինգ զաւակներու բարեկազմ ու երիտասարդ մօրը: Սակայն հայուհիին շուքին հետեւող ամէնատես կեսուրմայրը, հաւատաքննական իր խէթ նայուածքներուն նշաւակ կը դարձնէր հետաքրքիր մարդոց եւ մասնաւորապէս սիրոյ համար սոված նաւաստիներու անիրականանալի մտասեւեռումները, անոնց գառանցանքները:

Միջին տարիքի նաւավարին, Ֆրանսացի ծովայիններու մէջ ամէնէն կրթեալին, սրաւտես աչքերէն չվրիպեցաւ գեղեցկուհի հայուհիին ամուսնոյն թեւին տակէն անբաժան ջութակը: Աստուած իմ այս ինչ առեղծուած էր, մահուան իրենց երթին ընկերակցող զաւակի պէս սիրելի դասական երաժշտական սա գործիքը, անցեալի անոնց փառքին ու մակարդակին մէկ խորհրդանիշը, կարծես երիտասարդ ընտանիքին մէկ անդամը ըլլար ու մաս կազմէր անոր տուայտանքին: Մայէսդրոն, ըստ ֆրանսացի նաւավարին վկայութեան, երկուորեակներէն մէկն ու մէկը գրկած ատեն ալ չէր ձերբազատուեր հնամեայ, սիրելի իր ջութակէն: Կարծես Վիվարիյիա ըլլար: Նավավար Ռոպէր Պուրժուայ, օգնականին դառնալով.

- Քոշոն,- բացականչեց,- վստահ եմ մայէսդրոն, գիշերը ցանկաւարոյց իր կնկան հետ պառկած ատենն ալ չբաժնուիր իր ջութակէն, կարծես երաժշտական գործիքը իրեն սիրոյ, թախսմանը դարձած է:

- Թերեւս ալ այս վիսիէտ տիրիժէօրը, այս կնամուլը, իր դիցուհիին հետ չպառկած քանի մը սէրէնատ կը նուագէ զայն հմայելու համար...- պատասխանեց Ժան Գլոտ Ժամմէն, որուն համար մեծաւորին խօսքերը օրհնուած էին որպէս վերէն առաքուած իմաստութեան հրեղէն լեզու: Յետոյ պահ մը նաւուն ղեկը շրջելէ ետք, անկկա աւելցուց.- Այս խեղճերը այնպէս հագուէր շքուէր են, կարծես հինգ աստղանի պանդոկ պիտի իջեանին... չեն գիտեր կոր գլուխին գալիքը:

- Ըստ ֆրանսախօս հայ ուսուցչուհիին, որուն հետ մեր կազանովա նաւապետը փորձեր էր գիշերային նարօտ կապել,- պատասխա-

նեց Ռուսերթ Պուրծուա,- աղջիկէն իմացած է որ ջութակին սիրահարուած երիտասարդ մայէսդրոն, Ալէքսանտրէթի քաղաքապետական ֆանֆարի հիմնադիրը եղած է եւ մինչեւ վերջերս նաեւ անոր ղեկավարը հանդիսացած է եւ ատոր կողքին սեփական լուսանկարչատուն ալ կը բանեցնէ եղեր, Փարիզէն վկայուած ըլլալով: Եւ դեռ ըստ հայ ուսուցչուհիին, Ալէքսանտրէթի այլագգի բնակչութիւնը, ակնածանք ու յարգանք կը տածէ եղեր երաժշտագէտ իրենց հայրենակիցին:

- Զիս զարմացնողը,- խոստովանեցաւ Պուրծուային շատախօս օգնականը,- այդքան գործերու տակ կքած ու ֆիզիքական ծանրաբեռն վիճակին մէջ, այս վիսիտէ, ինչպէս հինգ հատ զաւակ շարեր է քով քովի, ախր ուրկէ այդքան էներկիա...

- Ուրկէ մը ըսիր... Ծօ չես գիտեր, որ հայերը եզան կորով կը ցուցաբերեն երբ հարցը սերնդագործելու կու գայ,- պատասխանեց գլխաւոր նաւավարը,- կը սերնդագործեն, կը բազմանան, որպէսզի միւս կողմէն, թուրքն ու քիւրտը, ըստ իրենց քէֆին, մագրագործեն զիրենք... իրերայաջորդ սպանդներ ու արեան ձապաղիքներ սարքեն:

Պահ մը լուռ խորհրդածեցին ֆրանսացիները, ապա Պուրծուայ շարունակեց մտորել.

- Դեռ նրբ էր, Առաջին Աշխարհամարտին, գերմանացիներու ցուցմունքով ու անոնց քաջալերութեամբ՝ Թուրքիոյ երկու միլիոնէ անելի հաշուող հայ բնակչութիւնը տարագրուեցաւ ու կոտորուեցաւ...

- Ու անիկա քիչ մը վարը կանգնող ուղեկորոյսի սարսափահար դիմագիծով գաղթականները ցոյց տալով,- այս խեղճերը վերջին մնացորդացն են Թուրքիոյ հայութեան, որոնց հաշիւը այս անգամին, քեմալականները սկսած են մաքրել, ֆրանսացիներու օգնութեամբ եւ օրհնութեամբ, ինչու չէ... Մէկ կողմէն վարպետօրէն, նաւը նաւատոյցի քարափը կը տեղաւորէր Պուրծուայ, միւս կողմէ խղճի խայթոց զգացած ըլլալով, կը շարունակէր ջութակահարին ողիսականը պատմել իր ստորադասին.

- Ըստ նաւապետ աղային դարպասած ֆրանսախօս հայ ուսուցչուհիին, քու ջութակահար բարեկամդ հօրմէն որբացած է եւ Մարաշի կաթոլիկ վանքին որբանոցը հասակ նետած, եւ ամէնէն կարետրը, 15ին ջարդերուն, Ֆրէնսիսքէն ուխտէն կրօնաւորի մը պաշտպանութեան տակ, որբանոցը երուսաղէմ տեղադրուած է եւ հոն այս մարդուկը հրեայ հանրածանօթ մայէսթրոյի մը մօտ կա-

տարելագործած է երաժշտական գիտելիքները, միեւնոյն ատեն որ-
բանոցը ֆրանսերէն լեզուի ուսուցչութեամբ զբաղելով:

- Մէ փութէն, հայ որբի մը համար այսքան ալ էլիթիզմ շատ է...-
գոռաց ստորադասը:- Բայց եւ այնպէս զայրոյթով լեցուած եմ մեր
պետական անջիղ այրերուն դէմ, որ տղամարդկութիւնը չի կրցան
ցուցաբերել ու տեղի տուին թուրքին դիմաց: Մուսթաֆա Բեմալին
սին խոստումներուն ու դիւանագիտական խաղերուն զոհը դարձան
այս խեղճերը երկրորդ ու երրորդ անգամ տարագրութեան դժողքը
ապրելով:

Մինչ նաաստիները իրարու հետ այսպէս սրտացաւ կը գրուցէին
երիտասարդ հարսին կետուրը, Սանձախէն իրենց բերած գոյքերուն
վրայ աչք կը պահէր. Ու հարսին դառնալով.

- Երանուի՜ն եալիրու, դուն ուշքդ միայն չօժուխներուն վրայ պա-
հէ, մասնատրապէս երկուորեակներուն, մենք ամուսնոյդ հետ գոյ-
քերուն փոխադրութեանը կը հսկենք.- ըսաւ ան նաւուն բեռնակիր-
ներուն հետ ֆրանսերէն խօսելով: Իսկ այս վերջինները արաբ ու
ալաւի, հագի քանի մը կցկտուր ֆրանսերէն բառերու կրցեր էին
տիրանալ: Խարիսխումէն ետք, երկար ու սրտակեղեք սուլոցով մը
բեռնատար նաւը պաշտօնապէս իր ժամանումը անտեց:

Իրար անցում մը տեղի ունեցաւ տախտակամածին լայնքին ու
երկայնքին, տոն, տեղ, աշխատանոց ու եկեղեցի՝ իրենց ետին թող-
լքած տարագիր հայերու մօտ: Երիտասարդ հարսը իր զաւակնե-
րուն հոգով խելագարուած, երկուորեակներուն ձեռքերը սեղմ
բռնած, մեռելաթաղի դանդաղութեամբ յառաջացող բեռնակիրներու
խումբին կը հետեւէր: Բեմալականները համերը իրենց ունեցուած-
քէն մերկացնելէ ետք ֆրանսացիներու մեղսակցութեամբ յաջողե-
ցան զանոնք Թարսուսի փշածածկ ու ամայի ծովափը բեռնաթա-
փել, հոն ուր ուղտեր կ'արածէին: Ու մայետդրոն զգայագիրկ, աւա-
գին վրայ փուլ եկած տեսիլքի նման իր աչքերուն պատկերուեցաւ
ամբողջ կեանքը, ամէն որբուկին բաժին ինկած դժխեմ ճակատա-
գրով լեցուն դառն իր կեանքը: Ու լերկ վրանին առջեւ կանգնած ջու-
թակահարի, գեղեցիկը երկնող երաժշտագէտի թեւերը երկինք տա-
րածելով, անիկա բարեպաշտ, ցնորուած քրիստոնէի յանդգնութե-
ամբ գոռաց... Աստուծմէ լսելի դառնալու յոյսով՝

- Հերիք չէ ինչքան արդարներդ պատմեցիր... քեզի է խօսքս, այդ
ո՞ր պահուրտեր ես... ինչո՞ւ քո ծառայութեանդ նուիրուած անիծեալ

սա ցեղը կայծակնահար չես ըներ, ինչու աշխարհին քարտեսէն չես վերացներ զայն...

Ու այս խօսքերուն վրայ, անապատային փոթորիկ մը սկսաւ հողմացրիւ ընել մարդ ու կենդանի: Կամաց կամաց մայեսդրոն անյայտացաւ մարդոց տեսողութենէն... Եւ վրանին տակը յայտնուեցաւ, ջութակը ձեռքին: Հինգ անջափահաս գաւակները, գետինը քուրջերու վրայ կիսաքուն ու կիսաքաղց, անհանդարտ կը գալարուէին: Երանուիին ու կէսուրը, աղուտ կանթեղի մը լոյսին տակ, զբաղուած էին կարգի բերելու վրանատակը, իսկ մայեսդրոն, այդ գիշեր յատկապէս, կը խօսեցնէր, աղաջանքով կը լացնէր ջութակը ու իր բողոքն ու ցասումը կը յուսար հասցնել Ամենակալին խուլ ականջներուն, դասականներու Պրահմզ ու Պէթիովէն, ջութակի քոնչերդոնները անընդհատ հնչեցնելով:

Ու գալիք տարիներուն Պէյրութի տարբեր գաղթակայաններուն մէջ արուեստագէտներու սա ընտանիքը պիտի ծաշակէր դառնութիւններու ամէնէն սոսկալին:

Իսկ մայեսդրոյին ջութակի լացակումած հնչիւնները պիտի օրօրէին մատ մը հասակնէն իրենց օրրանէն արմատախիլ եղած հայր բեկորները:



Թորոս ԶԻՖԼԵԱՆ

Թորոս Զիֆլեան ծնած է Պոլիս, 1951-ին: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Գարակէօզեան ազգային որբանոցին մէջ, ուր աշակերտած է վաստակատու ուսուցիչ, բանաստեղծ Հայկազուն Գալուստեանի եւ Կարպիս Ճանձիկեանին:

1963-ին կ'ընդունուի եւ իր երկրորդական ուսումը կը շարունակէ Կիպրոս՝ Մելգոնեան վարժարանին մէջ, աշակերտելով հայ լեզուի եւ գրականութեան ուսուցիչ՝ Արեգ Տիրազանին, որուն միջոցաւ իրազեկ կը դառնայ Պոլսահայ գրականութեան եւ մտաւորական դէմքերուն:

1965-ին տնտեսական պատճառներով կը հարկադրուի Մելգոնեանի դասընթացքները կիսատ ձգել եւ ուսումը ծննդավայրին մէջ շարունակել: Տարի մը Ֆերիգիդի «Մերամեթեան» վարժարանը յաճախելէ եւ արձակագիր Վարդան Կոպիկեանին աշակերտելէ ետք, 1966-ին կ'արձանագրուի Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարան՝ աշակերտելով պատմագէտ Գեղամ Բերովբեանին (Իշքուլ) եւ Հրանդ Տէր Անդրէասեանին, որ այն օրերուն Կեդրոնականի տնօրէնն էր: 1968-ին երկրորդականի վկայականը կ'ստանայ եւ 15 տարեկանին Աւստրալիա կը գաղթէ:

Զիֆլեանին ստեղծագործական նախափորձերը կ'սկսին նախակրթարանի եւ միջնակարգի աշակերտական գորգուրոտ սեղաններուն վրայ,

պատմուածքներով եւ արձակ գրութիւններով: Անկասկած, իր նկարագրին կերտման եւ ստեղծելու առաքելութեան մէջ միջավայրին ներշնչած ազգային ոգին եւ իր ուսուցիչներուն հանդէպ ունեցած ակնածանքը մեծ դեր խաղացած են:

Ծննդավայրէն հեռանալէն ետք, ան մօտ քսանութ տարի լուռ կը մնայ, ապափնելով իր ներաշխարհին: 1990-1994 թուականներուն կը պատահին դէպքեր, որոնք Զիֆլեանին կեանքէն ներս հոգեկան մղումներ կը յառաջացնեն: Այդ դէպքերէն մին՝ 1994-ին տեղի կ'ունենայ, երբ կը ծանօթանայ արդի հայ գրականութեան ինքնատիպ դէմքերէն՝ Վահէ Օշականին, որ այն օրերուն Սիտնի հաստատուած էր:

Թորոս Զիֆլեանին գրական ստեղծագործութիւնները 1994-ին կը վերսկսին: 1998-ին ան կը հրատարակէ իր գրական առաջին հատորը, «Անգէն Հերոսներ» խորագրին տակ:

Բարոյական եւ նիւթական զօրակցութեան ակնկալութեամբ, 1999-ին ան իր առիջնէկ հատորը՝ Աւստրալիոյ Պետական Արուեստի եւ Գրականութեան Հաստատութեան (Australia Council for the Arts / Literature Board) կը ներկայացնէ: «Անգէն Հերոսներ»ը Աւստրալիոյ Գրական Հաստատութեան ատենի գրագէտներուն գնահատանքին կ'արժանանայ:

Զիֆլեանին երկրորդ գրական հատորը՝ «Վերապրողներու Պարահանդէս»ը Ապրիլ 24, 2000-ին կը հրատարակուի: Իսկ ուրը նորավէպերէ բաղկացած իր երրորդ՝ «Խօսքկապ» հատորը, Օգոստոս 2004-ին լոյս կը տեսնէ:

Թորոս Զիֆլեանին չորրորդ հատորը *Seeds of Glory* (անգլերէնով գրուած) հայկական ծագում ունեցող համալսարաններու դասախօս, գիտնական, միջազգային չափանիշով տաղանդաւոր արուեստագէտ եւ երաժիշտներու կենսագրութիւնները կը ներկայացնէ: Ծնորհիւ իրենց ընտանեկան եւ ազգային դաստիարակութեան, իւրաքանչիւրը բազմատեսակ դժուարութիւններ յաղթահարած, իր ասպարէզին մէջ գազաթնակէտին հասած է: Անոնք ոչ միայն հայութեան, այլ նաեւ Աւստրալիոյ ուսումնական, բժշկական, գիտնական, արուեստագիտական եւ մշակութային հաստատութիւններուն բարձր գնահատանքին արժանացած մտաւորականներ են: Ցեղասպանութեան արհաւիրքը բոլորին կենսագրութեան մէջ տեղ կը գտնէ: Տեղ կը գտնէ նաեւ Պատմական եւ ներկայ Հայաստանը իր զանազան վայրերով: Այս հատորը 2009-ին հրատարակուած է:

1994-2004 տասնամեակին, Զիֆլեանին գործերը հրատարակուած են Լիբանանի «Բագին», Հայաստանի «Նորք» եւ Գանատայի «Հորիզոն Գրական Յանելուած» գրական հանդէսներուն մէջ:

- Չըփ, չըփ, չըփ, չըփ, չըփ...
- Չըփ, չըփ, չըփ, չըփ... Սանասար:
- Չըփ, չըփ, չըփ, չըփ... Խնչ կայ Դերենիկ...
- Սանասար գիտե՞ս, ա՛լ ձանձրացայ այս կեանքե՛ն...

-

- Սանասար, մինչեւ երբ այսպէս սողալով պիտի ապրինք...
- Չըփ, չըփ, չըփ, չըփ... Դերենիկ, կարծեմ փորոջ կշտացաւ, նորէն երազելու սկսար:

Գարուն էր:

Սանասարն ու Դերենիկը՝ երկու շերամներ, թթենիի մը վրայ հանգչած տներէ կ'ուտէին: Եւ նման խօսակցութիւն մը երկու ընկերներու միջեւ առաջին անգամը չէր, որ տեղի կ'ունենար:

- Չըփ, չըփ, չըփ, չըփ... Սանասար:
- Չըփ, չըփ, չըփ... Խնչ կ'ամա՛այ... Դերենիկ:
- Քեզի բան մը կ'ուզեմ խոստովանիլ:

Սանասարը ելաւ վեց ոտքերուն վրայ ու խանդաղատանքով մը սկսաւ ընկերոջը դիտել:

-Նորէն սկսար առտու կանուխ գլուխ ցաւցնել: Նորէն ամբողջ օրը լեզուդ պիտի մտիկ ընեմ: Ըսէ՛ նայիմ Խնչ է խոստովանանքդ, Խնչ է ուզածդ, ըսէ՛, պատմէ՛, բայց շո՛տ ըրէ՛, շատ ժամանակ չունիմ, փորս տակաւին անօթի է:

Դերենիկը լռջացաւ:

- Սանասար, բան մը պիտի ըսեմ բայց վրաս պիտի չխնդաս: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ, ինչպէ՞ս, կամ ուրկէ՞ է այս հակումը, սակայն տարօրինակ զգացում մը կայ մէջս Սանասար: Ինչպէ՞ս բացատրեմ... այդպիսի ապրում մը, այնպիսի թափ մըն է սա, որմէ՛ ձերբազատուիլը անկարելի կը թուի: Այնպէս կը զգամ Սանասար, որ կարծես եթէ ուզեմ, եթէ փափաքիմ, եթէ մտադրեմ... կրնամ թիթեռնիկ դառնալ: Կարծես, եթէ ուզեմ... փոխանակ գետիկները սողալու, այսուիտես կրնամ թռչիլ ու

- Դո՛ւ ուո՛ւ՛... թիթեռնիկ դառնաս, հա՛, հա՛, հա՛,- սկսաւ ծիծաղիլ Սանասարը հեգնանքով,- Ժ՛օ, ուրտեղէն կը գտնես, ինչպէ՛ս կը հա-

մարծակիս ևոյնիսկ ևման բաներ երագել: Մէյ մը վրադ ևայէ, թի-
թռնիկի ձեւ ունիս: Թիթռնիկը ու՛ր, դուն ուր,- շարունակեց ան
արհամարհական շեշտով,- ելի՛ր, ելի՛ր վեց ոտքերուդ վրայ ու մէյ
մը շուրջդ դիտէ,- մատնանշեց Սանասարը հոն, ուր հարիւրաւոր
շերամներ թթենիի ծառին վրայ բազմած լոռ ու մունջ կը ծաշա-
կէին,- դիտէ՛ իրենց, տես, դուն ալ շերամ մըն ես իրենց ևման: Ինչ
տարբերութիւն կայ քու եւ իրենց միջեւ: Դուն ինչ ունիս աւելորդ,
որ թելեր առնելու կ'ելլես: Մտիկ ըրէ: Մենք շերամ ենք եւ մեր
պարտականութիւնը մետաքս պատրաստել ու գետիկները սողալ
է: Տես, տասնեակէ մը աւելի ոտքեր ունիք: Ուրեմն: Սա կը նշա-
նակէ, որ մենք սողալով ապրելու համար ստեղծուած ենք: Սա մեր
ծակատագիրն է:

- Սա իմ ծակատագիրը չէ,- պատասխանեց Դերենիկը մեղմ ու
կտրուկ շեշտով,- այո, հիմա ես շերամ մըն եմ միայն, սակայն գի-
տակցութիւն մը, ներքին ոյժ մը գիս կը մղէ, կը պարտադրէ, որ
փորձեմ ձերբազատուիլ գետիկները քսուրռտելէ:

- Բայց ինչու տարբերիլ կ'ուզես մեր բոլորէն:

- Հարցը Սանասար, տարբեր ըլլալու հարց չէ, այլ իմ ներքին
արժէքներուս գոհացում տալ:

- Սա «ներքին» արժէքներդ,- շարունակեց Սանասար ծաղրա-
խառն հետաքրքրութեամբ,- երբւնէ՛ ի վեր սկսած են մտազբա-
ղեցնել քեզ...

- Օր մը երբ երկինքը կը դիտէի, պատահմամբ նշմարեցի թի-
թռնիկ մը, որ իր գոյնըզգոյն թելերը սփռած մեր վրայէն կը թռ-
չէր: Չէի կրնար ակնարկս իրմէ հեռացնել: Հաւատա՛մ, այնքան հա-
ծելի էր դիտել իր թռիչքը, այնքան վարակիչ էին իր ոստումները,
որ պահ մը մտածեցի, թէ արդեօք կրնամ ես ալ ևման թռիչքի տէր
դառնալ: Այն օրէն ի վեր այս իդձը սկսաւ արծագանգել ու զար-
գանալ մտքիս մէջ: Եւ այսօր վստահ եմ, որ ունիմ թաքուն ուժ մը
սրտիս մէջ, որ պէտք է զարգանցեմ ու մշակեմ:

Սանասարը պահ մը զննելէ ետք, մտերմօրէն իր ընկերոջ մօ-
տեցաւ:

- Դերենիկ, տես, ինծի այդպէս կը թուի, թէ ըրածդ կատակ մըն
է միայն, եթէ ոչ, խաղ մը: Եւ պէտք է խոստովանիմ, որ սա բաւա-

կան զուարճացուցիչ եւ հաճելի խաղ մըն է: Բայց զիս մտիկ ըրէ: Ես, իբրեւ քու տարիներու ընկերդ, կը թելադրեմ, որ այս ներքին ձգտումներուդ եւ զգացումներուդ մասին ուրիշներուն չարտայայտուիս: Ես գիտեմ, որ դուն երեւակայութեան տէր, եւ քիչ մըն ալ խենդ... երազող... շերամ մըն ես: Բայց ուրիշներ կրնան այս բոլոր ըսածներդ տարբեր մեկնաբանել եւ յետոյ վստահ եղիր, այս աշխարհը քեզ պզտիկ կուգայ:

- Բայց ինչու,- հարցուց Դերենիկը միամըտօրէն,- ներքին ձգտումներու եւ արժէքներու ինքնաձանաչումը եւ անոնց գոհացում տալու հիմնական տենչը, ինչպէս կրնայ ուրիշներուն վնասել:

Խոր լռութիւն մը պատեց Սանասարին: Ինքն ալ կարծես շփոթութեան մատնուած էր:

- Բոլորը վրադ պիտի խնդան: Դերենիկը խենդացած է պիտի ըսեն...

- Բայց ինչո՞ւ...

- Որովհետեւ դու՛րունեն,- պոռթկաց Սանասարը անհամբեր ջղայնութեամբ,- դուն շերամ մըն ես, եւ շերամ ալ պիտի մնաս: Չես կրնար թիթեռնիկ դառնալ:

«Որովհետեւ դուն շերամ մըն ես... եւ շերամ ալ պիտի մնաս»:

Այս սրտակէզ բառերը մութի հարուածի նման սկսան արձագանգել Դերենիկին ուղեղին մէջ: Հոգեկան այս հարուածը շատ ահազոյ եւ քայքայիչ էր, նա մանաւանդ երբ այդ, մօտիկ ընկերոջ մը կողմէ կու գար:

Իրիկնամուտին, շերամապահները ծառերուն վրայէն շերամները հաւաքելով չոր ու մութ սենեակի մը մէջ տեղաւորեցին: Դերենիկը մութին մէջ մէկ կողմ քաշուած, սկսաւ ինքն իրեն առնել տալ: Սուր կասկած մը սկսած էր կրծել-յափշտակել իր խորքը:

«Արդեօք,- կը մտածէր ան,- արդեօք իսկապէս ինքնախաբօրեան մը ընթացքին մէջ եմ: Արդեօք իսկապէս զուրկ եմ թիթեռնիկ մը դառնալու ներքին արժէքներէն»:

Ու ինքզինքը համոզելու համար չորս ոտքերուն վրայ բարձրանալով հայեացքը բոլորեց իր շուրջը եւ պահ մը սառած մնաց տեղը: «Անկասկած,- շարունակեց մտածել ան կսկիծով,- արտաքին երեւոյթով իրենցմէ չեմ տարբերիր, սակայն... սակայն... իմ հոգիս

թոփչք ունի: Ինչպէս կրնամ անտեսել իմ ներքին մղումներս: Ինչպէս կրնամ լքել իմ արժէքներս ու երազներս»:

Մտածումներու ծանր տազնապին տակ քունի անցաւ:

Արեւածագին, Սանասարն ու Դերենիկը թթենիի տերեւի մը վրայ կրկին քով քովի տեղաւորուած էին: Սակայն կարծես մէջերնին պաղութիւն մը կը տիրէր: Իրարմէ կը խուսափէին: Չէին ուզեր իրարու երես նայիլ:

- Չըփ, չըփ, չըփ, չըփ, չըփ...

- Չըփ, չըփ չըփ, չըփ... Սանասար:

-

- Չըփ, չըփ, չըփ, չըփ... բարի լոյս Սանասար:

- Չըփ, չըփ, չըփ... ալ չեմ ուզեր հետդ խօսիլ,- պատասխանեց Սանասարը կրուազան շեշտով:

- Բայց ինչու....

- Որովհետեւ խօսքերդ սկսած են զիս անհանգստացնել:

- Կը ցաւիմ Սանասար: Վտահ եղիր, որ քեզ անհանգստացնելու համար չէր որ այդպէս կ'արտայայտուէի:

- Բեզ հետ խօսիլը ալ ժամավաճառութիւն է: Դուն սկսած ես վտանգաւոր մարդ դառնալ:

- Վտանգաւոր, բայց ինչպէս... ինչո՞ւ վտանգաւոր...

Սանասար չի պատասխանեց:

Ու ան, տարիներու խաս ընկերոջ՝ Դերենիկին հետ ալ չէր ուզեր խօսիլ: Եւ Դերենիկը սկսած էր ինքզինքը մինակ զգալ, իր նմաններուն մէջ:

Այն օրը մայրամուտին, շերամապահները ըստ սովորականին, եկած էին բոլորին հաւաքելու: Դերենիկը... չես գիտեր ինչու... առանձնանալու պահանջքը զգալով հեռացաւ ամբոխէն: Մտադրած էր այդ գիշերը, ծառին խոռոչներէն մէկուն մէջ մինակը՝ իր մտածումներովը անցնել:

Փնտռտուքի մը մէջ էր ան:

Յանկարծ, կէս գիշերուայ մօտ ամբողջ մարմինը ջերմութեան մատոնուած՝ սկսաւ սարսռալ: Մկանները կարծրացած սառած՝ մորթը սկսած էր ձաթռտիլ: Վրան շարժելու ոյժ կարողութիւն չէր մնացած:

«Չեմ կարծեր առաւօտը տեսնեմ», - տրտնջաց ան հոգեվարք տենդով մը ինքն իրեն ու անձայն ու անշարժ, գլուխը գետին հանգչեցուց եւ արտասովոր խաղաղութեամբ մը շշնջաց...

«Աստուած իմ, գէթ մէկ անգամ դիտէի աշխարհը բարձրէն»:

Ու քունի անցաւ:

Յաջորդ առաւօտ երբ արթնցաւ նախ ուզեց չորս ոտքերուն վրայ կայնիլ՝ չկրցաւ: Յետոյ փորձեց սողալ, փորձեց տապալկի վրայ իր վրայ, կարելի չէր: Պահ մը ապշած, շուրջը դիտեց: Կարծես իրանը չորցած՝ կարծես ոտքերը ծառի կապուած-կապուած էին: Ջղայնութենէն պրկուած, մտային թափ մը, ներքին ուժգին հարուած մը տուաւ յօդերուն ու մէջը բան մը սկսաւ եռալ: Եւ երբ բոլոր մկանները քայքայուելու ընթացքի մը մէջ էին... յանկարծ, հրաշալի եղելութեան մը գիտակցութիւնը սկսաւ արթննալ ու տարածուիլ մորթին վրայ:

Թեւեր առած՝ թիթեռնիկ էր դարձեր:

Հոգեկան անզսպելի խայտանքով՝ անմիջապէս դուրս նետուեցաւ խոռոչէն ու առաջին հանգրուանին թափ տալով իր գեղակազմ թերթուն սկսաւ ոլոր-մոլոր բարձրանալ դէպի երկինքը, դէպի վեներ... վեներ... աւելի վերերը... դէպի բարձունքները...

«Որքան կախարդիչ ու մաքուր կ'երեւի աշխարհը վերէն», - փսփսաց ան խայտանքով:

Եւ օդին մէջ ծփալով շարունակեց թռվոյթ, անցաւ դաշտերուն, անցաւ պարտէզներուն, անտառներուն, տանիքներուն վրայէն, յետոյ թեաւալաց մօտեցաւ այն թռեռնիին՝ որուն վրայ շերամները հանգչած էին:

Չես գիտեր ինչո՞ւ... սիրտը վիշտով լեցուեցաւ երբ տեսաւ ընկերոջը՝ Սանասարին, որ տերեւի մը վրայ բազմած, ախորժակով փորը կը լեցնէր: Չես գիտեր ինչո՞ւ... ինքզինքը յանցաւոր զգաց:

- Սանասար,- կանչեց ան մեղմօրէն օդին մէջ ձօժալով:

Սանասարը աչքերը կիսաբաց՝ երկմտութեամբ բարձրացաւ վեց ոտքերուն վրայ ու փորձեց հետեւիլ թիթեռնիկի մը թեաւալարին, որ կը տատանէր իր շուրջը:

- Չըփ, չըփ, չըփ... ղվ ես դուն: Ի՞նչ կ'ուզես ինձմէ:

- Ես եմ Սանասար, նս... Դերենիկը:

Սանասարին հայեացքը գլխուն վերեւ պարող թիթեռնիկին վրայ սառած էր:

- Դու՛նուն՛ն... Դերենիկն ես: Հա՛, իմ գիտցած Դերենիկը շերամ մըն է եւ ոտքերուն վրայ կը սողայ միայն... օդին մէջ չի...

- ՕՕՕՕՕՕՕՕ... կը յիշեմ Սանասար... կը յիշեմ երբ քեզի կ'ըսէի, թէ ներքին հաւատք մը, ոյժ մը, անսանձելի իղձ մը զիս կը մղէր թիթեռնիկ դառնալու...

Սանասարը ցնցուած, պղտոր նայուածքով կը հետեւէր ընկերոջ անկաշկանդ թեաթափերուն:

- Իմ գիտցած Դերենիկը շերամ մըն է մի-այն,- շարունակեց ան կոշտ ու ինքնահաւան շեշտով:

- Սանասար հաւատա՛ ինծի: Ես այն Դերենիկն եմ, որ երէկ շերամ մըն էի, իսկ այսօր թիթեռնիկ դարձած եմ: Տ'ես, ինչպէս կը թռչիմ, տ'ես, որքան անկաշկանդ եմ թափերս...

Սանասար անզսպելի տհաճութեամբ կը դիտէր ընկերոջ անկապտելի ցայտումները:

«Արդեօք սա իսկապէ՛ս ինքն է,- կը մտածէր ան երկմտանքի մատնուած,- սակայն բնաւ առաջուայ Դերենիկին չի նմանիր: Ինչպէ՛ս կրնամ վստահ ըլլալ, որ ինքն է»...

- Ինչպէ՛ս կրնաս զիս համոզել որ դուն Դերենիկն ես,- հարցուց շերամը յաղթական հեմքով,- դուն անոր բնա՛ւ չես նմանիր:

Թիթեռնիկը կամացուկ մը շերամին քով իջաւ:

- Նայէ՛ Սանասար,- պատասխանեց ան թախանձագին,- նայէ՛, միակ զգայարանքս, որ ձեւափոխուած չէ մարմնիս վրայ՝ աչքերս են: Դիտէ՛ իմ աչքերուս խորքը եւ հոն պիտի նշմարես, որ հոգիով ու սիրտով նոյն Դերենիկն եմ: Ինձմէ՛ վախճալու պէտք չ'ունիս:

Սանասարը կեղդոնացուց իր հայեացքը թիթեռնիկին աչքերուն մէջ եւ հոն գտաւ իր խաս ընկերոջ՝ Դերենիկին: Անբացատրելի վախ մը սկսաւ պատել իր էութիւնը: «Իրաւ ինքն է,- մրթմրթաց ան զարմանքով,- նոյն խենդ, ըմբոստ, երազող ու միամիտ շերամը»:

- Դուն Դերենիկը չես,- պատասխանեց ան հակադրելով իր մտածումներուն,- իմ գիտցած Դերենիկը շերամ մըն է եւ շերամ ալ կը մնայ:

Երկար լռութիւն մը տիրեց երկուքին միջեւ:

- Սանասար,- վրայ տուաւ Դերենիկը ծայնին զուարթ երանգ մը տալով,- եթէ ուզես, դ՛ուս ալ կրնաս թիթեռնիկ դառնալ:

- Ինչպէ՛ս,- բացագանչեց շերամը նախանձատենչ համակրութեամբ, մոռնալով իր երկմտանքը:

- Նախ եւ առաջ ամբողջ էութեամբ պէտք է փափաքիս թիթեռնիկ դառնալ: Սա նախապայման է: Յետոյ պիտի ցանկաս ձերբազատուիլ շերամի նման գետիկները սողոսկալէ: Ապա պիտի ձգտիս երազել ու թռիչքներ ունենալ ու քիչ մըն ալ խենդ...

- Բայց ես չունիմ նման ձգտումներ,- պատասխանեց Սանասարը կմկմալով,- ես կը գիտակցիմ եւ ուրախ եմ, որ շերամ մըն եմ եւ բոլոր պարտականութիւններս կը փորձեմ լաւագոյն ձեով կատարել: Սակայն չեմ կրնար երեւակայել, չեմ կրնար նոյնիսկ պատկերացնել, որ օր մը կարենամ... թիթեռնիկ դառնալ: Մէջս չկայ այդպիսի մղում՝ չկայ նման տենչ մը: Չեմ գիտեր թէ ինչպէ՛ս...

- Պիտի ցանկան, որ թռչելու ներքին յատկութիւններդ զարգանան,- պատասխանեց Դերենիկը ժիր շեշտով,- միայն այն ատեն է, որ ներքին ապրումներուդ ուժգնութիւնը թափ պիտի տայ մարմնիդ ձեւափոխման:

«Պիտի ցանկան, որ թռչելու ներքին յատկութիւններդ զարգանան»,- կրկնեց ինքնիրեն Սանասար առանց նախադասութեան էութեանը թափանցելու:

«Բայց ինչո՞ւ: Ինչո՞ւ համար պէտք է ձգտիմ թիթեռնիկ դառնալ: Ես շերամ ծնած եմ, շերամի նման պէտք է ապրիմ: Իմ պարտականութիւններս ու կարելիութիւններս արդէն իսկ սահմանուած են ինծի համար: Եւ ես ուրախ եմ իմ վիճակէս: Ի՛նչ պէտք ունիմ անելորդ պակաս չարչարուելու: Ի՛նչ պէտք ունիմ օդին մէջ՝ երազելով ապրելու...»:

- Լաւ ուրեմն,- հարցուց Սանասարը յաւակնոտ տենդով,- ինծի կրնան բացատրել թէ թիթեռնիկ դառնալով ի՛նչ փոխուեցաւ, ի՛նչ անլցաւ կեանքդ ներս:

- ՕՕՕժժժ,- պատասխանեց Դերենիկը խանդաղատանքով,- նախ եւ առաջ առիթը կ'ունենաս ամէն ինչ բարձրէն դիտելու: Եւ երբ բարձրէն կը դիտես՝ վստահ եղիր Սանասար, այն ինչ որ չ'արժեր տեսնել՝ չես նկատեր: Իտէալներդ բարձր, տեսողութեանդ

շրջագիծը լայն, շրջահայեաց ու անկաշկանդ կ'ըլլան: Թոչեւու ազատութիւնը քեզի կուտայ հոգեկան վսեմութիւն՝ ու ձշմարտութիւնը տեսնելու շնորհ մը: Կը վայելես բնութեան այլազան գեղեցկութիւնները, բուրումնաւէտ ծաղիկներն ու կը ձաշակես անոնց արբեցուցիչ հիւթերը: Ստիպուած չեն Սանասար, կեանքիդ միևնույն վերջը միօրինակ ապրելու: Ստիպուած չեն ամէն օր թթենիի տներու ուտելու...

Հոգեկան անշարժութիւն մը սկսած էր տիրել Սանասարին պրկուած մարմնին վրայ: Անբացատրելի վախ մը, նախանձ մը սկսած էր հիծել իր էութիւնը:

- Կորսուիր ու հեռացիր հոստեղէն,- բացագանչեց ան արգահատական նայուածքով,- դուն Դերենիկը չես: Դուն օտար մըն ես՝ եկեր ու քանդել կ'ուզես մեր շերամնոցը: Կորսուիր... հեռացիր...

Տխուր էր Դերենիկը: Սանասարին քովէն հեռացաւ՝ տառապահար: Կորսնցուցած էր իր զուարթ ու եռանդուն կենսունակութիւնը: «Ինչպէս կրնամ համոզել,- կը մտաւոր ան տակաւին,- ինչպէս կրնամ համոզել, որ նպատակս գիտակցութիւն մը արթնցնել է միայն»:

Գարնանային արեւոտ ու տաքուկ օր մըն էր: Ըստ սովորականին, Դերենիկը թռիչքի էր ելած երբ Յանկարծ վարը՝ գաճաճ թթենիին վրայ արտասովոր եռուզեռ մը նկատեց ու ներսը բան մը շարժեցաւ: «Աստուած իմ,- գոչեց սարսափահար,- Աստուած իմ, պէտք է արգելք դառնամ, պէտք է ձեւ մը գտնեմ եւ ազատեմ բոլորին...»:

Ու թեւերը ծալած սկսաւ սուրալ՝ դէպի վար:

Վարը, թթենիի վրայ հարիւրաւոր շերամներ ամէն մէկը իրեն անկիւնը քաշուած, սկսած էին խոզակ հիւսել:

- Չըլլայ որ խոզակներուն մէջ մտնէք: Չըլլայ որ դուք ձեզ բանտարկէք անոնց մէջ,- կը ձջար ան տենդագին,- խնդրեմ, մտիկ ըրէք ինծի... գոնէ այս անգամ մտիկ ըրէք: Խօսքերս ձեր բոլորին համար է...

Բոլորը պահ մը զարմանքով դիտեցին այս... ուշաթափ թիթեռնիկին, որ իրենց գլխուն վրայ պարելու ելած էր: Ու առանց պատասխանելու շարունակեցին իրենց հիւսքը:

«Պէտք է երթամ ու Սանասարին զգուշացնեմ,- մրթմրթաց ան հապճեպով,- թերեւս այս անգամ մտիկ ընէ զիս... թերեւս այս անգամ յաջողիմ համոզել ու ազատել զինքը»:

Ու երկմտանքով ընկերոջը՝ Սանասարին մօտեցաւ:

- Սանասար,- կանչեց ան երկիւղածութեամբ,- մտիկ ըրէ, քեզի շատ կենսական բան մը ունիմ ըսելիք...

- Չըփ, չըփ, չըփ, չըփ, չըփ, չըփ, չըփ...

- Սանասար, խնդրեմ լսէ զիս...

- Չըփ, չըփ, չըփ, չըփ, չըփ, չըփ, չըփ, չըփ...

Եւ ան յուսալքուած ու սրտաբեկ հեռացաւ ընկերոջ քովէն ու թափ տալով իր գեղակազմ թւերուն սկսաւ ոլոր մոլոր բարձրանալ դէպի երկինքը, դէպի վեներ... վեներ... ամէլի վերերը... դէպի բարձունքները...

Սանասարը հիւսեց ու մտաւ իր խոգակին մէջ: «Օ՛օճի... որքան ապահով ու հանգիստ կը զգամ հոս,- վրայ տուաւ ան ինքն իրեն,- ոչ անձրեւը, ոչ ձիւն ձմեռ, ոչ պաղն ու տաքը, ոչ փոթորիկը, ոչինչ կրնայ խանգարել զիս: Ի՛նչ պէտքը կայ ամէլորդ պակաս չարչարուելու... Խնչ պէտքը կայ օդին մէջ՝ երազելով ապրելու...»

Եւ երբ հասաւ ժամանակը խոգակներուն վրայի մետաքսները քաղելու, կոշտ ու նօսրացած ափեր եկան՝ բոլորին հաւաքեցին ու եռացող կաթսաներուն մէջ թափեցին:

Դերենիկը եղելութեան ականատես, խելագարի նման կը թռվոյ՝ նար կաթսաներու վրայէն...

- Վաճաճաճաճաճաճաճա... բացագանչեց ան խոնաւ ու վշտոտ ձայնով,- ափս՛ոս... ափս՛ոս, որ ինծի մտիկ չըրիք: Հիմա... առիթը պիտի երբեք չունենաք...



Պետրոս ԸՆԾԵԱՆ

Ծնած եմ Ճարապուս (Սուրիա), 1933-ին: Տեղւոյն Մեսրոպեան նախակրթարանը աւարտելէ ետք, ինքնաշխատութեամբ դիմեցի արաբական պրետէի եւ պաքալորէայի քննութեանց: 1954-ին նուիրուեցայ ուսուցչութեան: Պաշտօնավարած եմ Տէր Զօրի Ազգ. վարժարանի, Հալէպի Զաւարեան. Մխիթարեան, Հայկազեան վարժարաններուն եւ Բարէն Եփփէ Ճեմարանին մէջ. ըլլալով այս վերջնոյս տնօրէնը (1968-1970): 1970-ին Արժանթին հրաւիրուելով վարած եմ Պուէնոս Այրէսի Ս.Գրիգոր Լուսատորիչ Կրթ. Հաստատութեան (նախակրթարան, երկրորդական) տնօրէնութիւնը:

Ուսուցչական ասպարէզի կողքին ունեցած եմ հանրային, գրական-հրապարակագրական գործունէութիւն: Եղած եմ Հալէպի «Արեւելք» օրաթերթի փոխ խմբագիր եւ Պ. Այրէսի «Արմենիա» օրաթերթի խմբագիր շուրջ 16 տարի: Աշխատակցած եմ «Յառաջ», «Նոր Կեանք», «Արարատ». «Զարթօնք». «Գանձասար» թերթերուն, «Բագին» եւ «Առազաստ» գրական ամսաթերթերուն: Այժմ մնայուն աշխատակիցն եմ «Մարմարա» եւ «Նոր Յառաջ» թերթերուն:

Ունիմ հետեւեալ գործերը.-

«Կարկեմիշ» (վէպ), «Հրամմեցէք Պարոններ» (պատմուածքներ, թարգ. սպաներէնի), «Կար ու Չկար» (պատմուածքներ):

«100 Տարի 100 Պատմութիւն» (պատմական, թարգմանուած սպաներէնի եւ անգլերէնի):

«Պարզ Զերականութիւն» (3 հատոր) եւ «Սոնիա, Հայերէն գիտն» (6 հատոր) դասագրքերը:

Սպաներէնով՝ *La Palabra Silenciada* (Հայ մշակոյթի եւ եկեղեցւոյ կորուստները 1915-ին), *Grandes Figuras de la Cultura Armenia* (Հայ մշակոյթի դէմքեր Ոսկեդարէն մինչեւ Միջնադար) (2 հատոր):

2011 մայիսին լշուեցաւ գրական-կրթական գործունէութեանս 60-ամեայ յորելեանը, Ամենայն Հայոց Գարեգին Բ.ի ներկայութեամբ:

Արժանացած եմ Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ (Վազգէն Ա.), Մովսէս Խորենացի (Հայաստանի պետութիւն) եւ Ս. Ներսէս Շնորհալի (Գարեգին Բ.) շքանշաններուն:

Ունիմ շարք մը անտիպ գործեր:

ՀԱՏՈՒԱԾ «ՎԵՐԻ ԹԱՂԻ ԴՐԱՑԻՆԵՐԸ» ՀԱՏՈՐԷՆ

Գրական Սիվուռք

Վերի թաղի ծամբուն վրայ, աղբիւրին անմիջապէս քովիկը, տանտիրոջ մը բաւարարութեամբ բազմած է Կարկեմիշի միակ մզկիթը՝ մէջքին շալկած թգուկ միւնարէթ մը, լայն ու կանաչ դուռով, որուն փայտեայ երկու փեղկերը այնպէս կը բանին, որ կարծես բուրդ հիւսող կնոջ մը ձեռքերն են, յարատեւօրէն աշխատունակ ու շարժուն:

Միւնարէթը, աղբիւրը եւ կանաչ դուռը միասնաբար. Աստուծոյ իրաքանչիւր օրը եւ օրը հինգ անգամ, առանց տնտնալու կը կազմակերպեն կեանքի խաղաղ ծիսակատարութիւն մը, անխախտ եւ անփոփոխելի հերթով.- Օրուան մէջ հինգ անգամ. Հաճի Ապտըլ-րահման կը բարձրանայ միւնարէթին գագաթը եւ բոլորակի դառնալով անոր նեղլիկ պատշգամբին մէջ, պաշտամունքի կը հրաւիրէ արաբ հաւատացեալները, այնպիսի քաղցր ու հնչեղ ձայնով. փոխանցիկ աղապատանքով, որ ոչ-մահմետականներն իսկ կը համակուին երկիւղածութեամբ:

Ալլահին ! աքպար, Ալլահին ! աքպար,

Լէ՛ իլէհէ իլլ'Ալլահ,

Մոռամմատէ՛ ռասուլ Ալլահ...

Յետոյ արաբ մարդիկը կ'իջնեն աղբիւրի եօթ աստիճաններէն, կը լուսն իրենց հինգ զգայարանքները եւ ներս կը մտնեն մզկիթի կանաչ դուռէն, խոնարհամած աղօթելու համար Աստուծոյ եւ անոր մարգարէին:

Մզկիթը կը ձեւաւորէ այս բոլորին աղօթասացութիւնը: Այսինքն՝ հում բուրդը կը վերածէ կեանքի օգտագործելի դերձանի:

Եթէ արեւամուտ չէ, դուն կրնաս հանդարտօրէն անցնիլ մզկիթին առջեւէն, եւ երբ հասնիս Պարսամեան եղբայրներու ծիրանիներուն. ծիշդ դիմացը սպիտակ ներկուած տուն մը կայ, բարձր դիրքով, փոքր, շատ փոքր ու փակ պատուհաններով: Սա ուր է, ձերմակ սաւաններու մէջ փաթթուած հիւանդներ կ'ըլլան, ծիշդ այդպէս, սպիտակ այդ տունը կը հանգչի կարծես, մոայլ ու լքեալ:

Քանի ամառ չէ, ո՛չ ձայն կայ հոն, եւ ոչ ալ՝ շարժում:

Ձայնը միայն աղբիւրի չորս ակերէն բխող պաղորակ ջուրին

խշշոցն է, որ միօրինակ բայց մտերմիկ կը հնչէ գիշեր-ցերեկ, եւ մզկիթ մտնող-ելլող հաւատացեալներու հռնդիւնը, եթէ յանկարծ, տեղատարափ կարկուտի պէս միջոցը չխանգարեն Պարսամեան եղբայրներու եւ իրենց քրոջ՝ Իսկուիի պողոտութներն ու զգուր-տութները, հայիոյանքները:

- Աս աշխարքը սուտ է, կնիկ, սուտ...

Սպիտակ տունը Եւմուրթաճեան ընտանիքին է:

Տուն ըսելը թերեւս չափազանցութիւն է այդ շինութեան, որով-հետեւ Եւմուրթաճեան ընտանիքը չի բնակիր հոն: Տարուան մէջ միայն մէկ ամիս Բերիայէն կու գայ Սոֆիա՝ անըմը, շրջապատուած քանի մը սպասուիկներով, եւ ավի մը ճռուողուն երախաներով, կը հաստատուի այդ ամրոցին մէջ եւ կը ղեկավարէ ձմեռնային պաշարի հեքոտ արշաւանքը՝ կարմիր պղպեղի եւ լոլիկի պէքմէզ, միջուկը փորուած եւ չորցուած սմբուկ, կարասներու մէջ կոխուած ձերմակ պանիր, լաթէ տոպրակիկներու մէջ փաթթուած ապուխտի եւ երշիկի շերտեր, տանիքը արեւի տակ չորցուած կտատուկ, անուշահոտ անանուխ եւ կանաչ լուբիա, եւայլն, եւայլն: Սոֆիա խանըմը չի մոռնար անշուշտ ձաւարի տեսակները, հերիսայի յատուկ ծեծածը, ոսպն ու սիսեռը եւ ձմեռնային քաղցրաւենիները՝ պաստեղ, թուզ ու չամիչ, խաղողի հիթով եւ ընկոյզով լսմորուած անուշեղէններ, Եփրատի աւազներուն վրայ աճող հոտաւէտ սեխ, որ լաթի մէջ փաթթելով կը կախեն զովասուն մարանի առաստաղէն, տակաւին հազար տեսակ ուրիշ համեմունքներ, այդ մարդոց քիմքին եւ օղիին ախորժելի հրաշալիքներ, որոնց գաղտնիքը խանըմը գիտէ միայն:

Եւմուրթաճեան ընտանիքէն՝ եւ կ'ուզէի պատմել Տիգրան Եւմուրթաճեանի մասին՝ սեւ ձիթապտուղի պէս պճլտուն աչքերով, բարակ պէխով ու դալկահար դէմքով տղայ մը, որ բեռնակառքի շարժավար է, անելի ճիշդ շարժավարի օգնական, շատախօս ու պողոտուն: Ան օր ընդ մէջ, Բերիայէն Կարկեմիշ կը բերէ մեծ քաղաքներու հմայիչ հէքեաթները ու կը թխմէ մեր ալեկոծ սիրտերուն մէջ: Բայց ատիկա չէ Տիգրան Եւմուրթաճեանի բուն առաքելութիւնը: Ան մեր ֆութպոլի խումբին բերդապահն է, անոր՝ միաժամանակ, ուսումի եւ անկումի կերտիչը, այսինքն այն շարքայինը, որ մրցումներու մէջ յաղթանակի կամ պարտութեան առաջին հերոսն է կամ վերջին նահատակը:

Այսօր, Պուլնոս Այրէսի մէջ, ես գրեթէ ամէն օր առիթ կ'ունենամ յուզումով երբեմն նաեւ ամիսասանքով վերյիշելու զինքը՝ Կարկեմիշի ֆուքպոլի խումբին մեր բերդապահը, եւ ասիկա ո՛չ թէ անպայման այս քաղաքը ալեկոծող ոտնագնդակի քմահաճութիւններուն առիթով:

Բայց այժմ ես կ'աճապարեմ հասնելու համար կառապան Սեդոյի ամենօրեայ կերութումին, որ գիշեր մը վերածուեցաւ արիւնալի առեղծուածի:

Եթէ մէկը կ'ուզէ ծանօթանալ կառապան Սեդոյին, ինծի պէս կրնայ բռնել վերի թաղի ծամբան, անցնելով Պարսամեան եղբայրներու ծիրանիներուն եւ Եումուրթաձաններու տունին արանքէն:

Այդտեղէն քիչ մը առաջանալով, զառիվերի մը ձախին, անկիւնը, կռնակին վրայ բաց դուռ մը կայ, որ կարծես ծամբորդի մը սպասող հիւրընկալ մըն է՝ թեները բաց եւ ժպտուն:

Կառապան Սեդոյի տունն է:

Ենթադրենք, որ պահը ամառնային զով գիշեր է, աստղազարդ երկինքէն՝ երդիքներու վրայ կը թափօփին լուսնի անշոշափելի ու դեղին վարսերը, եւ զեփիւռը կ'ընկերանայ Կարկեմիշի պարտէզներուն մէջ համերգի սկսած ձայուններուն: Աշխարհ երբեք այդքան գեղեցիկ չէ եւ հաճոյակատար՝ որքան այդ պահուն, երբ կառապան Սեդօ նստած է իր միայնակ կերութումին, բակին մէջ, գետինը փռուած սփռոցին առջեւ, օդիի գաւաթը ձեռքին:

Կարելի է առանց արգելքի մտնել ներս ու բարեւել Սեդոյին:

Տիկին Զարուհին, որ հեղինակն է սեղանային այս ստեղծագործութեան, ներսի կողմէն յարգալիր եւ սպասողական՝ նստած է պատուհանին առջեւ եւ ուշադիր ու մուռն կը հետեւի բակի գործողութեան, բեմադրիչի մը գոհումակութեամբ:

-Հրամմէ, հրամմէ, բարեկամ, պիտի բացականչէ կառապան Սեդօ, տեսնելով քեզ:

Եւ յետոյ անմիջապէս պիտի շարունակէ.

-Աս աշխարհը սուտ է, սո՛ւտ, բարեկամ... նստէ նայինք, գաւաթ մը նետէ, աղուորս...

Կառապան Սեդոն է, եւ դուն գիտնաս թէ չգիտնաս աշխարհին սուտ ըլլալը, ան պիտի շարունակէ համոզել քեզ.

-Դեռ այսօր խօսեցայ Զէքի պէյին հետ, վաղը միւս օրը մէպուս

պիտի ըլլայ, գիտնա մը, բայց ինչ ընենք, մենք չպըտի փոխենք աս աշխարքը, բարեկամ...

Ճոխ է կառապան Սեդոյի սեղանը: Օղիի գաւաթին շուրջ ինչ որ ուզես կրնաս գտնել.- Զամուած մածուն՝ վրան ձէթ եւ անանուխ, Կեսարիոյ ապուխտ, այծի կաթով շինուած պանիր, խաշած հաւ-կիթ, արդար իսկի մէջ տապկուած երշիկ, կանաչ սոխ, լիմոնով եւ կարմիր պղպեղով համեմուած բոդկ, ագատքեղ, լոլիկ եւ ուրիշ ախորժահամ ուտեստեղէններ, որոնք ծնունդ կ'առնեն կառապան Սեդոյի կնոջ՝ տիկին Զարուհիի խոհանոցէն: Վրան ալ՝ կառապան Սեդոյի ինքնամոռացութեան, աշխարուրացութեան հիանալի գրոյցները...

- Է, եկուր գաւաթ մը նետէ, աս աշխարքը սուտ է, բարեկա՛մ մ. սո՛ւտ ...գիտնա կոր...

- Ինչ կայ-չկայ, Սեդօ, կը հետաքրքրուիս դուն:

- Վաղը Հալապ կ'երթամ կոր, գիտցած ըլլաս...

- Ինչո՞ւ, ինչ կայ Հալապ, Սեդօ, կարետր գործ ունիս, կրնաս ենթադրել դուն:

- Ի՛նչ պիտի ըլլայ, բարեկամ, այդտեղի շէնքերս վարձու տուած եմ, երեքն ալ ծախեմ պիտի, ալ ձանձրացած եմ տանտէր-քիրաճի խաղալէն ... կը հասկնամ կոր...է, ինչ ընես, աշխարքը մենք պիտի չփոխենք... հասկցա՛ր մը...

Ըսուածին հաւանօրէն չես հաւատար դուն, զարմացածի արտայայտութիւն կու տաս դէմքիդ, իսկ ինք կը շարունակէ նոյն բնականութեամբ.

-Մոռաճըզին ալ պիտի հանդիպիմ, ըսելիք ունիմ իրեն, մինչեւ երբ պիտի սպասեմ որ յարգէ խոստումը...

- Ի՛նչ խոստում, Սեդօ:

- Եղբա՛յր, տարիներ առաջ խոստացաւ քարոզա շինել Հալապէն մինչեւ Կարկեմիշ, բայց դեռ բան չէ շինած, ինչ կը կարծես կոր, մինչեւ երբ լռեմ պըտի...

-Հա՛, հա՛, քեզի տեսնեմ, Սեդօ, իշալլա կը համոզես մոռաճըզը...:

Դուն գիտես, որ Կարկեմիշը Բերիայի կապող ճանապարհը, որուն վրայ բանող բեռնակառք մը ունի կառապան Սեդօ, քարքարոտ է, ցեխոտ, անհամար փոսիկներով լեցուն, ուր իրենց բեռնակառքով կ'աշխատին իր երկու զաւակները, բայց նաեւ գիտցած ըլլաս, որ փչոց է շէնքեր վարձու տուած ըլլալու, Նահանգապետին

հետ տեսակցութիւն ունենալու առասպելները:

Միայն դուն չէ, Կարկեմիշի բոլոր բնակիչները յաճախ լսած են կառապան Սեդոյի այդ փառաւոր սուտերն ու մեծխօսիկութիւնները եւ ամէն մարդ կը ծիծաղի՝ ամէն անգամ, որ Սեդօ յայտնաբերէ իր հին կամ նոր մէկ քաջագործութիւնը: Զիրիաքոսի եւ Արուշ Տայիի սրճարաններուն կամ ալ Սողոմոնի գինետան յաճախորդներուն համար, Նոյնիսկ հաճելի է լսել կառապան Սեդոյի նետած բռնած առասպելները, որոնք խառնուելով օղիով մշուշոտուած երեակայութեան՝ ուրիշ աշխարհ կը փոխադրեն մարդիկը, աղուոր, հրաշալի աշխարհ մը, ուր սրտմաշուք պատճառող հոգեր չկան. ինչպէս հոս, Կարկեմիշի մէջ՝ օրուան հացը ճարելու, պարտատէրին հանդիպելու, կաթ ու կօշիկ չունեցող զաւակներու մորմոքը, եայլն, եայլն, ալ ո՞ր մէկ ցան ու կարիքը յիշես...

Ինչ ընենք. փչոցը կառապան Սեդոյի կեանքի ոճն է կամ սևոնդը, չեմ գիտեր: Օղիի, կերութումի սեղանին շուրջ ըլլայ, թէ գինատան մշուշներուն մէջ, կառապան Սեդոն կը սիրէ իր հնարած հէքեաթներով փայլեցնել իր եւ շրջապատի առօրեաները: Եւ ինչո՞ւ սուտ խօսիւնք, շրջապատն ալ կը սիրէ օրօրուիլ կառապան Սեդոն մտիկ ընելով: Արդէն ինչի՞ կը ծառայեն հէքեաթներն ու օղին, եթէ ոչ մարդը հեռացնելու ներկայ աշխարհէն: Եւ կառապան Սեդոյին ալ յերիւրանքները օղիին հետ փոխն ի փոխ կը կատարեն Նոյն հրաշքը...:

- Ձեռքս գրպանս խոթեցի, ափ մը օսմանլը հանեցի եւ նետեցի երեսին...

Կառապան Սեդոն է, որ օղիի փոքր գաւաթը մէկ ձեռքին, միւս ձեռքը բռնեցքի վերածած՝ կը յոխորտայ Սողոմոնի գինետան մէջ...

Օսմանլը ոսկիներու խշրտութիւնը կը զարնուի սրտերուն...

Իսկ շլմորած երեսը կը պատկանի նպարավաճառ եւ վաշխառու Արտաշին՝ ծուռումուռ, փլփլող մարմնով, որ կաղն ի կաղ մօտենալով Սեդոյին՝ անգամ մը եւս կը յիշեցնէ անոր պարտքը.

-Չմոռնաս հա՛, Սեդօ՛, կ'ըսէ Արտաշ, փորձելով բարեկամական անուշ շեշտ մը խառնել իր խօսքերուն, ֆայըզը կ'աշխատի կոր, հա... գիտնա՛ մը:

Չես գիտեր ինչ օրերու մնացեր ենք, որ կառապան Սեդոյին պէս մէկը տասնըվեց օսմանլիի փոխառութեան դիմաց տունի պարսկական գորգը գրաւ դրած ըլլայ կաղիկ Արտաշին մօտ.

-Այդ խալըն ալ, Արտա՛շ, կը տանիս պապուդ գերեզմանին վրայ կը փռես, հասկցա՛ր մը...

Այսպէս.

Կամ ալ՝

Քիրիաքոսի սրճարանը հաւաքուած քանի մը արիեստատրներ՝ կօշկակար Զաքար, սափրիչ Եփրեմ, կլայագործ Պոզօ, բեռնակիր Հոպօ, հնակարկատ Մինաս, շրջապատուած են կառապան Սեդօն եւ ականջ կտրած մտիկ կ'ընեն Կարկեմիշի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ շինութեան օրերու պատմութիւնը: (Համ, չըլլայ որ մոռնասք) շինութիւնը յղացողը, դրամները հաւաքողը, քարը քարին վրայ դնող առաջին մարդը ինքն է՝ կառապան Սեդօն: Ահա, ճիշդ այդ օրերուն, Սեդօ Բերիա գնաց, ինչպէս ինք կը պատմէ, Կարկեմիշը տանջող հարցը տանելու համար Առաջնորդ Սրբազանին եւ ազգի մեծերուն:

Անշուշտ, ոեւէ հայ, որ կ'իմանայ եկեղեցիի մը շինութեան մասին, առաջին խնդիրը, որուն կը զարնուի իր մտածումը՝ հաւատքի հին կայծը չէ, կրօնական ծէսերու ծարաւն ալ չէ, ո՛ր չ ալ ազգին հոգետոր տունը վերականգնելու տագնապը: Այդ բոլորը ըսենք թէ կան Կարկեմիշի մէջ՝ հաւատքը, ծէսի կարօտը, հոգետոր տունի կարիքը: Ուրեմն ո՛րն է խնդիրը...

- Խնդիրը դրամն է, Սրբազա՛ն, կը հասկնաս կոր...կը բացականչէ կառապան Սեդօ, աջ ձեռքին բթամատն ու ցուցամատը իրարու շփելով՝ դրամ հաշուելու եղանակով եւ լուրջ ու բարկացոտ աչքերը շուրջանակի դարձնելով սափրիչ Եփրեմէն բեռնակիր Հոպոյի անկէ ալ կօշկակար Զաքարի վրայ, շեշտակի մխրձուելու համար կլայագործ Պոզոյի տուայտող աչքերուն մէջ:

-Դրամը, դրամ մը, ինծի՛ն նայիր, Սրբազա՛ն...

Դրամ՝ թղթադրամ ըլլայ թէ ոսկի, ամերիկեան տոլար թէ ֆրանսական ֆրանք, օսմանլը ըլլայ թէ սուրիական լիրա: Եկեղեցին շինելու համար, Կառապան Սեդօն ուրկէ՞ պիտի հաւաքէ դրամը, որո՞նք պիտի հոգան հարկ եղած գումարները, բեռնակիր Հոպո՞ն է թէ կլայագործ Պոզօն: Կարկեմիշի ունեւորները՝ Եահիւտի Արթիւնը, Պարուշ Կարապետը, Ղազար աղա Ղազիրեանը, ալիւրի վաճառական Լեւոն էֆէնտի Կարպոյեանը, միւս աղաները կու տան և պահանջուածը կամ եթէ տան, կու տան և իրենցմէ ակնկալուածը, յետոյ ի՛նչ կը բանի Սրբազանը, ի՛նչ կը բանին ազգին ու եկե-

ղեցիին մեծերը, գիտե՞ն և արդեօք, որ Կարկեմիշի հայերը կ'ուզեն իրենց պապերուն պէս Աստուածաշունչը համբուրել եկեղեցիի մէջ, սուրբ աւագանին մէջ թաթխել Լորածինները եւ քրիստոնեայի պէս թաղել իրենց մեռելները...

-Ըսէ՛ք Նայիմ, ինչպէ՛ս թաղեցինք ուրֆացի Հաճի Կարապետը, հը, կը փոփրի կառապան Սեդո... ուրիշ ձար չկար, գիտե՛ք կոր, շունչս Հալապ առի բերնիս եկածը ըսելու Սրբագանին...

Ահա ամբողջ պատմութիւնը.

Բերիայի մէջ, խօսելիքները կարգի դնելու համար, կառապան Սեդո պահ մը Նստեցաւ այն սրճարանին մէջ, որ կը գտնուէր Ճիւտէտիա թաղամասի անկիւնը. Թիլէլ պողոտայի խաչաձեւումին վրայ, անկէ դիմելու համար Սալիպա նեղիկ փողոցի Սուրբ Քառասնից Մանկանց եկեղեցին: Սուրբ եկեղեցոյ սիւներուն դիմաց տուփի պէս քառակուսի բակ մը կայ, կը մտնես ներս, վեր կ'ելլես քարէ աստիճաններէն... հո՛ր և է Սրբագանը, փաշայի պէս Նստած՝ կը սպասէ Սեդոյին.

Բայց, մարդու խելք չի հասնիր Աստուծոյ գործերուն: Կարիք չմնաց մինչեւ եկեղեցի երթալու: Սրճարանին մէջ, ճիշդ այն միջոցին. երբ կառապան Սեդո սուրճին սկահակը տանելու վրայ էր բերնին, ապակիին ետեւէն տեսաւ Առաջնորդ Սրբագանը, որ հպարտ եւ ամուր քայլերով կ'անցնէր պողոտայէն: Դուք տեսնէիք անոր անցքը, զինուորական հրամանատար էր կարծես: Առջեւէն կը քալէր բարապանը՝ ձեռքի մականը թխկացնելով գետնին այնպիսի ակներեւ միտումով, որ փողոցի պատահական անցորդները ցուցաբերեն պէտք եղած ակնածութեան ու երկիւղածութեան վերաբերումը: Այլապէս, գիտե՛ք չէ, Սրբագանը տեղն ու տեղը կ'ապտակէ անուշադիր հաւատացեալը...

-Բայց (Սեդո հեգնական ժպիտ մը պտըտցուց զինք շրջապատող հանդիսատեսներուն վրայ), վայ-վայ-վայ, ինձի՛ Նայէ, Սրբագան և, Սեդոյին համար չեն այդ չալմները...

Հիացական, բացարձակ լռութիւն եւ սպասում՝ գինետան մէջ: Ի՛նչ պիտի պատահի հիմա, աճապարէ՛, Սեդո.

Կառապան Սեդո աշխուժացաւ, վերցուց օղիի փոքրիկ գաւաթը, ըմպելէ առաջ մէյ մը հայեացքը պտըտցուց ակնդէտ իր խօսքերուն հետեւող ունկնդիրներու վրայ եւ պոռթկաց.

- Խառուսը առջեւը ձգած կ'անցնէր կոր, սրճարանէն դուրս

ելայ, խառնասը մէկ կողմ հռեցի, Արտաւազը Սրբազան և, պոռացի, ժողովուրդը քու հլու-հպատակդ չէ, կը հասկնամ կոր ... Կարկեմիշի մէջ ալ հայեր կ'ապրին, հասկցամ, ժողովուրդին ծառայելը գիրք գրելով-քարոզ խօսելով չ'ըլլար, Սրբազան և...

Այդ պահուն դուք պէտք է ըլլայիք հոն տեսնելու համար Սրբազանին վիճակը...

Միայն Սրբազանը չէ: Կառապան Սեդո սրդողած է նաեւ ազգին մեծամեծներէն: Եւ ամէն անգամ որ խօսք բացուի Կարկեմիշի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ շինութեան մասին, Կառապան Սեդո չի մոռնար այդ մեծամեծները՝ ինչ անուն ալ կրեն անոնք՝ Անդրանիկ թէ Ռուբէն Փաշա, Աւետիս Ահարոնեան թէ Պօղոս Նուպար Փաշա...

-Պօղոս Նուպար Փաշա կը կրկնեն հա կը կրկնեն, սա փաշան գիտէ՞ ազգին վիճակը, Կարկեմիշի եկեղեցիին չորս պատերը շինեցինք, խորանը, մկրտարանը շինեցինք, գրմբէթը եւ զանգակատունը մնացին, կը տեսնէ՞ կոր...

Ահա այսպէս.

Զարմանալի, կրնամ ըսել տարաշխարհիկ մարդ մըն է Կառապան Սեդո, Աստուծմէ, աշխարհէն ու մարդոցմէ վերջնականօրէն դժգոհ մարդ մը, դժգոհ՝ բայց միշտ պարծենկոտ ու փայլուն ելք ծարող մարդ մը, մարդոց հետ յարաբերութիւններուն մէջ՝ միշտ տարուող մէկը, բայց միշտ ալ փառքով վերջացող յաղթական մը: Եթէ դուն միայն մէկ գիշեր հաճէիր երթալ Կառապան Սեդոյի տունը եւ հետեւէիր օդի ճնկելու իր եղանակին, ուրիշ լուծումի չէիր կրնար հասնիլ անպայման:

Կամ ալ դուն կրնայիր իրեն հանդիպիլ հանրային պարտէզի մերձակայքը, որուն ճիշդ դիմացը կը գտնուի Կարկեմիշի Գայմագամ՝ Միւսիի էֆէնտիին պաշտօնատունը:

-Ի՜նչ է, Սեդո, ի՜նչ կ'ընես կոր այս կողմերը, կրնայիր հարցնել իրեն:

- Գայմագամին քովէն կու գամ կոր, պիտի ըսէ ան, իբրեւ շատ սովորական-ընթացիկ պատահար մը, սուրժ մը խմեցինք...տեսնես, ինչեր ըսի իրեն.. մարդը ամօթէն չէր կրնար կոր երեսիս նայիլ...

Կամ ալ օր մը, գոց շուկայի մէջ, Կառապան Սեդոն կրնայիր տեսած ըլլալ քիթ-քիթի խօսակցութեան մէջ գիւղատէր Զէքի պէյի

հետ, սուրիական խորհրդարանի ապագայ մեպուսը, որուն հեռա-
նալէն ետք, Սեդոն կը դառնայ քեզի.

- Բեզի բան մը ըսեմ, հէլէ մէկուն չըսես. Ձեքի պէյին գիւղը կը
գնեմ կոր... (եւ ցուցամատը շրթունքին տանելով՝ հիւ՛սսսս)

- Ինչո՞ւ. ինչէ՛ն կը վախնաս կոր, Սեդօ, կրնաս հետապնդել դուն:
- Եղբա՛յր, աս աշխարքը սուտերով լեցուն է, ստախօս մարդիկ
շատ են... չէ՛. չէ՛, աշխարքը ասանկ է, բարեկամ, ասանկ...

Ճիշդ է, կառապան Սեդօ ապրեցաւ Կարկեմիշի մէջ, բայց չկը-
ցաւ տեղաւորուիլ հոն, սիրեց, բայց չկրցաւ փարիլ Կարկեմիշին,
որ, այո՛, դառն ու մելամաղձոտ շատ օրեր ունէր իր երգիքներուն
տակ, շատ տրտմութիւններ կու տար վարի եւ վերի թաղերու դրա-
ցիներուն, բայց նաեւ համբերատար էր, պարզունակ: Վճիտ՝ ինչ-
պէս աղբիւրի ջուրը, տոկուն՝ ինչպէս թենին:

- Աս աշխարքը սուտ է. կնիկ, կ'ըսէր կառապան Սեդօ, ամէն
գիշեր, որ կը նստէր մեկուսի իր կերովսումին:

Չես գիտեր ինչ բանէ դժգոհ էր կառապան Սեդօ, որ չկրցաւ
իրարմէ գանազանել աշխարհի իրան ու սուտը, չկրցաւ սրբագրել
աշխարհի, այդպէս ալ՝ հայութեան ու Կարկեմիշի սխալ-ծուր բա-
ները, աւելին, գինովցաւ սուտի գլխապտոյտ պատճառող հմայքնե-
րով, իր եւ Կարկեմիշի դրացիներուն ցաւերը դարմանելու համար
հանդիպում-բանավէժ ունեցաւ հայ մեծամեծներու հետ, ուզեց նոյ-
նիսկ, չգարմանաք, հանդիպիլ Չըրչիլի կամ Սթալինի պէս հսկայ
մարդոց հետ եւ անոնց ներկայացնել հայ ժողովուրդը տագնա-
պեցնող խնդիրները, եւ ուրիշ սխրագործութիւններ, ձեռքբերում-
ներ, որոնց մասին անշփոթ կերպով կը պատմէր վերի թաղի իր
դրացիներուն:

Այո, կարծես թէ այս աշխարհի մէջ չէր կառապան Սեդոն: Ին-
քը իր աշխարհը շինած էր երեւակայութեան մէջ եւ կ'ապրէր ու կը
մտածէր այդ աշխարհին մէջ, ուր կը գտնուէին նաեւ ազգին ու աշ-
խարհին մեծերը:

- Երուսաղէմի մէջ հանդիպեցայ Ռուբէն Փաշային, գիտէք կոր,
ըսի՝ Ռուբէն-Ռուբէն, հո՛ս նայէ եւրոս, Տարօսի լեռները չկան
այստեղ, հասկցամր մը, ինչպէ՛ս պիտի պահես այս ժողովուրդը:

Ասիկա այն տարին էր, երբ կառապան Սեդօ կնիկը շակած
Երուսաղէմ գնաց մղտեսի ըլլալու, բայց չուզեց ներկայ ըլլալ Ա.Յա-

քութիւն եկեղեցւոյ սրբազան արարողութիւններուն, լուսեղբայրներ ունենալ, եւ գնաց փնտռելու այն Փաշան, որ հայ ազգի ազատութեան համար տարիներ առաջ, զլուխը հաւաքած փունջ մը խենթ երիտասարդներ, կռուած էր Սասնոյ լեռներուն մէջ, եւ պարտուելով հիմա ապաստանած էր Ֆրանսա՞, Եգիպտո՞ս, թէ Պէյրութ, բայց կառապան Սեդօ Երուսաղէմի մէջ բռնած էր զինք ու հետը վէճ-վիճաբանութիւն ունեցած՝ վաղեմի բարեկամներու պէս:

- Պարտուիլը, յաղթելը ծակատագիր է, հաշիւի խնդիր , գիտէք, եզրակացուց կառապան Սեդօ, կարելորը կռուիլն է, բարեկամ, կարելորը ծուկի չզալն է ...

Այս խորհուրդը Ռուբէն Փաշային ալ Երուսաղէմի մէջ տուած էր կառապան Սեդոն, գիտէք:

Ամառնային գիշեր մը, ծիշոյ այն երեկոյեան պէս, երբ մենք զանիվերէն ելլելով ուղղուեցանք դէպի Վերի թաղ, անկիւնի իր տան բակին մէջ, կառապան Սեդօ փառաւորապէս նստած էր սփողոցին առջեւ, որուն վրայ շարուած էին արդէն պնակները: Սեդօն պատրաստած էր օղիի գաւաթը, սուր խմիչքը բառեխառնելով ջուրով ու սառով եւ յարդարելու վրայ էր կլկլակին ծխափողը. երբ բաց դուռէն գողունի քայլերով ներս մտաւ անծանօթ մը: Ճիշդ այդ միջոցին, տիկին Զարուիի պատուհանին առջեւ չէր նստած տակաւին, եւ լուսնի տկար լուաւորութեան մէջ՝ կառապան Սեդօ ոչ կրցաւ յստակօրէն տեսնել եկուորին դէմքը եւ ոչ ալ առիթ ունեցաւ լրացնելու իր հրաւերը.

- Հա՛, լաւ եկար, բարե...

Լա՛ւ եկաւ: Եկուորը առանց այլեւայլի յարձակեցաւ կառապան Սեդոյի վրայ եւ ձեռքի դաշոյնը խրեց անոր մարմնին մէջ, ուր որ պատահաբար հանդիպեցաւ դաշոյնը: Սեդօ ծալապատիկ նստած էր գետինը եւ մարմնեղ մարդ էր, միւնչեւ որ յաջողեցաւ դիմակալել անակնկալ յարձակումը, ոտքի ելլել եւ դիմադրել, արդէն ստացած էր դանակի քանի մը հարուածներ՝ կողերէն, երկու թեւերէն եւ վիզէն, որ ամենէն վտանգատրն էր հարուածներուն: Ան արիւնլուայ տապալեցաւ գետին հեւասպառ պոռալով.

- Զարուի՛, հասի՛ր...

Ոճրագործը անհետացած էր արդէն:

Կառապան Սեդօն Բերիա հասցուցին Այվազ Արթինի ինքնաշարժով: Իր երկու զաւակները՝ Արթինը եւ Ներսէսը, այդ օր Մում-

պուճ կը գտնուէին իրենց բեռնակառքով:

- Մահուան վտանգ չկայ, մի վախնար, տիկին Զարուհի, ըսած էր քաղաքապետական բժիշկ տոբթոր Զաքար քննելէ յետոյ իր ամուսնոյն ստացած դանակի հարուածները:

Ճիշդ այն օրերն էին, երբ գիւղաքաղաքին մէջ տեղի պիտի ունենային Քաղաքապետական խորհուրդի ընտրութիւնները:

Զէքի պէյ կը հովանաւորէր ցանկ մը ընդդէմ Եահիա Թապուրի ցանկին, եւ երկու ցանկերու բախումին մէջ խնդրոյ առարկայ էր նաեւ Կարկեմիշի հայերու ինքնասիրութիւնը: Գայմագամը երկու աթոռ տրամադրած էր գիւղաքաղաքի հայ բնակչութեան, եւ ամօթ չէ, այդ աթոռներուն տիրանալու համար ներկայացած էին չորս թեկնածուներ.- Նպարավաճառ Խաչօ-Պոյաճը Ներսէս զոյգը մէկ ձակատ, զոր կը հովանաւորէր Զէքի պէյ, եւ Ղազար աղա-Նազար էֆէնտի զոյգը հակընդէմ ձակատ, Եահիա Թապուրի պաշտպանութեան տակ:

Զէքի պէյ քանի մը գիւղերու տէր ազդեցիկ անձնաւորութիւն էր, կ'ըսէին թէ ֆրանսացիներու գործակից եղած էր ատենին, իսկ Եահիա Թապուր, որ, կը պատմէին, գողութեամբ կը զբաղէր Կարկեմիշի մէջ, յետագային եղած էր ֆրանսացիներու դէմ Կարկեմիշի ապստամբութեան պարագլուխը:

Այս երկու ձակատներու զուգահեռ, Կարկեմիշի մարդիկն ալ դասաւորուած էին, նայած ղվ ի՛նչ կապով զօդուած էր թեկնածուներէն մէկին կամ միւսին: Ուստի այդ օրերուն, Զէքի պէյի, Եահիա Թապուրի եւ անոնց հայ ցանկակիցներուն անունները բերանէ-բերան իրարու կը զարնուէին մարդոց զրոյցներուն ու վէճերուն մէջ, ինչպէս մարզիկներու հարուածներով ֆութպոլի գնդակը կը զարնուի ու կը շրջի ոտքէ-ոտք: Սրճարաններու սեղանին վրայ, տուներու դուռներուն առջեւ, եկեղեցւոյ պատարագէն ելլող ժողովուրդի մէջ, ամէնուր, որ երկու հայեր կը հանդիպէին իրարու, եւ մէկուն արտասանած մէկ ձակատին դիմաց միւսը կը ցցէր միւս ձակատին անունները: Սեղոյի գիշերային դաշունահարութիւնը եւս մեծ վիվլուկ բարձրացուց գիւղաքաղաքին մէջ, շատ ենթադրութիւններ շրջեցան զոց շուկայի թէ տուներու մէջ, կասկածանքներ, հաւանականութիւններ, փոխադարձ ամբաստանութիւններ, ենթադրեալ դրդիչներ: Քաղաքապետական ընտրութիւններու մէջ յաղթանակած էր Զէքի Պէյի հովանաւորած ցանկը, Ներգաղթի Կոմիտէի

մարդիկ անցած էին Կարկեմիշէն, սկաուտապետ Նուրիճանի մէկ արարքը եւ այս բոլորին կապուած հազարումէկ խնդիրներ, տրտուիչներ, ցաւեր, որոնցմով մարդիկ թշնամացած էին իրարու: Պատերազմական լարուած վիճակ կը տիրէր գինետուններուն, փողոցներուն մէջ, եկեղեցիին, իրարու դրկից տուններու մէջ, ամէն տեղ: Լուսնակ գիշերուան դաշունահարութիւնը ամէնուն բերնին մէջ ու ամէն տեղ կը վերագրուէր վերելի դէպքերէն որբէ մէկուն, նայած թէ ո՞վ էր խօսողը եւ ինչ էր անոր կողմնապահութիւնը: Բայց կառապան Սեդոյի գիշերային այցելուն անծանօթ մնաց մինչեւ վերջ: Մէկ բան շատ յստակ էր սակայն. ոճրագործը Սաատունը չէր՝ Կարկեմիշի չորս խենթերէն ամենէն վախազողուն, որովհետեւ ան արդէն օր ցերեկով դանակոտած էր Հաճի Ապտըլրահիմանը եւ փախուստ տուած Կարկեմիշէն:

Կառապան Սեդօ չմեռաւ դաշոյնի հարուածէն, բայց Կարկեմիշի համար մեռած եղաւ, երբ Բերիայէն վերադարձին, ընտանիքը հաւաքելով Հայաստան գնաց «Փոպետա» շոգենաւը նստելով. քանի որ մեկնումի քարթը ստանալու համար՝ իր անունը արձանագրել տուած էր Բերիայի մէջ:

Հիմա հաւատանք կամ ո՞չ, կառապան Սեդօ Հայաստան ժամանելէն անմիջապէս յետոյ տեսակցութիւն պիտի ունենար Մացակ Պապեանի հետ:

Այո՛ : Սուտ չկայ:

Դաշունահարութենէն ծիշտ չորս օր առաջ այդպէս ըսաւ Բիրիաքոսի սրճարանին մէջ: Հոն էին կառապան Մարտիրոս, սափրիչ Եփրեմ, փռապան Խեչօ, ոսկերիչ Թորոս, եւ քանի մը անգործ կարկեմիշցիներ, որոնք անհամբեր կը սպասէին Հայաստան մեկնումի իրենց քարթին: Թէեւ Հայաստան երթալու-չերթալու թնձուկին մասին բոռն վէճ կար Կարկեմիշի մէջ: Սկաուտական խմբապետ Նուրիճան, որ ծիշդ Թորոքքիի պէս մանր աչքերով, ակնոցաւոր ու նիհար տղայ մըն էր եւ ամէն բանակումէ վերջ՝ եռագոյն դրօշակով տողանցքի առջեւէն կը քալէր գոց շուկայէն դէպի ակումբ, հրաժարելով իր խումբէն, հսկայական փոթորիկ բարձրացուցած էր Կարկեմիշի մէջ: Ան իր սկաուտի գօտին, փողկապը եւ հին ու ձմրթկուած եռագոյն մը ծրարի մը մէջ նետած էր ակումբի դրան առջեւ: Նուրիճան ֆելլահներու դերձակ էր:

Նուրիճանի վարմունքը պաշտպանողներ կային, դատապար-

տողներ: Հայհոյանք, վէճ, իրարանցում: Հայաստանն ու ներգաղթը, դրոշակ եւ պատմութիւն կը բզկտուէին, կտոր-կտոր կ'ըլլային սրճարաններուն եւ տուներուն մէջ:

Կառապան Սեդօ մասնակից էր այդ իրարանցումին.

- Աղէկ ըրաւ Նուրիճան, կ'ըսէր ան, սովետ Հայաստան կ'ըսեն կոր. դաշնակ Հայաստան կ'ըսեն կոր, կը կրկնէր ան շարունակ, տահա ինչ Հայաստաններ պիտի ըսեն, պապամ, Հայաստանը Հայաստան է, վէսսէլամ:

Հիմա նստած՝ Սողոմոնի գինետան մէջ, յանկարծ մէջտեղ նետեց Մացակ Պապեանի հետ իր այդ կարեւոր հանդիպումին ծրագիրը, որ անշուշտ ծրագիր չէր. այլ համաձայնուած կարգադրութիւն:

- Մացակ Պապեանը խոստացաւ, կ'ըսեմ կոր ձեզի, պնդեց Սեդօ, երբ բոլորին սպասողական նայուածքները ուղղուեցան իրեն:

- Մացակ Պապեանը ճժ է, հարցուց կառապան Մարտիրոս:

- Մացակ Պապեանը Հայաստանի նախագահն է, հասկցա՞ր հիմա, բորբոքեցաւ Սեդօ:

- Եւ ինչ պիտի խօսիս Մացակ Պապեանին, հարցուց սափրիչ Եփրեմ:

- Ինչ պիտի խօսիմ, չնս գիտեր, սա մեր Կարս-Արտահանի խնդիրը, ա՛լ մեռանք, եղբայր...

Կառապան Սեդօ Մացակ Պապեանի միջոցով պիտի տեսնուէր նաեւ Սթալինի հետ եւ անոնց մօտ պիտի արժարժէր Կարս-Արտահանի խնդիրը:

Քրիաքոսի յաճախորդները տաք-տաք կը խորհրդածէին-կը խօսակցէին պատերազմի արդիւնքներուն եւ հերոսներուն՝ Սթալինի, Չըրչիլի, Ռուզվելթի, Հայաստանի ու ներգաղթի քարթերու, Կարկեմիշի մէջ պատահած օրուան դէպքերու մասին.

- Ես գիտեմ ինչ պիտի ըսեմ Չըրչիլին ալ, Ռուզվելթին ալ, մէյ մը ձեռքս անցնէին այդ բեզմէնկները, բարկացած բացականչեց ան...

Կառապան Սեդօ, երբ կ'ապրէր Կարկեմիշի մէջ, ես տակաւին դպրոցական աշակերտ էի Մեսրոպեան վաժարանի մէջ, պարոն Յարութիւնի իշխանութեան տակ: Իրիկունները, երբ դպրոցէն արձակուելէ ետք, վարի թաղի աշակերտներս կ'ուղղուէինք մեր տուները, մենք անպայման կ'անցնէինք կառապան Սեդոյի տունին առջեւէն: Ան ցած աթոռակի վրայ նստած կ'ըլլար բաց դրան առ-

ջեւ, կլկլակին ծխափողը բերնին: Լեցուն պարկ մը ցորենի պէս հաստ ու կլոր մարդ մըն էր, ճաղատ գլուխով եւ միամիտի խօսուն աչքերով: Հիմա, կ'ենթադրեմ, որ երիտասարդութեան՝ գեղադէմ, գեղահասակ եւ շէկ մարդ մը եղած պէտք է ըլլար ան:

Գարնանային արեւոտ օր մը, Մեսրոպեան վարժարանի աշակերտներս առաջնորդուեցանք կառավարական Սերայի առջեւ, ուր շարքի մտանք սպասելու համար մեծ հիւր մը. Կարկեմիշ եկած էր Շուքրի Քուաթլի, ազատագրուած Սուրիոյ առաջին նախագահը, որ իր կարգին ծաշակած էր բանտարգելութեան դառնութիւնները Ուկարիթ կղզիին մէջ: Եկած էր թերեւս անոր համար, որ ֆրանսական բանակի վերջին պահակախումբը արտաքսուած էր Կարկեմիշէ՛ն ու դէպի Թուրքիա, եւ Շուքրի Քուաթլի հաւանօրէն կու գար պատուելու համար Եահիա Թապուրը, որ կազմակերպած էր Կարկեմիշի արաբներու ազատագրական ապստամբութիւնը:

Շուքրի Քուաթլի երկիւղածութեամբ եւ յարգալիի լուծեամբ դիմաւորուեցաւ Սերային առջեւ: Երկշարք կեցած դպրոցական աշակերտները ծափահարութիւններով ընդունեցին նախագահը, որ տրտում դէմքով եւ առանց ժպիտի անցաւ անոնց մէջէն եւ մտաւ Սերայ, ընկերակցութեամբ Կարկեմիշի Գայմագամին՝ Մունիր էֆէնտիին: Քուաթլի նիհարակազմ ու միջահասակ մարդ մըն էր, կարմիր ֆէսը գլխուն, նուրբ դիմագիծով եւ բարակ պեխով: Ան յոգնած եւ մտածկոտ անձի մը տպաւորութիւնը կը ձգէր, բայց իր ազնւի ու բարի նայուածքով՝ վստահութիւն եւ բարութիւն կը ներշնչէր զինք դիմաւորող աշակերտներուն եւ ֆելլահներուն:

Կ'երեւի այսպէս կ'ըլլան նախագահները՝ լուրջ, թախծոտ ու մտահոգ, երբ ան, պահ մը ետք, Սերայի պատուիւհանէն դարձեալ երեւցաւ ժողովուրդին, երկու թեւերը վեր բարձրացնելով՝ իբրեւ ողջոյնի նշան, վարէն, պետական վարժարանի տնօրէնը սկսաւ արտասանել բարիգալուստի կրակոտ ճառ մը, աջ բոունցքը յաճախ ուղղելով դէպի ֆրանսական զօրանոցը, որ քիչ մը անդին փռուած էր միայնակ ու փլփլած, ողբուկոծի բռնուած պառաւի մը պէս: Ծափեր, ուրախութեան բացականչութիւններ: Զերմութիւն եւ իրարանցում: Անշուշտ դիմաւորող զանգուածի մէջ հայ կօշկակարներ, դերձակներ, նպարավաճառներ եւ կլայագործներ ալ կային, կառապաններ եւ վաճառականներ, սրճեփներ:

Ինչ մեղքս պահեմ, այսօր վերյիշելով այս այցելութիւնը, ես Սե-

րայի առջեւ հաւաքուած հայ արհեստաւորներուն մէջ երեւակայեցի Նաեւ կառապան Սեդոն, որ ալ մեկնած էր Կարկեմիշէն:

Հիմա ան Նստած՝ Սողոմոնի գինետան մէջ, կը պատմէր իր հանդիպումը Սուրիոյ առաջին Նախագահ Ծուքրի Քուաթլիի հետ: Ուշի ուշով զինք մտիկ կ'ընէին գինետան մնայուն յաճախորդները՝ սափրիչ Եփրեմ, կառապան Մարտիրոս, կօշկակար Զաքար եւ շարք մը ուրիշ վաստակաւոր խմաններ.

- Երբ Կարկեմիշ եկաւ, հըհ բռնեցի զինքը, ախորժակով կը պատմէր կառապան Սեդօ, բռնեցի եւ ըսի՝ Ծուքրի էֆէնտի, չմոռնաս հա՛ հայ զինուորներուն ծառայութիւնը...գիտե՛ս եա...Ատոր վրայ է որ մարդը շքանշան տուաւ մեր Զարեհին...

Ինծի կը թուի, որ լուսնկայ գիշեր մը, գետինը փռուած սփռոցիկ առջեւ Նստած՝ կառապան Սեդօ իր միակ գրուցակից տիկին Զարուհիին դառնալով կը գանգատի տակաւին...

-Աս աշխարհը սուտ է. կնիկ, սու՛տ, կը հասկնամ կոր...

Ես գրեթէ վստահ եմ, այս գիրքը կարդացող ոեւէ ընթերցող կրնայ համաձայն ըլլալ Կարկեմիշի բնակիչ կառապան Սեդոյի պնդումին, թէ աշխարհը սուտ է եւ սուտ, բայց Նաեւ գիտէ, որ երկու բաներ պատահեցան Սեդոյի կեանքին մէջ, որոնք անսուտ են՝ մէյ մը այն, որ ամառնային գեղեցիկ գիշեր մը, երբ Սեդօ, երջանկութեան գերագոյն պահու մը նուիրուած էր իր ամէնօրեայ կերուխումին, դանակոտութեամբ անծանօթ չարագործի մը կողմէ, եւ մէյ մըն ալ այն՝ որ Սեդօ իր ընտանիքը հաւաքելով Հայաստան գնաց «Փոպետա» շոգենաւով:

Մնացեալը, այո՛, սուտ է...



Սոնա ՅՈՎԸԱՆՆԵՍԵԱՆ

Ծնած՝ Տէր-Զօր, Սուրիա, 1939-ին: Հօրենական անունով՝ Տէր-Գետրգեան: Նախնական կրթութիւն՝ Հալէպի Ազգ. Հայկազեան Վարժարան: Երկրորդական՝ Հալէպի Ազգ. Բարէն Եփփէ Ճեմարան: Բարձրագոյն՝ Թղթակցութեամբ, Դամասկոսի Պետական Համալսարան՝ Անգլիական Գրականութիւն: - Սենթ Բաթրիկ, Գանատա՝ Brock University, Հաշուապահութիւն: Ամուսնացած՝ 1962-ին, Ժիրայր Յովհաննէսեանի հետ: Գանատա ներգաղթած 1966-ին, նախ Սէնթ Բաթրիկ, Թորոնթօ հաստատուած՝ 1968-ին: Պաշտօնավարած՝ - Հալէպի Ազգ. Բարէն Եփփէ Ճեմարան, դասախօս՝ Հայերէն լեզուի, գրականութեան, պատմութեան, եւ Անգլերէն լեզուի: - Հալէպի Ազգ. Կիւլպէնկեան Վարժարան՝ տնօրէնուի: - Սենթ Բաթրիկի Հայկ. Շաբաթօրեայ Վարժարան՝ տնօրէնուի: - Թորոնթոյի «Համազգային Լսարան»ի դասախօս՝ Հայ Մշակոյթ եւ Գրականութիւն:

Աշխատակցած՝ - «Արեւելք» օրաթերթին (Հալէպ), անգլերէնէ-հայերէն թարգմանութիւններով, «Հորիզոն» շաբաթաթերթին (Մոնթրէալ), «Հայրենիք» օրաթերթին (Պոսթօն), «Բագին» պարբերաթերթին Պէյրութ՝ գրական յօդուածներով, պատմուածքներով, տեսութիւններով...

Հանդես եկած՝ - Դասախօսություններով՝ գրական-մշակութային թեմաներով - Ասմունքային ելույթներով եւ մենահամերգներով՝ Գանատայի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսայի, Սուրիոյ, բոլոր հայկ. գաղութներուն մէջ, նաեւ հրաւիրուած՝ Հայաստան: Հայկ. կեանքէն ներս վարած է զանազան պատասխանատու պաշտօններ՝ - «Հայ Օգնութեան Միութեան», «Համագգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութեան», - Գաղութի կազմաւորման եւ յառաջխաղացքին նպաստող յանձնառու մարմիններու մէջ...

Կեանքի Ասպարէզ՝

Դրամատան պաշտօնեայ՝ Թորոնթոյի C.I.B.C. (Canadian Imperial Bank of Commerce)ի:

Ոսին երկու զաւակներ՝ Բրիստափոր եւ Սալբի, երկու թոռնուիներ՝ Միա եւ Ինա:

Քսան Սեպտեմբեր. 2002: Դարձեալ Հայաստան էի, դարձեալ Ծիծեռնակաբերդ:

1915-ի եղեռնի յուշակոթողը, կանգնած Ծիծեռնակաբերդի բարձունքին, քարեղէն ծառացումով արդարութիւն կը պահանջէր երկնքի ու երկրի տէրերէն. յանուն մէկուկէս միլիոն անպարտ զոհերուն. յանուն աշխարհացրիւ Մնացորդացիին, յանուն Հայաստանի բարձրավանդակին թառած հայութեան կոտորակին ու անոնց տուած կորուստներուն...

Ամէն բան նոյնն էր: Բարացած լռութիւնը ուղեղս կը մրձահարէր՝ մղկտանքի ու ցասումի հարուածներով: Գլխահակ՝ կ'ուղղուիմ դէպի ներքնայարկի յուշանգարանը:

Ճաշակով եւ բժախնդրութեամբ ցուցադրութեան դրուած իրերը, տխրութիւն առթող կիսամութ սրահին մէջ, լուսամուտերու խաչաձեւ բացուածքներէն ներխուժող լուսարձակումով՝ ֆոսֆորի նման կը փայլէին, պահը հսկումի վերածելով, իսկ երաժշտութեան ձայնափռումով՝ պատարագի...: Այնպէս թուեցաւ ինծի, որ մէկուկէս միլիոն զոհերը հոն էին հաւաքուած եւ հոգոց հանելով կը փսփսային ականջիս, թէ իրենց հոգիները, դեռեւս թափառական, կը շրջին աստանդական հովերու թերթով եւ հանգիստ պիտի չգտնեն, մինչեւ կարենան իջնել իրենցմէ խլուած հողերուն...

Քայլերս արագացուցի ինքզինքս դուրս նետելու եւ թթուածին շնչելու արտօրանքով: Սրահի ելքին, մութի-լոյսի վարագոյրը ձեղքելուս, դէմ յանդիման եկայ առանձին պատուանդաններու վրայ զետեղուած վեց սկիհներու, որոնք միւռնի փոխան՝ հողով լեցուած էին, բերուած Արեւմտահայաստանի բռնագրաւուած վեց հայաբնակ նահանգներէն՝ Էրզրում, Վան. Սեբաստիա (Սըվազ), Պիթլիս, Խարբերդ, Տիարպէքիր: Բոլորն ալ բոսորագոյն էին՝ տժգոյն եւ մուգ երանգներով: Արդեօք մուգը անլի՛ արիւն ներծծած էր, տժգոյնը՝ նո՛ւազ: Սակայն, պատին վրայ ամրացուած քարտէզն ու ցուցատախտակը կը վկայէին, որ բոլորն ալ նոյնքան արիւն խմած են, իրենց հարազատ զաւակներուն արիւնը:

Ցուցատախտակի վիճակագրութիւնը կ'ըսէր թէ, միայն վերոյիշեալ վեց նահանգներէն, ոչնչացուած կամ տեղահանուած էին

1,072,200 հայեր: Էրզրումը տուած էր 213,500 հայ, Վանը՝ 196,500, Սեբաստիան՝ 208,200, Պիթլիսը՝ 164,000, արբերդը՝ 169,000, Տիարպեքիրը՝ 121,000: Առաւել, Արեւմտեան Անատոլիայէն՝ 344,800 հայ, Կիլիկիայէն եւ Հիւսիսային Սուրիայէն՝ 239,000, Եւրոպական Թուրքիայէն՝ 31,000, Տրապիզոնի նահանգէն՝ 58,390: Գումար՝ 673,190: Ընդհանուր գումար՝ 1,745,390 հայեր:

Յուշարձանին նման քարացած մնացի, մինչեւ որ զիս կլանեց այն միտքը, թէ Խարբերդի բուռ մը հողէն պէտք է պտղունց մը մօրս տանիմ, որպէս իր ծննդավայրէն բերուած բալասան, կեանք մը ամբողջ հայրենի հողի կարօտէն կոտտացող իր սրտի խոցը մեղմելու...

Սիրտս սկսաւ անկանոն տրոփել, մարմինս կը դողար: Իսկ գաղափարը չէր նահանջեր: Ընդհակառակը, աւելի ոյժ կը ստանար, աւելի կ'ոգեւորուէր եւ աւելի մեծ թափով զիս կը մղէր միտքս գործադրելու: Աչքերս դարձուցի դէպի հսկիչ օրիորդը, կռակը դէպի ինծի էր: Առիթը յարմար էր, շուրջս մարդ-մարդասանք չկար: Փորձութեան մատնուելով, մօտեցայ արբերդի սկիհին ու ձեռքս երկարեցի... բայց ընդոստ կանգ առի:

Առանց արտօնութեան կարելի չէր: Իսկ արտօնութիւն խնդրելը կրնար վտանգաւոր ըլլալ: Կրնայի մերժուիլ: Յետոյ ինչ... Այս առիթը արդեօք կը կրկնուէր... մայրս կը սպասէր... ժամանակ ունէր սպասելու...: Նախընտրեցի մերժուիլ քան գողնալ մեզմէ գողցուած հողը: Նոյնիսկ եթէ աննկատ անցնէր, մօրս սիրտը պիտի վկայէր, եւ գուցէ տարած հողս գլխուս ցանէր: Դիմեցի թերափթիթ հսկիչ օրիորդին եւ բացատրեցի կացութիւնը: Հասկցաւ, կարեկցեցաւ, մօրս 95 տարեկան ըլլալուն զարմացաւ եւ ըսաւ.

«Ոչինչ, վերցրէք արագ եւ, առանց ուշադրութիւն հրաւիրելու ձեր վրայ, հեռացէք»:

Իսկ ինք մարմնով շրջուեցաւ հակառակ ուղղութեամբ՝ իր մեղսակցութիւնը քօղարկելու նպատակաւ: Մտքիս մէջ ո՛չ մեղք կար, ո՛չ մեղաւոր, ո՛չ ալ մեղսակից: Կար բարի նպատակ, բարեգործ հոգի, բարեգործակից, ու այս բարիքին արժանի՝ բարի մայրիկս...

Թաշկինակիս մէջ ծրարուած պտղունց մը հողը, չեմ գիտեր ինչո՞ւ, փոխանակ ձեռնապայուսակիս մէջ դնելու, դրի ծոցս ու աստիճաններէն արագավազ բարձրացայ յուշարձանին սարահարթը: Տնօրեան եւ խռովքի զգացումներ կը յուզէին էութիւնս: Ի՛նչ պի-

տի ընէի այս հողով: Մայրիկիս տայի, որ շօշափէր, հոտոտար ու համտեսէր, թէ պահէի, որ մահուան օրը անհայրենիք իր ածիւնին խառնէի...: Ժխտական մտքերս ուզեցի վանել եւ սկսայ կեդրոնաւալ այն համոզումին վրայ, որ Մայր Հողը մեր ծոցին մէջ թէ մենք իր ծոցին, անգերազանցելի ոյժ է, պատկանելութեան երաշխիք, մխիթարանք, յոյս, աղօթք ու պահպանակ: Իրար ձուլուած՝ կենդանի եւ կենսատու նշխար...

Յուշակոթողի մշտավառ բոցի կախարդանքով հմայուած՝ ամբողջ մարմնով կ'այրէի: Կարծէք երակներուս մէջէն հրահեղուկ հոսէր: Անկասկած, որ, ծաղկած հայրենիքիս հողը ոտքիս տակ ու կորսուած հայրենիքիս հողի պտղունցը սրտիս, պիտի հրկիզուէի առանց մոխրանալու, պիտի հալէի առանց սպառուելու...

Քսան տարի առաջ մայրս բերած էի Հայաստան: Ու մենք երկուքով կանգնած էինք ճիշդ այստեղ, փունջ մը ծաղիկ գետեղած էինք, ծունկ մը աղօթք ըրած, ու մայրս բորբոքած՝ հայիոյած էր անիծեալ թուրքին, «Ծոն շան որդի թուրք... Ինչո՞ւ այսպէս ցիր ու ցան ըրիր մեզ: Ինչո՞ւ հիմա մենք Արաքսի երկու ափերուն չըլլալինք, Արարատի երկու կողերուն... Ինչո՞ւ մեր մեռելներու գերեզմանին մոմ չվառէինք, խունկ չծխէինք...: Չնեղանա՛ն, աղջիկս, ասիկա իմ հայրենիքս չէ: Իմ հայրենիքս Խարբերդն է, ուր կան պապերուս ածիւնները, ուր կան մանկութեանս քաղցր յիշատակները: Այս հողը ինծի բան մը չըսեր: Հողին հետ պէտք է կարենաս յօսիլ եւ անոր սրտի զարկը լսել: Երանի թէ ինծի հոն տանէիր, Արարատի միւս կողմը: Մէկ անգամ միայն մեր պաղչայի (պարտեզ) թթենին մազլցէի, մեղրահամ թուրք թօթուէի, ուրիշ բան չէի ուզեր: Ամէն գիշեր երազներովս հոն եմ»:

Լուռ էի: Ի՛նչպէս կրնայի մեղադրել խեղճ մայրս: Մանկութիւնը հազիւ ծլարձակած՝ թուրքի եաթաղանին հարուածը իջած էր գլխուն: Որբանոցներու մէջ բողբոջած էր պատանեկութիւնը, Տէր-Զօրի անապատի աւազներուն վրայ ծաղկած էր երիտասարդութիւնը, ուր, անելի ուշ, Եփրատին զոհ տուած էր իր առջնեկը՝ 12-ամեայ եղբայրս, իմ ծնունդէս 4-5 ամիս առաջ:

Աչքս բացած եմ՝ մօրս աղեկտուր ողբը ականջիս ու աղի արցունքը այտիս: Բայց, մինչեւ այսօր, յիշողութեանս մէջ անելի ուժեղ կը հնչէ իր ծննդավայր Հողէ գիւղը չկարենալ տեսնելու ափսո-

սանքը, քան գալիկն կորուստի ողբը: Մի գուցե հայրենիքը այն է, գոր կորսնցնելի վերջ այլևս ոչինչ ունիս կորսնցնելիք...

Սխալած էի: Այս հայրենիքը իրեն համար քարտեզի վրայ տեղ մըն էր գեղեցիկ, հիանալի, բայց ի՞ր հայրենիքը չէր: Իր հայրենիքը հոն էր, ուր փափուկ մարգագետինները շոյած էին իր ներբանները, փուշն ու տատասկը ծակծկած էին ոտքերը, կաս-կարմիր արիւնը կաթկթած էր արտին մէջ, ու պարարտացեր էր հողը, հասակ նետած էր ցորենի հասկը, յորդած էր ոսկի հատիկը, լեցուցած էր շտեմարանները, ծարճատած էր թոնիրի բոցը, թարմ հացի բուրմունքը լեցուցած էր աշխարհը...

Թորոնթո վերադառնալէս երեք օր վերջ այցելեցի մայրիկիս եւ իրեն երկարեցի թաշկինակին մէջ ծրարուած պտղունց մը հողը.-

- Տես, մամ, ինչ բերած եմ քեզի Հայաստանէն:

- Ի՞նչ:

- Հո՛ղ:

- Էհ, Հայաստանի հողը ի՞նչ պիտի ընեմ - ըսաւ ու փոքրիկ ծրարը ինծի երկարեց:

- Հայաստանի հող չէ, մամ, Խարբերդի հող է:

Ձայն չհանեց: Ոչ մէկ հակազդեցութիւն ունեցաւ: Երեւի ուզեց լսածը մարսել:

- Չես հաւատար:

- Ո՛չ: Խարբերդի հողը Հայաստան ի՞նչ գործ ունի: Ո՞րկէ բերիր:

- Հայաստանէն, Ծիծեռնակաբերդի թանգարանէն:

- Ի՞նչ է, թանգարանը հո՞ղ կը բաժնէին:

Հող չէին բաժներ: Արեւմտահայաստանի վեց հայաբնակ նահանգներէն մէկական բուռ հող ցուցադրութեան դրած էին:

- Դուս ալ գողցար անշուշտ: Ա՛՛ն, չեմ ուզեր...

- Պէտք չեղաւ որ գողնամ: Խնդրեցի, տուին:

- Ճիշդը ըսէ, Սոնա, ինծի մի՛ խաբեր:

Ինչո՞ւ պիտի խաբեմ, մամ: Ինչո՞ւ հաւատք չես ընծայեր ըսածիս: Ե՛րբ քեզ խաբած եմ:

Թեթեւ ժպիտ մը ուրուագծեցին ցամքած շրթները: Թաշկինակը իրեն մեկնեցի: Մատը փոշիին թաթխեց, քսեց աչքերուն ու ըսաւ «Փանօք քեզ, Տէր, ուխտս կատարեցիր: Երեք օրուան ծոմս բանալու համար պէտք էր նախ հաղորդութիւն առնէի, յետոյ բերանս

հաց ու ջուր դնէի, ահ'ա իմ սուրբ հաղորդութիւնս»:

Դողդղացող ու ոսկրուտ մատներով հազիւ կրցաւ հողի քանի մը փշրանք լեզուին հասցնել եւ կոլ տալ փորձել: Բայց բերանը փայտի պէս չոր էր, լորձունք չկար, որ կարենար կլլել: Փշրանքը կոկորդը մնաց, ու սկսաւ շնչահեղձ ըլլալու աստիճան հազալ:

Ձեռքս ու ոտքս իրար անցան: Այս ինչ պատահեցաւ: Յօնք շինելու տեղ աչք պիտի հանէի: Մայրս կը խեղդուէր... Չայնը մարեցաւ, աչքերը ակնակապիձներէն դուրս ինկան, ու աղերսական հայեացքով ինծի նայեցաւ՝ հողին ծրարը ափին մէջ ամուր սեղմած:

Ջուր հասցուցի, կռնակը թափահարեցի, սկսաւ դարձեալ հազալ, յետոյ կամաց-կամաց սկսաւ թոյլ շնչել ու ինքզինքին զալ: Երբ հանդարտեցաւ ու հանգստացաւ, սկսաւ պատմել, թէ ինչպէս իր մայրն ալ պիտի խեղդուէր՝ ուրիշ խոստացուած ուխտ մը իրագործելու ի խնդիր: Ընդհատելով զինք,

Բայց, մամ, ինչո՞ւ երեք օր ծով բռնած էիր: Դուն այս տարիքիդ ինչպէ՞ս պիտի դիմանաս ծովապահուրեան: Ան ալ մէկ օր չէ, երկու չէ, երեք օր: Զո՞ր ալ չխմեցիր...

Ո՛չ ջուր, ո՛չ մուր:

Թանսիոնի դնող ալ չառիր երեք օր:

Ո՛չ:

Կարելի չէ, մամա, երեխայ չես: Քանի անգամ քեզի բացատրած եմ, որ եթէ ջուր չխմես, մարմինդ կը ջրազրկուի, եւ երկամունքներդ չեն աշխատիր: Մեռնիլը փրկութիւն կ'ըլլայ, բայց կրնաս չմեռնիլ, երկա՛ր քաշել ու տառապիլ: Ի՞նչ ալ ըլլայ դրդապատճառը, ասկէ վերջ ասանկ ուխտեր մի՛ խոստանար Աստուծոյ, խնդրե՛մ, մամ...

Ո՛չ կը մեռնիմ, ո՛չ ալ կը հիւանդանամ, դուն անհոգ եղիր: Աստուած միշտ օգնած է ինծի, ասկէ վերջն ալ կ'օգնէ: Աստուծոյ գօրութիւնը մեծ է՝ եթէ հաւատանք Իրեն...

Մամ, յամառութիւն մի՛ ըներ:

Ես յամառ չեմ, հաստատամիտ եմ:

Անկարելի է քեզ փոխել... վերջացնենք: Հիմա ինծի ըսէ թէ ինչո՞ւ երեք օր ծով բռնեցիր:

Հարցումս բոլորովին չլսելու տալով, սկսաւ պատմել իր մօր կատարած ուխտի մասին:

«Ջարդի ահ ու սարսափի օրերուն էր: Թէեւ գիւղի պզտիկները

փողոցը կը մեծնային, բայց այդ ամբան, մայրերը տունէն դուրս չէին ձգեր երեխաները. որովհետեւ պատահական որեւէ պահու ձէնտէրմէները (ոստիկան) կու գային՝ ով կար-չկար կը հաւաքէին կը տանէին»:

«Այդ օրը տաք ամառնային երեկոյ մըն էր: Կիները տնային առօրեայ գործերով զբաղուած էին. իսկ մենք քնաթաթախ աչքերով բակը նստած: Յանկարծ դուռը ուժով թակեցին: Աղային սպասատրն էր, եկած էր զգուշացնելու, որ ձէնտէրմէները ուր են, ուր չեն կը հասնին: Աղան լուր առած էր. խանըմն ալ յանձնարարած, որ ղոնախ (ապարանք) երթանք պահուրտելու:

Առաջին անգամ չէր, որ նման ազդարարութիւն կը ստանայինք: Ամէն բան եղած տեղը ձգեցինք, 16 հոգիով վազնեվազ հասանք ղոնախ եւ մտանք յարդանոցը: Ծունչերնիս բռնած՝ ամբողջ մարմնով անյայտացանք յարդի դէգերուն մէջ»:

«Մեր գիւղի աղաներն ու խանըմները թէեւ թուրք էին, բայց շատ աստուածավախ եւ բարեսիրտ էին: Երեւակայէ, այս մարդիկը ինչ մեծ վտանգ աչքերնին առած էին մեզի պաշտպանութիւն առաջարկելով. որովհետեւ կառավարութիւնը հրովարտակ հասած էր, եւ մունետիկները կը շրջէին փողոցներուն մէջ, յայտարարելով թէ ով որ փորձէ կեաւոր (անհաւատ=հայ) պահել իր տան մէջ՝ պատիժը կախաղան պիտի ըլլայ: Հաւատա՛, իրենց շնորհիւ էր, որ մեր գիւղէն գրեթէ մարդ սէօվքիէթ (աքսոր) չգնաց: Սոնա՛, սխալ չհասկնաս գիս, թուրքերու անմարդկային արարքը չքմեղացնել չէ նպատակս: Պետութիւնն էր, որ ի գործ դրաւ Հայկական Ջարդը: Ժողովուրդը ահաւոր պատիժի սպառնալիքին տակ, յաճախ, հակառակ իր կամքին, գործակցեցաւ կառավարութեան հետ՝ իր կաշին փրկելու համար: Զջմարտութիւնը չեմ կրնար ուրանալ, հոգի պիտի տամ ու Աստուծոյ դատաստանին առաջ կանգնիմ»:

«Չերկարեմ, կէս ժամ ետք ձէնտէրմէները մեկնած էին: Յարդի փոշիէն խեղդուելով, հազալով-փոշտալով դուրս նետեցինք մենք մեզ: Մայրս ձեռքերը դէպի երկինք բարձրացուց, Աստուծոյ շնորհակալութիւն յայտնեց այս անգամ ալ մեզ փրկելուն համար, յետոյ մտաւ աղային եւ խանըմին մօտ՝ երախտագիտութիւն յայտնելու շնորհուած պատասպարանին համար»:

«Աղաներն ու խանըմները կը սիրէին ու կը յարգէին մայրս, որ շատ ուժով եւ չարքաշ կին էր: Անունը Ուզուն (երկարահասակ)

Աննիկ դրած էին, զատորոշելու համար միս երկու Աննիկներէն, որոնցմէ մէկը Ղարա (սեւ) Աննիկն էր, միւսը՝ Ղըսսա (կարճահասակ) Աննիկը: Ինծի հանդէպ ալ մասնատր տկարութիւն ունէին: Անուս Ղատի (դատաւոր) Հայկանուշ դրած էին, ծջմարտախօս եւ արդարադատ ըլլալու համար»:

- Նորէն ինքզինքդ գովեցիր հա՛մ...
- Իրականութիւնը ըսի, ինքնագովութիւն չըրի:
- Անշնչտ: Յետո՛յ...

«Յանկարծ մաման նկատեց, որ Վարդուիի քոյրս չկար: Ետ դարձանք, խորհելով որ յարդանոցը մնացած կրնայ ըլլալ: Անիկա քիչ մը վախկոտ էր, երկչոտ ու սակաւախօս: Տասնըներեք տարեկան էր, երէցը, բայց միշտ մամային փէշէն կախուած: Անկէ չկարենալ բաժնուելուն համար ալ դպրոց Նոյնիսկ չգնաց, ոչ ալ գրել-կարդալ սորվեցաւ»:

«Յարդանոցը տակն ու վրայ ըրինք, չգտանք: Վարդիկ, Վարդիկ... Վարդիկը չկար: Դուռ-դրացի հարցովորձեցինք, չէին տեսած: Երբ մութը կոխեց, ու իրմէ լուր չառինք, ալ կասկած չկար, որ ձէնտէրմէները տարած են: Բայց թէ ո՞րկէ եւ ի՞նչպէս, առեղծուած էր»:

«Մայրս մագերը կը փետտէր, կուրծքը կը ծեծէր, կը հեկեկար «եարո՛ւս, ա՛յս եարուս (ձագս), Վարդիկս, աղկէկս (աղոուրս)....»: Մենք իրարու կողք-կողքի կծկուած էինք՝ սարսափած: Մայրս այս վիճակին մէջ չէինք տեսած: Ազգականներն ու դրացիները եկան սգաւորի դէմքերով, բայց կեղծ լաւատեսութեամբ մայրս խրախուսելով, որ առտուան լոյսին հետ կը վերադառնայ անպայման: Վարդիկը չվերադարձաւ ո՛չ լոյսին հետ, ո՛չ ալ մութին հետ»:

Մօրս ձայնը խզուեցաւ, կզակը դողաց, հազը վերսկսաւ: Խնդրեցի, որ դադար առնէ, հանգստանայ ապա շարունակէ: Քանի մը ումպ ջուր խմելէ վերջ, պատմեց թէ մօրը ողբը ինչքան երկար տեւած էր, բաթութեան-չարութեան բռնկումներու տարբեր ելեւէջներ ունեցած, անձնասպանութեան բազում փորձեր ըրած...

«Երկու օրը անգամ մը տանիք կը վագէր ինքզինք վար նետելու...: Մեծերը կը բռնէին, կը հանդարտեցնէին, կը մխիթարէին: Մենք ալ սկսանք տառապիլ՝ մաման կորսնցնելու վախով»:

«Երկու տարին բոլորեցինք, դեռ Վարդիկէն ոչ մէկ լուր կար: Աշուն էր: Մաման աղայենց ղոնախը գացած էր հաց թխելու, մենք

ալ դրացիներու պզտիկներուն հետ փողոցը հաւաքուած կը խաղայինք: Մէյ մըն ալ ինչ տեսներք. Վարդուհին մեր մօտ կանգնած է՝ ձերմակ երկար հագուստ մը հագած, ձերմակ լաջակով գլուխը ծածկած: Թրքերէնով հարցուց թէ «Աննէմ ներտէ տըր» (մամաս ո՞ր է): Խաղը դադրեցուցինք. անշարժացանք այս անակնկալ յայտնութենէն ու անխօս իրարու նայեցանք: Երանգ էր, թէ իրականութիւն: Ու փոխան պատասխանի, սկսանք սրընթաց վագել դէպի աղայենց ղոնախը: Փոթորիկի նման խուժեցինք բակը եւ ձչալով թառեցանք մամայիս վրայ - Այմ, այմ (մամա), Վարդիկը եկան: Խեղձ մայրս շփոթած ետեւ դարձաւ: Վարդիկը ոգիի նման կանգնած էր դրան սեմին: «Վայ քօռնամ (կուրանամ) ես» ըսաւ ու վայրկեանական կռակալ, թոնիրի կողքէն ասի մը մոխիր առնել բերանը նետելը մէկ եղաւ:

«Մոխիրը բերանը՝ խեղդուելու ձայներ, փրփուրներ դուրս գալ սկսան, աչքերը փակուեցան, ու բարտիի նման գետին տապալեցաւ: Մեր բարձրաձայն լաց ու կոծէն խանըմներն ու օգնականները վրայ հասան: Աղային տարիքոտ մայրը՝ մեծ խանըմը մեզ սաստեց, մօտեցաւ մամային, բերանը բերնին՝ սկսաւ օդ փչել, յետոյ մատը բերանը մտցուց եւ կոկորդէն փուշ մը հանեց: Մի քանի խեղդուկ հառաչանք արձակեց մայրս, աչքերը բացուեցան, վրան հոգի եկաւ»:

«Սրտածմիկ տեսարան էր, երբ մայր ու աղջիկ գրկուեցան ու սկսան հեկեկալ: Բոլորս կու լայինք: Կու լային նաեւ խանըմներն ու ծառաները: Մեծ խանըմը քրոջս հարց տուաւ թէ ինչպէ՞ս տարած էին զինք: Հոն իմացանք, որ մեր դէպի ղոնախ փախուստ տուած ատեն ինք պէտքարանը եղած է ու հոն ալ մնացած: Երբ ձէնտէրմէները ներս խուժած են ու զինք գտած, տարած են Հիսենիկ եւ թուրք ընտանիքի մը յանձնած: Անոնք ալ տան զաւկի պէս պահած են զինք ու խնամած: Այդ օրը երբ աղբիւր գացած է ջուր բերելու, հանդիպած է մեր գիւղացիներէն Տուրսուն ամուլին, որ ծանչցած է զինք եւ յայտնած, որ մայրն ու հինգ քոյրերը ողջ են, եթէ կը փափաքի զինք հետը կը տանի Հողէ: Նախ երկմտած է, յետոյ համաձայնած ու Տուրսուն ամուլին էջը հեծած՝ եկած է տուն»:

«Յետոյ մօրս դառնալով, հարցուց թէ ինչո՞ւ փորձած էր մոխիր ուտել»:

«Ուխտած էի ասի մը մոխիր ուտել՝ եթէ Վարդիկս սեօժքիաթէն

վերադառնայ: Աստուած այս բախտաւոր օրուան արժանացուց զիս, պէտք էր որ ուխտս կատարէի» պատասխանեց մաման»:

Վերջին բառերը հազիւ կրցաւ արտասանել: Ձայնը կը դողար, նոյնպէս շրթունքները: Խոնաւ ու մարած աչքերուն մէջ անուծ տազնապ կար, եւ տազնապին մէջ՝ խոր թախիծ:

Այսուհանդերձ, չիրաժարեցայ իր ծումապահութեան դրդապատճառը հետապնդել: Դժկամութեամբ յայտնեց, թէ լսած էր, որ Հայաստան եղած շրջանիս արկածի մը հետեանքով վնասուած եւ հիւանդանոց մտած եմ բուժուելու: Ուխտած էր երեք օր ծոմ պահել, եթէ ողջ առողջ վերադառնամ:

Խանդաղատանքի անզուսպ ալիք մը խլրտեցաւ մէջս՝ դէպի մայրս սուրբ, մայրս անաղարտ, մայրս՝ կործանուած տաճար, խունկ ու աղօթք, կիրակնօրեայ մաս ու հաղորդութիւն...

Մանուկի պէս նստած եմ իր մօտ, ծունկերս ծունկերուն: Թառամած ու չորցած ձեռքերը ամբարշտեցի մէջ աշնան անարիւն տերեւի նման կը խշխշան: Ծրթներուս կը մօտեցնեմ միտունուած ձեռքերը, կը տանիմ ծակտիս ու կը մնամ անխօս...

«Շնորհակալութիւն» բառը ձմոթկուած թղթադրամ կը թուի՝ զիս համակած զգացմունքի ոսկին արտայայտելու համար:

«Ա՛ն, պահէ՛, որպէսզի մահուընէս վերջ սրտիս վրայ ցանես, յենոյ զիս այս օտար հողին յանձնես» ըսաւ ու մնացած կէս պտղունց հողը ինծի երկարեց:

Վեց Յուլիս, 2005: Դարձեալ Հայաստան եմ, դարձեալ Ծիծեռնակաբերդ: Անզլիախօս հայերու խումբ մը տարած եմ հետս, նաեւ եօթ տարեկան թոռնուհիս՝ Միա-ն, ձեռքին՝ երփներանգ ծաղիկներու փունջ մը: Կողքիս կանգնած՝ հարց կու տայ մշտաբորբոք կրակի բոցին մասին: Կը բացատրեմ Ջարդը՝ իրեն հասկնալի ոճով: Կը յիշէ Ապրիլ 24-ը, ու կ'ըսէ «Գիտեմ, նանի՛, ճիշդ Օլիմպիքսի կրակին պէս է, չէ՛»:

Ես կը փորձէի ըսել, թէ այս կրակը կը վառենք յաւերժացնելու համար յիշատակը այն մարդոց, որոնք այսօր չկան, որոնք արժանի են մշտական յարգանքի եւ յիշատակութեան... Իսկ եօթ տարեկան թոռնուհիս երեւի ըսել կ'ուզէր, թէ միայն յիշելը եւ յարգելը չի բաւեր, այլ պէտք է նաեւ այդ յիշատակը՝ որպէս ողիմպիական ջահ, նախանձախնդրութեամբ փոխադրել եւ սերունդէ սերունդ

փոխանցել՝ որպէս ազգային արժանապատուութիւն:

Կը համբարեմ թուշիկը, ափիս մէջ յուզումով կը սեղմեմ թաթիկը, կը շոյեմ գանգուրները, հօրն ու մօրը կը յանձնեմ զինք, ես կ'ողորմիմ դէպի թանգարան:

Աստիճաններէն կ'իջնեմ ցած ու փոխանակ աջ թեքուելու՝ դէպի թանգարանի մուտքը, կը թեքուիմ ձախ՝ դէպի թանգարանի ելքը: Երկու սանդխամատ եւս կ'իջնեմ, ու ահա հոն են վեց պատուանդանները: Կայ եօթներորդ մը, աւելի բարձր քան միւսները, վրան բիրեղապակեայ ծաղկաման մը, մէջը ծաղիկի փոխան՝ խաչածնի գետեղուած երկու ոսկոր, անոնց միջեւ գանկ մը՝ ծածկուած սպիտակ շղարշով: Կարծէք նորահարսի շղարշածածկ գլուխ ըլլար, որուն ներքեւ գրուած էր Տէր Զօր: Այս մէկն ալ իմ ծննդավայրս...

Յնցուած եմ: Հողերը վեց պատուանդաններուն վրայ ամրացուած ապակեայ խորանարդներու տակ փակուած են:

Գանատայի սառնաշունչ ձմրան օր մը թաղած էի մայրս մեղքի ահաւոր զգացումով, որովհետեւ այն կէս պտղունց հողը, որ պահած էի իր ամբիւնին խառնելու, չէի կրցած գտնել:

Ամբողջ մէկուկէս տարի փայփայած էի այն երջանիկ յոյսը, որ անապաման կ'երթամ Հայաստան, կ'այցելեմ Ծիծեռնակաբերդ, կը հանդիպիմ այն խղճամիտ թերափթիթ օրիորդին, կը խնդրեմ իր մեղսակցութիւնը, պահանջեալ հարկին՝ կը գողնամ խարբերդի հողէն պտղունց մը հող, կը բերեմ Թորոնթօ, կը ցանեմ մօրս շիւրիմին վրայ ու կրկնակի մեղքով կը քաւեմ մեղքս:

Ո՛չ հսկիչ կայ. ո՛չ ալ հսկող աչք: Այլայլած՝ կանգնած եմ աննպատակ: Ու՛ր երբեմ, ի՞նչ ընեմ...: Յոյսերս ապակիի նման փշրուած են ու շուրջս թափած, իսկ ես ոտաբոպիկ կանգնած՝ չեմ համարձակիր քայլ նետել: Ժամանակը կանգ առած է: Կամ, չկամ...

Յանկարծ կողքի գրասենեակէն դուրս կ'ելլէ մանկամարդուի մը ու հարց կու տայ «Ի՞նչպէս կարող եմ օգտակար լինել ձեզ, Տիկին»: Զարմացած՝ կը նայիմ թուս մագերով աղջկան ու «Ձեր անունը ի՞նչ է» կը հարցնեմ, խորհելով որ նոյն բարեացակամ հրսկիչն է: «Վարսիկ» կը պատասխանէ ժպտալով: Վստահ չեմ թէ նոյն աղջիկն է:

- Վարսիկ ջան, այս հողերը նրբ եւ ինչո՞ւ փակուեցան:

- Երկու տարի է արդեն: Բոլորը գալիս տանում էին հա՛ տանում: Բան չմնաց...

- Թող տանին, վստահ եմ թուրքերը չէին տանողները: Մենք անսահման հողեր ունինք, նորը կը բերեք:

- Ո՛րս թէ նորը կը բերենք: Այդ արդեն նոյնը չի լինի:

- Ինչպե՛ս թէ նոյնը չի լինի: Հողը նոյն հողն է, մեր պապերո՛ւն հողը, որուն մէջ անոնց թափած քրտիկնքի, հեղած արեան, յաղթանակած պսակին, պարտութեան ափսոսանքին հիւլէները կան... Մէկ խօսքով, մեր DNA-ն է աղիկա՝ ինքնություն եւ անփոփոխ:

- Ախր դուք չէք իմանում... Այս հողը տարագիրները իրենց հետն են վերցրել, երբ բռնի դուրս են դրուել իրենց տուն-տեղից: Երեւակայեցէք, ամէն բան կորցրել են, յաճախ իրենց զաւակներին թողել են գաղթի ճամբին ու գնացել, բայց չեն հրաժարուել սեփական հողից: Իրենց հիծած մարմիններին փաթաթած՝ փոխադրել են գաղթավայրէ գաղթավայր, փոխանցել են սերունդէ սերունդ, հասցրել են Հայաստան ու, այս թանգարանը բացուելուց յետոյ, բերել նուիրել են, որպէսզի փրկեն կորստից:

- Ինչ կ'ըսէք:

- Ազնւօրէն եմ ասում: Խնդրեմ, ուրիշ հարց ունէք:

- Ո՛չ, շնորհակալ եմ: Դուք աւելի քան օգնեցիք ինձ: Մնացէք բարով:

Չեռնունայն վերադարձայ, բայց ուրախ էի, հոգեպէս՝ թեթեւած: Մեր կորուսեալ հողի մասունքը ապաստան գտած էր Մայր Հայրենիքի ծոցին մէջ, դարձած՝ անհպելի:

Գուցէ օր մը թռնուռիս երթայ Ամբողջական Հայաստան, այցելէ իր արմատները պահպանող Խարբերդի Հողէ գիւղը, բոու մը հող բերէ ու իր մեծ-մեծ մօր աճիւնին խառնէ...



Վրէժ-Արմեն ԱՐԹԻՆԵԱՆ

Ծնած է Գահիրէ, Եգիպտոս, 1940-ին: Նախակրթութիւնը ստացած է Գալուստեան ազգային վարժարանին, իսկ ապա Saint-Georges' College-ին մէջ: Ճարտարապետութեան Պսակաւոր է (B.Arch.)՝ Գահիրէի համալսարանէն, Մագիստրոս (M.Arch.)՝ Մոնթրէալի McGill համալսարանէն: Իր աւարտածառը նուիրուած է « Դասարանի ֆիզիքական միջավայրի ազդեցութիւնը աշակերտին վրա » նիւթին: Ամուսնացած է Նազան Գուլաբեանի հետ, ունին երկու դուստրեր՝ Լորի եւ Արագ: Մոնթրէալ հաստատուած է 1966-ին:

Անդամ է Քեպէզի ճարտարապետներու ընկերակցութեան, գանատական ու ամերիկեան մի քանի մասնագիտական միութիւններու, եւ մաս կազմած է Քեպէզի Մշակոյթի նախարարութեան Մշակութային իրերու («յուշարձաններու» պահպանութեան) յանձնաժողովին:

2008-ի սեպտեմբերէն ի վեր լծուած է Շինարարական ասպարէզի Գանատայի հայ մասնագէտներու ԿԱՄԱՐ ընկերակցութեան կազմութեան:

Էշխատակցած է Գահիրէի Յուսաբեր օրաթերթին 1956-1966, Փարիզի ՀՅԴ Նոր սերունդի Հայաստան շաբաթաթերթին 1964-1968, Պոսթընի Հայրենիք օրաթերթին 1966-1980, 1986-էն սկսեալ՝ ՀՅԴ պաշտօնաթերթ Դրօշակին: 1984-1992 եղած է Գանատայի Հայ Դատի տեղեկատուի՝ «La Cause Arménienne / The Armenian Cause»-ի խմբագրական կազմի պատասխանատուն:

Իր մասնակցութիւնը բերած է Հորիզոն շաբաթաթերթի հիմնադրութեան, 1979-ին, եւ անկէ ի վեր կապուած է անոր, 1981 մարտէն մինչեւ 1991-ի դեկտեմբերը վարելով շաբաթաթերթի խմբագրութիւնը, իսկ մինչեւ դեկտեմբեր 2009՝ խմբագրելով ամսական Դրական յանդիմանը:

ՈՍՏԱՅՆ ԱՄԵՆ ՕՐՈՒԱՆ ՊԷՍ

Ա.

- Ալժ, Արմէնն է... Շատ ուրախ եմ, որ հեռաձայնեցիր. ինչ որոշեցիք, ո՞ր կ'ուզէք երթալ, եկէք ձեզ Փլացպուրկ տանիմ. այո՛, այո՛, Փլացպուրկ սահմանին վրայ է, հեռու չէ, մէկ ժամէն հոն կ'ըլլանք: Հաճելի տեղեր կան, կը պտտինք. տունը նստելէն լաւ է. ես տունը նստիլ չեմ սիրեր, արդէն ամբողջ շաբաթը կամ գրասենեակին կամ ալ տան մէջ բանտարկուած եմք: Կ'ըլլայ, անցագիրները պատրամատ եմ: Կէս ժամէն ձեր մօտ կ'ըլլամ:

Երբամ Արմէնին հետ քիչ մը խորհրդակցիմ. սա քննութիւններուն պէտք է պատրաստուինք. ինք կ'ուզէ եկող տարուան աշնան անցընել, ըսի ինչո՞ւ այս տարի չընենք. պատասխանեց, որ հիմա ընելէն շահ մը չունինք, քանի որ ասանկ կամ անանկ հինգ տարի այստեղ ապրելէ ետք է, որ ծարտարապետ կոչուելու իրաւունքը կրնանք ունենալ. մինչ այդ ծարտարապետական ընկերակցութեան անդամագրուելու համար անհրաժեշտ քննութիւնը կրնանք անցընել: Արմէնը, սակայն կ'ըսէ, որ եթէ աճապարենք ու լաւ չպատրաստուած ներկայանանք այս քննութեան, որ բերանացի է, ու ձախողինք, ետքը ստիպուած պիտի ըլլանք անելի դժուար գրաւոր քննութիւններուն նստիլ: Ծիշողը ըսելու համար, իմ ալ փորս վախ մտաւ, երբոր յայտագիրը ստացայ: Շատ է ընդարձակ. ես շատ բան արդէն մոռցած եմ: Զիլի, այդ ամենը ես սպաներէնով սորված եմ, հոս ծայրէն պէտք է սկսիմ, մինչ ինքը՝ Արմէնը անգլերէնով ուսաներ է, բախտաւոր է...

Գացի Արմէնեց. տունը չէր տակափն, քիչ ետք շուկայէն վերադարձաւ. ամուսնական կեանքի անպատեհութիւններէն մէկն ալ սա շուկայ երթալն է: Քիչ մը չեմ ու չեմ ըրին այր ու կին, անելի մօտիկ տեղ մը երթանք ըսին, քննութեան պատրաստուելու համար պիտի խորհրդակցինք, այդքան ծամբայ կտրելու պէտք կայ: Ի վերջոյ համաձայնեցան: Ես ծամբորդել շատ կը սիրեմ, քշելէն ալ չեմ յոգնիր, հաճոյքով ժամեր կ'երթամ, միայն թէ միևնաջ չըլլամ. ամենէն անախորժ բանը միևնաջ քշելն է, կէս ժամուան ծամբան իսկ չի վերջանար կարծես:

Վրէժ-Արմէնը ցերեկայան

- Էհ, Ջոլթան, բարի վայելում, պատմե՛ նայինք ինչպե՛ս գտար այս նոր գործը, - հարցուց Արմեն երբոր ծամբայ ելանք:

Անցեալ օր Ռոբլանտ շուկային առջեւէն կ'անցնէի: Երկու շաբաթ է, որ անգործ էի: Պաղպաղակ մը գնելու համար կանգ առի. գործ փնտռելու մտքով չէի իջած տունէն: Յիշեցի, որ շուկայի վերի յարկը ձարտարապետի գրասենեակ մը կայ. յոյս ալ չունէի, որ կրնամ ընդունուիլ. այս օրերուն ամեն տեղ նոյնն է, հրապարակը մեռած է. Մոնթրէալը հանդարտ շրջան մը կը բոլորէ: Ըսի, ելլեմ, բախտս փորձեմ: Փորձեցի, եկուր տես, որ անմիջապէս զիս գործի առին. խոստացան ժամը երեք տողար, արդէն ատելի ալ ուզէի՝ չէին տար: Հիմա աղբահաւաքներն ալ նոյնքան կը վաստկին, թէեւ...: Անգործ մնալէն աղէկ է, ըսի: Տեսնենք քանի՞ շաբաթ կը տեւէ:

Երանի Նիւ Եորք կարենայի մնալ: Գիտե՛ս Արմեն, կէս ժամուան մէջ երկու գործ գտայ՝ ժամը վեց տողարէն: Սակայն վեց ամիսէն առաջ չեմ կրնար Նիւ Եորք գաղթել. երկուքն ալ ստիպուեցայ մերժել: Օրական վեց ժամ միայն պիտի աշխատէի, սակայն չորս ժամ ալ պէտք էի ծամբորդել. Նիւ Եորքի մէջ տուն կարելի չէ գտնել:

Հոս որ սկսայ աշխատիլ քեզ յիշեցի. գիտեմ, որ պիտի ուզէիր իմ տեղը ըլլալ. քու տունէդ քալելով գործի պիտի երթայիր: Բայց ես չեմ ուզեր այլեւս քու տեղդ ըլլալ. երբոր քեզ ու Տոպրոն գործի առին՝ հասկցայ, որ զիս պիտի հանեն: Փոէրին ըսած էի, որ, եթէ ինձմէ դժգոհութիւն ունենար՝ յայտնէր ինծի. զինք կը սիրէի, որովհետեւ ինծի պէս, ինքն ալ հունգարացի է, կը հասկնայ գաղթականի վիճակէն: Երբոր ձեր երկութիւն ատելի լաւ սկսաւ վճարել ու մերժեց ինծի յաւելում տալ, անընդունելի գտայ. անարդարութիւն էր...

- Երբ բացին այս նոր մայրուղին, - միջամտեց Արմենի կինը:

- Տեգարին, նոր բացուեցաւ, Էքսփոյի առթիւ. քաղաքը հարաւել հիսսիս կը կտրէ ու կը միանայ Թրանս-Գանատային:

- Ըստ ինծի, շատ տգեղ, անհրապոյր ծամբայ մը եղաւ ասիկա, երկու կողմէն պէթոնէ ձիգ պատերով. կարծես թէ ջուրը պարպուած ջրանցք մըն է, - խօսեցաւ Արմենը:

Մինչ այդ մենք դուրս եկանք Տեգարիէն, անցանք Շամփլէն կամուրջը, ետեւ ձգեցինք Մոնթրէալ կղզին: Հիմա թիւ 15 մայրուղիին վրայ ենք:

- Երեք քառորդ ժամէն Ամերիկա կը հասնինք:

- Այսօր բանուկ է ծամբան, միշտ ասանկ կ'ըլլայ:

- Ամառը, ամեն շաբաթավերջի, որ օդը նպաստաւոր ըլլայ, ամեն մարդ օթոն կ'անէ եւ քաղաքէն կը հեռանայ:

- Ինչ տեսակ տեղ է Փլացպուրկը, - նորէն Նազէն է հարցնողը:

- Հասնիկը կը տեսնէք, ամերիկեան գիւղաքաղաք մըն է:

- Զոլթան, լուր մը առի՞ր ծնողքէդ, - այս անգամ Արմէնն է հարցնողը:

- Գործէս ելլելէ ետք, գիտես, գրեցի հօրս, թէ հիմա ազատ եմ, եւ եթէ կը փափագիս՝ կրնամ վերադառնալ, բան մը չկայ, որ զիս Մոնթրէալին կապէ: Պատասխան չեկաւ. հայրս հարուստ է, իմ օգնութեան պէտք չունի: Երթամ ալ, ինչ պիտի ընեմ հոն. Զիլին աղքատ երկիր է, ապագայ չունի, ատոր համար հոս եկայ: Եղբօրս ալ գրեցի, ինքն ալ Վանգուվըր է. նոյն երկրին մէջ կ'ապրինք, բայց իրարմէ 3000 մղոն հեռու: Գանատան աներեւակայելիօրէն մեծ է: Ինչ կ'ուզես, որ պատասխանէ՝ «մէկ քաղաքի մէջ մեզմէ մէկը բաւ է, երկուքը շատ է...»: Աշխարհի վրայ մարդ չունիմ, որ ինձմով հետաքրքրուի. ամեն մարդ իր կեանքը ունի, իր հոգերը, Զոլթանին մասին ինչո՞ւ պիտի մտածեն:

Ես Մոնթրէալէն դժգոհ չեմ, լաւ տեղ է, գեղեցիկ է, թէն շէնքերու մեծ մասը պէտք է այրել, բայց ամբողջ Ամերիկան ատանկ է: Բնակարաններու իննիսուն առհարիւրը կը շինուին առանց ծարտարապետի միջամտութեան: Բայց հոս բնութիւնը գեղեցիկ է, կեանքն ալ հանդարտ է, Ամերիկայի պէս չէ. հոն յափտենական վազք մըն է, հեւասպա՞ռ վազք մը: Նիւ Եորք փողոցէ մը կ'անցնէի, ուր շէնք մը փլցուէր. ահարկու աղմուկ կը հանէին. անցորդներէն ո՛չ մէկը զլուխը կը դարձնէր աղմուկին կողմը՝ հետաքրքրուելու համար, թէ ինչ կ'անցնէր կը դառնար: Մարդիկ մեքենայ ըլլան կարծես, մարդամեքենայ: Բայց ատանկ ալ չըլլայ՝ դրամ չեն շահիր: Ինչքան կ'ուզէի Մանհաթընի մէջ աշխատիլ. ամբողջ աշխարհի դրամը հոն է:

- Ինչ պիտի ընես ամբողջ աշխարհի դրամը, Զոլթան, - նորէն Արմէնն է՝ իր նեղը դնող հարցումներով:

Զեմ գիտեր:

Բ.

- Զեմ գիտեր: Զեմ գիտեր անգամ թէ կ'արժէ աշխատիլ ու յոգնիլ. վասն ինչի՞, երբ մարդ չկայ, որ այդ շահածովս կրնայ ուրախանալ:

Պիտի մսխեմ վաստկածս, խենթ-խենթ հոս հոն պիտի նետեմ...

- Ինչո՞ւ չես ամուսնանար, Զոլթան, - հարց կու տայ Նազէ:

- Տիկին, ձիշո մօրս կը նմանիք. ան ալ գրեց, թէ ելլեմ ամուսնանամ, բայց որո՞ւ հետ: Արմէն, կը յիշեմ ձեր գրասենեակի նախկին քարտուղարուհին, չէ, չեմ կարծեր հանդիպած ըլլաք. ան քու գալէդ առաջ արդէն հրաժարած էր: Լաւ աղջիկ էր, հետը մի քանի անգամ դուրս ելայ. ետքը ուզեց, որ իր տունը երթամ, հետը պառկիմ: Չեմ գիտեր, բայց ինծի համար հասկնալի չէ այդ կեանքը: Անցեալ օր նորէն հանդիպեցայ իրեն, դարձեալ հրաւիրեց զիս. բայց ինք մէկը ունի, հետն ալ կ'ապրի. ինձմէ՞ ինչ կ'ուզէ: Ինծի չի խառնուիր իր անձնական կեանքը, բայց ես չեմ կրնար ատանկ ապրիլ: Թերեւս եթէ տարբեր դաստիարակութիւն ստացած ըլլայի... Բայց չեմ ըսեր, որ իր ըրածը սխալ է, սակայն իմ խառնուածքին խորթ է:

Կը հարցնես, թէ հունգարացի աղջիկներ չե՞ն ծանչնար. կը ծանչնամ ի հարկէ. բայց մէկը դուրս հանէ, տեղ մը հրաւիրէ, մարդիկ անմիջապէս վրադ կը սկսին խօսիլ: Եթէ կարելի ըլլար, անգլիացիներու մէջ մտնէի, գանատացի մը առնէի, շրջանակի՛ մը կապուէի...

- Ինչո՞ւ կ'ուզես գանատացի մը առնել, բարեկամ:

- Ես ալ գանատացի կ'ըլլամ. իսկ եթէ քիչ մըն ալ դրամ ունեցող մէկը ըլլայ, ալ ամեն ատեն չեմ մտահոգուիր՝ գործ ունիմ, գործ չունիմ: Չեմ գիտեր, թերեւս անիրականանալի բաներ կ'ըսեմ, բայց կ'ուզեմ, որ ալ մէկ տեղ ապրիմ, զգամ որ տեղի՛ մը, երկրի՛ մը, մէկու՛ մը կը պատկանիմ:

Ճանապարհը կ'ընթանայ նոյն միօրինակութեամբ: Եթէ Արմէնենք չգային հետս, իրապէս ձանձրանալի պիտի ըլլար. ասֆալթի կամ պեթոնի ուղիղ, գծաքաշով քաշուած գիծ մը, տափարակ դաշտեր, մերթ ընթ մերթ ծառեր, ծառախումբեր:

- Ռիվիեռ տը Լ'Ագատի գրուեր էր. գէտ կար այստեղ, ես բան մը չտեսայ:

- Երկու մերթ լայնքով առուակ մըն էր, գէտ անուաներ են, կամ անլի ձիշո՞՝ գետակ:

- Գետը Սեն Լօրանն է, որ իր լայնքով կը չափուի մեր Նեղոսին հետ:

Արմէն կը պատմէ Նեղոսէն ու Եգիպտոսէն: Ինքն ալ ինծի պէս

տեղի մը չէ պատկանած, բայց գոնէ ինք Հայաստանով կ'ապրի. Տոպրոն ալ Ֆրանսայէն կու գայ, բայց ինքն ալ Եուկոսլաւիայով կ'ապրի: Երկուքն ալ կապուած են իրենց հայրենիքներուն, միշտ անոնց մասին կը խօսին: Անցեալ շաբաթ Արմէնը լուր տուաւ, որ Էքսփոյի մէջ հայկական յայտագիր մը պիտի ըլլար: Ուրախացայ, չէ որ իմ ալ նախահայրերս Հայաստանէն եկած են Հունգարիա: Վազցի գացի, սակայն բան չտեսայ, սխալ ժամու գացեր եմ: Արմէն ըսաւ, որ շատ յաջող անցեր էր, երգ, պար: Երանի ես ալ տեսնէի: Ես վստահ եմ, որ Արմէնն ալ, Տոպրոն ալ հոս չեն մնար, երկուքն ալ իրենց երկիրը կ'երթան օր մը: Չերթան՝ կեղծաւոր կ'ըլլան, բայց չեմ դատապարտեր զիրենք. ես Հունգարիա գացողը չեմ, կ'ատեմ համայնավարները:

Ինչո՞ւ կ'ատես, հարցուց օր մը Տոպրոն: Չեմ գիտեր, ըսի, համայնավարութեան տակ կարելի չէ ազատ ապրիլ: Ազատ ապրելով ինչ կը հասկնաս, հարցուց Արմէնը: Չեմ գիտեր, թերեւս կը սխալիմ: Ելիր ե՛տ գնա, Հունգարիա, պնդեց ան:

- Զուլթան, կրնամ ըսել, թէ երբ ձեր ընտանիքը հայ ըլլալէ դադրած է:

- Չեմ գիտեր, բայց կը յիշեմ, որ մեծ հայրս Աւետարան մը ունէր, կ'ըսէր թէ հայերէն է:

Մաքսատան առջեւ ինքնաշարժներու պոչ մը կար, մէկ մղոն երկայնքով: Աստուած իմ, այս որքան քրեպեզցիներ Ամերիկա կ'երթան: Կէս ժամ կորսնցուցիւք այստեղ: Հիմա դարձեալ ճամբան եք:

- Կը զգա՞ք տարբերութիւնը:

Տարբերութիւն չկայ, նոյն երկիրն է, նոյն հողն է, սահմանը ցանկապատով անգամ չէ բաժնուած, եւ նոյն միօրինակ ձեպուղին է, բայց հիմա ուղենիշերը միայն անգլերէն են, ֆրանսերէն չկայ: Իսկ ծառերը հետզհետէ կը խտանան: Այս կողմերը ձմեռը ձիւնի սաւան կը դառնան: Ծառերը ամբողջովին կը մերկանան, եւ աչքդ կտրածին չափ՝ ձիւն: Ծիտակը, Մոնթրէալը իր ձիւնին համար է, որ շատ չեմ սիրեր: Վեց ամիս ձմեռ... Երանի Չիլի մնայի. տարին տասներկու ամիս կապոյտ երկինք, տաքուկ արեւ:

Ահա եւ Փլացպուրկը:

- Կը տեսնէ՞ք ինչքան գեղեցիկ է, ամբողջ գիւղաքաղաքը անտառի մը մէջ կառուցուած է:

- Զոլթան, մարդուն կառուցածը ու բնութեան կառուցածը, սա-
կայն. իրարու հետ խորթ կ'ընթանան:

- Դեռ տեսէք ինչքան տարբերութիւն կայ Նոփս-Նոր ինքնա-
շարժներուն եւ իրենց հնադարեան բնակարաններուն միջեւ: Ծի-
նութեան ասպարէզը որքան ետ մնացած է գիտութեան յառաջդի-
մութիւններէն: Կ'ուզէք ծովեզերք երթանք, թէ ոչ լաստանաւով լի-
ձին միւս ափը անցնիկք:

«Ֆեռի»ն սուղ էր, երեք-չորս տոլար՝ հինգ վայրկեանի համար:
Ես անօթի եմ. առտուն նախաձաշ չըրի: Այստեղ «հոթ տոկ» մը
առի, Արմէնն ու Նազէն պաղպաղակ կերան:

Ելանք լճեզերք: Ամբողջ «փարքիսկ»ը լեցուած է Քուեպեքի
ինքնաշարժներով: Արեւի կարօտ մարմինները փռուած են խոտե-
րուն ու ասազներուն վրայ: Հետաքրքրական է, թէեւ գեղեցիկ աղ-
ջիկներ չեմ տեսներ: Ֆրանսացի-գանատացիները գեղեցիկ չեն,
«սեքսի» են, բայց գեղեցիկ չեն: Հոգ չէ, անլի յաճախ գալու եմ
այստեղ...

- Դուք հոս կեցէք, ես հինգ վայրկեան լողամ, գամ:

Մտայ ջուրը: Տարի մըն է ծով չէի մտած: Բայց ծովը ուրիշ է,
լիճը Նոյն չէ: Լաւ է լողալը, բայց հինգ վայրկեանով ինչ համ կ'առ-
նես: Երանի իրենք ալ լողազգեստ բերէին իրենց հետ: Պէտք էի
սկիզբէն յիշեցնել: Հիմա ելլեմ...

- Շատ սպասցո՞ւցի: Ներողութիւն: Ե՞րբ կ'ուզէք մեկնիլ: Անմիջա-
պէս, չորնալուս պէս ձամբայ կ'ելլենք:

- Զոլթան, մենք ծրագրած էինք Էքսփօ երթալ յետոյ:

Էքսփօ... Առաջին անձը եղայ, որ մէկուկէս ամսուան մէջ բոլոր
տաղաւարները այցելեցի: Էքսփոյի «անցագիր»ս 120 կնիք ունի,
հիմա կ'երթամ Նոյն բաները տեսնելու երկրորդ, երրորդ անգամ,
բայց ամբողջ աշտ երկու ամիսները խենթենալիք բազմութիւն կայ,
ամբողջ Հիւսիսային Ամերիկան հոն թափած է: Այս ցուցահանդէ-
սը եթէ չըլլար, ամառը բաւական ձանձրանալի պիտի ըլլար ինծի
համար:

Վերադարձը անլի արագ կ'ըլլայ: Լողազգեստս շուտ չորցաւ,
ուստի փոխուելու հարկ ալ չեղաւ, ինչպէս որ եմ նստայ դէպին առ-
ջեւ: Երանի իրենք ալ կարենային լողալ, շատ հաճելի էր, մեղք, որ
կարճ տեւեց: Զուրն ալ պաղ չէր:

Նոյն ձամբան է, հիմա: Աստուած գիտէ քանի անգամ գացած-

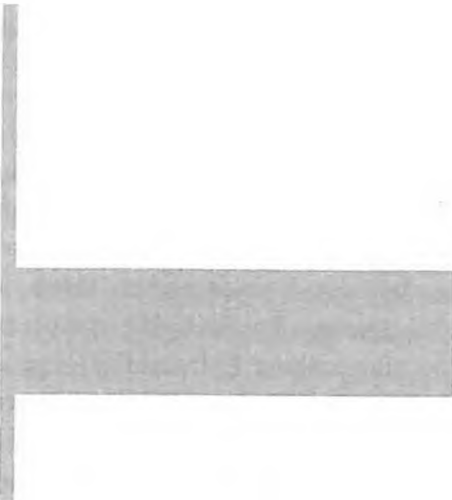
եկած եմ: Այս ինքնաշարժն ալ չըլլար՝ կը խենթենայի: Հայրս նուիրեց ինծի երբոր հոս եկայ: Զայն առնելու համար 30 տոլար ծախսեցի, Նիւ Եորք գացի: Բայց սխալ եղաւ: Ծատ սուղի կը նստի: Պէտք էի պզտիկ Վոլքսվակըն մը առած ըլլալ: Ծահաճիս մէկ կարեւոր մասը ասոր կու տամ: Կ'ապրիմ՝ ինքնաշարժիս համար: Իմ կի՛նս է ան: Բայց շատ լաւ կ'ըլլար եթէ աւելի վաստկէի: Օլտամոպիլները լաւ են, զօրաւոր կառքեր են, մեծ ալ են: Երանի Թորոնթօ երթայի, կ'ըսեն թէ հոն աւելի գործ կայ - ինչո՞ն Մոնթրէալ եկայ՝ չեմ գիտեր: Ֆրանսերէնէ գրեթէ անտեղեակ եմ, մինչդեռ Թորոնթօ անգլիախօս է: Երանի՛... Բայց Թորոնթօ ալ ապրուելիք տեղ չէ:

Սկսաւ անձրեւել: Աւելի դանդաղ պէտք է քշեմ:

Ժամը հիսգին հասանք Արմէնենց տունը: Ծատ շնորհակալ եղաւ այս պտոյտին համար, մինչդեռ ուրիշներ կ'ակնկալեն, որ դո՛ն իրենց շնորհակալ ըլլաս, որովհետեւ քեզի ընկերակցեր են: Ասիկա գանատական, ամերիկեան հոգեբանութիւնն է:

- Զոլթան, գիրքը պարապ տեղը մեր հետը առի՛նք...

- Հոգ չէ, ուրիշ անգամ կու գամ, կը նստինք լրջօրէն կը խօսինք թէ ինչպէս պիտի պատրաստուինք մեր ճարտարապետական ընկերակցութեան քննութեան: Չէ, ժամ առաջ պէտք է գործի անցնիլ, ասանկ ձգձգել չ'ըլլար: Քեզի հեռաձայն մը կ'ընեմ... Յը՛:



Մարիանա ՊԵՐԹԻՉԼԵԱՆ

Մաս կը կազմեմ սուրիահայ գրողներու համախմբումին. ունիմ բանաստեղծութիւններու մէկ ժողովածու «ԿԱՆՉ ԱՐԱՐՉԱԿԱՆ». թարգմանութիւններ՝ արեւելահայերէնէ եւ արաբերէնէ՝ արիմտահայերէնի: Բերիոյ թեմի ուս. խորհուրդի անդամ եմ. կը գրեմ ԳԱՆՉԱՍԱՐ շաբաթաթերթի մէջ բանաստեղծութիւններ եւ յօդուածներ, կը գրեմ Երթ տարեգիրքին մէջ. կը ներկայացնեմ դասախօսութիւններ ազգային, հոգեւոր եւ դաստիարակչական թեմաներով՝ ուր որ պէտք է: Կը խօսիմ հայերէն, արաբերէն, անգլերէն, թրքերէն, ռուսերէն: Ունիմ երկու զաւակ՝ Յոլեր եւ Գրիգոր Իշխան Ղազարեաններ:

Դողդոջ ոտքերով երբ առաջին անգամ Հայաստան կ'երթայի, հանգստացուցիչ զիս ըսելով՝ «մի քանի ժամ ետք կը հասնիս, լուսինը բոլորած է, դու ալ, մենք ալ, նոյն լուսինը պիտի տեսնենք, աչքերդ սեւեռնէ անոր, մինչ մենք նոյնը կ'ընենք, ամէն անգամ որ մեզ կարօտնաս, դիտէ լուսինը...»:

Իսկ հիմա, երբ քեզ կարօտնամ, արեւին նայիմ, թէ աստղերուն: Աստղ մ'ալ դու եղար անելալով տիեզերքի աստղերու փաղանգին, իբր հաւատքի պլպլացող կանթեղ... անծայր է երկինքը, կը կորսուի նայուածքս, լուսինը՝ գոնէ մէկ հատ էր: Բայց գիտես, արեւուն շողերը որքան քեզ կը յիշեցնեն՝ բարի հայեացքիդ ելեւէջները, մեղրագոյն բիբերող երանգները կը գծեն: Արեւուն շողերը միշտ կենդանի են, երկրի տարբեր մասերուն վրայ կը գոյատեւեն, իսկ աստղերը մարած արեւներ են... Յստակ է հիմա դու ոչ միայն կը գոյատեւես ասեղահողներուն, արեւի շողերուն, տիեզերքին՝ որ միշտ մէջդ էր, այլ այս փոքրիկ կանաչ տերեւին մէջ որ գլուխ կը ցցէ հողաթումբէդ, նոր ծլած խոհի մը պէս, փոքրիկ ծաղկած այս ծիլին, որու հետ արեւի շողերը իրենց բմահաճ խաղը կ'ընեն, կամ գուցէ կը խորհրդակցին, իրենց իրարու հանդէպ ունեցած սէրը արտայայտելով:

Ոչ հոն քարին տակ պառկողը դու չես, քու ստուերդ է, ժամանակաւոր հագուստդ՝ որ այնքան յամառօրէն եւ հաւատարմաբար, մայրս եւ եղբայրս՝ այս վերջին շրջանին խնամեցին: Այդ տարագը միայն միջոց մըն էր՝ քեզի հետ ունեցած մեր երկրային հաղորդակցութեան, որու տակ ծածկուած էր, այնքան գեղեցիկ հոգիդ, որ չէր կրնար հոն մնալ, այդ եղծանելի վիճակին մէջ եւ ազատ է այնքան ատեն, որքան որ, գոյութիւն ունի զինք արարողը: Միայն երկրի կապուած հոգին է որ չի կրնար սաւառնիլ: Հոգիդ՝ առատացած պարգեւներով՝ որոնք կը բաշխէիր ոչ միայն մեր կարիքներուն համար, այլ անեղնելով գանոնք, կը յատկացնէիր ամէն տեսակ բարի գործերու... փորձելով բոլոր լաւ բաները: Քսան երկար տարիներ «1954-1974» ուսուցանելու եւ տեսչութեան պարգեւներդ, ի գործ դրիր, Արմենեան դպրոցի կիրակնօրեայ վարժարանին մէջ: Մինչ մէկիկ-մէկիկ հեռացան հոնկէ, դու յա-

մառորէն մեր ձեռքերէն բռնած շարունակեցիր մնալ այնտեղ, պահելով՝ աւանդը: Դասարանին դուռը փակող վերջին ուսուցիչը եղար, երբ ալ հնար չկար. ըստ երեւոյթին դպրոցին ծախուիլը՝ միակ լուծումն էր: Իսկ ձեր տաղնապետը որքան կ'ընկձէին մանուկ հոգիս, որ աննկատօրէն կը հետեւէր ձեր բոլոր շարժումներուն... Հիմա ոչ դպրոցը կայ, ոչ Լեւ Թոլսթոյէն մեզի պատմած հոգեթով պատմութեանը, ոչ ալ՝ դուն: Բայց տակաւին մտքիս մէջ կը ձախրէ, այդ դպրոցի դասարաններուն ոսկեշող արեւը, որու վրայ կը դեգերէին մեր մանկութեան ամենապայծառ ու վճիտ պահերը: Զատկական գոյնզգոյն հակիթներուն հմայքը՝ ձեր զոհողութեան ոգին ու շատ մը աներեւոյթ ևրքին ծառագայթներ՝ մեր մէջ ամրապնդեցին հաւատքն ու վստահութիւնը առ Աստուած իբրեւ առկայծ պատրոյգ՝ ապագայ փոթորկոտ ծովուն համար:

Այնքան հոգատար հայր եղար մեզի, որ կրցանք, հայր Աստուած՝ պատկերացնել, քու միջոցով: Հեզահամբոյր բնատրութեամբդ օրինակելի վարքովդ, շրջապատիդ սիրելին էիր: Մարդը՝ նոյնիսկ կենդանիները սիրել սորվեցուցիր մեզի: Երկու տարեկանիդ հայրդ կորսնցուցած էիր, այն գուրգուրանքը, որ իրմէ չէիր ստացած, առատօրէն փոխանցեցիր մեզ: Ու սեղանիդ վրայ հաւասարապէս միշտ բաց էին Աստուածաշունչը, կիրակնօրեայ դպրոցի դասագիրքերդ, եւ հայոց պատմութեան գիրքեր: Իւրաքանչիւր օր ձաշէն ետք, մեր դասընթացքը կը սկսէր, քու հանգիստիդ հաշտոյն: Քոյրս եւ ես անընդհատ կը վիժէինք մեր տնային դասարանի, լաւագոյն դիրքը գրաւելու համար: Իսկ հետագային, մեզի կը փորձէիր բացատրել արեգնային համակարգի գաղտնիքներուն մասին, որոնք իւրացուցած էիր Ամերիկեան Գոլէժի աշակերտութեանդ ընթացքին, եւ ինքնազարգացմամբ: Անգլերէն գիտական գիրքերը, բառ առ բառ, հայերէնի կը թարգմանէիր եւ այնքան փափաքելի էր լսել քեզմէ: Ինչպիսի մանկավարժական սկզբունքի կը հետեւէիր, որ մերօրեայ ծնողներուս անծանօթ կը մնայ...

Երկու տարիներ Գերմանիոյ մէջ, հեռուստացոյցի մասնագիտական դասընթացքի հետեւիլդ պատճառ դարձած էր, որ տիրապետէիր գերմաներէնին: Իւրաքանչիւր ծննդեան տօնին, անպայման գերմաներէնով պէտք էր լսէինք, քու սիրած «քրիսմուս քարըզնեբու» սկաւառակդ, ետքը հայերէնով երգէինք ծննդեան բոլոր շաբականները մինչեւ՝ արշալոյս: Երբ ծննդեան փայլուն աստղը երկ-

նակամարին վրայ երեւէր, բոլորս դուրս՝ տանիք պիտի հրաւիրէիր, լուսաստղը տեսնելու, եւ իրարու ըսելու՝ «Քրիստոս ծնաւ եւ յայտնեցաւ», որպէսզի անկէ ետք պատրաստուէինք եկեղեցի երթալու, ծննդեան համար վերապահուած մեր նոր զգեստներով:

Հաւատարիմ հոգաբարձուն էիր ազգագային Մեսրոպեան վարժարանին, եւ թաղականը սուրբ Գէորգ եկեղեցոյ, որունց ատենադպրութեան պաշտօնը վարեցիր, յաջորդաբար, երեսուն երկար տարիներ «1971-2002»: Գիշերները ուշ ատեն երբ արթննայի, դուն տակաւին ատենագրութիւններդ կը մաքրագրէիր: Ոչ համակարգիչ ունէիք ոչ ալ գրաշարող: Կը լսէի խումբի անդամներուն հետ ունեցած զրոյցներդ, թէ ինչպէս միասնաբար կը ծրագրէիք, ձեռնարկներ կը կազմակերպէիք, լումա առ լումա հաւաքելով, դպրոցը կանգուն պահելու համար: Կը պայքարէիք՝ եկեղեցոյ հանդիպակաց տուները գնելու, եկեղեցոյ տարածքին անելցնելու՝ տարբեր հեռանկարներով: Ու օր մըն ալ երկար տարիներու ծառայութեանդ համար, սրբազան հայրը, քեզ եւ անուանակից զարմիկդ, հայրերու տօնի առթիւ, պարգեւատրեց պատուոգիրով, երջանկութեան արցունքներով ընդունեցիր իր գնահատականը:

Աչքիս ծայրով կը դիտեմ տարիներու խորքը: Կը տեսնեմ, թէ ինչպէս՝ բողբոջ դասարանի աշակերտ էի, երբ սկսար սորվեցնել՝ «թուրքերը մեր հողերը առին...», այնքան կը կրկնէիր, կը բացատրէիր, բայց մանուկ ուղեղս, «հող» ըսելով միմիայն կ'ըմբռնէր, կը պատկերացնէր՝ բակը թաղարներուն մէջ գետեղուած հողերը... յետոյ կամաց-կամաց սկսայ հասկնալ ամէն բան, նոյնիսկ քու ծնողներուդ ապրած՝ Կիլիկիոյ Մարաշ աւանի, եւ անոր շրջակայ արուարձաններուն նկարագրութիւնները չզլացար օրն ի բուն բացատրել՝ չորսիս, յաճախ մայրս ալ կ'անելցնէիր քու աշակերտներու ցանկիդ: Իսկ հետագային պրն. Ալեքսանէն գնահատուած բանաստեղծութիւնները, ինծմէ անելի քեզ կուրախացնէին, որովհետեւ անոնց «խմբագիրը» դուն կ'ըլլայիր:

Յարկիդ տակ բնակողներուս, բնութիւնը զովերգեցիր այնքան, որ մենք միշտ երագէինք այդ հեռու երկիրը, ուր ծնողներդ ապրած էին: Ու միշտ կրկնեցիր, «այս երկրի մէջ տուն պէտք չէ ունենանք, պէտք չէ կապուինք այս հողին, հոս հիւր ենք եւ պանդուխտ, հայրենիքը մեզ կ'ըսպասէ»:

Հօրեղբայրս՝ հայրենի ներգաղթի օրերուն, գոյքերը պատրաս-

տած, անհամբեր, ձեր ազգանունին, ցուցակներուն մէջ յայտնուելուն սպասած էր: Երբ յստակացած էր, թէ ցուցակներուն մէջ գոյութիւն չունէին ձեր անունները, եւ նոյնիսկ հետագացին՝ չէին կրնար ունենալ, տեղն ու տեղը, կաթնածախար եղած եւ մահացած էր: Իսկ դուն՝ անոր կարօտն ալ, կուրծքիդ վրայ բազմապատկած, որոշած էիր, քուկինիդ հետ տանիլ հայրենիք: Ու հիմա ի յայտ եկաւ, թէ բոլորս ալ պանդուխտներ ենք, ոչ միայն այս երկրին կամ վայրին մէջ այլ՝ երկրագունդին վրայ ընդհանրապէս, երբ նոյնիսկ դուն չկրցար հասնիլ հայրենիքդ, որ քեզի համար այնքան մօտ կը թուէր ու հոն՝ հասնիլը այնքան վճռական:

Հիմա գիտեմ, թէ «մնայուն ու վեհ տուն մը ունիս հոն՝ երկինքը եւ Ան կրնայ քեզ պահել անարատ եւ անբիծ եւ անխառն ուրախութեամբ լեցուն՝ իր փառաւոր ներկայութեան կանգնեցնել»: Եւ լաւ գիտեմ, թէ՝ «Աստուած զինք սիրողներուն համար պատրաստեց այնպիսի փառք մը, որ ոեւէ աչք չէ տեսած, ոեւէ ականջ չէ լսած, եւ ոեւէ մէկուն մտքէն իսկ չէ անցած: Բայց Աստուած մեզի յայտնեց այդ խորհուրդը իր հոգիին միջոցով, որովհետեւ հոգին, որ ամէն ինչ կը քննէ, գիտէ Աստուծոյ նոյնիսկ ամենածածուկ ծրագիրները»: Ա. Կորնթ.2.9-10

Գիտես, միայն ակնթարթ մըն է մեր բաժանումի պահը: Բոլորը քեզի հրաժեշտ տալու եկած են, անոնք չեն անդրադառնար, թէ՛ աչք գոցել բանալու տետղութեամբ կ'անցնին օրերը, կը միանանք եւ քեզ այն ատեն կը տեսնենք կատարեալ, անապական եւ պայծառ: Նոյնիսկ այստեղ մոռցած՝ մեր ունեցած բոլոր դժուարութիւնները: Անոր դէմքի ճառագայթներէն կը լիանան մեր հոգիները, ալ բժիշկի կարիք չենք ունենար: Կ'ըլլանք այնքան առողջ որ ապրիլը ուրախութեան համագօր կ'ըլլայ..

«Անոր մէջ մեր ներկայութիւնը վերջ չունի եւ մահը անգօր է այդ, յաւիտենական ներկայութիւնը դիմադրել» «Մահը չի ջնջուիր, բայց մահը նաեւ չի կրնար ջնջել մեզ եթէ մենք յարութեան հատքով ապրինք կեանքը»: Գարեգին Բ. կաթողիկոս:

Կը վերապրիմ բազմաթիւ անցած ապրումներ՝ սեփական եւ քեզի պատկանող. մինչ դուն հանգիստ ես ու թեթեւ, վրանէդ հեռացած, միշտ մեզի հետ եւ մեզի համար՝ ցորենի հատիկի մը պէս՝ հասկի վերածուած...

Այնպէս կ'ուզի զգալ անցքդ
Այս մեծ գոյէն դէպի միւսին,
Կանգնած մօտիկ այդ սահմանին
Միանայի ես քու անցքին
Այս աշխարհէն դէպի միւսին

Լուսաբացէր այնպէս
Չսգայի ես քու ցաւը
Կանգնած կողքդ աննկատ
Թող կիսէի ցաւդ մեծ
Ու երկուքս թեթեւցած
Զիրար գրկած
Հեռանայինք ու անցնէինք
Մահ սահմանէն....

Թէեւ հետդ չկրցայ կիսել քեզի հրամցուած դառն բաժակը, սա-
կայն քեզի հետ կրնամ զգալ՝ այնքան թեթեւ, այնքան խաղաղ ու
երկնային, եւ քեզ՝ այնքան ներկայ եւ կենդանի... Դուն ինծի սոր-
վեցուցիր՝ ցաւի մէջ երգել... ու դեռ՝ ժպտիլ...

Մարիաննա Կոչարյան



անկախ: Արա Գալստյան

Անտիս ԸՆԾԵԱՆ

Անտիս Հաճեան ծնած է Հալէպ, Սուրիա, 1968-ին, եւ մեծցած՝ Պուէ-նոս Այրէս, Արժանթին, ուր ստացած է իր սկզբնական եւ երկրորդական ուսումը, աւարտած ըլլալով տեղւոյն խրիմեան Ազգային Վարժարանը: Լրագրութիւն ուսանելէ վերջ Պուէնոս Այրէսի Սալվատորի Համալսարանը, Անգլիայի Բէյմպրիժի Համալսարանը աւարտած է Միջազգային Ցարաբերութիւններու տիտղոսով: Տասը տարի խմբագիր եղած է Արժանթինի La Prensa օրաթերթին, եւ Արեւելեան Եւրոպա եւ Նախկին Սովետական Միութիւն թղթակից եղած է Նաեւ Արժանթինի La Nacign օրաթերթին համար: Հինգ տարի է Նիւ Եորքը կ'ապրի, ուր The Wall Street Journal թերթի խմբագիր է: Նախապէս Bloomberg News-ի խմբագրի պաշտօն վարած է Նիւ Եորքի մէջ եւ CNN-ի համար Աթլանթայի մէջ: Բազին Գրական Հանդէսի խմբագրական կազմի անդամ է եւ ներկայիս Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութեան Նիւ Եորքի մասնաճիւղի ատենապետն է:

Ա.

Նորավանքէն քիչ մը անդին, ձայնասփիռի ալիքը կը սկսի ընդհատուիլ: Միայն կը լսուին ինքնաշարժը հարուածող հովին մռնչիւնը եւ բեռնակառքին եռացող շարժիչը: Քակի մը վայրկեանով, ալիքները կը վերադառնան իրարու խառնուելով՝ ռապիդական երաժշտութեան աղմուկը կ'աղաաղէ Ծոստակովիչի Եօթներորդ Համադաշնակութեան զօրացող համահունչը: Վարորդը կը դարձնէ ձայնասփիռի կոճակը եւ հիմա, երկար դադարներէ վերջ, կարճ պահ մը կը վերադառնայ Ծոստակովիչի Եօթներորդը պղծուած եթերի մէջէն:

Լոյսը սկսած է վերափոխուիլ երեկոյի: Ինքնաշարժին լոյսերը կը սահին քարապատ ծանապարհին վրայ: Վարորդը կը փորձէ զսպել յօրանջումները: Փոքր, թեք ծառեր կը մնան ետեւ, շուտ մոռցուած երագի պէս: Ակսել կը տեսնէ ագռաւ մը, որ կ'անհետանայ լեռան լանջին մէկ կողմը: Ձայնասփիռէն կը լսուի՝ «Վիշինսկին դատապարտել է ֆաշիստական...» եւ ալիքը կրկին կը կորսուի:

– Էդ ինչ էր, սրանք գժուել են,– կ'ըսէ վարորդը:

Լեռներուն մէջէն բացուած ծամբան կը նեղնայ: Մէջտեղէն ձեղքուած սարին երկու կողմերը, թեքուած պատերու պէս, շուք կ'ընեն ծամբուն վրայ, առկախ սպառնալիքի պէս:

Երկձիւղումի դիմաց կուգան: Կանգ կ'առնեն:

– Ձախ կողմէն երթանք,– կ'ըսէ Ակսել:

Վարորդը, քիչ մը զարմացած, զսպուած բարկութեամբ, կ'առարկէ, որ այդ ծամբան աւելի խորտուութիւն եւ անվստահելի կ'երեւի: Ակսել կը պնդէ՝ «ձախ»:

Ճամբան, վարորդը քանի մը անգամ հարցուցած էր, թէ ինչ բանէ կը փախէր Ակսել: «Ամէն մարդ, որ կ'ուզէ Հայաստան հաստատուիլ բանէ մը կը փորձէ փախուստ տալ», ըսած էր մարդը: «Բոլորն էլ փորձում են փախուստ տալ, բայց մենք մեզանից փախուստ չունենք էլի»:

– Ո՛վ կ'ուզենայ Հայաստանում ապրել,– ըսաւ: – Տաս տարուց աւելի է անկախ ենք, բայց դէ տես, սա երկիր է: Սխալ մի՛ հասկացիր՝ Սովետը վատն էր, բայց սա էլ վատն է:

Արդէն մութը սկսած է կոխել, երբ կը հասնին քարայրներու համալիրը:

– Ուշ է բարձրանալու համար,– կ'ըսէ վարորդը:

- Մինչեւ հոս եկանք, կ'ուզեմ արձանագրութիւնները տեսնել,- կը պնդէ Ակսել: Կը սկսին վիճիլ:

- Էն ինչ ես կարող տեսնել էս խաւարում՝ այ մարդ, էս ձեր Ամերիկան չի, լոյս բան չէ լինում, ո՞նց իմանաս որտեղ են էն արձանագրութիւնները:

Ակսել կը ցուցնէ քարտէզը՝ «A Guide to the King Artaxes Cave System»¹, ուր նշուած էր, որ համալիրի ամենամեծ մուտքէն քիչ մը ներս կարելի էր տեսնել այս փորագրութիւնները:

- Աղբեր, ես ասածս գիտեմ, ցաղ տանեմ: Դու էստեղից չես, դու հայ ես էլի, ցաղ տանեմ, բայց այս երկրից չես, խօսք լսիր, մի բարձրանայ: Խորհուրդ չեմ տալիս: Կարող է վտանգաւոր լինի:

Վարորդը դեռ կը շարունակէր խօսիլ, երբ Ակսել արդէն սկսած էր ժայռերով կազմուած ցցուած աստիճանէն բարձրանալ դէպի քարայրին մեծագոյն բերանը:

- Մինչեւ ժամը ինն եմ սպասում,- կը պոռայ վարորդը:

Երբ վեր կը հասնի, Ակսել կը լսէ ինքնաշարժին ձայնը եւ կը տեսնէ արագութեամբ հեռացող բեռնակառքի երկու լոյսի թելերը ծամբուն վրայ փռուած: «Ամբողջ դրամը սկիզբէն տալը սխալ է», կը մտածէ, զայրացած: Պաղ սարսուտ մը կը զգայ մէկէն: Ամայի, հզօր սարերու մէջ միևնույն պահուած ազատութիւնը երկիւղ կը ներշնչէ իրեն: Օտար կը զգայ: Ծրջապատին մէջ, լուրջ իջած է դատապարտութեան ուժով:

Կը մտնէ քարայր եւ քանի մը վայրկեան կը քալէ: Քարտէզին մէջ նկարագրուածին հետ ոեւէ առնչութիւն չունի, եւ պատերը մերկ են: Երկձիւղումի մը կը հանդիպի: «Մտիր նեղ դռնէն, քանի կորուստի տաւոդ դուր լայն է եւ ծամբան՝ ընդարձակ, եւ շատեր կը մտնեն անկէ: Մինչ դէպի կեանք տանող դուռը նեղ է եւ ծամբան դժուարին, եւ քիչեր միայն կը գտնեն զայն», կը մրմռայ ինքնիրեն, ինչպէս միշտ կ'ընէ երբ երկընտրութեան առջեւ կը գտնուի եւ լապտերը կ'ուղղէ դէպի ցած, նեղ մուտքը, ուր կը մտնէ սողոսկելով:

Բազմաթիւ ծիղաւորումները կը շարունակուին քարայրի համալիրէն ներս: «Մտէք նեղ դռնէն...» կ'ըսէ շշուկով մը եւ կը հետեւի Մատթէոս առաքեալի սկզբունքին: Ինքզինք կը համոզէ, որ վերադարձի ծամբան

¹ «Արտաշէս թագաւորի քարայրի համալիրի ուղեցոյց», Իյան Համիլթընի» ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ» հատորին մէջ, Արքայական Աշխարհագրական Ընկերակցութեան հրատարակութիւն, Լոնտոն, 1938 (Ian Hamilton, *Historical Geography of the Soviet Caucasus*, Royal Geographical Society, London, 1938):

նոյն տրամաբանությամբ պիտի գտնէ: Յանկարծ ձեռքին կը դպչի պաղ, թաղանդաւոր բան մը: Խլացնող, սուր ձիչ մը կ'արծակուի, որ անմիջապէս կը բազմապատկուի զարհուրելիօրէն եւ դատարկ շրջապատին արծագանքով կը վերածուի վիթխարի աղաղակի: Ակսելն ալ կը սկսի պոռալ, թեւերու թօթափումներ կը լսուին գոռում-գոչումի մէջ, եւ քանի մը չղջիկներ կը զարնուին Ակսելի ուտերուն, մագերուն, մինչ ինք աջ թեւով կը ծածկէ դէմքը, չղջիկները կը թռչկոտին իրարմէ սարսափած: Գիշերային թռչունները եւ Ակսել կը հեռանան հակառակ ուղղութիւններով՝ թեաւոր կենդանիները ապաստանելով կամարի վերի մասը, իսկ Ակսել վազելով դէպի մեծ եւ լայն բերանը, ուրկէ այս քարանձաին մէջ մտած էր: «Խաղը վերջացաւ», կը մտածէ ան:

Արագ քայլերով միջանցքներէն կը յառաջանայ: Այս անցուկները, իրենց կարգին, ուրիշ միջանցքներու կը բացուին: Նշան չկայ, չստիւր հեռաւոր հովի մը կամ թռչունի տկար մէկ երգը, որ արտաքին աշխարհի մօտիկութիւնը յայտնէ: Կը յուսադրուի, երբ ոտքը կը դպնայ շիշի մը: Քանի մը քայլ անդին ռուսերէնով գրուած, ժանգոտած ցուցատախտակ մը կը տեսնէ, որուն գծագրութենէն եւ բացականշութեան նշաններէն, կ'անդրադառնայ որ ականներու ներկայութեան մասին ծանուցագիր է: Կը մտածէ, որ ասիկա նշան է, որ ելքը հեռու չէ: Ժամերուն հաշիւը կորսնցուցած՝ լաբիրինթոսին մէջ կը դառնայ եւ անելի մեծ յաճախութեամբ ռուսերէն ծանուցագիրներու կը հանդիպի: Կանթեղին լոյսը շատ տկարացած է եւ սկսած է թարթել իր բոցերը, ինչպէս Ակսելի աչքերը: Ժամացոյցը կեցած է եւ բջիջային հեռաձայնը՝ անօգուտ: «Նոր սկիզբ մըն է, եթէ ասոր ելքը գտնեմ», կը մտածէ Ակսել:

Համալսարանը, Ֆրանսական Յեղափոխութեան նոր օրացոյցի յատկացում զասի մը ընթացքին, անդրադարձած էր, որ իր ձանձրացուցիչ ամերիկեան կեանքը ասարտակէտին հասած էր, զայն պէտք էր որ վերականգնուէր նոր հիմքերու վրայ եւ սկսէր նոր կեանք մը: Փորձած էր Հայաստան ժամանել Ֆրանսական Յեղափոխութեան հաստատած օրացոյցի առաջին ամիսը, *Vendémiaire* (Սետպտեմբերի 22, 23 կամ 24-ին), բայց չէր յաջողած: Հասած էր Հոկտեմբերի վերջաւորութեան, *Brumaire*, «Մշուշներու ամիսը», մտածեց, որոշ սնտոխապաշտութեամբ, որ իր հաւատացեալի մանկութեան օրերու վերջին հետքերէն մէկն էր: Յարմար էր, համոզուեցաւ, քանի որ ինքն ալ վստահ չէր ինչ կը փնտռէր: Օղանափն մէջ իր քով նստող ճամբորդը գիրք մը կարդար չինացի կայսեր Յի Շի Հուանկոյի մասին: «Յի Շի Հուանկոյին վճ-

ռած է, որ պատմութիւնը իր իշխանութեամբ կը սկսէր, այսինքն՝ իր թագաւորութիւնը Ջերօ Տարին էր, նոր սկիզբը», ըսած էր ծամբորդը:

Ակսել Նորէն ռուսերէն ռազմական ցուցատախտակներու հանդիպեցաւ քարայրի պատին վրայ: Կանթեղին լոյսը մեռնելու վրայ էր: Շուտով պիտի սպառէր: Որոշեց յառաջ երթալ: Նորէն շիշի մը զարնուեցաւ մութին մէջ: Կողքին, հին, մաշած կօշիկ մը կար: Պատերուն վրայ անհասկնալի, գաղտնաթիւերու նմանող արձանագրութիւններ կրնար նշմարել շատ տկար լոյսի մը շնորհիւ, որուն աղբիւրը չէր կրնար գտնել: Կը զգար, սակայն, որ ելքը շատ հեռու չէր կրնար ըլլալ: Պատերուն քսուելով կամ կոթնելով սկսաւ շօշափել կերպասով ծածկուած ելեկտրական հաստ թելեր, երկաթէ տուփ մը եւ կոծակ մը, որոնց վրայ տարիներու փոշիներ եւ կեղտ հաւաքուած էին: Անդին, վագող ջորի շշուկը լսեց՝ սարի ընդլատակեայ գետ մըն էր: Խմեց մահէն ազատածի եռանդով: Գետ նետուեցաւ ու հոսանքը զինք արագօրէն տարաւ բացօդեայ ջրամբար մը: Արդէն ցերեկ էր:

Ջրամբարը եկեղեցիի մը քովն էր: Թրշուած եւ աղտոտ, ցատկեց ջրամբարի ծանծաղ աւազանէն եկեղեցիի բակը:

Ելաւ հողէ փողոց մը, որ կար Համաշխարհային Պատերազմի տարիներէն մնացած բեռնակառքի մը կմախքը, ժանգոտած: Առջեւ, մեռած հանրակառքի մը մէջ, բոպիկ պզտիկներ կը խաղային եւ պատուհաններէն կը պոռային: Անոնք լռեցին, երբ տեսան Ակսելը, որ ժպտելով հարցուց անոնց.-

- Այս քաղաքին անունը ինչ է, ձեր անունը ինչ է:

Երեք մանուկները լռութեամբ եւ անժպիտ կը դիտէին զինք, մանաւանդ իր ամերիկեան սփաղորիները եւ ժամացոյցը: Իրենց երկար գլուխներով եւ նշածեւ աչքերով շատ կը նմանէին իրարու, ուստի Ակսել հարց տուաւ.

- Դուք եղբայրներ էք:

Մանուկները չէին պատասխաներ:

«Իմ անունս Ակսել է եւ Ամերիկայէն եմ», ըսելուն պէս, պզտիկները վախցած սկսան փախչիլ:

Ակսել ետեւ դարձաւ տեսնելու, թէ ո՞ր կը վազեն փոքրիկները: Տեսաւ, որ բազմութիւն մը հաւաքուած զինք կը դիտէ ապշած, հեռաւորութիւնը պահելով: Ծէնքերէն եւ տուներէն շատերը կիսաքանդ էին, իսկ իրեն հետեւողներ կային նաեւ վարագոյրներուն ետեւէն: Պատուհաններէն քիչերը միայն ապակի ունէին, յաճախ ձեղքուած: Ակսել ձեռքը

բարձրացնելով «բարե»ի նշան ըրաւ, բայց բազմութիւնը շարունակեց բարացած մնալ: Երբ փորձեց մարդոց մօտենալ, անոնք քայլ մը ետ առնին, հեռաւորութիւնը միշտ պահելով, առանց ցրուելու սակայն: Հիացած կը նայէին իր հագուստներուն, եւ մանաւանդ, զմայլանքով՝ իր ժամացոյցին: Նկատեց, որեւէ մէկը թելը ժամացոյց չունէր: Մեծամասնութիւնը իրարու կը նմանէին, երկար դիմագիծով եւ նշաձեւ աչքերով: Իր խօսքերուն պատասխանող չկար, բայց կ'անդրադառնար, որ կը հասկնային զինք: Մեծ մասը զինուորական տարագ հագած էին եւ քանի մը կիներ՝ վաթսուն տարի առաջուան ոճի հագուստներ, դէմքերին բնաւ յարդարուած չէին, բացի քանի մը հատէն, որոնք իրենց շրթունքները ներկած էին փայլուն նարնջագոյն նիւթով մը: Պահ մը Ակսել վախցաւ, որ Ագրպէճան, Նախիջեւան կամ Թուրքիա մտած է: Յանկարծ ամբոխը ցրուեցաւ արագութեամբ: Հեռուէն մօտեցաւ սեւ, քառասունականներէն մնացած *Ամերիկեան Packard*-ի նման օթօ մը, որ կանգ առաւ իր քով: Երկու հոգի, սեւ տարագով եւ բաց օձիքով ձերմակ շապիկ հագած, ինքնաշարժին մէջ հրեցին զինք, մինչ քանի մը ոստիկաններ սուսիկ-փուսիկ փողոցէն կը հեռացնէին դիտող քանի մը երախաներ եւ պառաւներ:

Բ.

Փողոցին մէջ շարժող միակ ինքնաշարժն էր: Մայքերուն վրայ կամ կողքին, բեռնակառքերու եւ օթոներու երկաթէ կմախքները կային, առանց անիւներու, ապակիներու կամ աթոռներու: Քառակուսի շէնքերէն զարդարուած էին հսկայ որմագոյներով Սթալինի, Լենինի, եւ ծաղատ, կլոր դէմքով, ակնոցաւոր մարդու մը պատկերներով:

– Ты неграждя, – կը հարցնէ քովը նստող երիտասարդը ծիծաղելով:

– Ռուսերէն չեմ գիտեր, – կը պատասխանէ Ակսել: – Դուք ո՞վ էք, ո՞ր կը տանիք զիս, – աւելցուց:

Բայց պատասխան չստացաւ: Գաղտնի ոստիկանները շփոթած իրարու կը նայէին եւ ռուսներով քանի մը խօսք փոխանակեցին: Մտահոգ կ'երեւէին:

– Հայերէն ասեմ աղբար, վախեցել եմ, – կ'ըսէ քովը նստողը անժպիտ հեգնանքով եւ աւելցուց. – Կ'երեւի մարդ ալ չունէք, որ քեզ են ուղարկում:

Բոլորը մէկ խնդացին:

Պողոտային անկիւններէն կարմիր դրօշակներ կախուած էին: Մայ-

թերուն վրայ, մարդիկ, երկար պոչերու մէջ շարուած, կը դառնային երկիւղով նայելու վազող ինքնաշարժին: Վարորդին քով նստողը, սեւ գլխարկին տակէն, բաներ մը հարցուց, առանց գլուխը ետեւ դարձնելու: Յանկարծ ապտակ մը իջաւ Ակսելի երեսին, որ իր ուժգնութեամբ քանի մը վայրկեանով խլացուց զինք:

– Երբ Վլադիմիր Տիգրանիչը հարց է տալիս, դու անմիջապէս պատասխանելու ես, հա՞ ախպար,– կ'ըսէ զինք ապտակողը: – Հարցնում է, էս քո շորերը որտեղից ես ծարել:

Մարդը, քիչ մը անելի բարեկամական ծայնով, Ակսելէն սիկար ուզեց.

– Ամերիկեան ունեւ, ամերիկացիք իմ պապիկին Բերլինում տուել էին, նա միշտ յիշում էր ինչ համով էին:

Իջան քարաշէն, տուփի նմանող շէնքի մը առջեւ: Ակսելի թետերէն երկու հոգի բռնած կը տանէին մութ միջանցքներէն: Բաց գոյնով, տկար լուսավորութեամբ սենեակ մը մտան:

Երկար ժամանակ միևնաձեւ մնաց նստած անպատուիւմ սենեակին մէջ: Փոքր լամբար մը վառած էր, որ մեղմ, նարնջագոյն լոյս մը կ'արձակէր: Ներս մտաւ նիհար, բարակ պէխերով զինուորական մը: Հաւանաբար ժամեր անցած էին արդէն: Ծարաւ եւ անօթի՝ Ակսել հագիւ կրնար գլուխը բարձր պահել:

– Խնդրեմ, ջու՛ր, աղաչեց:

Մարդը երկու անգամ զարկաւ դրան: Գաւաթ մը բերին:

– Մի անգամից խմէ՞ք,– կը հրամայէ զինուորականը:

Ակսել խմեց: Վոտքա էր:

– Դուք ո՞վ էք,– կը հարցնէ զինուորականը:

– Ակսել Ագեան: Ես չէի գիտեր, որ հոս չէի կրնար գալ: Միայն գէշ-վը կ'ուզէի տեսնել: Ներողութիւն, իրաւ չէի ուզեր հոս գալ, ներողութիւն:

Մարդը չէր պատասխաներ: Գաւաթը կրկին լեցուցին վոտքայով, բայց Ակսել մերժեց խմել: Մարդը Ակսելի գլուխը բռնեց բրտօրէն եւ հեղուկը հոսեցուց բերնին մէջ, բայց Ակսել բերանին մէջ պահեց վոտքան եւ ուժով մը զայն պարպեց մարդուն դէմքին վրայ:

Հսկայ պահակ մը մտաւ սենեակ եւ մէկ հարուածով Ակսելի քիթը բերանը իրարու խառնեց, եւ թետերը կապեց աթոռի թիկունքին: Հարցաքննութիւնը շարունակուեցաւ.

– Ձեզ ո՞վ է ուղարկել այստեղ,– կը հարցնէ զինուորականը, անխռով, առանց բարկութիւն ցուցնելու. Ակսելի ըրածին համար:

– Ի՞նչ,– կ'ըսէ Ակսել: – Ձեմ հասկնար:

Ջիսնորականը խոշոր պահակին նորէն նշան ըրաւ, որ գաւաթը վոտքայով լեցնէ:

Ակսելի աչքերը պիտի փակուէին, բայց Տորքի նման պահակը նորէն վոտքա խմցուց իրեն:

- Ո՛ր ես ձեզ տրուած հրահանգները,- կը պնդէ զիսնորականը հանգիստ ձայնով:

Կիսաքուն վիճակի մէջ, Ակսել հագիւ կը լսէր խօսքերը, բայց հարցաքննող զիսնորականը չէր ձգեր որ քուն մտնէ:

- Էլի օղի լցրէք բաժակի մէջ,- կ'ըսէ ան:

Վիթխարի պահակը, նախքան խմիչքը Ակսելի բերնին մօտեցնելը սոսկալի ապտակներ հասցուց անոր երեսին:

Միտքը պղտոր վիճակի մէջ ըլլալով հանդերձ, Ակսել կ'անդրադառնար, որ ասուք կաշառակեր ոստիկաններ կամ զիսնորականներ ըլլալու են:

- Խնդրեմ, ես ալ հայ եմ, ես կրնամ ձեզի դրամ տալ, եթէ ձգէք, որ մէկ վայրկեան Ինթերնէթի կապովմ, Ֆիլատելֆիա ընկերներէս մէկը ձեր ուզածը կը դրկէ Ամերիկայէն:

Զարմացած նայեցան Ակսելին:

- Որի հետ էք ուզում կապուել: Էն Ինտերնետը ո՞վ է:

- Ինթերնէթ, ֆինչպէս թէ ո՞վ է:

«Ին-տեր-նետ», կրկնեց ցած ձայնով զիսնորականը եւ ձեռքի տետրակի մը մէջ գրեց այս անունը: «Էդ ո՞վ ա», կը փսփսար շփոթած:

- Դուք շափոնների անունները տուէք եւ մենք ձեզ բաց կը թողնենք:

- Ի՞նչ է շփոն:

- Ո՞նց ես ասում ախպարները, - խնդալով կ'ըսէր նիհար մարդը: -

Ա՛, լրտես:

- Ի՞նչ է ատիկա:

- Դա՛ էլ չես իմանում, քեզ ո՞վ է ուղարկել էստեղ: Էս գէնքը ո՞նց էիր օգտագործելու,- ըսաւ հարցաքննիչը, Ակսելի բջիջային հեռաձայնը վերցնելով:

- Զէնք չէ, սելֆոն է,- կ'ըսէ Ակսել, բարկացած: Վրաս մի խնդար:

- Մենք փաստեր ենք հաւաքել, որ դուք եկել էիք սպաննելու Ժողովորդների Մեծ Առաջնորդին: Պէտք է խոստովանէք:

- Որո՞ւ,- կ'ըսէ Ակսել:

Տոյին Ժողովորդների Մեծ Առաջնորդին անունը: Ակսել բարձր ձայնով ծիծաղեցաւ եւ բացականչեց հեւալով՝ «Come on guys, ըսէք ձրքան

կ'ուզեք եւ այս հարցը լմնցնենք, ձեր երկիրը անգամս ալ չեմ կոխեր»:

Խոշորակազմ պահակը վերսկսաւ ապտակելը, մինչեւ որ սկսաւ արիւնիլ Ակսելին քիթը:

Ոստիկանները սեղանին վրայ թուղթ մը ձգեցին «ԼՍՈՍՏՈՎԱՆՈՒ-ԹՅՈՒՆ» վերնագիրով եւ դուրս ելան: Ակսել, թէեւ հայերէն գրել-կարդալ լաւ չէր գիտեր, այսուհանդերձ ստորագրեց զայն: Գլուխը ծռած պահուն, թուղթին վրայ ինկան քանի մը կաթիլ արիւն:

Սեւ, անպատուհան մէկուսարանի մը մէջ բանտարկեցին Ակսելը: Առաջին գիշերները չի կրցաւ պառկիլ, մուկերու վախէն: Գիշեր-ցերեկ ճոցներ ու պաղատանքներ կը լսէր յարակից խուցերէն: Կրակոցներ, պողտուք, անհասկնալի ձայներ, լացեր, աղաչանքներ: Ա՛լ կորսնցուց օրերուն հաշիւը: Սկսաւ մինակը խօսիլ, լալ, խնդալ, մուկերու հետ բարեկամանալ, կերակուրի փշրանքները բաժնել անոնց հետ:

Գիշեր մը, բանտապահը քունէն արթնցուց զինք եւ տարաւ փոքր սենեակ մը, որ կը նմանէր անոր, որ առաջին անգամ նստեցուցած էին հարցաքննութեան համար: Բայց ասիկա ունէր պատուհան մը, որ կը բացուէր բանտի ներքին բակին վրայ: Ծաբաթներ տետղ բանտարկութենէն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով, Ակսել տեսաւ նահանջող գիշերուան երկինքը, որ կը ձուլուէր կապտագոյն արշալոյսի մէջ: Սենեակին մէկ պատէն՝ ծաղատ, ակնոցաւոր մարդուն նկարը կախուած էր, որ առաջին օրը տեսած էր այս տարօրինակ քաղաքի փողոցներուն մէջ:

Ներս մտաւ քիչ մը կուզ, խառն եւ աղտոտ, ալեխառն մազերով տարեց մարդ մը, որ նստեցաւ սեղանին ետեւ եւ ձեռքով նշան ըրաւ Ակսելին, որ նստի: Սենեակին մէջ, անկիւն մը, հրացանը պատրաստ գիւնդոր մը կայնած էր: Մարդը անդադար կը ծխէր: Մէկը չվերջացուցած կը սկսէր միւս ծխախոտը փաթթել, հին, տարօրինակ թուղթի մը մէջ, որուն վրայ Ակսել նոյնիսկ կը տեսնէր քանի մը գիրեր: «Արդեօք թերթի թուղթ է», կը մտածէր ան:

– Ծատ ծանր յանցանքներ էք ընդունել,– կ'ըսէ մարդը հագիւ հասկնալի առողանութեամբ, դեղնած պեխերուն տակէն: – Զեզ ո՞վ է ուղարկել:

Մարդուն բերանէն խմիչքի եւ ծխախոտի հոտ կուգար:

Օդը անշնչելի էր: Մարդուն սիկարէթները այրող աղբի հոտ կ'արձակէին: Ակսել կը փորձէր դուրս նայիլ պատուհանէն:

– Զմտածէք անգամ,– կ'ըսէ մարդը կէս ժպիտով մը, ժանգի գոյնով

ակոսները ցուցնելով: – Տէ, չեմ ծխելու, երեւի ձեր երկրներում վարձ չէք սիկատի կամ ծխելու փող չունէք:

Լսուած միջոցին, մարդը կը հազար, թէ կը խնդար, յայտնի չէր:

– Ինչի՞ էք Բերիաշէն եկել, ձեզ ո՞վ է այստեղ ուղարկել:

– Ու՛ր ըսիք, ի՞նչ է այս քաղաքին անունը:

– Իրօք տիասների են ուղարկում վերջերս,– ըսաւ մարդը կէս ժպիտով, զինեալ պահակին նայելով:

– Ի՞նչ է տիաս, դուք ո՞վ էք,– հարց կու տայ Ակսել:

– Ես Արտեմ Մինասի Ղազարեանն եմ, ձեր աղվովադը: Ինձ պէտք է ասէք, թէ ո՞վ է ձեզ ուղարկել: Դուք մենակ հաստատ կարող չէք նման ծրագիր իրականացնել, ձեր խելքը նման բաների չի հասնում: Միս զագովորչիկների անունները պարտավոր էք ասել:

– Ձեմ հասկնար ի՞նչ կ’ըսէք, Հայաստանի հայերէնը լաւ չեմ հասկնար:

– Դուք խոստովանութիւնը ստորագրել էք:

Մարդը թուղթը վերցուց, Ակսելի աչքերուն մէջ նայելով: Նորէն սիկարէթ մը փաթեց ու վառեց, ձեռով մը օգնելով քրտինքի եւ զինովի բերնի գարշահոտութիւնը ծածկելու:

– Ես կ’ուզեմ դեսպանատունս հեռաձայնել,– ըսաւ Ակսել: – Ես ամերիկացի եմ: Դուք իրաւունք չունիք զիս հոս պահելու եւ պէտք է ազատ ձգէք: Իրաւունք չունիք:

– Դա հնարաւոր բան չէ:

– Կարելի չէ՞ Երեւան կանչել:

– Կանչել: Ո՞նց կանչել:

– Թելեֆոնով, իրաւունք ունիմ հեռաձայն մը ընելու, չէ՞:

– Հա՛, զանգահարել էք ուզում,– կ’ըսէ, եւ մատներով երկու անգամ զարկաւ սեղանին:

Բանտապահ մը սենեակը մտաւ, ձեռքը ջուրով լեցուն դոյլ մը: Ակսելի մագերէն բռնեցին եւ գլուխը դոյլին մէջ դրին, խեղդուելու աստիճան: Այսպէս, երեք, չորս անգամ:

Տակաւին ջուր եւ արիւն կը թքնէր, երբ փաստաբանը խօսեցաւ.

– Կեանքը սիրուն բան է, էլի՛, դուք միայն խոստովանէք, որ այս պրոբլեմը լուծենք: Որ խելօք լինէք, դատաւորն էլ մի քիչ աւելի ներողամիտ կը լինի: Ձեր յանցանքները ներելի չեն, դուք դա շատ լաւ էք իմանում:

Գ.

Բերիաշեն... Անունը ծանօթ կը թուէր: Տեղ մը լսած էր: «In Yerevan. I remember now, that's where I heard that name», յիշեց Ակսել:

Ֆիլատեֆիայէն հայ կնոջ մը դրկած ծրարը տարած էր Երեւան ապրող ազգականի մը համար, ֆիզիկոս Աշոտ Շմաունեանի այրին: Անոր տան մէջ, մոխրամանի մը մէջ տեսած էր Նոյն ձաղատ, ակնոցաւոր մարդուն պատկերով ծարմանդ մը: Տանտիրուհին հարցուցած էր, ով էր այդ մարդը:

– Ա՛, ոչինչ, լաւ մարդ չէր, շատ վատն էր: Մի ժամանակ Աշոտը մի գաղտնի ծրագրի համար էր աշխատում, եւ ֆիզիկոսների եւ գիտնականների մի փոքր Նորաշեն քաղաքում էինք ապրում: Գաղտնի տեղ էր: Քարտէզների վրայ անգամ չէր լինում:

Ակսելի հետաքրքրութիւնը սրուեցաւ.

– Էդ քաղաքը անհետացել է, չի մնացել,– ըսաւ Տիկին Շմաունեանը:

– Ինչ եղաւ:

– Հողը կուլ տուեց:

– Հողը քաղաք չի կլլեր, ինչ եղաւ:

– 1953 թուի Մարտի 1-ին Զանգեզուրում մի ուժեղ երկրաշարժ եղաւ, կենտրոնը էն քաղաքում էր: Ո՛նց ասեմ: Էն ժամանակ, Սովետը ու Ամերիկան թշնամի էին եւ մենք էլ ատոմական զէնքերը զարգացնում էինք, որ պաշտպանուենք: Էն քաղաքում ուրանի հանք էին գտել եւ դրա համար ատոմագէտներ էին բնակուել էւտեղ, բայց գիտութեան գաղտնիք էր քաղաքի գոյութիւնն իսկ: Երեւան անգամ գալու համար Էնկավէդէի արտօնագրի կարիք ունէինք: Էն երկրաշարժը էնքան ուժեղ էր, որ ասում են լեռները քաղաքի վրայ փլուցին եւ քաղաքը կուլ տուեցին, թէւ Արկադին պնդում էր թէ դա լեզէնդ ա, եւ պարզապէս Ստալինը վախեցաւ նրանց փրկել՝ գիտէք, ռադիացիայի հարց էր լինում, մարդ որ դրան մօտենայ ռակ կ'ընկնի:

– Դուք ինչպէս ազատեցաք:

– Արկադին Կիւն կանչուեց էն երկրաշարժից մօտ մի տարի առաջ, դա էր պատճառը, որ Բերիաշեն չէինք, բայց շատ ընկերներ կորցրինք, շատ: Ոչ մի բան էլ չէինք կարող ասել: Մարտի 1-ի զիշերը եկան մեր Կիւնի բնակարանը Էնկավէդէից մարդիկ: Շատ վախեցանք: Չէինք իմանում, թէ մեզ ու՛ր էին տանում, ու չէինք էլ համարձակում հարց տալ նրանց, դա հնարատոր բան չէր, հասկանում էս: Միլիցիան տարե-

ցին ասելու թե երկրաշարժ էր եղել Բերիաշենում ու քաղաքը լրիւ անհետացել էր, որ Բերիաշեն չէր մնացել եւ ոչ ոքի բան չէինք ասելու: Ըտենց: Ինչ կարող էինք անել: Չորս օր յետոյ էլ Ստալինը մահացաւ, ուրեմն հարցն էլ բոլորովին մոռացուեց: Ոչ մի թերթ, ոչ մի ռատիօկայան բան չասեց, գաղտնի երկրաշարժ, գաղտնի քաղաք, ո՞վ ինչ պիտի ասէր էն օրերին: Վախենում էինք: Կարծում եմ Թուրքիայում լուրեր տուեցին, որ երկրաշարժ է պատահել Հայաստանի հարաւում – Երեւանն էլ զգաց, ի հարկէ– բայց թուրքն էր ասում, եւ նրանց ո՞վ էր հաւատալու, դրանից անկախ, որ արտասահմանից լուր չէինք ստանում: Տէ, հին պատմութիւններ են էլի:

Կինը գրադարանին մօտեցաւ, գիրքեր մը բացաւ, բան մը կը փնտռէր, բայց չկարողացաւ գտնել:

– Դու վաղը Նորավանքի կողմերը չես գնալու,– հարցուց Ակսելին: Էն ծամբից մի քիչ ներքեւ, երկձիւղում է բացում: Եթէ ձախ ձանապարհը բռնէիք, Բերիաշեն էիք հասնում: Սուրէնն է քեզ տանելու չէ: Սովետը շատ վատ բաներ ունէր, բայց հաց, տուն ունէինք եւ պատուով էինք ապրում: Մեր Սուրէնը ինձէնէր է: Նրա մեղքը ո՞րն ա, որ ստիպուած է տաքսի վարել: Դա ամօթ չէ: Սովետում տենց բան չէր լինի:

Բերիաշենի շէնքերէն շատեր տակաւին 1953-ի աներումի հետքերը կը կրէին: Քաղաքի կեդրոնի եկեղեցոյ զմբէթը ծեղքուած էր եւ մասամբ կքած էր, բայց ինկած չէր, տարօրինակ դէպք մը, որ տեղացի ծարտարապետներու եւ ծարտարագէտներու ուսումնասիրութեան առարկայ դարձած էր:

Ըստ բերիաշենցի Ի. Յ. Հովսեփյանի (Ի.Ե. Յովսեփեան) պաշտօնական պատմութեան քաղաքի², Բերիաշենի հին անունը Չարաբերդ էր (պէտք չէ շփոթել Ղարաբաղի Չարաբերդի կամ Զրաբերդի հետ, թէեւ կարգ մը պատմաբաններ կապեր փնտռած են երկու քաղաքներու միջեւ): Ծմաւոնեանի այրին ըսած էր Ակսելին, որ Լէոն գեկոյց մը տուած էր Չարաբերդի մասին, որ 1932-ին իբր գրքոյկ լոյս տեսած էր, բայց 1945-էն վերջ Խորհրդային Միութեան գաղտնի գործակալութիւնը բոլոր

2 Ի. Յ. Հովսեփյան, «ԲԵՐԻԱՇԵՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ՄՈՆՂՈՂՆԵՐՈՒ ՆԵՐ-ԽՈՒԺՈՒՄՆԵՐՈՒՅ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ» (Բերիաշենի Պատմագիտական Ուսումնասիրությունների Կենտրոն, Բերիաշեն, 1951): Միակ օրինակը որմէ տեղեկութիւն կար, ֆիզիկոս Ա. Ծմաւոնեանի տան գրադարանն էր, Երեւան:

օրինակները, որ կրցած էր ձեռք բերել, գրաւած եւ այրած էր: Չարաբերող հպատակ էր Բագրատունիներու մէկ ծիւղի իշխանութեան եւ երկրաշարժ մը քանդած էր ժԳ դարուն: Վերապրողները գիւղ մը վերակառուցեցին Չարաբերդի Հրասարի վանքէն ոչ հեռու: Խեղձ գիւղակը ւափ մը տնակներու անանուն հաւաքածոյ մըն էր:

Երբ 1943-ին Սովետական կարգերը որոշեցին իրենց հիւլեական աշխատանքի մէկ մասը այդ գիւղակին մէջ մշակել, հոն մնացած էին հազիւ հինգ-վեց ընտանիք եւ քանի մը այրի պառուսներ: Բոլոր երիտասարդ տղաքը Մեծ Հայրենական Պատերազմին ծակատ գացած էին: Համաշխարհային Պատերազմէն վերջ, միայն չորս կամ հինգ հոգի վերադարձած էին իրենց ծննդավայրը: Մնացեալներէն, երկու հոգի միացան Վլասովի Ռուսաստանի Ազատագրութեան Բանակին եւ գերի բռնուեցան Կարմիր Բանակի կողմէն:

Հրասարի վանքը այժմ Բերիաշէնի կառավարութիւնը վերածած է հողագործային ծամբարի, տեսակ մը ուղղիչ տան: Ակսելի փաստաբանը ըսած էր, որ եթէ զոջում ցուցաբերէր, փոխանակ մահապատիժի, կրնար ծանր աշխատանքային պատիժի դատապարտուիլ Հրասարի վերադաստիարակութեան կեդրոնին մէջ, ինչպէս ներկայիս կը կոչուէր վանքը:

Փաստաբանի հետ հանդիպումէն մէկ օր վերջ, բանտապահ մը Ակսելի արթնցնելով մէկուսացման խուցէն քաշեց եւ թեւէն բռնած տարաւ մութ միջանցքներու լաբիրինթոսէն, հազիւ լուսաւորուած՝ շիշերու բերանը դրուած մոմերով: Բանտապահը Ակսել հրեց սենեակ մը եւ ետեւէն փակեց երկաթէ դուռը: Սեղանի մը առջեւ նստած էին երկու զինու-

3 Արտեմ Մելքոնեան, 24 տարեկան, զնդակահարուած է Մոսկուա, Մարտ 3, 1945-ին, եւ Զաւէն Ներսէսեան, 29-ը տարեկան, խեղդամահ եղած է Միւսկ, Նոյն տարուան Սեպտեմբեր 11-ին: Երրորդ բերիաշէնցի մը, որ Վլասովի բանակին միացած էր, Նիկոլայ Օկանետով, Գերմանիայէն Արժանթին փախաւ Իտալիոյ վրայով եւ Պուէնոս Այրէս «Արմենիա» օրաթերթի խմբագիր Ա.Ա.-ին ըսած էր իր Զանգեզուրցի ըլլալը 1950-ին կամ 1951-ին: Ըստ Ա.Ա.ի 1952-ին գրուած անտիպ յօդուածի մը, որ «Արմենիա»-ի յաջորդ խմբագիր Պ.Հ. կարդացած էր, Օկանետով ըսած էր, որ իր գիւղի, հին Չարաբերդի, ներկայ անունը Բերիաշէն էր, որ Սովետական Միութիւնը քաղաքը արտաքին աշխարհէն փակած էր եւ որ այնտեղ հիւլեական զենքերու զաղտնի ծրագիր կը հետապնդուէր: Օկանետով պատմած էր, որ քաղաքական բանտարկեալներ ուրանի հանքերու ծամբարներուն մէջ կ'աշխատէին: Օկանետով (մահացած էր 1974-ին) մերժեց բացատրել աղբիւրը այս արտակարգ տեղեկութիւններուն եւ ատենին «Արմենիա» օրաթերթի խմբագրական կազմը մերժեց յօդուածի ձեւով այս լուրերը տալ: Այժմ Ա.Ա.ի անտիպ ձեռագիրը կորսուած կը համարուի:

որևէ, որոնցմէ մէկը դեղնած երիտասարդ մըն էր, սպիտակ թուղթ առջեւը եւ գրիչ մը ձեռքին, որ Ակսելը կը մտատանջէր իր սեւեռուն, ատելալառ նայուածքով:

Ակսել, մոմի լոյսին տակ նշմարեց, որ զինուորներու բաժնիկներուն կոճակները կը կրէին սովետական մուրձ ու մանգաղի դրոշմը:

Հարցաքննութիւնը սկսաւ պարզ հարցումներով՝ անուն, մականուն, ծննդավայր: Տարիքը չհարցուցին: Հանգիստ, յաղթանդամ երիտասարդ մըն էր հարցաքննողը: Դեղնած զինուորը արագագորութեամբ կ'արձանագրէր հարցումներն ու պատասխանները:

(Ստորեւ կուտանք հարցաքննութեան պաշտօնական ատենագրութենէն հատուած մը).

– Իրան է, որ բանտապահ Գուրգէն Մինասի Ամիրյանին ասել եք, որ Սովետական Միութիւնը լուծված է 1991 թվին եւ որ այժմ Հայաստանի Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետութիւնը իբրեւ թե անկախացել է:

– Այո՛, Հայաստան եւ մյուս հանրապետութիւնները անկախացան տասը հինգ տարի առաջ:

– Դա դուք եք ասում: Մենք փաստօրէն իմանում ենք, որ դա, սուտ է եւ հնարավոր չէ: Պատմեցե՛ք՝ ինչ հակահեղափոխական կազմակերպության եք ծառայում եւ ինչ նպատակով են ձեզ այստեղ ուղարկել:

– Իմ հայերենս շատ լաւ չեմ, լավ չեմ հասկնար այս հարցումը:

– Ռեվոլուցիայի դեմ գործելու համար ձեզ ո՞վ է մեր քաղաքը ուղարկել:

– Ես ռեվոլուշնի դեմ չեմ, Ֆիլադելֆիա գործս կորսնցուցի եւ քիչ մը դրամ հավաքած էի եւ որոշեցի Հայաստան գալ:

– Դուք հանդիսանում եք դաշնակցական ընդհատակային կազմակերպության անդամ:

– Ներողութիւն, չեմ հասկնար:

– Դուք գաղտնի դաշնակց եք: Մենք փաստեր ունենք: Մի՛ ստեք:

– Ոչ, դաշնակցական չեմ, միայն հայ եմ:

– Զանաչում եք Բերիաշենի բնակիչներ Միրզաջան Հովսեփյանին, Աղասի Խաչատրյանին, Ֆրունզէ Նազարյանին եւ Վլադիմիր Ափրիկյանին:

– Ոչ, երբեք Բերիաշեն չեմ եղած ասկէ առաջ:

– Անդամակցել եք դուք հակահեղափոխական կազմակերպութիւնների:

– Ոչ:

– Ստում եք: Ձեզ Բերիաշեն են ուղարկել հակահեղափոխական ագիտացիայի համար, կոլտնտեսութիւնը քայքայելու նպատակով:

– Չեմ հասկնար ձեր ըսածները: Որքան կազմակերպության անդամ չեմ:

- Ի՞նչ հարաբերություն ունեք Ֆիլադելֆիա բնակվող Իսահակ Պոյաջյանին հետ:

- Ո՞վ է Իսահակ Բոյաջյան:

- Նա դաշնակցական գործիչ է:

- Պարոն Իսահակը, անշուշտ: Իմ մանկության ընկերոջս մեծ հայրն էր: Ինքը մեռավ երբ ես փոքր էի, վեց կամ եոթը տարեկան էի: Ինչու՞:

- Յուցմունքներ տվեք այն մասին, թե որ թվականին ընդունվեցիք «Դաշնակցություն» կուսակցության մեջ և ի՞նչ դաշնակցական աշխատանք եք կատարել Բերիաշենում:

- Ես դաշնակցական չեմ և Բերիաշեն ո՛չ դաշնակցական և ո՛չ մեկ տեսակի աշխատանք չեմ ըրած: Հազիվ քանի մը փողոց քալելես վերջ բռնվեցա:

- Լկտիաբար ստում եք: Հակահեղափոխական աշխատանք կատարելու համար Բերիաշեն եկել եք: Քննությունը պահանջում է ձեր անկեղծ խոստովանությունը:

- Ես հոս սխալմամբ եկած եմ: Չէի գիտեր այս քաղաքը կար անգամ: Ես սխալ քարայրը մտա և կորսվեցա:

- Նորից ենք ասում՝ դուք փորձում էիք Բերիաշենում հետապնդել հակահեղափոխական աշխատանքներ, հառաջացնելու համար ընկերային խռովում փետրվարյան արկածախնդրության օրինակին հետևելով:

- Չեմ հասկնար:

- Դուք Բերիաշենում փորձում էիք դաշարկածախնդրության: Քննությունը նորից է պահանջում խոստովանեք:

- Չեմ հասկնար ի՞նչ կուզեք ըսեմ, չեմ հասկնար ի՞նչ կըսեք:

Հարցաքննեց՝

ԲԱՓԺԿ ՊԱՎ, 2-րդ բաժնի 5-րդ բաժանմունքի

պետի օգնականի ժամանակավոր պաշտոնակատար,

պետանվտ. կրտսեր լեյտենանտ

Լավրենդի Ստեփանյան

«Հաստատում եմ»

Հայ ՍՀ ԲԱՓԺԿ ՊԱՎ

2-րդ բաժնի պետ

պետանվ. լեյտենանտ

Կոնդակով

Մեղադրական յեզրակացություն

թ. 21346 քննչական գործի մեղադրեալ Ակսել Ագյան

Ես՝ ԲԱՓԺԿ ԴԱՎ 2-րդ բաժնի 5-րդ բաժանմունքի պետի օգնականի ժամանակավոր պաշտոնակատար, պետանվտ. կրտսեր լեյտենանտ Վ. Ստեփանյան, քննելով մեղադրյալ Ամերիկացի լոտես, դաշնակ, Ֆիլադելֆիա ծնված, Ակսել Ագյանի քննչական գործը, պարզեցի հետևյալը.

Օտարազգի Ակսել Ագյան ԱՄՆից ապօրինի կերպով մտել է Բերիաշեն կատարելու համար հակահեղափոխական գործունեություն և խախտելու համար ԲԱՓԺԿի վարչակարգը: Ագյանը դաշնակցական ընտանիքի ծիրին մեջ ծնվել է ԱՄՆի Ֆիլադելֆիա քաղաքում և շփում է ունեցել հակահեղափոխական դաշգործիչ Իսահակ Պոյաջյանին հետ և նրա շրջանակի հետ:

...Ագյանը Բերիաշեն է եկել Հրասարի գաղտնի ծանապարհով կատարելու համար իմպերիալիստական, կոլակապին եւ հակախորհրդային ակտիւ քարոզչություն: Ագյանը, գովաբանելով ԱՄՆի ենթադրյալ հզորությունը, ասել է, որ կապիտալիստական տնտեսությունը քերազանցում է կոմունիստական կոլտնտեսությունը:

Ակսել Ագյանի քննչական գործը ուղղել Հայ ՍՀ ԲԱՓԺԿ «Եռեակի» քննարկմանը:

Տեղեկակը

Կալանավորված Ակսել Ագյանը այժմ գտնվում է Բերիաշենի կենտրոնական բանտում:

Քաղցրասծք

Հայ ՍՀ ԲԱՓԺԿ «Եռեակի» սիստի թ. 61 արձանագրությունից

Որոշեցի

Ագյանը դատապարտել ազատագրկման ուղղիչ աշխատանքային ծամբարում:

Դ.

Ակսել շատ նիհարցած էր, մազերը մեծ փունջերով կը թափէին, եւ զիշերները ջղայնութիւնը, մլուկները կամ մուկերը քունէն կը զրկէին զինք, ինչպէս նաեւ միւս բանտարկեալներուն աղաղակները, եւ ամէն շաբաթավերջի զնդակահարումները: Օրերու հաշիւը կորսնցուցած էր:

Թէեւ դատաւարութեան ընթացքին ըստածներուն մեծ մասը չէր հասկցած, բայց նկատած էր, որ թուականներ կամ ժամանակի մասին յստակ տեղեկութիւն տալէ, ինչպէս նաեւ վարչակարգի անունները յի-

շեղ կը խուսափէին: Միայն պաշտօնները կ'ըսէին, առանց անունները տալու: «Մեծ Ղեկավարը յայտարարեց... Արտգործ նախարարը իմպերիալիստական արշաւանքը Հիւսիսային Ասիայում դատապարտել է...» եւ նման, անորոշ լեզու կը գործածուէր բանտի միջանցքի հանրային ծայնասփիտէն սփռուած յայտարարութիւններուն մէջ: Թուականներ, երկիրներու անուններ անգամ շատ հազուագիւտ կուտային՝ «Ափրիկայան սովահար ամբոխները պահանջում են ժողովրդատնտեսական համակարգ» կարդաց անգամ մը իր փաստաբանին ձեռքը բռնած «Սովետական Բերիաշեն»ի առաջին էջի վրայ արձանագրուած խորագիր մը:

Նոյնիսկ, շատ քիչ անգամ կու տային Սթալինի կամ Լենինի անունը: Երբ տային, միշտ անորոշ շարածիրի մէջ կը գործածուէր, «Սթալինի յաղթանակը Ֆաշիստական ոյժերի դէմ ապահովել է մեր ազգի բարգաւաճումը», ու անյայտ կը մնար թէ ներկայի «Մեծ Առաջնորդը», որու անունը երբեք չէին յստակացնէր եթէ Սթալինն էր կամ ոչ, ողջ էր կամ մեռած:

Վերջը իմացաւ, որ Բերիաշենի Ազգային Փրկութեան Ժամանակաւոր Կառավարութեան քրէական օրէնքով ժամանակի հաշիւը պահելը արգիւտած էր եւ կը համարուէր պետական գաղտնիք: Այսուհանդերձ, շատ անհատներ ապօրինի ձեռագիր օրացոյցներ կը պահէին, եւ թէեւ ընդհանուր համաձայնութիւն կար մօտաւոր տարւոյան շուրջ, իշխանութիւնը աշխոյժ քաղաքականութիւն կը վարէր, շփոթութեան մատնելու համար: Բանուորներու Միջազգային Օրը քանի մը շաբթուան կամ ամսուան միջոցով երկու անգամ կը տօնէին, եւ անմիջապէս վերջը, Կանանց Միջազգային Օրը, Մայիս 8-ին: Իրարու ետեւէ Մայիս 1-ը երկու անգամ կը նշուէր, քանի մը շաբաթ վերջ Լենինի ծննդեան օրը, Ապրիլ 22-ը, կը տօնէին, եւ ամբողջ ձմեռը կ'ըլլար «Յեղափոխական Հոկտեմբերեան Ամիսներ», որով կառավարութիւնը կոչ կ'ընէր բերիաշենցիներուն ազգասիրական զոհողութեան, որ դիմագրաւեն եղանակի ցուրտին, մթերքի պակասին եւ այլ զրկանքներու: Անգամ մը, Մայիս 9-ի Յաղթանակի Օրուան շքերթը Կանանց Օրէն շաբաթներ վերջ տեղի ունեցաւ, ոչ միայն մէկ անգամ, այլ երեք, եւ գաղտնի օրացոյց պահողները -որ իրենց գիտութիւնները սեւ շուկայի մէջ կը ծախէին տարեղարձներ նշող բերիաշենցի ընտանիքներու- յուրջ շփոթի մատնուած էին:

Աշխատանքային շաբաթը անկանոն էր: Կառավարական հրահանգով, աշխատանքային կրնար ըլլալ տասը օր շարունակ. «Հաջորդ 12 օր, 12 գիշերը, հռչակվում են աշխատանքային, եւ հաջորդական 5 օր,

5 գիշերը՝ հանգստի»։ Այս ժամանակաշրջանը աւարտած, թղթատարերը կը ցրուէին յաջորդ աշխատանքային օրերու ժամանակաշրջանի նոր հրահանգները։ Օրուան սկիզբը կը նշուէր հակաօդային յարձակումի շչակը հնչեցնելով, եւ վերջատրութիւնը, երբ փողոցները պէտք չէր մարդ մնար, շչակի երկու կարծ սուղոցով։ Երբեք չկային օրերու կամ ամիսներու անունները։ Միայն տարեց բնակիչները կը յիշէին օրերու եւ ամիսներու անունները։ Երիտասարդներու մեծ մասը միայն քանի մը օրուան անունը գիտէր եւ Մայիս, Ապրիլ, Դեկտեմբեր եւ Հոկտեմբեր ամիսներուն անունները կրնային անգիր յիշել, բայց վստահ չէին ռոն էր շիտակ հետետողութիւնը։

Ճատեր գաղտնի տարեդարձներ կը տօնէին, թէի խիստ պատիժներ նախատեսուած էին այդ յանցանքի համար եւ ոստիկանութիւնը անակնկալ այցելութիւններ կ'ընէր տուները, հետապնդելով այս բնոյթի հաւաքոյթներու։ Յաճախ ձերբակալութիւններ կ'ըլլային այդ պատժառով։

Ակսել իր պատիժը սկսաւ պղինձի հանքին համակեդրոնացման ծամբարին մէջ։ Ամէն շաբաթ, մեռելներ կ'ըլլային, ընդհանրապէս տարեց մարդիկ։ Դիակները անարդիւնաւէտ հանքերու փապուղիներու մէջ կը նետէին։ Կալանատուները իրարու հետ խօսելու իրաւունք չունէին գործին հետ անմիջական կապակցութիւն չունեցող նիւթերու մասին եւ իւրաքանչիւր երեք գերիւնոց խումբի մէկ պահակ կը հսկէր, թէի Ակսել գիշերները շշուկներ կը լսէր, բարբառով մը, որ չէր հասկնար։ Փշաւոր մետաղալարով շրջապատուած կառասարահ մը կը պառկէին ուշ գիշեր, գետինը փռուած վերմակի վրայ։ Մլուկները եւ ոջիւները մղծաւանջ էին Ակսելին եւ միւս գերիւններուն համար։

Ծամբարին մէջ ուտեստեղէնի սեւ շուկայ մը կար։ Այդ կողմերու գիւղակի մը բնակիչները բանտավայրի հարաւային թեւի ճաղերէն մէկուն կը մօտենային, պանիր, հաց եւ վոտքայ վաճառելու, կաշառակեր երկու պահակի հաւանութեամբ։ Շշուկի մը համաձայն, այս գիւղացիները ուրանի հանքերուն մօտ կ'ապրէին։ Եկող պառաւաններէն մէկը աջ թելը չունէր։ Կուգային երկու կոյր եղբայրներ, որոնց թարթիչները այտերուն հետ միաձուլուած կ'երեւէին։ Ըստ ծամբարի բամբասողներուն, այս բռնորդ ճառագայթումի հետեւանքն էր։ Բանտարկեալները կը մերժէին ձուկ, կաթ կամ ջուր ընդունել գիւղացիներէն։

Ակսել օր մը աչքը բացաւ ծամբարի հիւանդանոցին մէջ։ Հիւանդապահը, որ գէր եւ շէկ մարդ մըն էր, ռուսախառն հայերէնով հասկցուց իրեն, որ պահակները զինք բերած էին երբ սկսած էր զառանցել։ «Ich

Speak little English», շշուկով մը ըսաւ մարդը, Իվան: Ակսել կասկածով եւ զարմանքով ուշադրութիւն դարձուց մարդուն: Բերիաշէնի մէջ ռուսերէն եւ հայերէնէ զատ ուրիշ լեզու խօսիլ արգիւտած էր:

– Հայերը ինձ Յովան եւ ասում բայց ընտանիքս ու բարեկամներս, Իվան,– ըսաւ ան եւ հարցուց եթէ իրա՞ն էր, որ Սովետը ալ գոյութիւն չունէր, թէ Ամերիկան յաղթած էր Երրորդ Համաշխարհային Պատերազմը, ինչ էր իսկական տարին – 2003 կամ 2004, կամ ուրիշ տարի էր թերեւս – , արդեօք Ամերիկեան ծխախոտ ունէր: Իր հայրը, Համպուրկի մօտակայ գիւղէ մըն էր եւ գերի բռնուելէ վերջ, ուրիշ գերմանացի զինուորներու հետ, Բերիաշէն ուղարկուած էր ուրախի հակաբերուն մէջ աշխատելու համար: «Միշտ *Ամերիկեան Came*»-ը յիշում էր, նրա նմանը չկայ», կրկնեց եւ խոստացաւ, որ եթէ Ակսել իրեն համար սիկարէթ ծարէր, կրնար օգնել փախչիլ ծամբարէն եւ վերադառնալ արտաքին աշխարհ:

– Գաղտնի անցուղի կայ գնացքի կայարանի կողքի կոմբինատի միջով անցնող, ես էդ ծանապարհը շատ լաւ եմ իմանում, իմ մայրը էդ կոմբինատում էր աշխատում,– ըսաւ գերմանացի գերիին զաւակը:

Այս խօսքերու վրայ, Ակսել զգուշացաւ, որ մատնիչի մը առջեւ կը գտնուէր: Ծամբար հասնելուն պէս ուսումնասիրած էր փախուստի հաւանական ձեւեր, բայց շուտով նման արկածախնդրութենէ հրաժարած էր, երբ քանի մը գիշեր վերջ ենթադրեալ փախստականի մը վրայ պահակները գնդացիրով կրակ բացած էին մինչ շշակները կը սուլէին: Նման դէպք մըն ալ նորէն պատահած էր քանի մը օր վերջ:

Իվանը Ակսելի միտքը կարդաց.

– Նրանք միշտ էշ նահատակ են գնում, որ միւսներին վախեցնեն, բայց ես ձեւերը իմանում եմ, ամէն ինչ հնարաւոր է մեր քաղաքում, եթէ ձեւերը կամ մարդկանց իմանում ես,– ըսաւ եւ, կէս ժպիտով, ցոյց տուաւ շապիկի թեւին տակ թաքնուած ժամացոյցը:

Օրէնքով արգիւտած էր ժամացոյցի սեփականութիւնը եւ անի խիստ պատիժներ նախատեսուած էին ժամացոյց կրելու համար: Բերիաշէնի սեւ շուկային մէջ, ամէնաթանկագին ապրանքը, ոսկիէ եւ վոտքայէ անելի, ժամացոյցերն էին՝ մեծամասնութիւնը հին, սովետական օրինակներ էին, բայց քանի մը հատ զուգերիական եւ գերմանականներ ալ կային:

– Ինձ թում է, դուք բարձր շրջանակներում ծանօթներ ունէք,– ըսաւ Իւան առաւօտ մը: – Հանքերը չէք վերադառնալու:

Աւելցուց, որ յաջորդ առաւօտ հիւանդանոցէն պիտի արձակուէր

եւ պիտի տանէին հողագործային ծամբար: Ակսել պիտի ըլլար խոզերու հովիւ:

- Լուսինէի հետ էք աշխատելու,- շարունակեց Իւան:
- Ո՞վ է Լուսինէ,- հարց տուաւ Ակսել:
- Շուտով տեսնելու էք:

Ե.

Բուժումը, հանգիստը եւ սնունդը Ակսելին փախչելու տրամադրութիւնը դարձեալ սրեցին: «Ինչպէս եկայ, այնպէս ալ պիտի երթամ», համոզեց ինքզինք:

Հրասարի վանքին ծամբարի արօտավայրը պիտի աշխատէր, ուր սեփական խրճիթ մը յատկացուցած էին իրեն իբր բնակարան:

Հրասարի վանքը բլուրի մը վրայ էր, ուրկէ հեռուն կ'երեւէր Սրբոց Առաքելոց եկեղեցին, որուն բակի ջրամբարին մէջ ինկած էր Ակսել քարայրի բերանէն:

Ծամբարի կեանքը, թէեւ ծանր, ազատութիւն մը ընծայած էր, որ աւելի բանակումի կը նմանէր, քան արդիական կեանքի պայմաններուն: Թէեւ կը փորձէր խուսափիլ այս մտածումէն, բայց պահեր կային, երբ կը զգար, որ այս թշուառական անկիւնը աշխարհի մէջ աւելի ազատ կը զգար քան երբեք: Դէպի ռոր կը վազէր առաջ, Ֆիլատելֆիոյ մէջ: Ինչի ետեւէն: Մահէն թէ դէպի մահ:

Բերիաշէնի բնակչութեան մեծամասնութեան պէս, Լուսինէի դէմքը նիհար եւ երկար էր, մեղրագոյն, նշաձեւ աչքերով, որ վարդենիի տերեւի նման օդերուն հետ համաչափ համեմատութիւն կը պահէին: Առաջին անգամ ըլլալով, Ակսել ժպտերես մէկը կը տեսնէր այս քաղաքի մէջ: Ամենէն շատ, սակայն, Ակսելը կը հրապուրէր եւ կասկածամտութիւնը կը դրդէր Լուսինէի ընդհանուր անհոգութիւնը սարսափի այս իշխանութեան մէջ եւ իր անտարբերութիւնը՝ արտաքին աշխարհի նկատմամբ: Յայտնի էր, որ վախի պատճառով չէր, որ Ակսելին չէր հարցներ իսկական տարին ինչ է կամ ինչպէս է արտաքին աշխարհի կեանքը: Այս երիտասարդ աղջիկը, որ ծամբարի անասնապահութեան պատասխանատուն էր, պարզապէս չէր հետաքրքրուած ատով: Երբեք չուզեց ըսել Ակսելին, թէ ինչ մեղադրանքի համար դատաւարտուած էր:

Ծամբարի հսկողութիւնը մեղմ էր: Պահակները ձանձրացած կ'երեւ-

էին եւ միայն որոշ տեղեր չէին արտօսեր մօտենալ՝ դաշտի անտառին կողմը եւ քարայրներու շրջակայքը:

– Իսկ ձեր Ֆիլադելֆիայում խոզ չէ՞ լինում,– հարցուց խնդալով, օր մը Լուսինէն, երբ Ակսելի անձարակութիւնը նկատեց:

Ակսել կը փորձէր Լուսինէն տպաւորել պատմելով Նիւ Եորքի մասին, համացանցի, բջիջային հեռաձայններու – «Քու գրպանդ կը դնես, ուր ալ ըլլաս կրնան բեգի հեռաձայնել կամ դուն խօսիլ, նկար քաշել, Ինթերնէթ մտնել»–, բայց Լուսինէի նայուածքը հորիզոնի մէջ կորսուած կ'ըլլար եւ ազնիւ անհոգութեամբ, բարի կամ հեզնական ժպիտով մտիկ կ'ընէր, կամ կը հարցնէր, օրինակ՝ «Իսկ դու կարող ես արտասանել *Եւկէնի Օնեկին*ը, ես դպրոցում առաջնութիւն եմ շահել դրա համար»: Զինք շատ աւելի կը հետաքրքրէր խոզերուն առողջութիւնը, քան Ակսելի պատմածները: Ակսել չէր հասկնար, թէ մէկը որ քաղաքի մը մէջ կ'ապրէր, ուր միայն կառավարական շէնքին մէջ քիչ մը լոյս կար, գործող միայն մէկ ինքնաշարժ, եւ ուր կ'անգիտանային ապրուած օրերն անգամ, կրնար անտարբեր ըլլալ մեծ քաղաքներու սքանչազեղ կեանքի իր վկայութիւններուն եւ պատմածներուն հանդէպ: Այսուհանդերձ Լուսինէ յարգանք կը ներշնչէր իրեն: Այս կիսը հասարակ մէկը չէր:

– Եթէ Նափոլէոն այսօր ապրէր, Անգլիան թերեւս կարենար գրաւել,– ըսաւ Ակսել:

– Դու իրօք գիտ ես,– պատասխանեց Լուսինէն, աչքը խոզերուն վրայ, որ մեքենայաբար միշտ կը համրէր եւ մէկէն բարկութեամբ բացականչեց,– Դու յիմար մարդ, քո յիմարութիւնները պատմելու փոխարէնը քո գործով զբաղուիր: Մեզ փորձանքի ես մատնելու:

Խոզ մը կը կորսուած էր: Արեւամուտ էր եւ տեղատարափ անձրեւ սկսաւ: Լուսինէի բարկութիւնը քիչ վերջ վերափոխուեցաւ զուարճութեան. կը վազէր ու կը խնդար, եւ Ակսել կը փորձէր իրեն հասնիլ՝ «դու առաջ քո խոզը գտիր», կը պոռար Լուսինէ ծիծաղելով:

Կէս գիշերը անցած էր երբ խոզիկը, փոթորիկէն վախցած, իրենց մօտեցաւ ծառերուն մէջէն եւ շփոթած իր հովիւներուն կը նայէր, որոնք իրարու միախառնուած կը համբուրուէին եւ կը խնդային անձրեւին տակ: Այդ գիշերէն սկսեալ, խրճիթին մէջ միասին ապրեցան:

Գիշեր մը, ոստիկաններ լռելեայն կերպով խրճիթը մտան եւ սկսան խուզարկել դարակներ, անկողինը թօթուել, հագուստներուն գրպանները խուզարկել: Անոնցմէ մէկը փոքր մուրճով մը պատերուն կամացուկ

մը կը զարնէր պարապ միջոցներ գտնելու համար: «Մեզ պիտի գնդակահարեն», մտածեց Ակսել: Լուսինէն ցնցուած կ'երեւէր, բայց ոչ շատ վախցած: Այդ ընթացքը գրաւեց Ակսելին ուշադրութիւնը ինչպէս նաեւ այն՝ որ ոստիկանները զիրենք չհարցաքննեցին:

– Ես քեզ մի բան եմ վստահելու, վտանգաւոր է եւ խիստ արգիլուած,– կ'ըսէ Լուսինէ, երբ արդէն ամիսներ անցած էին իրենց ծանօթութենէն:

Ակսել տակաւին չէր վստահեր իրեն, որպէսզի փախչելու ծրագրին մասին ակնարկութիւն մը ընէ: Լուսինէն գրպանէն ծալլուած թուղթ մը հանեց: «Փախուստի ծամբային քարտէզն է», մտածեց Ակսել:

– Չարենցի այս բանաստեղծութիւնը քեզ համար եմ ասելու,– ըսաւ:

Ակսել հայիոյանքներ բացականչեց եւ տնակէն դուրս ելաւ, մինչ Լուսինէ, ինքնամոռ, սկսած էր արտասանել.

Շեռու՛, մօտիկ ընկերներին, աշխարհներին, արեւներին,

Հրանման հոգիներին-

Բոլոր՝ նրանց, ում որ հոգին վառոււմ է վառ,-

Բոլոր՝ նրանց հոգիներին արեւավառ:-

Կեանքի՛, մահի՛ այս ամեհի աղջամուղջում՝

Ողջակիզուող հոգիներին -ողջոյն, ողջոյն...

Երբ Ակսել արթնցաւ, Լուսինէն իր քովը չէր: Երկու զինուոր իր մահճակալին առջեւ կեցած էին: Հրահանգեցին, որ հագուէր եւ իրենց հետեւէր:

Զ.

Քալելով, կառավարական տուն գացին: Մեծ եւ լուսաւոր գրասենեակ մը մտցուցին, ուր լայն, մետաղէ գրասեղանի մը առջեւ կանգնեցուցին: Գրասեղանին միւս կողմը միայն մէկ աթոռ կար, իսկ ետեւը, պատին վրայ կախուած էին երեք նկարներ: Մէջտեղինը Սթալինն էր, աջին Լենինը եւ ձախին ձաղատ մարդը, կտոր երեսով: Արեւին լոյսը այս վերջին պատկերին ապակիին վրայ կը ցոլար, որով աչքերը չէին երեւէր: Ճիշդ այդ պահուն, ամպ մը արեւին առջեւէն անցաւ եւ ակնոցաւոր մարդուն աչքերը յայտնաբերեց: «Օձի նայուածք ունի», մտածեց Ակսել:

– Նա մեր Լաւրենտինն է,– ուրախ ձայնով ըսաւ միջահասակ, երա-

ժիշտի նման մարդ մը, խիտ, սպիտակ մազերով: – Մեծ վեճ եղաւ ժամանակին, թէ Լաւրենտիի նկարները Ստալինի աջից կամ ձախից կախէինք, բայց մեծ, շատ ցաւալի, բանավեճերից յետոյ, որոշեցինք ձախին կախել, Ֆրանսիական Յեղափոխութեան օրինակին հետեւելով, թէւ դա նաեւ նշանակում էր, ի հարկէ, որ Լենինից առաջ էր գալիս: Բայց նա մեր քաղաքի հիմնադիրն է: Այսպէս, Լենինը մնում էր աջ կողմում եւ դա էլ շատերի համար անընդունելի էր լինում, քանի որ ասում են, թէ Յիսուսը Աստուծոյ աջից է նստում, չէ՞, – ըսաւ ծիծաղելով: – Այդ կրօնական սնոտիապաշտութիւնը չենք կարող ընդունել: Բայց հայերիս համար էլ ընդունելի է «աջապահ», «աջ ձեռք», «աջակցել», չի կարելի «ձախակցել», եւ ոչ ոք չի մտածում, որ դա արտացոլում է նացիոնալիստական հակումներ: Տենց, որոշեցինք Լենինին Ստալինին աջ կողմը դնել: Ասողներ եղան, որ Ստալինը պէտք էր ծայրագոյն ձախի վրայ լինէր, բայց տենց Լենինը եւ մեր Լաւրենտիին նրա աջին պիտի լինէին: Բոլորս չկարողացանք համաձայնուել, ցաւօք:

Գրասեղանին ետեւ նստելէ առաջ, ուր կարմիր դրօշակին բով երկու թղթապանակներու մէջ կոկիկութեամբ դիզուած փաստաթուղթեր կային, մարդը Ակսելին հետ ձեռնուեցաւ.

– Իգոր Մուրատեանն եմ՝ Բերիաշէնի Կոմկուսի առաջին քարտուղարը: Ձեր մասին շատ եմ լսել եւ ուրախ եմ ծանօթանալու:

Նստեցաւ եւ պահ մը ուշադիր նայուածքով ուսումասիրեց Ակսելը:

– Դուք անշուշտ ցանկանում էք վերադառնալ ձեր հրաշալիքների աշխարհը... Ինտերնետի, սիրուն աղջիկների, գերմանական մեքենաների, բջիջայինների, որ մէկը ասեմ... այո՛, ես այդ բոլորը իմանում եմ: Պարզապէս մեր ժողովուրդը դրա համար պատրաստ չէ՝ նրանք պարզ մարդիկ են, գառնուկի պէս, որ հովիւի կարիքը ունեն: Դուք էլ մի օր գուցէ հասկանաք ինչու՞ է սենց լինում: Պէտք է մենք մի քիչ իրար ծանաչենք, իմանանք ռնց ենք դիմագրաւելու հայերս այս նոր աշխարհի մարտահրաւէրները եւ միասնական, մի ամուր ծակատով ներկայանալ բոլորին եւ մանաւանդ՝ մեր թշնամիներին: Ձեր մօր կողմից պապերը խարբերդից են Ամերիկա մեկնել, չէ՞, դէ դուք ուրեմն հաստատ կ'իմանաք ինչի՞ են իրենց հողերը թողել: Իսկ Բերիաշէնը կարող է մեկնակէտը լինել մեր ազգի վերածնունդի եւ մենք ձեզ պէս տաղանդաւոր, կարող երիտասարդների պէտք ունենք – ռնց ասեմ, նոր արիւն՝ նոր սկիզբի համար: Դուք ինձանից լաւ եք իմանում, որ աշխարհը փճացել է: Կորել է: Սենց անհնար է շարունակել: Էս ծառը ծուռ է ծնուել եւ նա

հիանդ է, պետք է արմատախիլ անենք, նրա տեղը մի նոր, դալար, ծառ տնկենք: Նոր մարդ ու նոր աշխարհ ենք սարքելու: Մենք դա ենք անում էստեղ, մեր պոռթույր Բերիաշենում, եւ այս մի ծառը բազմացնենք, որ հենց անտառ կերտենք: Այստեղ մենք ենք ժամանակի վրայ իշխում: Օրերի եւ տարիների գերի այլեւս չենք լինելու:

– Ծառ կը խնդրեմ, ես չեի ուզեր հոս գալ, այս իմ տեղս չէ, կ'ուզեմ դառնալ... բան չեմ ըսեր, բան չեմ պատմեր մէկուն, դրամ ալ կրնամ նուիրել ձեր քաղաքին... շատ կը խնդրեմ, ազատ ձգեցէք զիս: Չեմ կրնար մնալ հոս,– խօսեցաւ Ակսել աղաչագին:

– Հնարաւոր չէ: Բերիաշենից դուրս գալը հնարաւոր չէ:

– Խնդրեմ, ընտանիքս կարօտեցած եմ, մի՛ գրկէք զիս աղկէ, մէկ հատիկ գաւակ եմ:

– Ի՛նչ ընտանիք էք կարօտել: Ձեր հայրը, մայրը մեռած են: Ամուսնալուծուել էին արդէն: Դուք փոքր լինելով քանի անգամ էք տեսել ձեր հորը ձեր ամբողջ կեանքում՝ չորս, գուցէ հինգ: Նա Կալիֆորնիայում չէր ապրում: Միասին Դիզէյլանդ էիք գնում, – հարցուց Մուրատեան, ուսումնասիրելով Ակսելին դէմքը, արտայայտութիւնները, որ կեանքի այս մանրամասնութիւնները մէկուն չէր պատմած Բերիաշենի մէջ: – Ձեր ծնողների շիրիմները քանի անգամ էք այցելել: Միթէ ձեր ծապոնական մեքենան էք կարօտել,– ըսաւ Մուրատեան, թղթապանակներուն մէջէն փաստաթուղթ մը առնելով եւ իր աչքերուն մօտեցնելով: – Մի «Հոնդա», որ չէիք կարողանում ամէն ամիս վճարել: Ետ են առել, չէ՛:

Ակսելի հանգիստ արտայայտութիւնը, ոտքի վրայ, նայուածքը՝ պոլշեիկեան երրորդութեան պատկերներուն վրայ պտտցնելով, Մուրատեանի կասկածը արթնցուցին:

– Ա՛, չկարծէք, թէ դա հեշտ բան է, ես իմանում եմ ձեր մտքում ինչ կայ,– ըսաւ քանի մը վայրկեան լռութենէ վերջ, հանելուկի մը պատասխանը գուշակած ըլլալու բաւարարութեամբ: – Դա մոռացէք ու այս առաջարկս ընդունէք. Կոմկուսի բարձրագոյն ուսման ինստիտուտում համաձայնէք անգլերէն լեզու դասաւանդել, որ մեր նոր կադրերը կազմենք, ու ես ձեզ ազատ եմ թողնելու: Հենց այս պահին կը դառնաք Բերիաշենի քաղաքացի:

Առանց Ակսելի պատասխանը սպասելու, Մուրատեան ստորագրեց անձնաթուղթը եւ փասփորը, շնորհիւ Բերիաշենի Ազգային Փրկութե-

ան ժամանակաւոր Կառավարութեան Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէի կողմէն:

– Մի բան էլ, Ակսել ջան. Ձեր աշխարհի պատրանքները մի գովաբանէք մերոնց առջեւ, նրանք պարզ մարդիկ են, ի զուր ձեզնից նեղանալու են, ՊԱԿի մեր բարեկամներին չնեղացնենք: Ստի ոտքերը կարճ են: Զգոյշ եղէք: Դուք մեր ապագան էք:

«Կոմկուսի Բարձրագոյն Ուսման Ինստիտուտը» Ծահումեան փողոցի վրայ էր: Բոլոր աշակերտները տղայ էին, բացի Լալայեան քոյրերէն, եւ երկիւղով կը հետեւէին դասերուն: Քաղաքի գրեթէ բոլոր բնակիչներուն պէս, բացի Մուրատեանէն, զինուորական տարագ հագած էին եւ միայն մէկ գոյգ, ընդհանրապէս մաշած, կօշիկներ ունէին: Բերիաշէնի առաջնակարգ ուսանողներն էին, բոլորն ալ վարչակարգի, բանտորի կամ գիւղացիի ընտանիքներէ: Լաւագոյն մէջերնին 18-տարեկան Ասքանազն էր, որ կը փափաքէր երկաթուղային ծարտարագիտութիւն կարդալ: Նախախորհրդային շրջանի քաղքենի ընտանիքներու սաները գրկուած էին այդ դպրոցը յաճախելու իրաւունքէն: Ինստիտուտի տնօրէնութիւնը Ակսելին տուաւ 1953-ին Մոսկուա հրատարակուած, նախակրթարանի երրորդ դասարանի ռուսախօս աշակերտներու համար անգլերէնի դասագիրք մը:

Ակսել գիրքը բացաւ եւ պատահաբար առաջին տեսած նիւթը կարդաց բարձրաձայն, դասարանին՝

IN THE STREET

Look! This is a house. The house is in the street. This is a bus. The bus is in the street too. The bus is green. Look at the pioneers! They are in the street. They have red ties. They have red flags. They have a drum. One, two! One, two! Left foot! Left foot!

Լուսինէի հետ, որ միաժամանակ ազատ արձակուած էր ծամբարէն, փոխադրուած էր մօտակայ յարկաբաժին մը, հաւաքական խոհանոցով եւ գուգարանով, ուրկէ Լուսինէ ամէն առաւօտ ծամբայ կ'ելլէր դէպի կոլխոգ: Թէեւ Լուսինէի գաղտնապահութիւնը իրենց յարաբերութիւնը կը խախտէր – շատ քիչ կը պատմէր իր մասին եւ Ակսել չէր ծանօթացած իր ծնողքին անգամ – սկսած էր վարժուիլ երեկոները Լուսինէի հետ մի-

ասին պարտեզ երթալու – Լուսինեն ծաղիկ կը սիրէր եւ մեղուաբուծութիւն սորված էր՝ «Կայրի ծաղիկները լաւագոյն մեղրն են մատուցում», կ'ըսէր, կը սիրէր ոնկնդրել, երբ տան դաշնակը կը նուագէր կամ կ'արտասանէր: Աշխարհէն եւ պատմութենէն անջատուած այս բռնի, լեռնոտ կղզեակին մէջ զինք անծանօթ հոգեվիճակ մը համակած էր: Գիշեր մը Ակսել անդրադարձաւ, որ քանի մը օր էր, որ բջիջային հեռաձայնը ալ ինքնաբերաբար չէր փնտռեր:

Արտաքնապէս ալ սկսած էր բերիաշէնցիի վերափոխուիլ՝ զինուորական տարագ կը հագնէր, հարցաքննութեան ծեծերուն ժամանակ կորսնցուցած ատամը փոխարինած էր ոսկիէ ակոյալով, եւ յաճախ չէր կրնար սափրուիլ, զմելիի պակասութեան պատճառով: Օր մը նկատեց, որ իրենց դրացուհին, նախկին քահանայի մը աղջիկը – «ախպար» էին – ակնթարթի տետղութեամբ ատելութեան նայուածք մը ուղղեց Լուսինէին: Երբ Ակսել դարձեալ նայեցաւ կնոջ, ան արդէն վերսկսած էր աւելլու իր զբաղումին: Յայտնի չէր, թէ 1946-ի այս ներգաղթողները ինչպէս իրենց ապրուստը կը ձարէին. կիներ տան գործերը կ'ընէր, իսկ ամուսինը, ինչպէս բերիաշէնցիներու ջախջախիչ մեծամասնութիւնը, կ'աշխատէր պղինձի հանքերու մէջ, որոնց արտադրութիւնը յայտնի չէր թէ ո՞ր կ'երթար – ափ մը ԲԱՓԺԿի կոպէկները պղինձէ էին, բայց մնացեալ մետաղը մարդ չէր գիտեր ու՞ր կը վաճառուէր կամ ինչի՞ համար կ'օգտագործուէր: Բնակչութեան միւս մասն ալ Պղնձամուրիբղեանային Կոմբինատի մէջ կ'աշխատէր, որ տասնամեակներէ ի վեր չէր գործեր: Կոպէկներով եւ կտրօններով ապրանք կարելի չէր գնել: Խանութները պետական էին, երբեք ապրանք չունէին, ու տարիներով դատարկ էին: Այսուամենայնիւ, կեանքը կ'ընթանար իր խորհրդաւոր հունով:

Աշնանային օր մը, Ակսել ինստիտուտի աշակերտներուն Ասքանահի երկար բացակայութեան մասին հարց տուաւ:

– Մէկը գիտէ Ասքանազը ու՞ր է, ամբողջ շաբաթ է ի վեր կը բացակայի:

Աշակերտները ոտքի վրայ կը սպասէին, որ Ակսել սովորական բարեւ տայ: Նորէն հարցուց, եւ դարձեալ հարցումը անպատասխան մնաց: Լալայեան քոյրերէն մէկը ըսաւ.

– Բարի լոյս, ընկեր ուսուցիչ:

– Հարցումս լսեցի՞ր: Ասքանազը ու՞ր է:

– Բարի լոյս, ընկեր ուսուցիչ, – պատասխանեցին աշակերտները միաձայն:

«Հոս ալ ուսուցիչները կը ծաղրեն», կը մտածէր Ակսել, երբ նկատեց, որ միւս Լալայեանին ձեռքերը կը դողային: Նկատեց աշակերտներու ձերմկցած դէմքերը, գերեզմանի լուծիւնը, իրարմէ խուսափող նայուածքները:

– Այսօր պիտի սովորէիք էջ 42-ի դասը, ընկեր ուսուցիչ,– ըսաւ ինքնավստահ ծայնով Գէորգ Գէորգեան, Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէի փոխ-հրամանատար Զաւէն Գէորգեանի գաւակը:

Աշակերտները, առանց սպասելու ուսուցչին պատասխանին, դասագիրքի այդ դասի էջը բացին, եւ Լալայեանը, դողացող ծայնով եւ ձեռքերով, սկսաւ կարդալ՝

LONK LIVE THE RET OCDOPER!

Tis is a sdar. The sdar is ret. Tis is a flak. Nig has a flak. The flak is ret. This is sllokan...

Ակսել ոտքի կ'ելլէր, կը նստէր: Պատուհանին մօտեցաւ, տեսնելու եթէ գաղտնի ոստիկաններ դպրոց կը մօտենային: Կը փորձէր հոգեպէս պատրաստուիլ այն դէպքին, երբ դասարան պիտի մտնէին զինք ձերբակալելու համար: Վերջին անգամ Ասքանազին տեսած էր երբ միասին ելած էին դպրոցէն եւ արեւամուտին, քալած էին դէպի կեդրոնական հրապարակ: Լենինի արձանին առջեւ «Գայանէ»ի բացօդայ համերգ մը կազմակերպուած էր տօնելու համար երկաթուղիի առաջին ճանապարհորդութիւնը դէպի Մոսկուա, շատ երկար ժամանակի մը մէջ: «Ես դեռ չէի ծնուել», ըսաւ Ասքանազ, բայց նախորդ փորձը ձախողած էր եւ գնացքը միայն կրցած էր 200-250 մեթր յառաջանալ: Կառավարութիւնը ձախողութիւնը խափանարարներու վերագրած էր եւ քանի մը յանցագործեր ազատազարկումի դատապարտած էր:

Օգտուելով մօտեցող բազմութեան աղմուկէն, պոռոչտուքներէն, Ասքանազ, արդէն գիշերային մութի մէջ ծածկուած, Ակսելին հարցուցած էր իսկական տարին: «ԻՆչ տարի է՝ ընկերներիցս մի քանիսը ասում են 2002-ն է, բայց ես հաշիւ եմ անում, որ շուրջ 2005-ն է»: Ակսելի սիկարէթին համար լուցկի վառելու պատրուակով՝ Ասքանազ ականջին կը մօտենար եւ շշուկներով կ'ընէր հարցումները: Ծխախոտի անթեղի կարմրագոյն մեղմ փայլին տակ հազիւ կ'երեւէին շրթունքները: Հարցուց, թէ ինչպէս է կեանքը արտաքին աշխարհի մէջ, եթէ ամէն մարդ ժամացոյց ունէր եւ եթէ մարդիկ տակաւին աշխատելու կարիք ունէին՝

«Ասում են, որ դուք ունէիք մի պուճուր գործիք համարներով եւ մի պատուիանիկով, որ պատկերներ է ցուցադրում, էն ինչի համար է օգտագործում»:

- Ասքանագ, դու էստեղ ինչ ես անում,- հարցուց մութին մէջէն մէկը:

Անակնկալ վախէն, Ասքանագի ձեռքէն լուցկին ինկաւ:

- Ողջոյ՛ն Պրոֆեսոր, մեր ուսուցիչի հետ ձանապարհորդութիւնս էինք դիտելու:

- Իմ տունը եկէք, ինստիտուտի ուրիշ ուսուցիչներ էլ իմ մօտ են լինելու մինչեւ կայարանը գնացքի մեկնումի զանգը հնչեցնէ:

Պրոֆեսորը, արեւմտեան ոճի տարագ հագած, ամէն օր կուգար կէսօրուան ատեններուն եւ ժամերով կը սպասէր գնացքի մը գալը ոտքի վրայ, հաստ ակնոցներուն ետեւէն լեռնաշղթայով փակուած հորիզոնը ուսումնասիրելով:

- Պրոֆեսոր, էսօր է՝ ի գնացքի չենք սպասում, Մոսկուայից լուր չենք ստացել,- կ'ըսէին իրեն կայարանին բանուորները:

Օրեր առաջ, Ասքանագ ըսած էր Ակսելին, որ Պրոֆեսորը հիպէական ֆիզիկոս էր, առաջին սերունդէն, որ Բերիաշէն փոխադրուած էր սկզբնական շրջանին, Մոսկուայի հրահանգով: Այդ սերունդէն միակն էր, որ մնացած էր: Միւսները երկրաշարժէն քանի մը տարի վերջ սաստիկ մաքրագործումներուն շրջանին անհետացած էին: Ուրիշներ, անոնք որոնք դէմ էին Բերիայի պատկերը Սթալինի ծախին տեղադրելու տեսակէտին, սպաննուած էին «Դիմանկարներու Հակամարտութեան» ժամանակ:

Երկաթուղիի կայարանը միշտ քանի մը հոգի կ'ըլլար, որոնք տարիներէ ի վեր կը սպասէին, որ Մոսկուայի գնացքը գայ: Քանի մը ծերեր կը սպասէին պատերազմի գացած զաւակներու կամ ամուսիններու վերադարձին: Կէս դարէ աւելի էր, որ երթեւեկութիւն չէր եղած այս կայարանին մէջ, բայց չէին հաշտուեր այս կացութեան: Մինչեւ 1953-ի երկրաշարժը, այս գաղտնի երկաթուղիի ձիւղը կ'օգտագործուէր գիտնականներու եւ հանքերու արտադրութեան փոխադրութեան համար:

Կ'ըսէին որ Պրոֆեսորը, քառասունականներուն աշխատակցած էր Սախարովի եւ Կուրչատովի հետ: Թէեւ ինքը ձամբորդներուն մէջ չէր Մոսկուայի ուղղութեամբ, ելլող առաջին գնացքի օրը անհամբեր կը սպասէր:

Պրոֆեսորը կայարանին մօտ կ'ապրէր: Ամենատես կոյրերու պէս,

առանց սայթաքելու մութ փողոցներուն մէջէն հասան Պրոֆեսորին տունը: Երբ օդին սկսած էր առատութեամբ հոսիլ, ներկաները Ակսելի ըրին՝ նոյն հարցումները քննչ տարի էր, եթէ Պերիան Սթալինին սպանած էր, եթէ Միացեալ Նահանգներ կենցաղը շատ տարբեր էր կամ եթէ երբեք պանան կերած էր: Մէկը կը պնդէր, որ միևնույն հիմա սովետական գիտութիւնը այնքան յառաջդիմած ըլլալու էր, որ հնարաւոր դարձած էր մարդոց կեանքը երկարել մինչեւ 200 կամ նոյնիսկ 300 տարի, եւ որ հաւանաբար Սթալինը թաքնուած էր Կոմունիստական Կուսակցութեան կողմէ, որ թշնամիներէն պահպանուի: Մէկը քիթին տակէն ըսաւ, որ այս մարդուն այլեւս օդի չհրամցնէին, եւ քանի հոգի մը խնդացին, բայց ուսուցիչներէն մէկը ըսաւ.

– Իմ պապիկի գիւղում շատ էին երկարակեաց մարդիկ, նա էլ 90-ը անց է մահացել, առանց բժիշկի կամ ներկայիս հնարաւորութիւնների, ոնց չլինի որ Սովետը, իր բոլոր գիտնականներով եւ միջոցներով, դա կրկնապատկի, դա ինձ շատ հնարաւոր մի բան է թուի:

Ուրիշներ յայտնեցին այն կարծիքը, թէ Երրորդ Համաշխարհային Պատերազմ եղած էր, եւ որ թերեւս Բերիաշէնէն դուրս գտնուող աշխարհը քանդուած էր, կամ ալ հիւանդագին մարդոցմով բնակուած էր հիւլեական ապականումի հետեւանքով.

– Մեր խոպանցիների նման,– ըսաւ գինով մը (խոպանցի կ'ըսէին ուրախի հանքին կողքին ապրող գիւղացիներուն, որոնց մէջ մեծ թիւով այլանդակներ կային): – Արտաքին աշխարհի օդը թունաւորուած է:

Մեծամասնութիւնը սակայն լռելեայն կը կասկածէին այս իրողութեան ճշմարտութեան վրայ, բայց միւս կողմէն անուղղակի կերպով, հարց կու տային, թէ ինչու եթէ իսկապէս արտաքին աշխարհը բնականօրէն կը շարունակուէր, Բերիաշէնը խզուած մնացած էր անկէ:

– Ինչպէս մեզ դեռ չեն գտել,– հարցուց ցած ձայնով ուսուցիչ մը Ակսելին, որ մատնիչներու սարսափէն լուրջեամբ կը հետեւէր գերիրապաշտային խօսակցութեան:

Բերիաշէնի բոլոր ձայնասփիւռները հանրային տեղեր էին – գործարաններու մէջ, հիւանդանոցներու մէջ, դպրոցներու եւ բանտի միջանցքները – եւ ձայնասփիւռի անհատական սեփականութիւնը արգիւտուած էր: Ծառեր ունէին, սակայն, գաղտնի, նախապատմական ձայնասփիւռներ, որոնք անօգուտ էին, որովհետեւ բնակարանները էլեկտրական հոսանք չունէին, ռազմական խնայողութեան համար:

Այդ գիշեր, Պրոֆեսորը արդիական ռատիօ մը ցոյց տուաւ, որուն միւս ներկաները հիացումով կը նայէին:

– Սա բոլոր գիտութիւնների աղբիւրն է, բայց դրա կարիքը չունենք, – ըսաւ: – Ի՞նչ պիտի փոխուի, որ իմանանք ի՞նչ տարի է կամ եթէ Միկոյեանը ողջ է թէ ոչ, դա ո՞ւմ է ծառայելու: Պրոֆեսորը պնդեց, որ Բերիաշէնը հայութեան ոյժի գաղտնիքը գտած էր: – Մենք դարերով հպարտանում էինք, որ պատմութեան առաջին քրիստոնեայ ազգն ենք եղել եւ ես հարց եմ տալիս՝ դա ի՞նչ օգուտ էր. Աստուծոյ հայերէն աղօթում էինք, բայց Աստուած հայ չէր: Եւ անլցուց՝ – 1918-ի անկախութիւնը մեզ սով բերեց եւ ռուսների գիրկը հրեց, եւ նրանք մեզ ի՞նչ արեցին, Արեւմտեան Հայաստանը եւ Ղարաբաղը թուրքերին տուեցին:

Ներկաները վախով կը նայէին իրարու:

– Այսքան ժամանակ անկախ հայկական իշխանութիւն դարերով չենք ունեցել,– ըսաւ Պրոֆեսորը, խանդավառուած: – Բայց մի՛ յուսահատուէք, չի կարող յաւերժապէս այսպէս լինի, մի օր մը մեզ գտնելու են:

Ուրիշ ներկաներ սկսած էին նեղանալ եւ անհանգիստ կ'առաջարկէին, որ մեկնին.

– Պրոֆեսոր, շարժուենք, գնացքը շուտով գնալու է,– ըսաւ թուաբանութեան ուսուցիչը:

– Ոչինչ, շշակ պիտի հնչեցնեն, երբ պատրաստ լինի մեկնելու, կը հասնենք հինգ րոպէից, մենք այստեղ կարելոր խօսակցութիւն ենք վարում: Դուք երբեք ձեզ հարց չէք տուել, թէ մեր էլեկտրականութիւնը ղրտեղից է գալիս: Իրօք շատ քիչ ունենք, բայց կառավարական տանը լոյս է լինում, դա ղնց է մեզ հասնում, երբեք չէք մտածել:

«Ճիշդ է», մտածեց Ակսել, «Բերիաշէն էլեկտրականութիւն չ'արտադրեր՝ ուրկէ՞ կուգայ»: Դիմացի գրադարանի մոմի լոյսին տակ, տեսաւ լուսանկար մը, ուր Պրոֆեսորը, երիտասարդ ու նիհարակազմ, Միկոյեանի եւ ուրիշ մէկուն կողքին կեցած էր:

Կայարանին շջակը լսեցին եւ բոլորը ոտքի ելան, որ փողոց վազեն:

– Արսէն, Գրիգոր, Ասքանազ, Ակսել, Վալոդ, Բաբգէն, շնորհակալ եմ որ իմ տունը այցելեցիք,– ըսաւ Պրոֆեսորը:

Միւսները լռութեամբ ելան փողոց, բայց Ակսել չհասկցաւ թէ ինչու՞ տրամադրութիւնը յանկարծ դառնացաւ: Մոմերու բոցի տկար լոյսին տակ տեսաւ Պրոֆեսորին հաստ ակնոցներուն ետեւ դեղին, գայլի աչքերը:

– Ո՞նց ես կարծում փրկուել է, երբ բոլոր պաշտօնակիցներին մաք-

րել են,- ըսաւ ուսուցիչներէն մէկը Ակսելին: - Նա է բոլորին մատնել, ուզում էր հասկացնել, որ մեր բոլորին անունները յիշում է:

Կայարանը բացառիկ լուսավորութիւն կար: Լոքոմոտիվը զարդարուած էր հրավառ, կարմիր դրօշակներով: Վագոններու պատուհաններուն վրայ կար երկաթէ փայլուն զինանշան՝ մուրճ-մանգաղով, եւ տակը կախուած էին ռուսերէն ցուցատախտակներ գնացքի ծամբով՝

«БЕРЯШЕНЬ - ХАРЬКОВ - МОСКВА

ԲԵՐԻՍԱՇԵՆ-ԽԱՐԿՈՎ-ՄՈՍԿՎԱ:»

Կայարանի քարափի վրայ կայնած էին Մուրատեանը եւ երկաթուղիի տնօրէնը, ուրիշ պետական պաշտօնեաներով: Մուրատեան խանդավառութեամբ բաժակը կը վերցնէր եւ թամատայութիւն կ'ընէր, իսկ միւսները զուսպ կերպով, մտահոգ նայուածքով, բաժակները կը վերցնէին: Մտահոգ կ'երեւէին:

- Չանէք, ընկեր ուսուցիչ,- շշուկով մը ըսաւ Ասքանազ, Ակսելի միտքը կարդալով, որ կ'ուսումնասիրէր ինչպէս գնացք գաղտնօրէն բարձրանալ եւ պահուիլ տիկ, մինչեւ Մոսկուա հասնիլը: Ծամբորդներու տոմսակները վիճակահանութեամբ յատկացուած էին եւ բոլորն ալ պէտք էր անմիջական ընտանեկան պարագայ մը ունենային Բերիաշէն - հայր, մայր, զաւակ - որ կարենային դիմել արտօսութիւն ստանալու համար:

Պատուհաններէն, ծամբորդները, յուզուած, սպիտակ թաշկինակներ եւ կարմիր դրօշակներ կը ծածանէին: Ծառեր անզուսպ կուլային: Աղաղակ մը բարձրացաւ բազմութեան մէջէն, երբ լոկոմոտիվը սուլեց եւ, ջինջ, սպիտակ մութ արծակելով, սկսաւ ծերացած հրէշի ծանրութեամբ յառաջ շարժիլ:

- Ամէն օր նամակ գրիր,- քարափէն կը պոռար կին մը ամուսնոյն, որ պատուհանէն կախուած կը բարեւէր:

Լիալուսնի շողիւնին տակ դեռ կ'երեւէր գնացքաթափօրին պոչը, երբ հասաւ հիւսիսային լեռներու փապուղիին առջեւ իջած անցափակին, որ զանգակներու զուարթ ղօղանջով բարձրացաւ: Գնացքը վերսկսաւ երթ, երբ յանկարծ իր շարժիչը լռեց: Այն ճանապարհողները, որ տակաւին կայարան մնացած էին, դարձան նայելու գնացքի ուղղութեամբ: Ծարժում չկար: Արդէն մտահոգութեան արտայայտութիւններ սկսած էին յայտնաբերուիլ, երբ լոկոմոտիվը վերակենդանացաւ, ինչ որ կրկնակի խնդրեով եւ խանդավառութեամբ դիմաւորուեցաւ: Երբ սակայն տեսան, որ գնացքը սկսած էր ետդարձը կայարան,

ժողովուրդը ծանր, տրտում լուծեան մը մատնուեցաւ: Զարափի լուսարձակները այլեւս մարած էին: Ոստիկանութիւնը ցրուեց բազմութիւնը, եւ շուտով Բերիաշէնի փողոցները պարպուեցան: Զիչ յետոյ, ճամբորդները, պայուսակները ձեռքին, գնացքէն իջան եւ գլխիվայր քալելով վերադարձան իրենց տուները: Մութին մէջ, ոստիկանութիւնը երեք հոգի ձերբակալած՝ տարաւ կայարանէն. երկաթուղիի տնօրէնը եւ իր երկու տեղակալները: Բերիաշէնի ձայնասփիւռը մէկ-երկու շաբաթ վերջ յայտարարեց, որ խափանարութեան համար երեքը մահապատիժի դատապարտուած էին եւ գնդակահարուած էին քաղաքի կեդրոնական բանտին մէջ:

Ամէն օր, կայարանի կողքին հեռագիրի գրասենեակին մէջ զինուորները կը փորձէին «ձակատ» եւ «կեդրոն» կապուիլ: Բոլոր հեռագիրները, որ յղած էին վերջին յիսուն տարիներուն մնացած էին անպատասխան: Ատիկա պետական գաղտնիք էր Բերիաշէնի մէջ: Հեռագրային գրասենեակի պաշտօնեաներէն մէկը, հարբած, օր մը աւելորդ բաներ ըսած էր: Անմիջապէս ձերբակալուած էր: Ընտանիքը իրմէ այլեւս լուր չունեցաւ: Կառավարութիւնը իրենց դիմումներուն կը պատասխանէր, որ այդ անունով մէկուն մասին ոեւէ պաշտօնական տեղեկութիւն չկար:

Է.

Մոսկուայի գնացքի ձախողած մեկնումէն քանի մը օր վերջ, Ակսել եւ Լուսինէ արշաւի գացին լեռ խումբ մը ընկերներու եւ բարձրահասակ, տարիքոտ ու թեթևալիկ մարդու մը հետ, Վանիա, որ մերժում կամ գութ կը ներշնչէր աւելի քան յարգանք: Այս մարդուն, որմէ Ակսել կը խորշէր, Լուսինէն սիրալիր կը գուրգուրար: Ակսել, աւելի զարմանքով քան նախանձով, նկատեց որ իր պատմածները աշխարհի մասին Լուսինէն չէին հրապուրեր, որքան Վանիայի գինովական յիմար պատմութիւնները:

– Դու ոչինչ չես հասկանում,– պատասխանեց Լուսինէն, երբ Ակսել հարցուց ինչու՝ այնքան կապուած էր այս մարդուն: – Յիմար բաներ չկարծես, ոնց որ բոլոր տղամարդիկ:

Հրասարի Վանքին մօտ վերմակներ փռեցին: Ակսել պիտի հարցնէր, թէ երբ կառուցուած էր այս վանքը, երբ յիշեց, որ թուականներու մասին խօսակցութիւնը արգիլուած էր:

Եկեղեցուոյ դրան վրայ փորագրուած էին մոնկոլատիպ դէմքերը

Մարիամ Աստուածածինի, Յիսուսի եւ հրեշտակներուն: «Բերիաշէնցիներուն կը նմանին», մտածեց Ակսել: Գաւիթը հսկայ էր, նաւուն չափ, եթէ ոչ աւելի մեծ: Եկեղեցւոյ բակին պատին տակ խաչքար մը կար: Ճեղքուած էր 1953-ի երկրաշարժին եւ աջ կէտը կոթնած էր պատին, ծուռ եւ կանգուն:

Օղիի շիշերը կ'անցնէին ձեռքէ ձեռք: Լուսինէն ընդառաջեց իրեն ուղղուած արտասանութեան խնդրանքներուն:

Ստալինեան արեւներով հայ աշխարհի այս գարուն.

Ժողովրդին բոյր է սփռում

Ժողիկներով զարդարուն.

Ազգերի հետ եղբայրութեան

խաղաղութեան դրօշի տակ,

Ազատ, ուրախ կեանք եւ կերտում

ամէն մի գիւղ, ամէն տուն:

«Օր մը այս ալ պիտի վերջանայ», մտածեց Ակսել: «Որքան կրկայ դիմանալ այս խենթութիւնը, որքան ժամանակ կրկայ այս քաղաքը շրջապատէն խզուած մնալ, օր մը օղանաւէ մը պիտի տեսնեն կամ Հայաստանի բանակը պիտի գտնէ»: Սկսած էր ծակատագրին հաշտուիլ, այն յոյսով որ օր մը օղաչու մը պիտի նկատէ այս կորստած աշխարհը կամ ապստամբութիւն մը պիտի տապալէ Մուրատեանի իշխանութիւնը: Նաեւ որոշ զգացական կապ մը ստեղծուած էր Բերիաշէնի եւ իր միամիտ բնակիչներուն հետ, եւ տեղւոյն տարօրինակութեան, քաղաք մը ուր բոլորն ալ ձախ ոտքով կու տային առաջին քայլը – յիշեց ինստիտուտի մէջ տուած առաջին դասը՝ «*Left foot! Left foot!*»,– որ կը ստեղծէր պարի համաչափութեան տպաւորութիւնը:

Քիչ-քիչ, ամպերը սկսած էին հաւաքուիլ եւ երկինքը, սեւնալ: Արդէն կը փչէր տաք, խոնաւ հով մը:

Վանիկ առաջարկեց խմել Սթալինի կենացը:

– Նրա երկաթագիր անունը, որ հնչում եմ...,– ըսաւ բաժակը վերցուցած, գինովի վարանոտ ծայնով: Գունաթափ, բարակ պեխերով նիհար մարդ մը, սրճագոյն տարազ հագած, ընդմիջեց:

– Դու Ստալինի ծիծաղի առարկայ ես դարձնում, դու ո՞վ ես էդ քո էժան օղիով նրա կենացը խմելու:

Գինովը վրդովեցաւ:

- Իսկ դու՛ ղվ ես, որ մեր պտոյտին ես եկել: Ջեզ ղվ է հրափրել: Ես քո անունը չեմ իմանում: Դու ղվ ես ինձ լռեցնելու համար:

Միսը հանդարտութեամբ ըսաւ.

- Ես քեզ հարց եմ տուել՝ դու իմ հարցի պատասխանը տուր:

Միսները սարսափահար լռութեամբ կը հետեւէին խօսակցութեան, Վանիկի կիներ եւ Լուսինէն կը փորձէին լացը զսպել, վար կը նայէին, խորունկ շունչ առնելով: Վանիկն ալ սկսած էր արագ-արագ շնչել, օդ կը քաշէր, կ'ուռէր եւ կը հառաչէր: Ահի մթնոլորտը իրեն ալ փոխանցուած էր՝ եւ գլուխը պաղեցուցած:

- Էդ ինչ հարց է բարեկամ, ես մեր յարատեւ...

Գունաթափ, բարակ պեխերով մարդը նորէն ընդհատեց.

- Ես քո բարեկամը չեմ: Դու իմ հարցի պատասխանը տուր:

Վանիկը գետին նայեցաւ, կարմրած, եւ ձեռքերը դողալով աչքերուն տարաւ.

- Ներողութիւն, ընկեր, մեր յանձնարարական առաջնորդի, մեծ Ստալինի կենացը ամենաընտիր տունկի, ոսկեթանկ խաղողով պատրաստուած գինիով ենք խմելու, ես մի աններելի սխալ եմ գործել, խմիչքը միտքս խանգարել է, ներողամիտ եղէք, ընկեր, իմ անլուրդ խօսքերին համար,- ըսաւ կմկմալով:

Գունաթափ մարդը լուռ մտիկ ըրաւ, իր մոխրագոյն սուր աչքերը գինովին վրայ գամուած:

Արդէն սկսած էր մթննալ: Գունաթափը ոտքի ելաւ, վրայի խոտն ու հողը թօթուելով: Միսներն ալ անմիջապէս ոտքի ելան եւ իրենց վրայի հողն ու խոտը առանց թօթուելու ծամբայ ելան: Վանիկը, կուզ, մինակը կը քալէր, գետինը նայելով, երբեմն բարեկամական դէմք մը փնտռելով, որ չէր գտներ, իսկ իր կիներ միւս ընկերուիներուն հետ առջեւէն կ'երթար: Իր ետեւէն, երբեմն երկինքը ուսումնասիրելով, գունաթափ մարդը կուգար: Լուսինէն, Ակսելի կողքին, ցած ձայնով կուլար:

Երբ քաղաք հասան, գունաթափը Վանիկին ըսաւ.

- Դու իմ հետ ես գալիս:

Վանիկ անտէր շունի պէս հետեւեցաւ: Նայուածքով կիներ փնտռեց, եւ հագիւ կրցաւ ձեռքով բարեփ նշան մը ըրաւ: Կինը գետին կը նայէր: Ընկերուիներէն մէկը Վանիկի կնոջ թեւը մտաւ եւ իրենց ծամբան շարունակեցին: Գունաթափ մարդը եւ Վանիկը անկիւնը դարձան եւ մութ փողոցին մէջ կորսուեցան: Լուսինէ եւ Ակսել անկիւնը սպասեցին, մինչեւ որ Վանիկի եւ միւս մարդուն քայլերը այլեւս չլսուեցան:

Այս դեպքն վերջ, Ակսել որոշեց ի գին ամեն ինչի փախչիլ Բերիաշենէն: Լուսինէն անդադար կը հեկեկար Վանիկի ձեռքակալութեան համար:

- Խուժաններ են, ոճրագործներ են, հարբած մարդու վնասը ո՞րն էր:

Կային բաներ, որ Լուսինէն պիտի չհասկնար՝ Ակսել կրկին կ'ուզէր լուսաւոր փողոցներ տեսնել, պէզպոյի դաշտ երթալ, եւ ժամերով, օրերով դիտել դատարկ, աղմկոտ, անձոռնի ծրագիրներով Ամերիկեան հեռուստատեսիլը: Կ'ուզէր կրկին տեսնել Սոֆիան: Արդեօք ո՞րքան իմէլներ հաւաքուած էին:

Անդրադարձաւ, որ սկսած էր բարձր ծայնով պատճառաբանել իր փախուստը, երբ տեսաւ Լուսինէի արցունգոտած, ապշած դէմքը:

- Պէտք է երթանք այս խենթանոցէն:

- Այո՛, - ըսաւ Լուսինէն:

Ամենաապահով ծամբան երկաթուղիի փապուղիին կողքին գտնուող Պղնձամուրիբղենային Կոմբինատի մէջէն փախչիլն էր, ըստ Լուսինէի: Գործարանի մէջ կար երկրորդ, գաղտնի երկաթուղիի գիծ մը, որ կը կ'երթար Լենինականի-Թիֆլիսի ծամբով:

Լուսինէ քսակին մէջ ոսկիներ դրաւ եւ միասին ծամբայ ելան: Փողոցները ամայի էին: Գուլպայով կը քալէին ձայն չհանելու համար: Քսան վայրկեան վերջ, գործարանի ցանկապատին առջեւ, Լուսինէ քանի մը ոսկիով կաշառեց պահակը, որ մեծ աղմուկով բացաւ երկաթէ դարբասը: Ակսել եւ Լուսինէ կարծեցին, որ դիտմամբ հանեց աղմուկը, մատնելու համար գիրենք, բայց միայն քանի մը հեռաւոր հաջոցներ լսուեցան:

Մութ միջանցքէ մը կը յառաջանային, ձեռք-ձեռքի բռնած, երբ Ակսելի ոտքը մուկի մը դպաւ եւ, անակնկալի եկած, քովի դարակաշար մը շարժեց, ուրկէ ապակիէ պահածոններ փշոռուեցան եւ վրան ինկան ու մէջի քիմիական հեղուկները վրան թափեցան:

Ակսելի դէմքը կ'այրէր, աչքերը ու թարթիչները իրարու կը փակէին եւ կը միաձուլուէին:

Ը.

Բժիշկը ըսաւ, որ վրան ծծմբային թթու ինկած էր: Կուրցած էր: Ակսել չէր յիշեր, թէ ինչ պատահած էր այդ արկածէն վերջ: Լուսինէի մասին լուր չունէր եւ հիւանդանոցին մէջ հարցումներուն չէին պատասխաներ:

Ինստիտուտն քանի մը բարեկամներ այցելեցին իրեն: Մէկը ըսաւ, որ Լուսինէն մեռած էր այդ արկածէն վերջ: Գործարանին կաշառակեր պահակը սպաննած էր, ըսաւ ուրիշ մը: Ընկերներէն մէկը ըսաւ, որ Լուսինէն ո՛չ միայն ողջ էր, այլ ինք մատնած էր Ակսելը: Նաեւ ըսին, որ Մուրատեանի անհարազատ աղջիկն էր եւ որ Վանիկը, Լուսինէի մօրեղբայրն էր, որ իրեն համար հօր մը պէս եղած էր: Լուսինէի ընկերուիկներէն մէկը ըսաւ Ակսելին, որ Լուսինէն ցկեանս ազատագրկումի դատապարտած էին պղինձի հանքին մէջ: Ուրիշ մը պնդեց, որ Բերիւշէի գլխաւոր մատնիչն էր ան:

Օր մը բժիշկը յայտնեց Ակսելին, թէ կառավարութենէն մարդ եկած էր, որ զինք հիւանդանոցէն տանին: Մէկը թեւէն բռնած, բալելով տարաւ քանի մը փողոց եւ մտան երկար միջանցքներով շէնք մը: Մարդը դուռ մը բացաւ եւ հրամայեց, որ այնտեղ ոտքի վրայ սպասէր:

Երկար ժամանակ վերջ, Իգոր Մուրատեանի ձայնը լսեց:

- Ինստիտուտի աշակերտները ձեզ են սպասում,- ըսաւ Մուրատեան:
- Ազմտ եմ,- հարցուց Ակսել:
- Ազատ էք:
- Լուսինէն ու՛ր է:

Ա՛լ խօսող չկար: Դռան բացուիլը լսեց: Մէկը Ակսելի թեւէն բռնեց եւ երկար միջանցքներէն քալեցնելով տարաւ դէպի փողոց:

Թեւերը դէպի առջեւ երկարած՝ Ակսել փորձեց ծամբայ բանալ դէպի դպրոց: Մէկուն զարնուեցաւ, որ զինք հրեց մէկ կողմ: Կը հարցնէր, թէ ինչպէս կարելի էր հասնիլ ինստիտուտ: Շատ քիչերը կը պատասխանէին, անտրամադիր եւ վախով: Զարնուելով եւ պատեր շօշափելով հասաւ դպրոց:

Գտաւ դասարանը եւ դռան առջեւ սպասեց, որ պատմութեան դասը վերջանար:

Դասաւանդող ուսուցիչը արտասանեց՝

- Վիլեն, դու ասա:
- Վիլենը ոտքի ելաւ.

Ոչ ամպ վերաչուե՛

Առանց հողմոյ,

Ոչ աստեղք ցնդին եւ կամ գոմարին՝

Առանց ժամանակին-

Ոչ արեգակը փոխաբերեալ ու շրջանակի

Առանց տարրական օդոյ.

Եւ ոչ ես նոքօք հանդերձ

Առանց բարեգործիդ հրամանաց ակնարկութեան:

Ակսել մտաւ դասարան եւ մօտեցաւ պատուիանին:

Աշակերտներու սառուցեալ լռութենէն անդրադարձաւ, որ դէմքին վերքերը այլակերպ ըլլալու էին: Փողոցն ալ կը նկատէր, որ իր մօտէն քալողները անմիջապէս կը հեռանային:

- Դուրսը արեւ կայ,- հարցուց Ակսել:

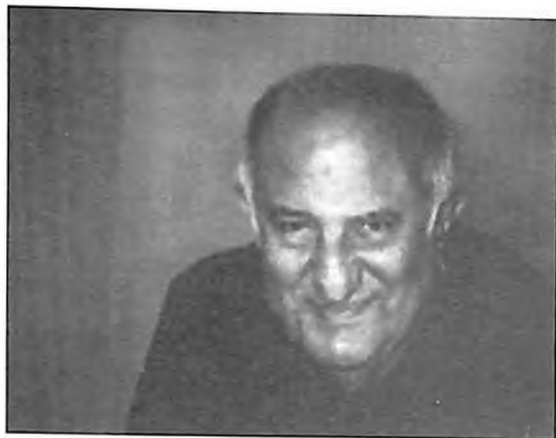
- Այո,- պատասխանեց աշակերտ մը:

Կուրութիւնը խաւար չէ: Մնայուն, դեղինի նրբերանգներով խիտ մշուշ է, պղտոր ջուրի տակ լողալու պէս: Ծաւիւմեան փողոցէն քայլերու եւ խօսակցութիւններու ձայներ կուգային: Պզտիկ մը կուլար: Ակսելի փակուած աչքերու առջեւէն մառախուղը սկսաւ բացուիլ: Արծաթագոյն ցոլացում մը կ'երեւէր ու ետ կը մարէր եւ կը նահանջէր աղօտ մէգի վերադարձով, ոչ լոյս եւ ոչ խաւար, անզօր արեւի կուրութիւն: Դէմքը ուղղեց դէպի վեր, դէպի մութ երկինքը արփիական:

Հեղինակը շնորհակալութիւն կը յայտնէ Արեւիկ Գաբրիէլեանին խօսակցական արեւելահայերէնի բաժիններու խմբագրութեան օգնութեան համար:



ര
ധ
ട
െ
റ
റ
ന
ര
3
ന
ു



Արման ՎԱՐԴԱՆԻԱՆ

Մի զարմանալի, սփիտքահայ գրականության զարտուղի երեւոյթներէն մէկն է թատերագիր Արման Վարդանեան, եթէ նոյնիսկ անոր անունը կը մնայ լուսանցքային ներկայութիւն մը ոչ միայն սփիտքեան, այլեւ՝ հայաստանեան գրական շրջանակներուն մէջ։ Հակառակ հայրենի ներհուն թատերագէտ Լեւոն Մութաֆեանի սահմանափակ տպարանակոյլ (միայն 150 օրինակ) լոյս տեսած զոյգ մենագրութիւններուն եւ Արման Վարդանեանի թատերական աշխարհը, կեանքն ու գործունէութիւնը լուսարձակի տակ բերած Զարմինէ Գրիգորեանի, Յովհաննէս Փիլիկեանի եւ այլ թատերագէտներու ուսումնասիրութիւններուն, ան տակաւին կը մնայ սփիտքահայ գրականութեան ամէնէն անձանօթ անուններէն մէկը կամ բախտաւոր պարագային՝ շատ քիչերու ծանօթ փնտռուած անուն մը։

1977-ին լոյս ընծայած իր անդրանիկ թատերախաղէն՝ «Թոխորը» անուն թատրերգութենէն ասդին Արման Վարդանեան, արհեստավարժ գրողի ամենայն կարգապահութեամբ, ցարդ հրատարակեց շուրջ քսան թատերախաղեր, որոնցմէ ոմանք, ինչպէս «Թոխորը», «Ագուաուկը», «Կանկրուկը», «Խալիկը» եւ «Խաւցելը» արժանացան թրքերէնի, անգլերէնի ու ռուսերէնի թարգմանուելու բախտին։ Յատուկ ուսումնասիրութեան արժանի պարագայ մըն է Արման Վարդանեան, որովհետեւ յունական դասական ողբերգութեան խորերէն մինչեւ զարտուղի անհատներու «խենթութեան» բռնկումներով («Համլէթ») բեմն ու թատերասրահը փոթորկած Շէքսպիրի թատրոն, Չեխովի իրապաշտ կառուցումներէն մինչեւ գերագոյն բնականութեան ձգտող Փիրանտելլոյի ներշնչումներ եւ Էօթէն Իւնեսքոյի բարդ աշխարհներէն մինչեւ Սամուէլ Պերէթի եւ

Հարուստ Փիմթըրի անհեթեթի թատրոնի բազմահանգույց ոլորտներ երկարող Արման Վարդանեսանի թատերախաղերը եթէ համաշխարհային ձանաչում նուաճած այլ լեզուով մը գրուած ըլլային, կը կարծենք. տարբեր պիտի ըլլար ձակատագիրը այս ծայր աստիճան հետաքրքրական թատերագիրին:

Նորարարական բացայայտ հակումներու տէր Արման Վարդանեսան փորձառական, հաւանաբար ձիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ յետ-արդիապաշտական (post-modernism) թատերագրութիւն մշակող նրբաձաշակ մտաւորական մըն է. իր գործիքները ամենայն հմտութեամբ գործածող արուեստագէտ մը նաեւ, որ Պարոնեանի սուր երգիծանքն ու Օսքար Ուայլտի եւ Պետնարտ Շոուի նուրբ հեզմանքը գիտէ վարպետօրէն միահիսել բանաստեղծներուն միայն յատուկ իր յորդ ու արտասովոր զգացողութեան հետ՝ ստեղծելու համար իմացական ենթահողի վրայ հիմնուած իր բանաստեղծական գուարթախոհութիւնը, որ հայկական յատկանիշ մըն է անտարակոյս եւ իր թատերագրական արուեստը բնորոշող գլխաւոր արժանիքներէն մէկը:

Ծուռ խենթեր են Արման Վարդանեսանի տարբեր նկարագիրներ ու մտայնութիւններ բացայայտող տիպարները: Կարծես անոնք չեն հասկնար, թէ ի՞նչ կը պատահի իրենց շուրջը, «երբեմն կ'առնես, նուիրեց կ'ըսեն: Երբեմն կը խնդրես, զիջում ըրաւ կ'ըսեն, երբեմն չես խնդրեր, անպատկառ է կ'ըսեն» դիտել կու տան թատերախաղերուն ընկերային խորքն ու հոգեբանական խաչաձեւումները լաւագոյնս մարմնաւորող իր բարդ, ըմբոստ, չարքաշ, սրամիտ, երբեմն կոռուզան ըլլալու չափ վայրագ, բայց միաժամանակ նոյնքան զերզգայուն, ազնիւ ու համակրելի իր «խենթ» հերոսները, որոնք հայկական միամտութեամբ մը կը փորձեն աշխարհի ու մարդկութեան ընկերային ծուռութիւնները սրբագրել եւ դուրս գալ դրամատիքութեան դժոխքին փակ դրան առջեւ տեղըսլ ընող դատապարտեալ զոհի վիճակէն:

«Խսյիկը» թատերախաղի «խենթանալիք վիճակ է» եզրակացնող Տիրանը իր դառն կենսափորձը զուարթախոհ լաւատեսութեամբ քաղցրացնող միակ հայ տիպարը չէ: Հայեր են Արման Վարդանեսանի բոլոր թատերախաղերուն հերոսները, որոնք հայ են ոչ միայն իրենց անուններով, այլեւ՝ նկարագիրով, հոգեխառնուածքով, մտածողութեամբ, աշխարհահայեացքով եւ մանաւանդ իրենց մարդկային հայաւիայել ապրումներով: Սրբազան խենթեր, որոնք իրենց հայու խոռովիչ կենսափորձով կարծես աշխարհի կարգուսարքը կը փորձեն սրբագրել եւ մերօրեայ հայոց պատմութիւնը բեմագրել՝ անհեթեթի թատրոնին նորովի մեկնութիւններով ու խորհուրդներով:

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

ՄԿՈՒՆԴԸ

(Սրածայր երկաթէ գազաթով տէգ, նիզակ)

ԾՈՒԾԱՆԻԿ ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ
ՀՐԱՆԴ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

(Երկու հոգի՝ Ծուռանիկ ու Հրանդ միջին տարիքով եւ ներկայանալի արտաքին երեւոյթով անձեր են: Բարեխառն եղանակ մըն է: Հանրապարտէզի մէջ, քով քովի նստարաններու վրայ նստած են):

ՀՐԱՆԴ - (Ցած ձայնով) - Փը'շտ: (Ծուռանիկ չի պատասխաներ. Հրանդ ատելի բարձր ձայնով մը՝ փը'շտ):

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինձի կ'ըսես:

ՀՐԱՆԴ- Պըմ պըմ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Իսկապէս:

ՀՐԱՆԴ- Պօմ, պօմ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այսքանը շատ է:

ՀՐԱՆԴ- Խի:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Վէրջը:

ՀՐԱՆԴ- Լօ, լօ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ծատ լաւ, մըռ. մըռ:

ՀՐԱՆԴ- Պում, պում:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ.- Համամիտ եմ:

ՀՐԱՆԴ- Բաթամուշթօ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչ:

ՀՐԱՆԴ- Բաթամուշթօ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այդ շատ երկար եղաւ:

ՀՐԱՆԴ- Ծըթօ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Միայն այդքան:

ՀՐԱՆԴ- Հա. միայն շըթօ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Հա չէ. այո՛:

ՀՐԱՆԴ- Չէ. հա՛:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Նոյն բանը միշտ կը կրկնես:

Երանայր Երկաթէ գազաթով տէգ, նիզակ

ՀՐԱՆԴ- Մենք այս պէս սորվեցանք:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Սխալ սորվեցաք:
 ՀՐԱՆԴ- Բայց:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բայց չկայ:
 ՀՐԱՆԴ- Ինչ կայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչ կուզես որ ըլլայ:
 ՀՐԱՆԴ- Չիմ, չիմ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ատիկա չ'ըլլար:
 ՀՐԱՆԴ- Կ'ըլլայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Եթէ ես չ'ըլլար կ'ըսեմ, ուրեմն չ'ըլլար:
 ՀՐԱՆԴ- Հապա եթէ ըլլամ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչպէ՛ս:
 ՀՐԱՆԴ- (Երկարելով): Պո՛ւ, պո՛ւ, պո՛ւ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Պուէ՛ն վերջ. ինչ ըսիր:
 ՀՐԱՆԴ- Պո՛ւ...:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ըսածներուդ չեմ կրնար հետեւիլ:
 ՀՐԱՆԴ- Պահ. պահ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այդքանը կը բաւէ: (Լռութիւն):
 ՀՐԱՆԴ- Փըշթ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Լռէ:
 ՀՐԱՆԴ- Բըշթ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Նորէ՛ն:
 ՀՐԱՆԴ- Փըշթ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ի՛նչ ընեմ որ լռես:
 ՀՐԱՆԴ- Ընելիք շատ բան կայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ըսէ:
 ՀՐԱՆԴ- Վաք վաք:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այդ ի՛նչ է:
 ՀՐԱՆԴ- Վաք վաք:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ես սա՛մզ եմ:
 ՀՐԱՆԴ- Վաք. վաք:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կամ ալ բա՛ղ:
 ՀՐԱՆԴ- Այդ ալ կարելի է:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Դուն բաղի աւելի շատ կը նմանիս:
 ՀՐԱՆԴ- Այդ ո՛վ կ'ըսէ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ես:

ՀՐԱՆԴ- Կը սխալիս:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ալ կը բաւէ:
 ՀՐԱՆԴ- Պի պի:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այսօր շատ խօսեցանք: Կը բաւէ:
 ՀՐԱՆԴ- Դեռ նոր կը սկսիս:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կը բաւէ ըսի. ուղեղս յոգնեցաւ:
 ՀՐԱՆԴ- Այդ լաւ ա: Կը նշանակէ թէ նախ ուղեղ մը կայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ի հարկէ, կայ:
 ՀՐԱՆԴ- Պըրթ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Պըրթ:
 ՀՐԱՆԴ- (Ը-ն երկարելով): Պըրթ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչ:
 ՀՐԱՆԴ- Ը-ն երկարէ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ:
 ՀՐԱՆԴ- Դուն երկարէ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Վասն ինչի:
 ՀՐԱՆԴ- Անգամ մը փորձէ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չեմ ուզեր:
 ՀՐԱՆԴ- Պըրըրթ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Անամօթ:
 ՀՐԱՆԴ- Ամօթ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ես այլեւս չեմ սիրեր քեզ:
 ՀՐԱՆԴ- Մի՞ սիրեր:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Սիրուելիք ալ ի՞նչ ունիս:
 ՀՐԱՆԴ- Ոչինչ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Հետեւաբար պում պում:
 ՀՐԱՆԴ- Ինչ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Պում պում:
 ՀՐԱՆԴ- Պում պամ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Դուն պիտի չկրթուիս:
 ՀՐԱՆԴ- Իս...:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Անկիրթ:
 ՀՐԱՆԴ- Ես կրթուիլ չեմ ուզեր:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չի. չու:
 ՀՐԱՆԴ- Ինչ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չի չու:

ՀՐԱՆԴ- Ատիկա՛ ուրկե՛ ելաւ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Փուռէն նոր ելաւ:
 ՀՐԱՆԴ- Զարմանալի:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ:
 ՀՐԱՆԴ- Ծատ զարմանալի:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ի՞նչ է որ զարմանալի է:
 ՀՐԱՆԴ- Ասիկա նախապէս չկար:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ամէն քան կրնայ նախապէս չըլլալ:
 ՀՐԱՆԴ- Բայց օրը մը կարգը կուգայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ու...:
 ՀՐԱՆԴ- Հա:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բանի քանի անգամ ըսի:
 ՀՐԱՆԴ- Ի՞նչը:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այլեւ «հա» չըսես:
 ՀՐԱՆԴ- Ինչո՞ւ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բիչ մը գիւղէն դուրս ելիր:
 ՀՐԱՆԴ- Ինչո՞ւ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Գիւղը գիւղ իսկ քաղաքն ալ քաղաք է:
 ՀՐԱՆԴ- Ես գիւղ կ'ուզեմ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Անասուններո՞վ:
 ՀՐԱՆԴ- Անշուշտ անասուններով:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Յետո՞յ:
 ՀՐԱՆԴ- Թռչուններով:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Անոնք ալ կան:
 ՀՐԱՆԴ- Հա՛:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Պի պի:
 ՀՐԱՆԴ- Ատիկա ես եմ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այո՛:
 ՀՐԱՆԴ- Յըկ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- (Ծեշտուած): Այլեւ ցըկ չկայ:
 ՀՐԱՆԴ- Կարելի՞ քան է:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Անշուշտ:
 ՀՐԱՆԴ- (Ծեշտուած): Յը՛կ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ալ ձգէ սա նախնականութիւնը:
 ՀՐԱՆԴ- Հիմա ալ պի պի:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չհաւեցամք:

ՀՐԱՆԴ- Յըկ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Յըկ չկայ:
 ՀՐԱՆԴ- Հապա ի՞նչ կայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ո՛չ ըսէ:
 ՀՐԱՆԴ- Չ'ըլլար:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ո՛չ ըսէ:
 ՀՐԱՆԴ- Անյարմար է:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բու տեղդ լեռն է:
 ՀՐԱՆԴ- Հոն լա՛ւ է:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բեզի համար շատ յարմար է:
 ՀՐԱՆԴ- Հա՛մ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Նորէն «հա՛մ» ըսաւ:
 ՀՐԱՆԴ- Գլուխդ ելայ, նստեցա՛յ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Միայն այդ պակաս էր:
 ՀՐԱՆԴ- Այլեւս ուզածս պիտի ընեմ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բոլորովին ազատ ես:
 ՀՐԱՆԴ- Ամէն տեղ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՛ւ չէ:
 ՀՐԱՆԴ- Ամեն ատեն:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կամքը քուկդ է:
 ՀՐԱՆԴ- Ամէն առթիւ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կ'ընդունիմ:
 ՀՐԱՆԴ- Իմ փափաքիս համաձայն:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այո՛:
 ՀՐԱՆԴ- Սա պի պին չհամեցայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՛ւ:
 ՀՐԱՆԴ- Անկարելի՛ է որ չհամեմ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կրնայ պատահիլ:
 ՀՐԱՆԴ- Այլեւս բաժնուիք:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ուրիշ ընելի՞ք մը ունիս:
 ՀՐԱՆԴ- Հա:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Նորէն «հա՛մ» ըսիր:
 ՀՐԱՆԴ- Պէտք է որ հա ըսէի:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Հիմա ի՞նչ պիտի ընես:
 ՀՐԱՆԴ- Ես միշտ ընելիք մը կ'ունենամ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այդպէ՛ս ուրեմն:

ՀՐԱՆԴ- Այդպես:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Իսկ ես կը կարծէի թէ գործ չունիս:

ՀՐԱՆԴ- Ամէնքն ալ այդպէս կը կարծեն:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ:

ՀՐԱՆԴ- Չեմ գիտեր:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Պատճառ մը կայ:

ՀՐԱՆԴ- Կրնայ ըլլալ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչ պատճառ է կը խորհիս:

ՀՐԱՆԴ- Ո՞վ գիտէ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Դուն պէտք է որ գիտնաս...:

ՀՐԱՆԴ- Տըկ. իսկապէս չեմ գիտեր:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Խորհէ անգամ մը:

ՀՐԱՆԴ- Խորհիլ չեմ կրնար:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ուղեղդ կը հիսնայ:

ՀՐԱՆԴ- Խորհիլը վտանգաւոր է:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ վտանգաւոր կ'ըլլայ:

ՀՐԱՆԴ- Ամէն տեղ վտանգ ու հուր կայ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այդ հուրը ուրկէ՞ հանեցիր:

ՀՐԱՆԴ- Պարկէն:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ո՞ր պարկէն:

ՀՐԱՆԴ- Մեծ պարկէն:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Յետո՞յ:

ՀՐԱՆԴ- Այդ պարկէն որեւէ ատեն ուզածդ կրնաս հանել:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այո՞:

ՀՐԱՆԴ- Ուզածդ ալ մէջը կը դնես:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Եւ հիւր է այդ պարկը:

ՀՐԱՆԴ- Պահ տուած եմ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Որո՞ն:

ՀՐԱՆԴ- Անոնց:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ալ կը բաւէ:

ՀՐԱՆԴ- Իյա՞:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Լո՞ւ:

ՀՐԱՆԴ- Պահ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ըլլալիք բան չէ:

ՀՐԱՆԴ- Այդպէս կ'երեւի:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ալ յոգնեցայ:

ՀՐԱՆԴ- Բուքուշթա կ'ուզես:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այդ ո՞րն է:
 ՀՐԱՆԴ- Բուքուշթան քուքուշթա է:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ասոնք նոր բացատրություններ են:
 ՀՐԱՆԴ- Այո՛, ասոնք մեր լեզուին նոր մուտք գործեցին: Եթե
 քուքուշթա ալ չես ուզեր, թերեւս մարոժնի կ'ուզես:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չեմ ուզեր, երկուքն ալ չեմ ուզեր:
 ՀՐԱՆԴ- Ինչո՞ւ, ձրի է:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Երկուքն ալ ականջիս հաճելի չհնչեցին:
 ՀՐԱՆԴ- Բայց իրենք շատ հաճելի են:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կրնայ ըլլալ:
 ՀՐԱՆԴ- Վաղը անգամ մը ես կրկնեմ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ:
 ՀՐԱՆԴ- Թերեւս վաղը հաճելի կը թուի քեզի:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կրկնէ:
 ՀՐԱՆԴ- Սիրով:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Դուն կեանքիդ մէջ օր մը շնորհակալութիւն յայտ-
 նած ես:
 ՀՐԱՆԴ- Յաճախ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Որքա՞ն յաճախ:
 ՀՐԱՆԴ- Ամէն օր:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այդքա՞ն յաճախ:
 ՀՐԱՆԴ- Անշուշտ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Անգամ մը յայտնէ որ լսեմ:
 ՀՐԱՆԴ- Չ'ըլլար:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ:
 ՀՐԱՆԴ- Ես ապսպրուած գործ չեմ սիրեր:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Անգամ մը զոհողութիւն ըրէ:
 ՀՐԱՆԴ- Այդ չ'ըլլար:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ չըլլայ:
 ՀՐԱՆԴ- Ծուռ կը բուսնի:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ի՞նչը:
 ՀՐԱՆԴ- Ամէն ինչը:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ծուռ չի բուսներ, դուն անգամ մը ըսէ:
 ՀՐԱՆԴ- Չ'ըլլար:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կ'ըլլայ:

ՀՐԱՆԴ- Մի ստիպեր:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ չստիպեմ:

ՀՐԱՆԴ- Ստիպողաբար ոչինչ ընել կը սիրեմ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ըսէ՛. մի՛ ամչնար:

ՀՐԱՆԴ- Չեմ ամչնար:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ուրեմն ըսէ՛. այո խնդրեմ:

ՀՐԱՆԴ- Ես:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այո:

ՀՐԱՆԴ- Ինծի նման մէկը:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Նմանութիւնդ ինչ ունի:

ՀՐԱՆԴ- Անյարմար է:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ.- Որո՞ւ համար:

ՀՐԱՆԴ- Ինծի համար:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Վերջն ալ. ոչ շնորհակալ եմ ըսէ՛:

ՀՐԱՆԴ- Ատիկա բոլորովին անկարելի է:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ:

ՀՐԱՆԴ- Դժուարութիւններ կան:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ.- Ի՞նչ դժուարութիւնը:

ՀՐԱՆԴ- Արտասանելու:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Իրաւ կ'ըսես:

ՀՐԱՆԴ- Անտարակոյս:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այո՛, խնդրեմ եւ ո՛չ. շնորհակալ եմ: Դժուար է:

ՀՐԱՆԴ- Հա:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Անգամ մը փորձէ՛:

ՀՐԱՆԴ- Ծատ ամօթ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ճիգ մը ըրէ՛:

ՀՐԱՆԴ- Անվայել է:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բնաւ պիտի չփորձես:

ՀՐԱՆԴ- Յըկ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Վստահ եղիր, շատ գեղեցիկ պիտի հնչէ:

ՀՐԱՆԴ- Մեր լեզուին մէջ ամէն բան լաւ կը հնչէ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Մանաւանդ երբ դուն ըսես:

ՀՐԱՆԴ- Կը խորհիս՞:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ուրեմն:

ՀՐԱՆԴ- Նախ պէտք է որ քանի մը անգամ փորձեմ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Փորձէ՛:

ՀՐԱՆԴ- Երբ առանձինս ըլլամ, անպայման կը փորձեմ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այդքան ամչնալու պէտք չունիս:

ՀՐԱՆԴ- Այդպէս կը կարծես:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Վերջապէս զիրար երկար ատենէ ի վեր կը ձանչ-
նանք:

ՀՐԱՆԴ- Բիչ մը մտածեմ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Աստղաբաշխական խնդիր մը չէ:

ՀՐԱՆԴ- Այսօր եղանակը ինչպէս է, կ'ըսես:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Փայլուն:

ՀՐԱՆԴ- Վաղը:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Վաղը ա՛լ ատելի լաւ պիտի ըլլայ:

ՀՐԱՆԴ- Միշտ, ատելի լաւ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Մաղթենք:

ՀՐԱՆԴ- Մաղթելով չ'ըլլար:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ:

ՀՐԱՆԴ- Եթէ մաղթելով ըլլար, ամէն բան շատ կը դիրանար:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այո՛:

ՀՐԱՆԴ- Բազում փոփոխութիւններ կը պատահէին:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Օրինակ:

ՀՐԱՆԴ- Օրինակ, բոլոր անօթիները կը կշտանային:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ատիկա քիչ մ'ը անկարելի բան է:

ՀՐԱՆԴ- Թերեւս օր մըն ալ արեւը մասնաւոր ձեով պիտի ծագի:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Մասնաւոր ձեով:

ՀՐԱՆԴ- Այո՛, մասնաւոր ձեով պիտի ծագի:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ծատ մը առկախ խնդիրներ ալ պիտի լուծուին:

ՀՐԱՆԴ- Անշուշտ, պիտի լուծուին, սակայն... մինչեւ հիմա ինչ

լուծուեցաւ որ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Գրեթէ ոչինչ:

ՀՐԱՆԴ- Կէսօրին ինչ պիտի ուտենք:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ճաշին ըսել կ'ուզես:

ՀՐԱՆԴ- Այո՛:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Դեռ յայտնի չէ:

ՀՐԱՆԴ- Երբ յայտնի պիտի ըլլայ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կէսօրին:

ՀՐԱՆԴ- Իսկ զիշերուայ ճաշին ինչ պիտի ուտենք:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Գիշերը ճաշ չ'ըլլար:

ՀՐԱՆԴ- Ինչո՞ւ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Գիշերուանը ընթրիք է:

ՀՐԱՆԴ- Այո՛, ընթրիք:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բնաւ չեմ գիտեր: Թող գիշեր ըլլայ:

ՀՐԱՆԴ- Այն ատեն կը խորհիմք:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այո՛: Իսկ ի՞նչ կը խորհիս յառաջիկայ օրերուն
ակնկալուող դէպքերու մասին:

ՀՐԱՆԴ- Յառաջիկան գուշակելը դիւրին չէ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ես ալ համամիտ եմ:

ՀՐԱՆԴ- Վերջապէս մենք կախարդ չենք:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ո՛չ ալ գուշակ:

ՀՐԱՆԴ- Մենք ցրք պիտի մեռնինք, կը խորհիս:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Տակաւին ատեն ունինք:

ՀՐԱՆԴ- Ինչքան:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բաւական շատ:

ՀՐԱՆԴ- Այսօրէն:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չորս-հինգ տարի:

ՀՐԱՆԴ- Ինչո՞ւ միայն չորս-հինգ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Լաւ, թող տասնըչորս ըլլայ:

ՀՐԱՆԴ- Քիչ է:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Տասնըչորսը լաւ է:

ՀՐԱՆԴ- Թող քսանըչորս ըլլայ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ի՛նչ կ'ըսես, այդքան երկար ապրելու մէջ ի՛նչ
իմաստ կայ:

ՀՐԱՆԴ- Ինչո՞ւ չըլլայ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չըլլար, ատիկա շատ եղաւ:

ՀՐԱՆԴ- Ի՛նչ կ'ուզէիր որ ըլլայ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Տասնըհինգ կը բաւէ:

ՀՐԱՆԴ- Քիչ է:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Լաւ է:

ՀՐԱՆԴ- Չի բաւեր:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչին չի բաւեր:

ՀՐԱՆԴ- Բազում ընելիքներ ունիմ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Տասնըհինգ տարին չի՞ բաւեր:

ՀՐԱՆԴ- Ո՛չ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կը բաւէ:

ՀՐԱՆԴ- Անկէ վերջ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Խննդ ես ինչ է:
 ՀՐԱՆԴ- Ինչո՞ն:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Անկէ վերջ չկայ:
 ՀՐԱՆԴ- Կայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ն ըլլայ:
 ՀՐԱՆԴ- Ես կայ, կ'ըսեմ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ.- Ես հաւանականութիւն չեմ տար:
 ՀՐԱՆԴ- Տո՛ւր:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չեմ տար:
 ՀՐԱՆԴ- Տո՛ւր ըսի:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չեմ տար կ'ըսեմ:
 ՀՐԱՆԴ- Տո՛ւր ըսի:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Դուն այլասերած ես:
 ՀՐԱՆԴ- Ինչո՞ն:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ես այդպէս կը տեսնեմ:
 ՀՐԱՆԴ- Սխալ կը տեսնես:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ես այդպէս կը խորհիմ:
 ՀՐԱՆԴ- Ծարունակէ խորհել:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կը շարունակեմ:
 ՀՐԱՆԴ- Մի վերջացներ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չեմ վերջացներ:
 ՀՐԱՆԴ- Ապրիս:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Դուն ալ ապրիս:
 ՀՐԱՆԴ- Ապրինք:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչքա՞ն:
 ՀՐԱՆԴ- Երկար:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այլեւս բաժնուինք:
 ՀՐԱՆԴ- Ինչո՞ն չէ, բաժնուինք:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Դուն ա՞ջ պիտի երթաս:
 ՀՐԱՆԴ- Այո՛:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ուրեմն ես ձախ կ'երթամ:
 ՀՐԱՆԴ- Չ'ըլլար, ես ձախ երթամ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ն:
 ՀՐԱՆԴ- Ատիկա ինծի աւելի յարմար է:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ուրեմն ես ալ աջ պիտի երթամ:

ՀՐԱՆԴ- Այո:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բարեւ կ'ընես ամէնքին:

ՀՐԱՆԴ- Վար անցնիք պիտի ըսեմ ամէնքին:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ:

ՀՐԱՆԴ- Ես այդպէս կը փափաքիմ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ամօթ է:

ՀՐԱՆԴ- Ընդհակառակը, թող վար անցնին:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչ մեղք գործած ես վար անցնելու համար:

ՀՐԱՆԴ- Լեզուն փձացուցած ես:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այդքան:

ՀՐԱՆԴ- Քիչ է:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Թերեւս:

ՀՐԱՆԴ- Սա ում-ին խնդիրը ինչ պիտի ըլլայ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Որ ում-ին:

ՀՐԱՆԴ- Պոլսում, Երեւանում, Վանաձորում, Կլէնտէյլում, Գերմանիայում, Ֆրանսայում, ում, ում, անվերջանալի ում:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այդ ում-ը ուրկէ՞ ելաւ:

ՀՐԱՆԴ- Անոնք բերին: Արդէն եթէ Պոլիս ըսես, Պոլսոյ մէջը ըսել է, ո՛չ թե շուրջը կամ եզերքը, հետեւաբար ում-ը աւելորդ է եւ սխալ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բոլորովին:

ՀՐԱՆԴ- Մեր լեզուն շատ նուրբ լեզու մըն է: Տգեղցնելու իրաւունք չունիւք:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չունինք. ընդհակառակը պէտք է գեղեցկացնել:

ՀՐԱՆԴ.- Միանգամայն համամիտ եմ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ամէն ինչ փոփոխութեան կը կարօտի:

ՀՐԱՆԴ- Ամէն ինչ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչ կը կարծէիր:

ՀՐԱՆԴ.- Թերեւս օր մը կը փոխուի:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ.- Մի կարծեր եւ մի՛ յուսար:

ՀՐԱՆԴ- Ինչո՞ւ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ.- Ո՛չ որ պատրաստ է այդ փոփոխութեան:

ՀՐԱՆԴ.- Բայց ժամանակն է որ պատրաստ ըլլան:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Բնական է:

ՀՐԱՆԴ- Թերեւս կը պատրաստուին:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ո՛չ մէկ ատեն, ո՛չ մէկ ձեռով:

ՀՐԱՆԴ- Ինչ մեղք:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այնքան շատ մեղքեր կան որ...:
 ՀՐԱՆԴ- Իրաւունք ունիս:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ո՞ր մէկը:
 ՀՐԱՆԴ- Թերեւս մինչեւ գիշեր համբես, չվերջանայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ինչո՞ւ անպայման, ում-ին վրայ կեդրոնացար:
 ՀՐԱՆԴ- Բան մը որ մեծապէս կը մտահոգէ զիս:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ես ալ բազում հոգեր ունիմ:
 ՀՐԱՆԴ- Դուն շատ մի մտածեր:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կը ջանամ, բայց շատ անգամ չեմ յաջողիր:
 ՀՐԱՆԴ- Ստիպէ ինքզինքիդ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չեմ կրնար:
 ՀՐԱՆԴ- Վատը հեռացուր, լալը մօտեցուր:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ես կը մօտեցնեմ բայց ան չի մօտենար:
 ՀՐԱՆԴ- Մօտեցոր:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չի՞ մօտենար:
 ՀՐԱՆԴ- Ուրեմն դուն հեռացիր:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այդպէս կ'ըլլայ:
 ՀՐԱՆԴ- Հարկաւ կ'ըլլայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ուրիշ ճար չկայ:
 ՀՐԱՆԴ- Դուն ըրէ. որ ըլլայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կը խորհիս թէ կարելի է:
 ՀՐԱՆԴ- Ինչո՞ւ անկարելի ըլլայ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Պէտք է փորձել:
 ՀՐԱՆԴ- Այո, միշտ անհրաժեշտ է փորձել:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Մենք լախապէս զիրար կը ճանչնայինք:
 ՀՐԱՆԴ- Ի հարկէ, նոյն դասարանն էինք:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ի՞նչ կ'ըսես:
 ՀՐԱՆԴ- Անշուշտ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Զարմանալի, քեզ քնաւ չեմ յիշեր:
 ՀՐԱՆԴ- Այդքան աննշան մէկն էի:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չեմ յիշեր ու վերջ:
 ՀՐԱՆԴ- Քանի որ չես յիշեր, մի ջանար անպայման յիշել: Ես
 քեզ կը յիշեմ:
 ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Գեղեցիկ քոյր մըն ալ ունէի:
 ՀՐԱՆԴ- Դո՞ւն:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այո՛, բարակ ու երկարահասակ:

ՀՐԱՆԴ.-Ո՛չ. քոյրդ չեմ յիշեր: Մոռացկոտությունը աղէկ բան է:
Եթէ սա մոռացկոտությունը չըլլար...

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Կեանքն ալ անտանելի կ'ըլլար:

ՀՐԱՆԴ- Ես ալ այդպէս կը խորհիմ, հիմա ինչ ընենք:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ամէնէն վատը ատիկա է. ընելիքը չգիտնալ:

ՀՐԱՆԴ- Գոնէ բաժնուիկնք:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Յարմար է. ինչո՞ն չէ:

ՀՐԱՆԴ- Խի՛...:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ի՞նչ:

ՀՐԱՆԴ- Ում, ում, ում, ում:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Չ'ըլլար:

ՀՐԱՆԴ- Ո՞ւմը ում է:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ում չէ, մու է:

ՀՐԱՆԴ- Չ'ըլար, պու պու:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Ալ կը բաւէ:

ՀՐԱՆԴ- (Երկարելով): Պո՛ւ, պո՛ւ, պո՛ւ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Պո՛ւ:

ՀՐԱՆԴ- Ծատ լավ միայն (երկարելով). պո՛ւ:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Պիտի բաժնուիկնք:

ՀՐԱՆԴ.- Այո՛, այլեւս բաժնուիկնք:

ԾՈՒԾԱՆԻԿ- Այսքանը կը բաւէ:

ՀՐԱՆԴ- Յարմար է, ըսի:

(Իրարմէ կը բաժնուին, մէկը աջ, իսկ միւսը ձախ կողմէ կ'ան-
հետանան):



Գ
Ր
Ա
Կ
Ա
Ն
Ա
Գ
Ի
Տ
ՈՒ
Թ
Յ
ՈՒ
Ն

ՎԻՆՅԱՄ ՍԱՐՈՅԱՆ
ԲԻԹԼՍՑԻ ՀՐԱՇԱԳՈՐԾԸ

Վիլյամ Սարոյանի ապրած կյանքի ու գրականության խորհուրդը մեզ հայերիս, իրավունք է վերապահում պանծացնելու այդ անունը:

Անուն, որը կյանքի դժվարին թոհուրոհ է մեզ միայնակ հառնեց, թերի ուսումով, համառ, նպատակալաց աշխատանքով, իր շրջապատի կյանքն ու իր արմատները ուսումնասիրելով հիմնեց գրականության իր տեսակը՝ անմահ, անկրկնելի սարոյանականը:

Անուն, որն իր ստեղծած գրական մեծագույն արժեքների հետ ամենուրեք հպարտորեն հայտարարեց իր ծագումը՝ հայ լինելը և հայության շունչն ու ոգին, կորուստները տեսանելի ու լսելի դարձրեց աշխարհին: Անուն, որը մեր գոյության ու մեր արժեքների վկայագիրը դարձավ:

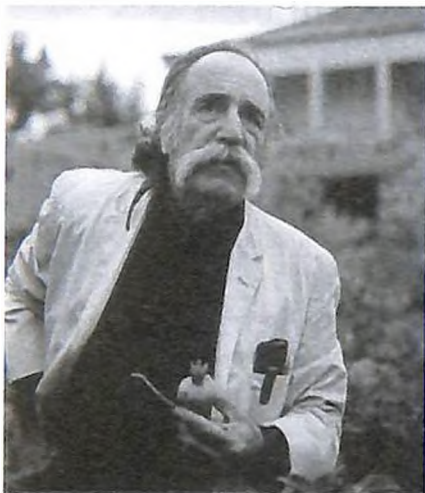
Այսպիսի եղակի մեծության հորելյանը անկարելի է մեկ օրով նշել ու անցնել: Մեր նոր սերունդի հայ մնալու, հայ լեզուն ու մշակույթը ըմբռնելու ու վարդապետելու համար անհրաժեշտ է ամբողջ տասնամյակ հայտարարել Սարոյանական տարի, որ նրանք հնարավորություն ունենան և՛ նրա ստեղծագործությունները կրկին անգամ ըմբռնելու, և՛ նրանից սովորելու ազգային պատկանելության կարևորությունը:

Այսօր աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին և հատկապես հայերիս ծանոթ է նրա «Հայը և հայը» ճամփորդական հուշագրության ազդու եզրակացությունը: Շատերը անգիր գիտեն խորը ճշարտություն ու փիլիսոփայություն մեր ված նրա տողերը՝ «Կուզեի աշխարհի երեսին տեսնել այն ուժը, որ խաթարել կարողանար այս ցեղը, համառ ու հպարտ մարդկանց այս ցեղը...

Փորձեք կործանել այս ցեղը: Իրենց տներից քշեցեք անապատ, մի մոռացեք ձեռքերից խել ճամփի հացն ու ջրի վերջին ուժավը, կրակի տվեք իրենց ու իրենց Աստծո տները: Տեսեք նրանք դարձյալ պիտի չապրեն: Տեսեք՝ ցեղը դարձյալ պիտի չհառնի», երբ նրանցից երկուսը

քսան տարի հետո հանդիպեմ ու ծիծաղեմ իրենց մայրենի լեզվով: Փորձեցիք...»:

Պատմական իրողության հայտարարով վերարտադրած այս տողերը հաճախ են հնչում և շոյում ու տեղաշարժում մեր ազգային զգացումները, հետո արագորեն անհետանում, մոռացության են մատնվում, բախվելով դրսի օտար մթնոլորտին:



Սա մեծ դրողի ու մտածողի գնահատանքի ու երախտագիտության խոսքն է հանդես իր ազգին, որի տաղանդաշատ զավակներին է ինքը:

Ճակատագրի բերումով նա ապրել ու ստեղծագործել է ոչ իր մայրենի լեզվով, այլ աշխարհի ամենատարածված լեզվով՝ անգլերենով, բայց դա ամենևին չի ազդել իր հայ ոգին պահպանելուն, ավելին՝ չնչել ու արարել է միայն հայկականով:

Թեև իր կյանքը լցված է եղել տխրությամբ, կորուստներով ու բազում դժվարություններով, բայց իր մեջ բույն դրած հայի անկոտրում ոգին նրան մղել է ինքնաճանաչման, իր արմատներին ամուր կառչելով ինքնահաստատման: Նրա ստեղծագործության յուրաքանչյուր տողը հենց այնպես նետված տող է, այլ ապրած վայրկյան է, ապրած զգացում ու հետևություն:

Եվ պետք է, որ մեր նոր սերունդին անգիր արած նրա տողերի տեղ այդ տողերի խորքը բանանք ու հրամցնենք: Ե՛վ հայրենիքում դժգոհ ապրողներին, այնտեղից դեպի օտարություն փախչողներին, և օտարություն մեջ իրենց ինքնությունն ու լեզուն մերժողներին պիտի ներարկենք սարոյանական մեծ սերն ու հավատը:

Մենք ազդվում ենք ճանաչված մեծությունների խոսքերից, սիրում ենք հետևել նրանց օրինակին: Իսկ հայերիս համար ավելի օրինակելի մեծություն, քան մեծագույն հայ՝ Վ.Իլյամ Սարոյանն է, հազիվ թե գտնվի: Ուստի նրա հոբելյանի տարածուն նշումով հնարավորություն ստեղծենք մեր նոր սերնդին իր օրինակով, իր տվածով սիրել տալու այն, ինչից նրանք այնքան հեշտորեն խուսափում են՝ մեր լեզվից ու ազգա-

յին պատկանելու թյան պարտականությունից: Սովորեցնենք, փոխանցենք, կրթենք նրանց նրա տվածով, նրա թողածով: Իսկ նրա թողածը ոչ թե նեղ, ծայրահեղ ազգայնականություն է, այլ ճշմարիտ, խորը, բնատուր, ազգայինի սթաի ըմբռնում ու համաշխարհայինի համեմատություն մեջ կրկին ազգայինի գնահատումն է:

Նա գնահատում է նույնիսկ այն մանրուքները, որոնք հաճախ շատերս թեթևամտորեն, որպես թերություն ենք ընդունում ու ընդհանրացնելով խրտնում ենք մեր ազգայինից: Իսկ նա ահա թե ինչպես է ընդունում մեզ խրտնեցնող իրադրությունը. - «Ես գիտեմ իմ ցեղիս թերությունները: Մի խմբի չարամտությունը հանդեպ մյուսին: Ասոնք վատ հատկություններ են, (թեև բնական), որոնք հատուկ են բոլոր ցեղերուն: Ասոնք ցույց կտան, որ մենք պարտյալ և անտարբեր չենք, թե մենք տակավին կենդանի ենք, թեև բաժանված, բայց չմոլորված»:

Ահա թե որքան նա տարբեր է ըմբռնում իրավիճակները, որքան մեծ ու հեռանկարային են նրա վերլուծումները:

Ուրեմն հարկ է, որ մեկ անգամ ևս խորանանք իր էություն, իր մտածողության մեջ, իր տեսանկյունից կրկին դիտենք աշխարհը, երևույթները և նրանց մեջ նաև մեզ՝ մեր ազգայինը: «Ես հայ եմ, հպարտ և երախտապարտ եմ իմ ծնունդով: Հաղթական ուզի է հայ մարդու ուզին չարիքի դեմ և այդ հաղթանակը չի ապականելու հայ մարդուն: Մենք պետք է զորանանք ոչ աշխարհում աննպատակ դեպերող հոգիներով: Պետք է զորանանք այնպիսի մարդկանցով, ովքեր ճանաչում են իրենց ցեղը, ազնիվ ու արդյունավոր ապրելու իրենց ժառանգությունն ու իրենց կոչումը»: Իր խորհրդից ելնելով իրապես մեր նոր սերունդին չդարձնենք աշխարհում թափառող աննպատակ, ազգայնազուրկ հոգիներ: Մշակենք, սերմանենք նրանց մեջ այս մեծ մարդասերի և հայրենասերի դաղափարները, որ հատկապես մեր երկիրը և ապա աշխարհը ավելի ապահով բնակելի տեղ դարձնենք ասպագա մարդկության համար:

Այս նոր, մակերեսային կյանքով աճող սերնդի ուշադրությունը կենտրոնացնենք նրա ստեղծագործություններում իշխող մարդկային ու հասարակական արժեքներում ների վրա, կրթենք նրանց այդ խորը արժեքներով, որոնցից իրապես դատարկվել է այսօրվա կյանքը, աշխարհը:

Բնությունը հաճախ դարմանալի հրաշքներ է գործում տաղանդների ձևավորման մեջ: Սարոյանի դեպքում այդ հրաշքը իր ազգայնով, իր արյան ձայնով ու բլիշներով աշխարհաճանաչ դրականություն ստեղծելն է:

Նա գրեց անցած 20-րդ դարի աշխարհում տեղ գտած բոլոր տեսա-

կի ակտերի մասին: Կորուստների, թշվառության մեջ իրենց կյանքը շարունակող ժողովուրդների ու մարդկանց մասին, դրեց ոչ միայն Հայի, այլ նաև տարբեր ազգերի մարդկանց հոգեբանության ու նրանց դեմ գործված անարդարությանների մասին, պատերազմների ու պետությանների ազգակործան քաղաքականության մասին, կորչող, անհետացող արժեքների մասին, կարոտների ու սիրո, մարդկային անհատականության անհրաժեշտության մասին: Նրա խոսքը նեղ ազգային չէր, այլ ուղղված էր երկրագնդի ողջ մարդկությանը:

Սերունդներով մենք պարտական ենք այս անկրկնելի հսկային և՛ դրականության մեջ ներդրած իր յուրահատկության, և՛ մեր ազգային ըմբռնմաներում նոր իմաստ ու որակ բերելու համար:

Այո՛, մարդ անհատը ընդունի թե չընդունի, այս հողագնդում ունի ազգային պատկանելության, և պարտավոր է շտկելու և ընդունելու իր ազգային պատկանելությանը, պարտավոր է ճանաչելու իր արմատների ծագումը և անպայմանորեն հասկանալու՝ թե որտեղի՞ց է գալիս, ինչո՞ւ է եկել և ո՞ր է գնում:

Մենք պիտի շարունակենք վերլուծելու իր կյանքն ու գործերը, ըմբռնելու իր պատգամներն ու փիլիսոփայությանը, հիանալու և հպարտանալու իր տվածով ու թողածով: Դեռ ժամանակ ունենք խոսելու, ուսումնասիրելու, ներկայացնելու այս հանճարեղ Հայի և գրողի ստեղծագործությունները, վերհիշելու նրա ստեղծած անմահ կերպարները՝ Գամայ հետաքրքրասեր Ջոնին, Ուեսլի Ջեքսոնը, Արաբը, որը Գրիգորը, Հոմեր Մքոլին, փոքրիկ Հուլիսիսը, միսիս Մքոլին, միստր Գրոգանը, արտասովոր որբը, ո՞ր մեկը թվել... յուրաքանչյուրը մարդկության բնավորության մի տիպար, յուրաքանչյուրը հողագնդում տիրող կյանքի ցավերը բացահայտող անհատականության:

Նրա անունը պարտադրում է մեզ կրկին վերանայել մեր թերացումները մեր լեզվի ու ազգային հարցում: Վերանայել մեր պատասխանները այդ հարցերին ու իրեն նվիրված օրերով և՛ պարուրվել իր հրաշալի գործերի խորհրդով, և՛ ուղղել մեր թերացումները, և՛ այս նոր դարում նոր զարկ տալ օտար ամիսներում մեր ազգային ինքնության շարունակմանն ու զարգացմանը: Իր խորհրդին հետևելով՝ մեզ ճանաչելով՝ Հայ ենք պոռանք, ուր ալ երթանք...

ԿԵՐՊԱՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՌՆՋՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ԵՎ ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Ակսել Բակունցն ու Համաստեղը գյուղաշխարհի կյանքին անդրադարձել են ոչ թե անցյալի գյուղն իդեալականացնելու, կորած կամ կորչող աշխարհի, բարքերի, ավանդույթների համար ողբալու, այլ պատկերելու գյուղն ինչպես որ կա՝ իր ծանր ու դժվարին կյանքով, առողջ ու թերի սկզբունքներով, մոռացված ավանդույթներով: Նրանք իրենց նախորդների ավանդների հիման վրա ստեղծում են իրենց աշխարհը:

Ապացուցված է, որ մշակույթի զարգացումն առանց ավանդույթների անհնար է, դրականության զարգացումը հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե հաջորդ փուլը ընդգրկում է իր մեջ բոլոր նախորդ շերտերը՝ ավելացնելով նրանց վրա մի նոր շերտ¹:

Այսինքն կուրորեն չհետևել ավանդականին: Դառնալով նախորդների ավանդների շարունակողը՝ հայտնաբերել նորը՝ լավը՝ հաստատելով, վատը՝ մերժելով: Միաժամանակ չժխտելով նախորդների կուտակած փորձն ու փորձառությունը:

Բակունցի և Համաստեղի համար ավանդներ էին կուտակել Զարդարյանն ու Թլկատինցին, Պոռչյանը, Աբովյանն ու Թումանյանը և ուրիշներ: Նրանք շարունակում են իրենց նախորդների ավանդները՝ իրենց անհատական կնիքը դնելով յուրաքանչյուր կերպարի, մարդկային նկարագրի վրա: Ներկայացնում են հասարակ մարդու հոգեբանությունը, կենսաձևը, ճակատագիրը՝ իրենց նոր հայտնաբերածումներով և անհատական դրոշմով:

Իրենց հաջորդներն էլ շարունակում են հայ նորագույն արձակույթն արմատավորած ավանդները: Համաստեղն իր նամակներից մեկում գրում էր. «Այն օրերուն առանձին հաճույքով կապված էի այդ

1 Տես, Ավանդույթները և գեղարվեստական զարգացումը, Երևան, 1976, էջ 69:

տղու (Բակունցի-Ա. Ն.) ստեղծագործության հետ: Եղբայրակցություն մը կզգայի»:

Նույն կերպ «Եղբայրակցություն» ունին նաև Ակսել Բակունցի և Համաստեղի կերտած մի շարք կերպարներ, որոնց միավորում է յուրահատուկ սղգային մտածողությունը, բնապաշտությունը, աշխարհընկալումը, ինքնազոհաբերությունը, անանձնականությունը, ուրիշների ցավերն իրենց ուսերին կրելու ցանկությունը, աստվածային սերն ու բարությունը մարդկանց և կեղանիների հանդեպ:



Միաժամանակ այդ կերպարները տարբեր են իրենց խառնվածքներով, բնավորություններով, պատկերն անհատականացված են: Այս մարդիկ մեկ քայլ բարձր են կանգնած իրենց միջավայրից: Վերջիններիս միջոցով երկու գրողներն էլ ներկայացնում են առհասարակ գյուղացու դարերով ձևավորված հոգեբանությունը: Ջեն իդեալականացնում իրենց հերոսներին, ուղղակի ներկայացնում են ինչպես որ նրանք կան, կել են: Յուրաքանչյուր

պահի գրողներն իրենց գյուղում են, իրենց կերտած գեղջուկ հերոսների կողքին, հուսահատություն պահերին հուսադրում են, վշտի պահին ամոքում, դժվարությունների ժամանակ նեցուկ լինում, ուրախության պահերին հրճվում արտասվելու չափ:

Երկու գրողների հերոսներն էլ պարզ ու սովորական մարդիկ են, որոնք աչքի չեն ընկնում արտաքին տվյալներով, վարվելաձևի կանոնական պահվածքով, սակայն խորապես ինքնատիպ և ստեղծագործող անհատներ են: Նրանք գիղեցիկ են իրենց ներաշխարհով, հոգեկերտվածքով, էությունով:

Բակունցն ու Համաստեղը հոգեհարազատ ստեղծագործող անհատականություններ են: Այդ հոգեհարազատությունը, աշխարհընկալումը և իրականությունը հիմք են հանդիսանում նրանց կերտած կերպարների եղբայրակցությանը:

Բնավ էլ պատահական չէ, որ թե՛ Բակունցը, թե՛ Համաստեղը հաճախ են դիմում տարեց մարդկանց նախատիպերին: Հեղինակներն իրենց կերտած կերպարների միջոցով արտահայտում են իրենց աշխարհայեցողությունը:

Այս դրուղների ինքնատիպությունը կայանում է նաև նրանում, որ պարզ ու հասարակ, գրեթե անշան մարդկանց և երևույթների մեջ տեսնում են արտասովոր գեղեցկություն:

«Հայրենիք» ամսագրի խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանը Համաստեղի ստեղծագործությունների առիթով գրում է. «Ամեն օր մենք անտարբերորեն կանցնինք շատ սովորական թուլացող մարդուց և իրերու մօտեն, որոնք յուզիչ, յաճախ ցնցող պատմություններ ու գաղտնիքներ ունին իրենց մեջ, և սակայն գրեթե ոչինչ կը նկատենք ու կը հասկնանք: Բայց ահա կու գայ ճամարիտ արուեստագետ մը և իր սուր, խորաթափանց հայեացքով կընդգրկէ իրականութիւնը, վար կառնէ անոր վրայէն սովորական և նույնիսկ ծանձրալի վարագույրը ու երևան կը հանէ հետաքրքրական և յաճախ յափշտակող խորհուրդներ...»²:

Բակունցն ու Համաստեղն այդ ճամարիտ արվեստագետներից են:

Նրանց ներկայացրած գյուղը, գյուղի կյանքը, գեղջուկ հերոսները բերում են մարդկային կյանքի և ժամանակի հարուստ նկարագրեր:

Ակսել Բակունցի մասին Հրանտ Թամրազյանը գրում է. «Ակսել Բակունցը թափանցում է անտեսանելի, բայց մի մեծ աշխարհ, ազգային հոգեբանության ոլորտներ, դուրս հանելով այնտեղից բազում գեղեցկություններ, շոշափելի ու աներևույթ գանձեր: Այս իմաստով, որքան Բակունցը բնաշխարհիկ է, «տեղական», անգամ զանգեղուրյան, այնքան էլ ազգային է, համամարդկային է»³:



2 Բազին, 1966, N 1:

3 Հր. Թամրազյան, Սովետական գրականության պատմություն, Երևան, 1980, էջ 507:

Նույնը կարող ենք ասել նաև Համաստեղի մասին:

Չարքաշ կյանքով ապրող ու արարող Պետիի, Փիլիկի, Լառ-Մարգարի, Աթա ապոր, Տափան Մարգարի, Ավան ամիի, Թորիկ Ղուկասի և այլոց անհետաքրքիր թվացող կյանքում գրողները բացահայտում են շատ ու շատ կարևոր երևույթներ ու գեղեցկություններ: Համաստեղի՝ Փիլիկ աղբարին տված բնորոշումը («Հիսուսի չափ կսիրեր մարդերը ու անոնց օգտակար ըլլալու համար էր, որ կչարչրկեր ինքզինքը» միանշանակ կարող ենք վերագրել նաև Բակունցի Աթա ապորը: Այս հերոսներին բնորոշ է աստվածային սերը մարդկանց հանդեպ:

Աթա ապերը՝ («Եղբայրության ընկուզենի») նահապետական մի ծերունի, մարդկանց ցավն ու հոգսը իր ուսերին է կրում: Փորձում է օգտակար լինել բոլորին, թեկուզ իր՝ կենսափորձով իմաստնացած խորհուրդներով:

Փիլիկ աղբարն («Փիլիկ աղբար») էլ մարդկանց համար ոչինչ չէր խնայում, անգամ իր առողջությունը. «Աղյուս կրելն ուսերը ծռեցան, ջրտուք ընելն ոտքին եղունգները թափեցան ու մատները ճաթեցան: Այս բոլորը մարդերուն համար էր» (էջ 54):

Այս երկու հերոսներին էլ բնորոշ է նաև անսահման համբերությունը, բարությունն ու արդարությունը, որոնց Սուրեն Աղաբաբյանն անվանում է «ճշմարտության վարպետներ»⁴: Նրանք այդպիսին են մնում անգամ ցավի, դժվարության, մերժումի ու աղետի պահին:

Գյուղում սով է, մի խումբ պառակտիչներ փորձում են հարձակվել հարուստ Մելքումովների դիզած հարստության վրա: Սակայն գյուղի նահապետը՝ Աթա ապերը, նրանց խրատում է, և այստեղ հանդես է գալիս նրա արդարամտությունը. «Աչքերդ հենց պատրաստի վրան է: Աշխատեք է՛, դուք էլ աշխատեք, Մելքումովների նման դիզեք: ... Չէ՛, ճանապարհն էդ չի...»:

Աթա ապերը դադարում է սոսկ անհատ լինելուց, նա բարձր է կանգնած իր միջավայրից, կարողանում է ավելի հեռուն տեսնել: Այստեղ հանդես է գալիս նրա մարդասիրությունը. «Իմ խոսքս նա է, որ էլի մենք իրար ցավ կիմանանք: Սրտից սիրտ մի բարակ կամուրջ է, էն է մարդուն մարդ դարձնողը... Էն որ կռուակը թուխալի մեջ ցրիվ է գալիս, լսե՞լ եք ոնց են իրար կանչում, ու մինն էլ է չի

4 Ս. Աղաբաբյան, Ակսել Բակունց, Երևան, 1963, էջ 201:

կորչում: Ուրեմն մենք էն երկնային թռչունի չափ էլ չկա՛նք... Իրար ձեռք բռնեցեք, մինչի դուրս գանք էս դժվար տարին»:

Աթա ապերը մեծ հուժանիստ է: Ինքը, շրջելով թաղից թաղ, ծանր վիճակում գտնվողներին տանում էր «մի բուռ ձալար, մաշ, չորաթան, ինչից, որ տանը ճարվեր», հորդորում էր՝ իրար օգնել: Բարիքների հետ Աթա ապերը հույս ու հավատ էր տանում մարդկանց. «Աթա ապերը հույս էր կամ ինչպիսի ասում էին «ցորեն լեզու էր, որ նման էր ցորեն հացի»:

Փիլիկ աղբարը փորում էր մարդկանց այգիները, ցորենը ջրաղաց էր տանում, աղյուս էր կրում, «իբ հասակին սովերը օրհնության պես կտարածեր ուրիշի արտերուն ու այգիներուն վրա, սրտանց կաշխատեր»: Իսկ այդ ամենի դիմաց «օրական իր փորով երեք ժուժ կերակուր կուտեր»: Եթե ինչ-որ մեկը փորձում էր վճարել. «Ես փարան ինչ տրեմ, աթուն պաճի, պահ՛ սերմնցու ցորեն սու», - պատասխանում էր Փիլիկը:

Այս հերոսներին միավորում է ևս մեկ հատկանիշ: Բակունցի և Համաստեղի մյուս հերոսների նման սրանք էլ, դժբախտության, աղետի, հոգեկան ցնցումների պահին չեն ճշում, չեն աղաղակում: Լուռ կրում են իրենց ցավը: Այդ լուռության տակ թաքնված է նրանց հոգու ծանր դրաման, ինչը որոշ հերոսների մոտ դառնում է հիշողություն և անվերջ տանջում նրանց:

Աթա ապուր հոգու ծանր դրաման թաքնված է նրա ողբի և մենախոսություն մեջ. «Այդ ողբ է՛ք այլ ահարկու բողոք կապույտ երկնքին»:

«- Մա՛հ էիր բաժանում,- արժանի մարդու տայիր... Հրեն Գիչունց պառավը երկու տարի աղատ-պաղատում է հոգին առնես... Հապա դու կու՞յր էիր... Ասա է՛, ասա...»:

«Ու՛մ հետ էր խոսում Աթա ապերը՝ ասածո՞, որ ապրում էր ուռու-փի ձորի արխաջում, հին թթենու՞ հետ, որի փչակում դուցե ապրում է այն ոգին, որ Աթա ապուր նման սպլտակամորուս ծերունի է և տրեխներ է հագնում և մինչև անդամ արխալուղի դրպանում պղնձե բռնոթաման ունի: Ու՛մ հետ էր խոսում Աթա ապերը, ինքն էլ չգիտեր»:

Երբ աղան Փիլիկ աղբարին պատվիրում է հեռանալ, վերջինս ոչինչ չի ասում, չի բողոքում. չէ՞ որ ինքն էլ մարդ է, ինքն էլ երգելու իրավունք ունի, այլ «մտավ ասուրը, հատ-հատ համբուրեց կենդանիները ու իր փոքրիկ կաշի տոպրակն առնելով, հեռացավ բաղբերու տան ճամփային: Քալած պահուն Փիլիկ աղբար կուլար

մանկան մը պես»:

Այս մարդը նույնպես լուռ կրում է իր դրաման:

Այնուամենայնիվ, Բակունցի Աթա ապերն ու Համաստեղի Փիլիկ աղբարը ինչքան նման, նույնքան էլ տարբեր կերպարներ են: (Աթա ապերը շատ ավելի հարուստ կերպար է): Նրանց միջև տարբերություն է ստեղծում հերոս-միջավայր կապը: Եթե Փիլիկ աղբարը միջավայրի կողմից լքված էր, ապա Աթա ապերն ինքն է ստեղծում միջավայր և դառնում այդ միջավայրի կենտրոնական դեմքը:

Փիլիկ աղբարը մերժված էր մարդկանց կողմից, իսկ Աթա ապերն ստանձնում է հոգևոր առաջնորդի դեր և փորձում համախմբել, օգնել և նեցուկ լինել մարդկանց: Նա ոչ միայն իր համադյուզապիններին է սատարում. նրա սերն առհասարակ մարդ արարածի հանդեպ է, ինչի շնորհիվ համամարդկային բնույթ է ստանում:

Աթա ապոր պես գյուղական նահապետներ են Ավան ամին («Հին տանը»), Օհան ապերը («Խոնարհ աղջիկը»), Արթին պապը («Նամակ ռուսաց թագավորին», «Զմռան մի գիշեր»), Ջաղացպան Անդրին, Ավան ամին («Կարմրաքար»), «Կյորես»-ի Աթա ապերը, որոնք անուսում, կյանքի փորձով իմաստնացած մարդիկ են, ներկայացնում են ժողովրդի կյանքն ու բարոյական նկարագիրը:

Այս մարդկանց մասին Բակունցը դիպուկ բնորոշում է տվել. «Տան տերը՝ Օհան ապերը, նահապետական բարքով մարդ էր: Հիմա մեր գյուղերում նման մարդիկ չկան»:

Բակունցն ու Համաստեղը ներկայացնում են մարդ-բնություն փոխհարաբերությունը, նրանց անբաժանելիությունը, թե ինչպես այդ անընդհատ շփումից մարդն ստանում է բնության հատկանիշներ, բնությունը՝ մարդու:

Երկու գրողների այս շարքի կերպարներն ունեն յուրահատուկ պաշտամունք հողի, կենդանիների, բնության յուրաքանչյուր արարածի հանդեպ:

Հերոսները զարմացած և հիացած են՝ բնության հրաշագործ ուժի ստեղծած հրաշքները տեսնելով: Պետին, տեսելով մի չքեղ բզեզ կամ գունավոր թևերով թիթեռ, «կամ դիտում է, թե ինչպես են մրջյուններն աշխատում հերվա բունը սարքելու», ասում է:

«- Փառքդ շատ, ա՛յ աստված, որ էսպես հրաշք բաներ ես ստեղծել...»:

Աթա ապերն էլ նույն հիացումն ունի.

«- Փառք քեզ, որ ամեն բան կարգին սարքել ես, մինչև անգամ մեղքերին էլ անտես չես արել»:

Իրենց բնապաշտությամբ աչքի են ընկնում նաև Համաստեղի «Սպիտակ ձիավորը» վեպի հերոսները: Կռիվներից հետո Կիրոսը որոշում է վերադառնալ դեպի սկիզբ՝ բնութային. «Մի՞թե հիւանդութիւն է հողին ու կանանցին վերադառնալ: Ամէն հայու մեջ կայ էդ կանչը: Էդ մեր պապերու սրբազան հիւանդութիւնն է»:

Բակունցի այս հերոսների մասին Սուրեն Աղաբաբյանը գրում է. «Նրա հերոսները հողից են քաղում ոչ միայն իրենց ֆիզիկական դոյության միջոցները, այլև հոգեկան աշխարհի բարձր հատկութիւնները՝ անսահման բարութիւնը, զգացմունքների քնքշութիւնը, լայն սիրտը, անխորտակ մարդասիրութիւնը, վահանապանութիւնն ու ապրելու ժողովրդական ճաշակը: Հողը նաև այն բարձր կեանք է, ուր մարդը հաստատում է իր բարեկամութիւնը մեծ աշխարհի հետ»⁵:

Ասվածը միանշանակ կարող ենք վերադրել նաև Համաստեղի հերոսներին:

Այս գրողներն իրենց հերոսների նման բնապաշտներ են եղել: Ահա, թե ինչ է վկայում ժամանակակիցներից մեկը Բակունցի մասին. «Լինելով բնութային մեծ սիրահար և շրջապատը սեփական նախաձեռնութեամբ ծառապատող ու բուսականութեամբ հարստացնող անձնավորութիւն՝ Ակսելը տանել չէր կարողանում, երբ որեւէ մեկը ջարդում էր կանաչ ճյուղը կամ կանաչը տրորում»⁶:

Բակունցի՝ հողի հանդեպ պաշտամունքը վկայում է Գուրգեն Մահարին, և ակնատեսի պատմածն է ներկայացնում Ռաֆայել Իշխանյանը:

«Մի երիշնցի կին պատմեց, գրում է Ռ. Իշխանյանը, երբ Ռուսաստանից նոր էր եկել (Բակունցը - Ա.Ն.), բոլոր վերցնում էր մեր հանդերի հողն ու քթին տանում: Շնչում էր հողի բույրն ու ասում.

- Անմահական հոտ ունի»⁷:

Մահարին գրում է. «...Կիւանար, կվերցնեիր մի հողակոշտ և ազա-հաբար կհամբուրեր.

- Ոչ մի հող այսպես չի բուրում, չէ՛...»⁸:

5 Ս. Աղաբաբյան, Գրական հերկերում, Երևան, 1974, էջ 71:

6 Ա. Բակունցը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1999, էջ 85:

7 Ռ. Իշխանյան, Մեր ինքնութեան գլխավոր նշանը, Երևան, 1991, էջ 179:

Իսկ Համաստեղը հայրենիքում ընդամենը տառնում տարի էր ապրել, բայց այն իր հոգում էր, էության մեջ: Հայրենի հողի, բնության պատկերը միշտ թարմ էր նրա հուշերում:

Հեռավոր Ամերիկայում էլ նա չի դադարում հողի հետ աշխատել, անհամբեր սպասում է գարնան գալուն. «Հիմալուց արդեն մտահոգուած եմ պարտէգով և անհամբեր կսպասեմ, որ գարունը բացվի, որ սկսեմ պարտէգի աշխատանք ընել»⁸: Թե՛ Բակունցի, Թե՛ Համաստեղի գեղջուկ հերոսների համար բնությունը դառնում է միջավայր, որտեղ վերջիններիս կերպարն ավելի է ամբողջանում: Նրանց էությունը լրացնում են բնության տարրերը: Այդպիսի հերոսներ են Բակունցի Վանդունց Բադին, Պետին, Լառ-Մարգարը, Սիմոնը, Ավան ամին («Կարմրաքար»), Համաստեղի Տափան Մարգարը, Փիլիկ աղբարը, Թորիկ Ղուկասը («Անձրե»), Թորիկ Օվանը («Աղավինները»), Փեսա Օվանը («Փեսա Օվանը») և այլն:

Այս կերպարները եղբայրանում են իրենց բնապաշտությամբ, կենդանիների և մարդկանց հանդեպ տածած սիրով, անասման աշխատասիրությամբ, բարությամբ, խոնարհությամբ, միամտությամբ: Անտեսում են իրենց կրած դժվարություններն ու տառապանքները, միայն թե աշխատեն, արարեն, օգտակար լինեն մարդկանց: Այդ պատճառով այս հերոսներին կարող ենք անվանել տառապանքի հրճվանքով ապրող մարդիկ: Տերյանի խոսքերը կարծես հենց այս հերոսների մասին են. «Ես տառապանքս բախտ եմ համարում և ծիծաղում եմ ձեր բախտի վրա»:

Հայի այս տեսակի չափանիշը տալիս է «Կյորես»-ի Աթա ապերը. «Հայը ես եմ, Ղուրդանց Իսոն է, որ ցամաք հացին Աստված է կանչում՝ չկա՛: Հայը վար կանի, ծառ կտնկի, շալակով փայտ կբերի, քերծ կքանդի, հայը խեղճ ու կրակ ռահաթ է էս ձորերում բառաչող»:

Մուշեղ Իշխանը Համաստեղի հերոսներին այսպիսի բնորոշում է տվել. «Համաստեղի ստեղծած տիպարներուն ցավն անգամ համարելի է, համակող ու սրտառուչ, առանց երբեք ընդվզեցուցիչ և ըմբոստացնող դառնալու: Երբ կը կարդանք իր գործերը, կը կապուինք անոնց մեջ գործող անձերուն, բարեկամ ու մտերիմ կը դառնանք անոնց հետ, կուզենք բաժնեկից ըլլալ ոչ միայն անոնց յոյսերուն ու

8 Գ. Մահարի, Երկեր, հտ. 5, Երևան, 1989, էջ 515:

9 Համաստեղ, Նամականի, Երևան, 2003, էջ 136:

երազներուն, այլև անոնց տառապանքին և դժբախտութեան»¹⁰:

Այս գեղջուկ հերոսներն ունին ոչ գրավիչ արտաքին, սակայն վերը նշված հատկանիշները նրանց դարձնում են շատ համակրելի և սիրելի: Այսպիսի արտաքին նկարագիր ունի Տափան Մարգարը. «Տափան Մարգար ուներ արևեն այրված դիմագիծ մը: Քիթը, այտերը, երկար ու փոքրիկ անկյուններով՝ կարծես պղինձի շինված ըլլային: Ճակատը միշտ փոթ-փոթ, ինչպես հերկած արտ մը: Ուներ տափանի չափ լայն, սերմնացանի թևեր»:

Ահա Լառ-Մարգարը. «... Ոտքերը երկար ու բարակ, ասես ոտքի վրա երկու ծունկ կա: Արևից խանձված դեմքի վրա սրածայր քիթը երկար կտուցի էր համեմատ, եթե սպիտակ բեղերը չլինեին»:

«...Փիլիկ աղբարը որովհետև շատ տգեղ էր: Անոր երեսը կրիայի խեցիի էր, գլուխը՝ խոշոր, մարմինը՝ փոքր ու ոտքերը՝ ծուռ»:

«Պետուռ ծաղկատար դեմքը ժպտում էր, հատ ընկած աչքը ծուռում էր ու բերանը ձգում, ուսերը վեր քաշում»:

Սա ևս մեկ անգամ փաստում է Բակունցի և Համաստեղի ստեղծած գրականության առանձնահատկությունը. այսպիսի տգեղ արտաքին ունեցող մարդկանց մեջ գեղեցկություն որոնել և դնել որոնածը:

Փիլիկն ու Պետին (Փիլիկ, ոչ թե Փիլիպոս, Պետի, ոչ թե Պետրոս) սեփական ոչինչ չունեին, վաղ հասակից գրկվել էին ծնողներից ու մնացել որբ:

«Փիլիկ աղբար շատ կանուխեն որբացած ուրիշներուն դռները մեծցավ»:

«Դեռ հորթարած էր, երբ մայրը մեռավ, և Պետին մնաց կատարյալ որբ»:

Մենակությունն ու սեփական ոչինչ չունենալը նրանց մղում է անմնացորդ նվիրումի մարդկանց ու կենդանիներին: Սովորաբար մարդիկ ուրանում են ուրիշներին, այս մարդիկ ուրանում են իրենց՝ հանուն ուրիշներին:

Պետին էլ Փիլիկի նման իր կատարած աշխատանքի դիմաց շատ չնչին բան էր ստանում. «... մի հին արխալուղ, մի աման կաթնով կամ խոստանում էր կալին մի կոտ ցորեն»:

Թե՛ Համաստեղի, թե՛ Բակունցի հերոսները չափազանց աշխատա-

10 Համաստեղ, Երկեր, Հտ. Ա., Բեյրութ, 1966, էջ 18:

սեր են և իրենց գործի գիտակ: Այս մարդկանց կյանքի աղբյուրը աշխատանքն է:

Լաո-Մարգարի Համար «ամենից մեծ հաճույքը այգին ու արտերը ջրեղն էր»:

Տափան Մարգարին գյուղում բոլորը հարգում էին և «անոր խորհուրդին կդիմեին: Այս արտին մեջ ցորեն¹¹ պետք է ցանկ, թե բամբակ»:

Աշխատասիրությամբ և իր գործի հմտությամբ աչքի է ընկնում նաև Ավան ամին («Կարմրաքար»): «Ամբողջ գյուղին էր հայտնի, որ Ավան ամուսնանալ ոչ ոք ոչ պատվաստ գիտի, ոչ էլ ծառի «խասխաթը», անտառը նա գիտեր հինգ մատի նման»:

«Փիլիկ աղբար աշխատեցավ չարաչար: Առավոտ շատ կանուխ արթնցավ, երեկոյին արևեն ուշ ձգեց գործը»:

Անդրին էլ իր գործի մեծ գիտակ էր. «Կարմրաքարում ոչ ոք ջաղացականի նման պատմություններ չգիտեր»:

Բակունցի և Համաստեղի այս կերպարները, իրենց մեջ սպանելով եսասիրական բոլոր զգացումները, լիովին տրվել և ձուլվել են բնությանը: Բնությունը նրանց էություն մի մասն է կազմում, ինչի շնորհիվ բնությունը ոչ թե տեսնում, այլ զգում են: Մշտական շփումը բնության հետ, նրանց հարադատ է դարձրել այնքան, որ Պետին «անսխալ կարող էր ասել, թե որ ծաղիկն է կանուխ բացվում, որ խոտն է ցավի դեղ»:

Փիլիկը նման էր ծառի, որն «անգիտակ իր անսահման բարություն» իր հովանին կտարածե հոգնած ճամփորդին, և թույլ կուտա, որ թռչուններ վերք բանան իր մարմնույն վրա, բույն շինեն»:

Իսկ Հրանտ Մաթևոսյանի հերոսուհի Աղունը Ավետիքանց դանդաղ կտ բարությունը հակադրում է մյուս պապի՝ Իշխանի թալանչիությունը և առաջիններիս խեղճ, հնազանդ բարություն մասին ասում. «Թե կտրեցիր՝ կտրեցիր, թե չկտրեցիր՝ ուրեմն դեռ ոտի վրա է, գլխարկը տարար՝ տարար, թե չտարար՝ ուրեմն դեռ գլխին է», - ասում է Աղունն, ապա շարունակում. «Գոնե չարանան, դետնից գոնե մի քար դալթեն, գոնե հեռվից ուշուց կապեն, - ոչ, - դե եթե ուզում ես մորթես՝ մորթիր, դե եթե ուզում ես կտրես՝ կտրիր - ես ծառ եմ: Փոփոք ծառ եմ»¹²:

Սակայն Բակունցի և Համաստեղի այս հերոսների առանձնահատ-

11 Լ. Մաթևոսյան, Երկիր, հտ. 2, Երևան, 1985, էջ 251:

կուլթյունը և առաւելուլթյունը կայանում է նրանում, որ նրանք երբեք չեն չարանում՝ անդամ ցավի ու դաժանության պահին, դո՛ւ են իրենց չարքաշ աշխատանքից, խոնարհ ու հլու՝ բաժին ընկած ճակատադրին:

Այս հերոսները կենդանիներին վերաբերվում են որպէս իրենց զավակների, արյունակից եղբայրների:

Ծննդաբերած կովին Պետին շոյում է և ասում. «Ջան, հեյվանը շատ տանջանք ա քաշել»:

«Փիլիկ աղբարն էր դայակը, երբ մատակ ձի մը, կով մը և կամ, մատակ գոմեշ մը ծներ: Ինք կըլլար արցունքոտ աչքերով միակ հուղարկավորը, երբ մեռած կենդանի մը ախոռի սեմին դուրս քաշէին կապով»:

Տափան Մարգարի սիրտը «կիներուն համար չէր: Ան կսիրեր իր գոմեշները, անոնց հետ կապեր, անոնց հետ կխոսեր սրտանց»:

Գրիգոր Եաճինայնը Տափան Մարգարին համարում է ծայրահեղ կերպար. «Անշուշտ Տափան Մարգարը ծայրահեղություն մը ներկայացնող տիպար մըն է, ինչպէս հակառակ ծայրահեղության ներկայացուցիչներ են գյուղի ծոյլերը»¹²:

Կիսով չափ համաձայն ենք Եաճինայնի կարծիքի հետ, սակայն պետք է հաշվի առնենք, որ հեղինակը «այն օրերուն հագիւլ ութ տարեկան» էր: Նա ներկայացնում է ութ տարեկանում իր տեսածը, զգացածը: Գոմեշների հանդեպ իրենց մեծ սիրով աչքի են ընկնում նաև Համաստեղի «Սպիտակ ձիավորը» վեպի գեղջուկ հերոսները: Գյուղացի Ջաքարը Տափան Մարգարի պէս «գոմեշներուն հետ աւելի շատ էր խօսացեր, քան իր կնոջ: Իր գոմեշներուն հետ կապուած էր այնպէս, ինչպէս արտուշտը երկնքին»:

«Անձրեւը» պատմվածքում Տողանը և Տիքքոն Թորիկ Ղուկասի ամենամտերիմ բարեկամներն են:

Իսկ Խաչատուր Աբովյանը հեռավոր Դորպատում անդամ մտաբերում է իրենց Ջեյրանին ու Ծիրանին:

Բակունցն ու Համաստեղն այնպէս են ներկայացնում այս կենդանիներին, որ վերջիններս դադարում են սովորական եղ լինելուց և դառնում են գյուղացի մարդիկ, առանց որոնց գյուղի նկարագիրն ամբողջական չէր լինի: Գրողները հաջողութամբ վերլուծում, վի-

12 Գ. Եաճինայն, Համաստեղ, Բեյրութ, 1961, էջ 31:

բարտադրում և զգում են կենդանու ապրումները: Չալոյի («Չալո»), Լիպոյի և Շիվայի («Լուսա աղբարը և աղալներն»), Յուսկի ու կապույտ նժույգի («Սպիտակ ձին») ապրումներն ու մաքառումներն այնքան տեսանելի են, որ թվում է՝ վերջիններս բանական արարածներ են: Կենդանիները կիսում են իրենց տերերի չարչարանքներն ու տառապանքները, երբեմն նաև՝ ճակատագիրը:

Մաթևոսյանն այսպես է բնորոշում. «Բակունցը վերացրեց «մասին»-ը. նա գրում էր ոչ թե ժողովրդի մասին, այլ՝ ժողովրդի ներսից: Դա նշանակում է գրել ոչ թե ծառի մասին, այլ ծառի ներսից, ոչ թե ձիու մասին, այլ ձիու ներսից»¹³: Հենց Բակունցի «ներսից» գրելու ավանդույթն էլ շարունակում է Մաթևոսյանը: Նրա Ալխոն («Ալխո»), պառավ ձին («Կանաչ դաշտը»), գոմեշը («Գոմեշ») այդ ավանդույթի կրողներն են:

Այս գրողի հերոսներին էլ է բնորոշ բնապաշտութունը, սերը կենդանիների հանդեպ: Անգամ իր դաժանությունամբ Հայտնի Գիքորը ցավ է զգում Ալխոյի կրած տանջանքների համար և Անդրոյին անվանում «երեսթույլ շան տղա», որ իմանալով իր «փուլթը»՝ ձին տվել է:

Այս հերոսներին գրականագետ Կիմ Աղաբեկյանն այսպես է բնորոշում. «Իրենց ապրած օրերի պես կնճռոտ, հաղար ու մի հոգս ու ցավ ունեցող մարդիկ են, որոնց նկարագրի մեջ ամենաընդգծված հատկանիշը աշխատանքն է, խիղճն ու բարոլթյունը»¹⁴:

Բնորոշումը կարող ենք վերագրել նաև Համաստեղի ու Բակունցի հերոսներին: Երեք հեղինակների ստեղծագործություններում էլ բնութայինն ապրում է, զգում և մեռնում: Իհարկե այս ամենը տեսանելի է դառնում նրանց բնապաշտ հերոսների միջոցով: Բակունցի և Մաթևոսյանի ստեղծագործություններում կան հերոսներ, որոնք լքում են գյուղը՝ հեշտ ու բարեկեցիկ ապրելու մղումով («Մինա բիբի», «Հին տանը», «Մայրը», «Մենք ենք մեր սարերը», «Կայարան»): Համաստեղի ստեղծագործություններում այդպիսի հերոսներ չկան, գրողը ներկայացնում է իր հուշերի գյուղը, որի պատկերը փորձում է հնարավորինս անխաթար պահել:

Կենդանիների հանդեպ ունեցած իրենց սիրով աչքի են ընկնում

13 Вопросы литературы, 1980, N 12, ст. 209:

14 Կ. Աղաբեկյան, Հրանտ Մաթևոսյան. Ծանախի վիպասքը, Երևան, 1988, էջ 82:

Բակունցի «Սպիտակ ձին» (Սիմոնի և իր ընտանիքի վերաբերմունքը Յուլիի հանդեպ), «Մթնաձորի «չարքը» (Սաքանի ընտանիքի գուրգուրանքը հորթի ու կովի նկատմամբ), Համաստեղի «Լուքաս աղբարը և աղախին» (Լուքաս աղբարի խնամքն ու ցավը վիրավոր աղախնու համար) պատմվածքների հերոսները:

Վանդունց Բադին էլ եղբայրակից է այս կերպարներին, նա էլ իրենց դուռը տավարածն է՝ դժվար ու չարքառ կյանքով ապրող մարդ, որի հանդեպ ճակատագիրն այնքան էլ չուսյլ չի:

Ճակատագրական դիպվածը հիմնովին վերափոխում է այս հերոսների հոգեվիճակը, այնուամենայնիվ նրանք շարունակում են ապրել, սակայն ավերված է նրանց ներաշխարհը: Եվ դարձյալ դործողությունները կատարվում են հերոսների ներսում, լուսթյան մեջ: Պետին մտածում է, թե իրեն ծիծաղելի դրուկյան մեջ դնելու համար են հրացան տվել, Փիլիկը տանջվում է լքվածությունից ու մենակությունից, Վանդունց Բադու համար աշխարհը փլվում է որդու մահից հետո: Ծանր հարվածից հետո այս հերոսները դառնում են լռակյաց և ինքնամոլո, մնում են իրենք իրենց խոհանրի հետ, ցավը ներսից է կրծում նրանց հոգին:

Այս հոգեվիճակը բնորոշ է Բակունցի և Համաստեղի շատ հերոսների: Հիշենք Աթա ապուրը, երբ մեռած մանուկներին տանում են թաղելու, բրուտ Ավագին՝ Անդույի մահից հետո, Սիմոնին՝ առանց ձիու քաղաքից վերադառնալիս, Միջոյի մորը՝ որդուն կորցնելուց հետո, երկու հեղինակների կորուսյալ հայրենիքի վերհուշով ապրող հերոսներին, Զալոյին՝ մարդկանցից լքված ու մենակ, չէ՞ որ Զալոն էլ մի Պետի է, մի Փիլիկ աղբար:

Այս հերոսներն ապրում են հոգեկան ծանր դրամա, բայց հավատարիմ են մնում իրենց սկզբունքներին՝ չեն չարանում, այլ փնտրում են այդ ծանր հոգեվիճակից դուրս գալու ելք, ինչը որոշ դեպքերում տանում է կործանման:

Գրողները ցույց են տալիս, թե ինչպես կյանքի ամենադժան պահերին անգամ այս սլարդ ու հասարակ մարդիկ չեն դալճանում իրենց մարդկային էությունը:

Այս ընդհանրությունները փաստում են Բակունցի և Համաստեղի կերտած կերպարների հոգեբանական առնչությունները, հոգևոր կապը:

Մեծուրին էլ Ակսել Բակունցի և Համաստեղի նման ներկայացնում է մարդուն՝ իր հարադատ միջավայրում՝ բնություն և հողի հետ

միաձուլյլ: Հիշենք «Սուրբ Գևորգ» պատմվածքի հերոս Շիրինին: Վերջինս նույնպես աչքի է ընկնում բնության և կենդանիների հետ ամուր կապվածությամբ:

Որքան նման է նրա հոգեվիճակը առանց ձիու քաղաքից վերադարձող Սիմոնի ապրումներին: Մահացած կենդանու դիակի մոտ կանգնած Շիրինը լալիս է ու տանջվում. «Ճամբան քեզի ծեծեցի: Մեկը իս ծեծեք: Քեզի զարկած բիրս իմ վրաս կոտրեք»¹⁵:

Այսպես տանջվում է նաև Բակունցի Պետին՝ նախիրի կովերին ծեծելու պատճառով: Իսկ Մնձուրու Մեկիքենց Միլըրջը («Մեկիքենց Միլըրջ») Պետու և նման հայրենի օջախը թողնում է մարած, նա լիովին տրվել է մարդկանց՝ նրանց հանդապահն է: Փիլիկ աղբարի նման նրան էլ «ամեն այգիե կկանչեին ու կաշխատցնեին: Անոնց գործին կուգար: Աղբյուրեն ջուր կկրեր իրենց, կղրկեին, որ զետը առուն դարձնե, իրենց հետ այգիները ջրե»:

Բակունցն ու Համաստեղը մարդ-բնություն կապը բարձրացնում են այնպիսի հոգեբանական մակարդակի, որ բնությունը դառնում է անհատի գոյության հիմքը: Նրանց հերոսներն իրենց գոյությունը պահպանում են բնության և միջավայրի հետ սերտ կապով: Իսկ երբ բնության և մարդու խզում է առաջանում, մարդը դատապարտվում է անխուսափելի կործանման: Այդ ճակատագրին արժանացան Պետին, Փիլիկը, Ջալոն հետ:

Պետին ստիպեցին հրացան կրել, ինչը նրա էությունը խորթ էր, Փիլիկը վտարվեց հարազատ միջավայրից, դարձավ մուրացկան, Ջալոն նույնպես խորթացավ իր մտերիմներին ու բարեկամներին՝ մարդկանց, և մնաց լքված ու անօգնական: Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև Միջոն: Այսինքն խղում առաջացավ հերոսի ու իր բնական վիճակի միջև և միջավայրի ու հերոսի հակադրությունն ավելի խորացավ, ինչը վերջինիս համար կործանման պատճառ դարձավ:

Բայց դա այնքան էլ կործանում չէ, նրանց կյանքը շարունակվում է, շարունակվում է բնության հետ միաձուլյլ: Եթե մարդկանց միջավայրը լքել էր, ապա բնությունը միշտ պատրաստ է իր զավակներին գիրկն առնելու:

Թե՛ Համաստեղը, թե՛ Բակունցը մեծ կարեւորություն են տալիս հերոս-միջավայր կապին: Միջավայրը մեծ դեր է խաղում կերպարի

15 Հ. Մնձուրի, Երկեր, Երևան, 1986, էջ 85:

գոյություն, ամբողջացման, հոգեբանությունների բացահայտման համար: Որոշ դեպքերում էլ միջավայրն ինքն է պատճառ դառնում հերոսների կործանման համար: Միջավայրի դոհեր են դառնում Համաստեղի «Աղալիսիները» պատմվածքի հերոսներ Մանոն և Խաչոն (միջավայրը չի ընդունում աղալիսի պահպաններին), Բակունցի «Օրսնջի» պատմվածքի հերոս Մանասն ու նրա ընտանիքը: Սակայն երկու դեպքում էլ գրողները չեն չեղարկում միջավայրի և հերոսի հակադրությունը, ուշադրությունն ավելի կենտրոնացնում են հոգեբանական խնդիրների վրա:

Գյուղի ծանր ու դժվարին կյանքով ապրող մարդիկ են նաև Համաստեղի «էս աշխարհը կիրի», «Փեսա Օվան», «Անձրեք» և Բակունցի «Տիգրանուհի», «Սպիտակ ձին», «Նոսրակ ուսաց թագավորին» պատմվածքների, «Կարմրաքար» անավարտ վեպի հերոսները, որոնց միավորում է դարձյալ համառ աշխատասիրությունը, խոնարհությունը, մարդասիրությունը, աղքատ ու թշվառ վիճակը (Փեսա Օվանը հագուստ չունենալու պատճառով «փեսություն լսվեցին» է հագնում, իսկ Տիգրանուհուն կյանքի մեջ մեկ անգամ են «չստեր» գնում, որոնց տիրանում է հարսը):

Բակունցի և Համաստեղի այս հերոսներին շատ հոգեհարապատ են Հրանտ Մաթևոսյանի հերոսները, որոնք նույնպես հազար թեկերով կապված են հողին ու բնությունը: Այդ բեռնաձիերը գալիս են լրացնելու կերպարների այս շարքը: Աղունից, Սիմոնից, Գիքորից, Ալիսոյից, Աշխենից մինչև Արայիկ նույն Հլու-Հնազանդ աշխատավոր, դժվար օրով ապրող մարդիկ են: Իսկ Աթան, Փլիլիկ, Պետին, Տիգրանուհին և մյուս հերոսները իսկական բեռնաձիեր են: Բաց եթե Բակունցի ու Համաստեղի այս հերոսները խեղճ են, արդար ու միամիտ, ապա Մաթևոսյանի որոշ հերոսներ խորամանկ են (Գիքոր) և ըմբոստ (Աղուն): Սակայն երբ խորանում ենք այս կերպարների էություն մեջ, տեսնում ենք, որ նրանց խորամանկությունն ու ըմբոստությունը դարձյալ բխում են աշխատանքի ու մարդու հանդեպ տածած մեծ սիրուց: Այսինքն Բակունցի և Համաստեղի հերոսների խնդությունն ու արդարությունը և Մաթևոսյանի հերոսների խորամանկությունն ու ըմբոստությունը նույն ակունքից են գալիս՝ մարդու և աշխատանքի հանդեպ տածած սիրուց:

Բակունցի և Համաստեղի մի շարք հերոսներ հանդես են գալիս տարբեր պատումներով: Օրինակ Ավան ամիրն հանդիպում ենք

«Մինա բիբի», «Հին տանը» պատմվածքներում, «Կարմրաքար» վեպում: Բողար շանը՝ «Կարմրաքար», «Կյորես», «Խաչատուր Աբովյան» վեպերում և այլն:

Համաստեղի ստեղծագործություններում ջրաղացական Նալոն գրեթե ամենուր է՝ «Միջո», «Անձրև», «Սիմոն ու Կիրո» պատմվածքներում, «Սպիտակ ձիավորը» վեպում: Նաև Ջալոն՝ Համանուն պատմվածքում, «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը» դրամայում, «Սպիտակ ձիավորը» վեպում:

Հեղինակների մոտ այս երևույթը նկատվում է նաև այն պատճառով, որ նրանց պատմվածքները ներկայացնում են իրենց գյուղի համայնապատկերը, իսկ հերոսները գյուղի բնակիչներն են, որոնք ներկայացված են տարբեր իրավիճակներում և տարբեր միջավայրում:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Համաստեղը բացասական կերպարներ (դասական իմաստով) չի կերտել:

«Հետաքրքիր է բացասական տիպ մը վերլուծել, թեև երբեք փորձ ըրած չեմ մոտենալ բացասական տիպերուն»¹⁶, - գրում է Համաստեղն իր նամակներից մեկում:

Իհարկե սա չի նշանակում, որ գրողն իդեալականացրել է իր հերոսներին: «Անձրև» պատմվածքի հերոս Գանձակ Պարսամը պարտքով գումար է տալիս իր համագյուղացի Թորիկ Ղուկասին և անընդհատ հիշեցնում նրան այդ մասին: Չենք կարող ասել, որ նա բացասական տիպ է, այլ մարդ է, որն իր շահերը բարձր է գնահատում ամեն ինչից: Այդպիսին են եռամաս վիպակի («Սպիտակ լեռներու մեջ», «Նիւ Եորքի մեջ», «Վերադարձ») հերոսներ պ. Ճեքսընը և Կրթրուտը, որոնք իրենց շահի համար ուղղում են խլել հարևան՝ չարքաչ աշխատանքով ապրող Պապիթի ագարակը: Բացասական կերպարներ չեն նաև մսավաճառ Կյուրեղը (դանակով վիրավորում է Ջալոյին), Մանոն (Խաչիկի մահվան պատճառ է դառնում), այլ մարդիկ են, որոնք իրենց լավ հատկանիշների հետ մեկտեղ, օժտված են նաև բնավորության վատ գծերով: Ընթերցողը հակալրանք չի զգում այս հերոսների հանդեպ:

Բակունցը վարպետորեն կերտել է մի շարք բացասական կերպարներ՝ Արաբաջի Ջաքին («Արաբաջի Ջաքին»), Բալթա Թիվին («Եղբայրուծյան ընկուղենիները»), Իվան բեյը («Իվան բեյ»), Գողին, Հիբանն

16 Համաստեղ, Նամականի, Երևան, 2003, էջ 79:

ու իր որդիներ Մկրտումն ու Եփրեմը («Կարմրաքար») և այլն:

Այս կերպարների հանդեպ հեղինակի հակակրանքն ակնհայտ է, բայց միաժամանակ նրանց ներսում մարդկային հատկանիշները վերջնականապես չեն մարել: Ի տարբերություն Համաստեղի հերոսների՝ սրանց հանդեպ ընթերցողը զգում է խորը հակակրանք, միաժամանակ՝ խղճահարություն:

Այսպիսով, հոգեհարազատ գրողների կերտած կերպարները եղբայրանում են մի շարք հատկանիշներով՝ իրենց վրա կրելով հեղինակների անհատականության դաժվածքը: Երկու գրողներն էլ իրենց կերտած յուրաքանչյուր հերոսի մեջ դրել են մի հատկանիշ իրենց էությունից, մի գիծ իրենց բնավորությունից: Նրանց կերտած կերպարներն ինչքան նման, նույնքան էլ տարբեր են, քանզի ինքնատիպ են ու անհատականացված:

ԵԶԵՐՔ-Ի ԱՆԵԶՐ ԵԶԵՐՔՆԵՐԸ...

Ուրիշ «ես»-երու

Շրջածիրին մէջ

Արեւը իմ մէջ...

«Թերեւս միայն մէկ թեմա էր թիզմը, եւ կարելի է բանալ մնացեալ ծալքերն ալ... Գիրքս կամ անտեսուեցաւ եւ կամ ալ դատաւիտուեցաւ հիմնական սյա թեմային կապուած... Իսկ էր թիզմը իմ էջերուս հիմնական կարմիր թելն է. կը կարծեմ, որ ՀԱՄ կու տայ խօսքին, նաեւ գեղարուեստական բարձրորակ զգացողութիւն հանդէպ մարդուն, կեանքին եւ իրերուն... Հեռու փողոցային գոեհկութենէ... Ընթերցողը կրնայ էր թիզմը պատուհան ընել եւ հոնկէ մտնել իմ աշխարհս... անկաշկանդ, խելամիտ, բանաստեղծօրէն...», - այսպէս է գրում Սեդա Գրիգորյանը:

Բանաստեղծուհին և իր Հոգին՝ Եղերք-տարածություն

Շատ «կերպարներ», ասել է, թե՛ շատ Եղերքներ ունի ԵԶԵՐՔ-ը. գրքի էջերում «ապրում են» Բանաստեղծուհին, Աշխարհն ու Հայրենիքը՝ մի բոլոր Եղերք Աշխարհի մէջ, Մարդը՝ անկատար էակ, դիմակի գերի տակաւին, Մենություն-Կին-Սեր անբաժան եռանկյունին, իսկ եռանկյունուց դուրս՝ Կինը՝ ուժեղ ու թույլ, սպասող ու որոնող, իրականութեան գրկում սեղմված-խեղճացած, սակայն Աշխարհի ու Կյանքի Սեր-արբեցումով օրեօր զորացող («Կեանքը կը սիրեմ թէկուզ եւ բերէ մահուան տրտմութիւն...»)... Եւ այս ամենի վրա իշխում է խորունկ Հոգին՝ ամենատես ու ամենազոր, չհալվող ու չսառչող անհուն Եղերք՝ մշտապէս իր նախնական անեղծութեամբ... Բանաստեղծուհին խորհուրդ է տալիս «էր թիզմի» պատուհանից մտնել իր ԵԶԵՐՔ-ը, սակայն... հարկավոր է ՀՈԳՈՒ և ՍԻՐՈ դռներն էլ բախել: Սեր բառը Սեդա Գրիգորյանը գրքի գրեթե բոլոր էջերում գրում է մեծատառերով, իսկ նրա Հոգու աշխարհում արեւներ կան հաղարավոր, կրակներ

կան առանց բուցերի, վերքեր կան առանց երգերի, տաք արցունքներ, երազներ, այնտեղ մանկություն կա չավարտված, չամփոփված Մենություն ու Սեր... Իսկ ի՞նչ է «էրոթիզմը», եթե ոչ մարդկային Մարմնի, Հոգու և Սիրո ազնիվ շաղախ, որը Բանաստեղծին Գեղեցիկի մաքուր ճանապարհով առաջնորդում է մեծ Արուեստի աշխարհը, ուր չկան աղտ ու գոեհիություն, ուր կրքերը որքան թովիչ են ու բանաստեղծական, նույնքան էլ մարդկային են, սլարդ ու հասկանալի...

Դժվար է, չա՛տ դժվար է սեփական Հոգու ծալքերը բացել ուրիշների առաջ, Հոգին ավերի մեջ առած՝ մատուցել ուրիշներին: Այս դժվարությունը հաղթահարելու համար հարկավոր է լինել... Բանաստեղծ, մերկ Հոգով Բանաստեղծ (վարուժանյան դիպուկ բնորոշումն է՝ «մերկ ըլլաա բանաստեղծի մ'հոգւոյն պէս...»): Գրքում մենք կկարդանք Բանաստեղծի «բաղադրությունը»՝

*Հակասություններ
Բեռներն անհաշտ
Ձիս են արարեր*

Իսկ հետո Բանաստեղծուհին պիտի խոստովանի, որ իր դրությունը իր խորությունն է, տկարությունը բարձրությունն է իր, ինքնությունը դալիս է Աստվածային վերից, մարդկայնությունը Հոգից է գալիս... Եվ դարձյալ Նորին Մեծություն ՍԵՐ-ը՝ «Իմ Կշիռքս Քու Սէրդ է»: Եթէ Սերը չլիներ, ի՞նչ կշիռք պիտի ունենար Բանաստեղծը...

Գուշն ունեն Սևդա Գրիգորյանի բանաստեղծությունները. խաղա՛ղ, ակնահաճո, հոգեպարար դոյներ են. «մանիշակադոյն» ծաղիկները, կապույտ անուրջները, երաղկոտ կանաչ հոգին, անպարագրելի վարդագուշն կարոտն իրենց գունային հրաշքը կաթիլ-կաթիլ լցնում են տոգերի մեջ, գուշնի շղարշով պարուրում տառը, բառը... Բանաստեղծուհին այս ամենի շնորհիվ անգամ կարողանում է Գարուն հաղցնել Աշնանը.

*Աշունը սենեակս բերի
Ու ոսկրացած ճիւղերն անոր*

*Արիւնիս ջերմին թաթխեցի
Տերեւներուն
Չոր ու ոսին
Դո՛ւն փչեցի
Լո՛յս ցօղեցի*

Եւ աշունը սենեակիս
Առաստաղէն կախեցի...
Աշունը ԳԱՐՈՒՆ Հագաւ...

Մենուլթյուն-Կին-Սեր Եզերքը
Փակէ վարագոյրդ Տէ՛ր
Մինակուլթիւնս չեմ ուզեր կիսել...

Որքան էլ փակվեն վարագույրները, վերմակի տակից գլուխն է ցցում Մենուլթյունը... Եվ երբ Կինը նայում է Մուլթի խոր աչքերին, Լուլթյունը դառնում է ավելի անողորմ.

Կարօտդ այս գիշեր
Կը բանտէ հոգիս
Շղթաներով յուշերուդ
Ու մենուլթիւնը
-Մորմոքով մ'այլուր-
Կը բերէ բոյրը
Քու մասնիկներուդ...

Բայց...Հրա՛ջ...Կիսվում է Հանկարծ Մենուլթյունը, և ծնվում են բանաստեղծական փոքրիկ սքանչելիքները: Շատ քիչ բան է պետք Կնոջը Մենուլթյան թախիծը հոգուց վտարելու համար. կա Սիրո Ոգին, կա և Ձայնը («Ձայնդ...Միակ բնակիչը կրակէ յուշերուս...»): որոն-վում է Իրական Սեր, իսկ Սերն այնտեղ է, ուր ոչ ոք չի կարող թափանցել...Շատ փնտրելուց հոգնած Կինը վերջապես դադար կառնի՝ «Ես քեզ գտայ իմ հոգիիս մէջ...», իսկ մինչ այդ...Մերկ գեղեցկու-հին ձեռքերը մեկնել է առաջ, սակայն չի կարողանում գրկել իր Սե-րը, որովհետեւ ...մենակ է սենյակում.

Կը մերկանա՛մ
Արիւնհիդ ջերմութիւնը անրջիւէն...
Պարապին մէջ
Ձեռքերս քեզ քանդակել կը տենչան
Բայց միջոցը կը փշրուի մատներուս ծայրին...

Կնոջ անիմանալի, առեղծվածային, աշխարհի ու մարդկության չափ հին թեման Սեղա Գրիգորյանի ԵԶԵՐՔ-ում գուցե նոր մեկնաբանու-թյուն չունի, գուցե չեն փոխվել նաև Կնոջ կերպարի ներկայացման ձևն ու բովանդակութիւնը (գրականության մեջ Կնոջ կերպարը չի հնանում կամ մշտապես նորոգվում է թերևս), սակայն նախադեպը

Հունենալու չափ ինքնատու է, հոգեհարազատ. ապրումից են ծնվել նրա բառերը: Կնոջ «ես»-ի գաղտնիքներից օղակ առ օղակ հյուսվում է Սիրո հրաշքը.

Գրեմ

Կրակներս քեզի պատմեմ....

Կարդայ

Հուռ զրուցե՛ հետս անվերջ...

Գաղտնիքի պէս քաղցր մնանք...

Ահալասիկ հիշողություններով ապրող երիտասարդ Կինը. ներկա է դարձել անցյալը, քանզի այն իր գրկում պահած գողտրի՛կ Սեր ունի.

Դողտրիկ սէր մը անցեալի կ'ոգեւորուի վերստին

Կը քաղցրանայ անգամ մ'ալ քաղցրացումով անմեկին....

Կը թափառի մարմնիս մէջ այրող կարօտ մ'ահալի,

Որ անցեալէն ջերմացած կու գայ ներկա՛ս պարուրել...

Ո՞ւմ է պեսք Կինը, եթե Սեր չկա: «Որքան՝ գեղեցիկ ենք երբ գիտենք սիրել, երբ գիտենք այրիլ Սիրոյ բովի մէջ». այսպես է մտածում ԵԶԵՆԻՔ-ի Կինը և որքան է տենչում Սիրո գրկում լինել, արարել ու արարվել.

Ըլլար այնպէ՛ս

Որ արեգակին տեղ

Ես մարմրէի

Ու զերթ առաւօտ

Գի՛րկդ բացուէի...

....Արարեմ քեզ ինձմէ՛ ներս

Արարուիմ ես գրկիդ մէջ...

Հորիզոնները պիտի Սեր երկրպագեն...Նոր արեւներ պիտի ծնվեն, և երկինքը երկիրը պիտի համբուրի, միայն թե գա նա՝ Սիրո Քուրմը... Սպասում է Կինը: «Սպասման հիվանդն է»...ո՛չ, սպասման աղոթողն է ԵԶԵՆԻՔ-ի Կինը՝ «սպասումս աղօթք մըն է».

Երբ դու կու գաս.....Երազներս կը հագնին մարմին

Ու տենչանքներս-ողեղէն տեսի՛լք-

Թախիծս կ'օրրեն քաղցր մրմունջով...

Ժամանակ առ ժամանակ էլ պիտի զարմանա և զարմանալով պիտի հաստատի՝ քուչակյան այն խոր համոզումով, թի իր սի՛րսն է Սիրո ապաստարանը.

Ո՛վ այս դիւրաբեկ հոգիս

Սիրոյ սուրհանդակ կարգեց...

Սիրո եղբրքում Կինը Մայր է, Քույր է և Սեր, իսկ Տղամարդը՝ Ընկեր, Եղբայր և Հայր...Սիրո եղբրքը ձգվում է մաղվող անձրևի կաթիլների, անցորդների լուռ հայացքների, երիտասարդ զուգրի համբույրի միջով մինչև... ժամանակի ավարտը.

Վերջապէս ես գտայ քեզ

Մարմրոզ յոյսերուս հետ

Ձէթիս վերջին կաթիլին մէջ...

...Սիրոյդ մէջ գոյանալ կ'ուզեմ այսօր

Անդադա՛ր

Առանց կանգ առնելու

Մինչեւ արեւ

Մինչեւ լուսին

Մինչեւ աւարտը ժամանակին...

Սիրո քաղցրությունը և դառնությունը ճաշակած, «էրոթիզմի» գաղտնի հմայքներով ապրող հասուն Կինը երբեմն դառնում է փոքրիկ աղջնակ, երբ մնում է իր հուշերի հետ, աղջնակ, որի մանկությունը դեռևս չի ավարտվել, և կարծես հեքիաթից է նա հայտնվել Սիրո և Մենության անծանոթ ու խորհրդավոր եղբրքում.

Իմ անծանօթ բայց միշտ ծանօթ իմ Սէր իմ ընկեր

Իմ հաճոյք ու կեանք

Իմ երազներուս Արամազդ-Իշխան...

Հեքիաթի աղջիկն եղայ դարերով

Փնտռեցի քեզ անկիւններէս...

Իսկ ինչո՞ւ են միմյանցից անբաժան արցունքներն ու Սերը՝ «Արցունքներէս ինձի մնաց Սէ՛ր միայն...»: Կնոջ արցունքները քար են ծակում անգամ... Հետո պիտի մտահոգվի Կինը. չի ուզում կորցնել իրեն՝ «Ինքնութիւնս ո՛ւր է...»: Ինքն էլ պատասխանում է՝ «Կախուհեցաւ ծառի ճիւղէն...»... Եվ Արշալույսից անհույս վաղը հույսով լցնելու սեր ու ջերմություն է խնդրում, խնդրում է ցուլց տալ ճամփան՝ գերբնական ուժին հասնելու: Այնուհետև պիտի շրջի գլուխը՝ դաժան տխրությամբ ասելու նրան, ով հետևում է իրեն՝ «Մի՛ հետևիր քայլերուս անոնք չունի՛ն ճամբաներ»...

Այսպե՛ս, առանց տրոհության նշանների...

Աշխարհ-Հայրենիք-Սեր եզերքը

Սակայն ինչո՞ւ, ինչո՞ւ Բանաստեղծին հետապնդում է տարադիր նախնիների ճակատադիրը. ճամփաներ չունեցող քայլերը նրան տանո՞ւմ են «Պէյրուժէն Երեւան, Օքլանտ, Լոս Անճելես, Թորոնթո, Մոնթրէալ...»...Եվ որպեսզի շատ չպարսլի ճակատադրից, և ճամփաներն ու սեփական քայլերը հեղանքով չնայեն իրեն, «օտարութեան կօշիկներ» է հագնում: Ոտքերը միշտ նույնն են մնում. այդ կոշիկները, որ թափառումների շրջադիժ են ընդամենը, կհանի մի օր...

...Բանաստեղծուհու երկրորդ կեսը չկա, կորսվել է անսպասելիորեն, և հանկարծ մի թիվ անազորույն՝ «երկու եւ չորսի կոճկուած նկար»՝ 24, ամբողջացնում է նրան՝ դառնալով երկրորդ կես...Ահավասիկ Հայ Բանաստեղծի «բաղադրությունը». նրան այլ եզերքներ են կանչում.

Միթէ կայ ԵԶԵՐՔ

Որ պատրանքներն իմ արութեամբ օծէ

Ապա ընդերքէն իր բաղմախորհուրդ

Երկարէ ինծի

Թագն ԱՐՄէնական...

Հայրենիքը մի բուռ աշխարհ է աշխարհի մեջ: «Դուռն ԴԱՏ չունիս բայց ՍՓԻԻՌՔ ես հղմացրիւ...». սա բանաստեղծուհու Հայրենիքն է, իսկ հայրենի արժեքներից յուրաքանչյուրը մի-մի Անեծք է, որ կրում է նա...Հրաշքի պես: Միայն հա՛յ բանաստեղծուհին կարող էր գրել սիրած տղամարդուն. «Սփիւռքացած էութեանս քեզ Հայրենիք ունենալն է...»: Սերը Հայրենիք է, և Սեր է Հայրենիքը...

Սակայն ոչ միայն Հայրենիքում, այլև «ամէնո՞ւր կայ տաղ-նապ...»...Հետո դարձյալ հարցն՛ր, հարցն՛ր.

Ո՞վ այս պղտիկ գլխուռս մէջ

Մտածումի ծով լարեց

Ո՞վ այս ճղճիմ մորթիս տակ

Հաւատքի սիւներ շարեց...

Խաղաղություն է պահանջվում ոչ միայն Հոգու և Հայրենիքի, այլև Աշխարհի Հավատը պահպանելու համար.

- Պատերազմը վերջացա՛ւ-

Գինով մը կը քրքջայ...

Անգույն ու անսեր երեկը արյուն էր, այո՛, սակայն այսօրը տօն է բերել. այսօրն ուրի՛շ է...«Քուլիզ ըլլալու ցանկութի՛ւն...»... Խաղա-

ղություն է, ուրեմն սիրել է հարկավոր: Անբաժան են միմյանցից Աշխարհը, Հայրենիքը, Սերը: Եվ Խաղաղությունը...

Բանաստեղծ-Մարդ- Սեր եզերքը

Հոգի ունիմ ես

Որ մեծ է ինձմէ...

Սեղա Գրիգորյանի բանաստեղծական հրաշքներից շատերը կարելի է դնել մեր գրականության հումանիստական գործերի շարքում: Եվ, առհասարակ, նրա գեղարվեստը քննելիս առանձնապես հարկավոր էջ ջանք գործադրել տեսնելու ստեղծագործության Ակունքը՝ այն վարարուն գետը, որից սկիզբ է առնում ԵԶԵՐԻ-ը. Սեղա Գրիգորյանի բանաստեղծությունները հարազատ ու անխաբախ շարունակություն են հայոց միջնադարից մեղ պարզված անաղարտ բանաստեղծության՝ կերտված Նարեկացու, Քուչակ Նահապետի, Սայաթ-Նովայի գրչով... Մեծարենցյան Հյուզի նման մի տնակ ունի նա և ուղում է երգով բանալ տնակի դուռը... Իսկ երբ գլխն ավա ևրկնքից մի աստղ ընկնի, ցավով պետք է մտածի.

Գուցէ ընկեցիկ մըն էր

Որուն համար այս դիշեր

Մոմս երկար արտասուեց...

Նարեկացիական շնչով կերտված տողերում տեսնում ենք Մարդուն. և ով է նա՝ այդ առեղծուածը՝ «փրթած պորտրէն տիեզերքին...»: Նա ծարավ է համբուլի, բայց վայրագություն է՝ Սեր արորող, սերմ է արարման, նոր ծիլերի ծնուցիչ տարր, բայց և ղեղեցկություն բռնաբարող, ամբողջություն է, բայց և պակասորդություն, հակասությունների անմեկնելի համադրություն է, աստղերի մեջ թափառող երազ, բայց և սրտերի մեջ վիհեր բացող փորիչ մեքենա, քրտինք է ու ռումբ... Ինքնատիպության արարիչ, սակայն չքեղության մեջ ղեռ... անասուն... Սարսափելի է. մարդկային դիմալներն ամեն քայլափոխի ընկնում են Բանաստեղծի ոտքերի տակ. մարդկային հասարակությունն այնքան է «առաջադիմել», կաղապարներն այնպէս են փշրվել, որ նույնիսկ հարկավոր չեն սեակյան հորդորները՝ «Հանեցք ձեր դիմալները». մարդկային հյուծվող ղեմքերն այլևս անկարող են դիմալները պահել. դրանք ընկնում են... Ծանոթներն անծանոթ են դառնում (այստեղ էլ, ահա հառնում է հանկարծ Սայաթ-Նովայի վեհ ու տրտում կերպարանքը՝ դոստիրըս դուշման ին դառի...): Դժվար

է միմյանց հոշոտելու պատրաստ բաղմունքյան մեջ մնալ համր և ան-
շշունջ... Այս ամէնից յետոյ էլ մարդու կարօտն ունի Բանաստեղծու-
հին՝ «Ամէն մարդ Սէր է իմ հոգիիս մէջ...»: Եվ որպեսզի Մարդը մա-
քուր ապրի Աշխարհում, նա մաքրում է ... Աշխարհը...

Աւելովս ծեծեցի ես

Որ մաքրուի աշխարհին

Աղտն ու կեղտը

Փոշին անսիրտ

Աւելածու եղայ այսօր...

Հինը բանտեմ արցունքիս մէջ

Նորը գգուեմ ժպիտիս մէջ

Մարդը փրկեմ

Փրկե՛մ

Փրկե՛մ...

Անձնազուհէ է բոլոր ժամանակների բոլոր ճշմարիտ Բանաստեղծնե-
րի նման.

Ու հրկիզուիմ

Դեռ չգրուած ու անծանօթ գալիքներուն

Իբրեւ կրակ-կրակ սնմար

Իբրեւ սերմ ու սերմնաբջիջ

Իբրեւ ընծայ տիեզերքին այս անոգի

Ընծայ սիրոյ

Ընծայ կեանքի

ԸՆԾԱՅ

Դեռ չպեղուած նոր հաւատքի...

Հավերժական որոնումներ տիեզերքում

Անեղր Եղերքների որոնումը համայն Տիեզերքում շարունակվում
է. «տառապելով, լինալ-ելլելով, արիւննելով ու քամուելով», միայն
տրվելով, ո՛չ ստանալով, բարկուլթյան, փոքրոգության, նախանձի ու
ոխի սահմանները շրջանցելով՝ ասվում է Բանաստեղծուհին, որ
«կոչումի ակը գտնի՛ր, որ հաւատքի լոյսը բռնի՛ր, որ քաղցրանայ սի-
րոյ նման...»:

Ահա Սեդա Գրիգորյանի ԵԶԵՐՔ-ը՝ այն լուսաշող երանելի ափ-

Հանգրվանը, որն այնպե՛ս մարմնեղեն կա մեր երազներում, և որն այնպե՛ս անձկորեն որոնում են մարդկային Հոգիներն իրենց ծննդյան իսկ պահից: Եվ թեպետ Բանաստեղծուհու ԵԶԵՐՔ-ը մարմնավոր դեղերումների աշխարհագրական քարտեզն է սոսկ, նա թափառում է ...սեփական Հոգու Հետ՝ իր Հոգու նմանների հետևից... որին հավատով նա փնտրում է Եզերք-Հանգրվան տանող ԼՈՒՅՍ-ի փարոսը.

Ու կը քալեմ դեռ

Հաւատքով անմեռ

Կոյսի հեղութեամբ

Լոյսը կը փնտռեմ քայլերուս ներքեւ

Արեւի բոցին ձեռքս կ'երկարեմ

Ճամբասս կ'որոնեմ

Վերէն թէ վարէն

Որ ուղղահայեաց մնայ հասակս

Երկնուղէշ ու ձիգ...

ԱՆԽՈՒՍԱՓԵԼԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Ուզենք թե չուզենք՝ դրականությունը կապված է կյանքին, որևէ ժողովրդի, որևէ կենսազրույթյան: Առնչությունները երբեմն ակնհայտ են, երբեմն ենթաշերտային, սակայն մշտապես առկա են՝ մի տեսանող աչքի սպասմամբ տոգորված, ինչպես գաղտնագրերն են սրտի թրթրոով երկար տարիներ, երբեմն դարեր սպասում վերածնման միստիկ պահին, այն պահին, երբ թաքնված ինֆորմացիան ինքնադրսևորման հնարավորություն կտանա: Նույնիսկ միտումնավոր, մեծ խնամքով թաքցրածը ի վերջո որոշակի խտություն հասնելիս պայթում է երևան հանելով դրական գենետիկական հզոր հոսքի ակունքները: Նման մի պայթյունի հետևանք է Մայքլ Առլեն կրտսերի «Դեպի Արարատ» գիրքը, որը որպես դրական երևույթ պայթյունային նշանակություն չի ունեցել և ոչ էլ օժտված է գեղարվեստական անթերի ձևերով, սակայն հուզական մեծ լարվածությամբ է լիցքավորված, ճանաչողական նշանակությամբ, հոգեբանական հետաքրքիր ֆենոմենների արտացոլմամբ և մանրադնին քննությամբ, մշտարթուն «Հայերն և որդիներ» պրոբլեմատիկայի խորաթափանց պատկերմամբ և շատ ու շատ այլ մանրահարցերի արծարծմամբ, որոնք խիստ ազդային չիշտադրում ունենալով հանդերձ նախ և առաջ մարդկային խնդիրներ են, ուղջ մարդկություն հետաքրքրություն առանցքն են կաղմում, և հենց այս կետում է, որ սովորաբար հատվում են անձնականը, ազգայինը և համամարդկայինը՝ դրական երկը դարձնելով



Համընդհանուր արժեք: «Դեպի Արարատ» զրքում անձնականը արտաքինապես ամենաընդգրկուն և արտահայտիչ տարրն է, սակայն այն իրականում որպես անխառն տեսակ Հնարավոր չէ դուրս բերել, քանի որ մշտապես հանդես է գալիս աղբայինով բովանդակվելու տենդագին ձգտմամբ: Ինքնակենսագրական էսսեատիկ վեպը հեղինակի կյանքի մի հատվածի օրագրությունն անհոգությունամբ է կառուցված, որում գործողություններն ու դեպքերը անհամեմատ ավելի քիչ են, քան վերհուշը, մոտորումները, ներքին մենախոսությունը: Գրքի գեղարվեստական զարգացումը այլ բան չէ, քան հեղինակային ես-ի հոգեբանական զարգացման աստիճանական շրկացումը: Ըստ էության ողջ ընթացքում որևէ բան տևողի չի ունենում, սկզբից ևեթ ամեն ինչ նույնն է: Արտաքին իրականությունը միշտ եղել է և կա այն, ինչ որ է թե՛ Ամերիկայում, թե՛ Երևանում, թե՛ Ստամբուլում, թե՛ մանկություն հուշերի Անգլիայում և Ֆրանսիայում: Վեպի ընդգրկած իրականությունն աղբեցություն չի ունենում հերոսի կամ իրադարձությունների վրա՝ պահպանելով պասիվ ներկայություն: Երկի դինամիկան առավելապես հոգեբանական մոմենտի վրա է հիմնված: Ստատիկ իրականության հանդեպ աստիճանաբար փոխվում է հերոսի, նույն իր՝ Մայքլ Առլեն կրտսերի վերաբերմունքը: Սակայն հարկավոր է նկատի առնել, որ ստատիկ վիճակում է ոչ միայն միջավայրը, այլև երկի սյուժեն, որը գրեթե բացակայում է կամ գոնե խիստ անկապակից է: Մի կողմից սա կարող է որպես թերություն ընկալվել, սակայն մյուս կողմից սյուժետիկ ցաքուցրիվ շարադրանքը մտադրվածայնության համատեքստում է, քանի որ զուգահեռվում է հերոսի հոգեվիճակին, հայկականության պրոբլեմատիկայի արմատական ընկալմանը, որն անշուշտ մեծապես առնչվում է և կոնկրետ այս պարագայում պատճառային հարաբերության մեջ է Սիդուռք ասվածի և վերջինիս ակամայից ցաքուցրիվ «էություն» հետ: Վերջիվերջո զուտ տեսական հարթակում նույնպես սյուժեի դասական ընկալումն այլևս կարծրատիալային չէ: Հիշենք Խոսե Օրտեգա-ի-Գասետի հոգվածներից մեկում արված հետևյալ դատողությունը. «Ոչ, սյուժեն չէ, որ վայելքի աղբյուր է, ամենևին էլ կարևոր չէ մեզ համար, թե ինչ է պատահելու այս կամ այն կերպարին: Ահա, խնդրեմ, ապացույցը. ցանկացած վեպի սյուժեն կարելի է երկու խոսքով պատմել: Ստացվում է չափազանց անհամ պատմություն: Մենք ուզում ենք, որ հեղինակը դադար տա, մի քանի անգամ պտտեցնի մեզ իր հե-

բոսաների շուրջբոլորը»¹: Մայքլ Առլենը ոչ միայն մի քանի անգամ պտտեցնում է մեզ իր հիմնական հերոսի՝ իր իսկ շուրջը, այլև ներսը: Միջավայրը փոխվում է ոչ թե իրապես, այլ հերոսի ընկալումների փոփոխմամբ պայմանավորված: Պատահական չէ, որ բոլոր կուլմինացիոն տեսարանները, կարծես թե «հաջողվում են» երկրորդ անգամից. Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանին այցելումը, Արարատի հետ հանդիպումը, պատմություն թանգարանում ցուցանմունքների հետ նյութական հաղորդակցումից բարձրանալով հոգևոր կապի հաստատումը որոշակի ճանաչողական մոտեցում էին պահանջում, ինքնագիտակցման սրբազան ակտ, որը նշված երեք դեպքերում էլ առաջին անգամ ոչ միայն չի ստացվում, այլև հակադարձ էֆեկտի ազդեցություն է թողնում, քանի որ չգիտակցվածը, անհասկանալին միշտ էլ վախի զգացում է առաջ բերում՝ ներքին հուզական մեծ ցնցման փոխին հասնելով ընդհուպ մինչև ատելություն: Երբ հանդիպումը տեղի է ունենում երկրորդ անգամ, Արարատը, հուշարձանը, պատկերասրահը բնականաբար նույնն էին մնացել, մինչդեռ փոխվել էր հերոսի ներքին վերաբերմունքը. հոգեկանի ինքնընկալումը զուտ անձնայինից վերածել էր ավելի բարձր մակարդակի՝ ազգային: Այս մակարդակում, անշուշտ արդեն կայանում է հաշտեցումը: Հաշտեցումը սակայն բարդ և բազմակողմանի գործընթաց է, որի բոլոր բաղադրատարրերը փոխկապակցված են: Այն ոչ միայն անձնականից ազգային ուղղվածյամբ է ընթանում, այլև հակառակ, ինչպես նաև այս երկուսից բխող համամարդկային ուղղվածությամբ: Հերոսը քանի դեռ անհաշտ է իր ազգային էություն հետ, անհաշտ է նաև ինքն իր հետ, հասարակության, հատկապես այլազգի հասարակության հետ: Մինչդեռ երբ ընկալում և ընդունում է իր արմատները, կարծես լուծվում են նաև մնացյալ կոնֆլիկտները: Հետդարձն Ամերիկա փախուստ չէ, այլ՝ անհրաժեշտություն, որի հետ հարաբերվելն այսուհետ բռնազբոս լինելու երանգ չի պարունակի, քանի որ այժմ հերոսը գիտակցում է իր ու լինելը, իր ազգային պատկանելությունը և դրանով էլ փաստորեն ստանում է որոշակիություն և կշիռ համամարդկային հասարակությունում: Մինչդեռ վերադարձը տեսակին հոգևոր բնույթի է, որն ավելի զորեղ է և թերևս ավելի կարևոր՝ իր էթնոգենիկ գործառույթով, ներ-

1 «Մշակույթի փրկսոփայություն», Երևան, 1999, «Մտքեր վեպի մասին», էջ 81:

քին տարերային փոթորիկների խաղաղմամբ: Անշուշտ, սեփական էությունը բացահայտելու այս ուղին միանշանակ և հեշտ չէ: Դրա ճանապարհին հերոսը բախվում է բազմաթիվ խնդիրների, անընդունելի իրողությունների: Որպես հետևանք գրանցվում է երկարատև ինքնամեկուսացում: Ժամանակակից հոգեթերապևտ Լիտվալին ասում է, որ «իր մեջ մեկուսացումն ինքն իր հետ չփվելու հատուկ ձև է, որի ժամանակ հաղթում է Երեխան»²: Հավանաբար այդ երեխան է, որ անվերջ դուրս է բարձրացնում Մայքլ Աուլենի հոգում՝ ստիպելով տարօրինակ թվալ անգամ իր կնոջ աչքերում: Վերջապես գալով բաղձալի Հայաստան՝ Մայքլը փակվում է հյուրանոցի սենյակում՝ պատճառաբանելով, թե ուզում է կարգալ Հայաստանի մասին պատմական գրքեր: Մինչդեռ քառասունամյա «Երեխան» վախենում է տեսնել իրականությունը, տեսնել իր հորը, ճանաչել նրան... Քառասուն տարի ապրել է օտարված իր տեսակից, էությունից՝ առանց ճանաչելու սեփական հորը:

«Հայրս էր: Բայց և՛ վախենում էի նրանից: Մեզ միշտ ինչ-որ բան բաժանել է իրարից՝ չխոստովանված ու անհասանելի մի բան: Օտար էինք միմյանց»:

Երբ հայրս մահացավ տասնինը տարի առաջ, ավելի մոտ չգարձանք:....Կարոտում էի նրան, թեպետ որոշ առումով ինձ ավելի անկաշկանդ էի զգում, որ այլևս նա չկար: Բացակա էր: Ճշմարիտն ասած, նրան հաճախ էի տեսնում երազներումս, սովորաբար նույն բովանդակությամբ կամ նույն զգացողությամբ սլարոլրված՝ մեր միջև եղած հեռավորության զգացողությամբ: Երբեմն կանչում էր ինձ. ես, սակայն, չէի հասկանում, թե ինչ է ասում: Երբեմն սլարդս պես կանգնած էր մեկուսի՝ լքված ու կշտամբալի կերպարանքով: Տակավին օտար էինք միմյանց» (էջ 10):

Սակայն Մայքլ Աուլենը քառասուն տարիների ընթացքում միշտ զգացել է անլիարժեքության ճնշիչ ուժը և ի վերջո դուրս պատճառը: Տարբեր առիթներով ամերիկաբնակ հայերի հետ հանդիպումները, մանկական հիշողությունների այն ջերմ բեկորները, երբ իրենք ընտանիքով հայկական ռեստորան էին հաճախում, և հայրը կարծես թե կիսով չափ հաշտվում էր իր հայ լինելու հետ, ստիպում են ավելի հետևողական լինել ու հասկանալ, որ եթե չի կարող հրաժարվել իր

19 Այս և հետագու թարգմանությունները ուսերենից և անգլերենից մերն են (Գ. Ա.):

էությունից, ջնջել իրողությունը, ապա միայն մնում է ավելի լավ ճանաչել ու ընդունել սեփական տեսակը: Որոշումը կայացվում է դժվար, սակայն իրադրոժումն ավելի դյուրին չէր, քանի որ ճանաչումը պետք է սկսել ամենամերձավոր անցյալից՝ հորից, իսկ հայրն ամեն ինչ արել է անճանաչելի լինելու համար՝ նույն մտածողությունը սերմանելով նաև որդու մեջ: Խզված կապը հաստատելու համար Մայքլը դիմում է հոր ընկերոջը՝ մեծ հայրն՝ Վիլյամ Սարոյանին: Ինքնաճանաչման մեծ ճանապարհը հենց Սարոյանից է սկսվում ու սկսվում է ամենափոքր, բայց ամենաէական բաներով, որոնք միգրացիոն անդամ այդ պահին չեն դիտակցվում Մայքլի կողմից, բայց և այնպես հայկականության հետ առնչվելու նրբագույն ձևերն են ուսուցանում:

«Սարոյանը երգում էր, իջեցնելով լուսամուտի ապակին:....

-Սիրո ու անարդարության, հասունացող նռների մասին է այս երգը,- ասաց Սարոյանը:- Այլ խոսքով՝ կյանքում կարևոր նշանակություն ունեցող բաների մասին»:

Հենց այսպես իմիջիպալից Վիլյամ Սարոյանը տալիս է հայ լինելու առաջին դասը՝ շատ սեր, շատ անարդարություն և հասունացող նռներ. հին երգ է, որն այնուամենայնիվ գեղեցիկ է և սովորել է պետք: Հենց Սարոյանն է սովորեցնում ապրել հարազատների հիշողությամբ՝ տանելով Ֆրեդնոյի հայկական գերեզմանատունը, ուր թաղված էին Սարոյաններ գերդաստանի հանդուցյալները, մինչդեռ Մայքլը դժվարություններ էր կարողանում պատկերացնել անգամ, որ իր հայրը երբևէ հայր է ունեցել: Տալով հայ լինելու կարևորագույն բանավիճակներ՝ Սարոյանն իր առաքելությունը համարում է ավարտված, մնացյալ ուղին Մայքլը պետք է ինքնուրույն անցնի:

«-Եթե ուզում ես ճանաչել հայերին, պիտի գնաս Հայաստան, կամ այն, ինչ մնացել է Հայաստանից: Պիտի գնաս Երևան՝ Խորհրդային Հայաստան»:

Հետաքրքրական է, որ հայերին ճանաչելու համար Մայքլ Առլենը ստիպված էր նախ և առաջ ճանաչել թուրքերին, որովհետև որ կողմից որ փորձում է մտնել հայկական հոգեբանությունը դաշտ, բավական է թուրքական խնդրին տարբեր երանգավորումներով. երբեմն այն առկա է որպես խեղճացում և խղճահարություն առաջացնելու նախանշան, երբեմն որպես զայրույթ, ատելություն, երբեմն որպես անտարբերություն և չեղոքություն, ինչպես իր հոր գեպքում էր: Սակայն սա հարցի միայն արտաքին կողմն է: Պատահական չէ, որ իր

ամերիկուհի կինը հայերի հետ չփվելու համար թուրքական բարդույթի մեջ խորամուկս լինելու պահանջ չունեն, թեպետ Երևան գալու առաջին իսկ օրերից ավելի ռեսալ և օբյեկտիվ էր վերաբերվել հայերին, քան իր չփոթահար ամուսինը: Ստացվում է, որ թեև Առլենը իրեն ողջ կյանքում հայ չի համարել, և այժմ էլ շարունակում էր պնդել, թե ինքն ուրիշ է, այսուհանդերձ անգիտակցորեն վարակված էր նույն բարդույթով՝ թուրք-հայ փոխհարաբերությունների ենթաշերտային նստվածքով, որն իրեն հանգիստ չէր տալիս և անընդհատ ջրի երես էր դուրս գալիս: Գիրքը հենց սկզբից երկալյան ընթացք է ստանում՝ բուն իրականության, գեղարվեստական շարադրանքին զուգահեռ պատմական փաստերի շարադրում՝ սկսած Նաիրյան թագավորներից մինչև խորհրդային իրականություն: Նիցշեն ասում էր, որ «պատմականը և ոչ պատմականը հավասարապես անհրաժեշտ են անհատ մարդու, ժողովրդի և մշակույթի առողջության համար»³, սակայն միաժամանակ նշում էր նաև, որ պատմությունը «պատկանում է նրան, ով պահպանում ու հարգում է անցյալը, ով հավատարմությամբ և սիրով է հայացքն ուղղում այնտեղ, որտեղից որ հայտնվել է, որտեղ որ դարձել է այն, ինչ որ է»⁴: Մեր հերոսի խնդիրը հենց այս կետում է. նա ոչ մի կերպ չէր կարողանում իր պատմական կենսագրությունն ընդունել այնպիսին, ինչպիսին որ եղել է ամբողջության մեջ: Կարծես թե հպարտանալով Նաիրյան թագավորներով և հերոսական դրվագներով՝ խորշանք էր դրում թուրքական կոտորածների հիշատակումից: Պատահական չէ, որ դեռ Ամերիկայում ավելի շուտ փնտրում էր այն հայերի ընկերությունը, ովքեր հարգալից դիրք ունեն հասարակության մեջ և թոթալիել են հայ լինելու խեղճությունը, մինչդեռ երկու ծերունի զարմիկների պատմությունը, զարմիկներից մեկի արցունքները հակալիրանք են առաջացնում: Երբ տարեց մարդը լաց լինելով ասում է «Հայրս որևէ ոճիւր չէր գործել, հավատացեք ինձ: Որևէ մեղք չունևիր», Մայքլ Առլենը սարսռում է ողջ հոգով և ապա գրքի ընթացքում պարբերաբար հիշում ծերունու խոսքերը. «Հավատում էի: Սակայն ուղղում էի հեռու լինել այդ ամենից, դրսում՝ մարդաշատ փողոցում»: Դժվար է ընդունել, որ դա նույնպես քո էություն մի մասն է, քո պատմությունը

3 Ницше, Сочинения, М. 1990, стр. 164.

4 Նույնը՝ էջ 174:

նը: Եվ Հենց սա է պատճառը, որ Առլենն, ի տարբերություն իր կնոջ, Հայկական միջնուրտ մտնելու համար նախ և առաջ պիտի հաղթահարեր թուրքական վայրագությունների հոգեբանական պահը, հաստատեր իր մեջ որոշակի մոտեցում այդ հարցին, ինչպես որոշակի սթաի և անալիտիկ հայացքով կարողանում էր ղեկել մեր պատմության մյուս իրադարձությունները: Դեպքերին ղուղընթաց պատմության համառոտ շարադրումը փաստորեն ոչ այնքան տեղեկատվական նպատակ ունի, որքան միտված է ներքին հակակշռի սուպահովմանը: Թեև անշուշտ տեղեկատվական առումով ինքնաճանաչման գործոնը նույնպես առկա է: About.com կայքի դասական գրականություն բաժնում գրող էսթեր Լոմբարդին «Դեպի Արարատ» գրքի մասին գրում է. «Մի Հայ գրող խոսել է «տխրության վիթխարի ծանրության» մասին, բայց Առլենը առաջ է դնում՝ խոսելով արմատացած մոլություն մասին, որը խորքից է գալիս: Սակայն, թվում է դրա համար որևէ պատճառ չկա...»: Այստեղ Լոմբարդին իհարկե վերադառնում է, քանի որ Առլենն այնուամենայնիվ գտնում է պատճառները, որոնք օտարերկրացու համար միգրացիոն ընկալելի չեն. «Մտածեցի մի երեւոյթի մասին, որն ավելի ու ավելի ցայտուն կերպով էի նկատում Հայերի մեջ. խորասլան համոզիչ «բարկություն բռնկումների» բացակայությունը՝ առնվազն թուրքերի նկատմամբ ունեցած ղգացմունքներում: Այն կատաղության բացակայությունը, որի գոյությունն իրենք հավատում են: Կամ գուցե դա ոչ այնքան կատաղության բացակայություն էր, որքան դրա վերադարձում՝ թաքնված կատաղություն: Ենթամաշկային կատաղություն»: Ահա թե ինչ «արմատացած մոլություն» մասին է խոսք գնում, որը նկատել է օտարերկրացի գրողը, սակայն չի հասկացել:

Հեղինակ-հերոսը Երևանում Սարգսի, Վարդանի և այլ Հայերի հետ շփվելիս աստիճանաբար ստանում է իրեն հուզող հարցերի պատասխանները կամ ավելի ճիշտ՝ սովորում է անպատասխան հարցերի հանդեպ Հայացի վերաբերմունք գրեթե իրեն հայկական գույներով: Ասածս ո՛չ ազգայնամոլություն է, ո՛չ էլ ծայրահեղություն. Ստենդալն իր «Սիրո մասին» գրքում ունի «Սիրո հարցում ազգերի տարբերությունները» վերնագրով գլուխ, որում, առանձնացնելով «Փրանսիայի մասին», «Իտալիայի մասին», «Գերմանական սիրո մասին», «Սերը Միացյալ Նահանգներում» և այլ ենթագլուխներ, խոսում է սիրո գրեթե ման ազգային ձևերի մասին:

Ռուս փիլիսոփա, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, մշակութա-
 թափան և էսթետ Գալեք Գոնոլմ էր, որ գոյություն ունի այսպես
 ասած՝ «ազգային տիեզերք» (НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОСМОС), որն, ըստ
 էություն, ազգային աշխարհընկալումն ու տրամաբանությունն է,
 որն արտահայտվում է գրեթե բոլոր հարցերում: Ըստ ամենայնի՝ այս
 «ազգային տիեզերք» ասվածն ավելի վառ արտահայտված է կամ որ
 ավելի ճիշտ է՝ առաջնային պլան մղված է հատկապես այն ազգերի
 պարագայում, որոնք ազգապահպանման խնդիր են ունեցել:
 Հետևաբար, զարմանալի չէ, որ հայերի մոտ հատկապես ընդգծված է
 ամեն բան փոքր-ինչ յուրովի, ավելի հայեցի ընկալելու ներքին
 մղումը: Ահա միայն այս հայկականացված մթնոլորտում է, որ հաս-
 ցեատիրոջ փոխարեն դեպի ներս ուղղված բարկություն ինչպիսին
 լինելը ոչ միայն հասկանալի է դառնում ու տարօրինակ չի թվում,
 այլև անգամ ինչ-որ տեղ արդարացվում է. «Այս վերջինիս պես բար-
 կությունը, իմ կարծիքով, պիտի առաջանար հորս նման մարդկանց
 մոտ, որոնց համար նախնիների սպանողը (առասպելների նույն շար-
 քից՝ սրբացված) այնպիսի վիշտ ու մորմոք էր, որ չէին կարողանում
 դեմքով շրջվել դեպի այն»: Ազգային բովանդակությունը դուրս է
 դալիս օտարադաժ մտածողությունից և տեղակայվում համապա-
 տասխան միջավայրում: Եվ հենց դրա շնորհիվ էլ, փաստորեն, վեր-
 ջապես որդու համար լուծվում է հոր հանելուկը և հայրն անմիջա-
 պես հարազատ է դառնում, նախկինում եղած սառնությունն ու
 օտարությունը հօգս են ցնդում: Սարոյանի հետ հանդիպմանը որդի
 Առլենը հարցնում է հոր մասին, թե ինչու վերջինս հայերի մասին
 որևէ լուրջ բան չի գրել: Այս հարցը նրան միշտ է տանջել: Հայաս-
 տանում ի վերջո հասկանում է նաև դա: Ռ. Ունկեքի և Օ. Ուորեն-
 նի «Գրականության տեսություն» գրքում կարելի է հետևյալ միտ-
 քը գտնել. «Արվեստի գործը կարող է ավելի շուտ մարմնավորել հե-
 ղինակի «երազանքը», քան նրա բուն կյանքը, կամ այն կարող է
 «դիմակ» լինել, «հակա-ես», որի հետևում թաքնված է իր իսկ ան-
 ձը կամ այն կարող է լինել կյանքի պատկերը, ինչից հեղինակը ձգ-
 տում է փախչել» (էջ 106): Համաշխարհային հռչակ վայելող անգլի-
 ացի հեղինակի հիանալի գրականությունն իրականում «Հակա-ես»
 էր, որը որդու համար մինչև վերջ բացվեց միայն նրա իրական ես-ը
 ճանաչելուց հետո: Միայն այդ բանից հետո նաև հնարավոր դարձավ
 թափանցել Սարգսի՝ այդ կամավոր բարեկամի հորդոր-հրամանի բուն

իմաստի մեջ. «Քո հայրը հայ էր.... Պիտի հարգես հորդ»։ Բառային ձևակերպմամբ նյութականացած և այլևս իրացված այս բանաձևն էր սակայն ի սկզբանե առաջմղիչ դեր կատարում՝ հասցնելով Առլենին Հայաստան։ Կիսով չափ այս հայը (մայրը հույն էր), ով նույնիսկ հայերեն չգիտեր (հայտնի բան է, որ լեզուն է ձևավորում կրողի մտածողությունը), փնտրում էր իր արմատները՝ ներքին գենետիկական հիշողության դոմինանտ նախասկզբի ակունքներում։ Հիշողության այս ձևն ամենազորեղն է և Մայքլ Առլենին անվրեպ տանում է դեպի այն կետը, որին կապվում են ամենանախնական հուշերը՝ դեպի Արարատը. «Մտածեցի, թե որքան երկար ու ուրապտույտ է եղել բոլորիս այստեղ բերող ճանապարհը»։ Ըստ Գալևի՝ «պատմությունը յուրաքանչյուր աշխարհի, յուրաքանչյուր ազգի և մարդու ճակատագրի ու ազատության միջև է»։ Անձնական ու ազգային պատմության համակցմամբ, ճակատագրի մեջ ազատ լինելու բարդ խնդրի իրականացմամբ միայն հնարավոր է դառնում ևս մեկ հայի՝ Մայքլ Առլեն որդու վերադարձը, որին մերժման կեղևի միջից ողջ կյանքի ընթացքում սպասել է նաև հայրը։ Ի վերջո չկան անառակ որդիներ, կան միայն վերադարձի ճամփին մոլորված որդիներ։

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՅԼԱԲԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆԱԿԵՐՊԸ
Զ. ԽՐԱԽՈՒՆՈՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂ-
ԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ



Պոլսահայ գրական նոր շարժումը հրապարակ իջաւ Երկրորդ աշխարհամարտից անմիջապէս յետոյ, այն ժամանակ, երբ Սփիւռքում իրենց ամրագրել էին նրա ակունքներում կանգնած գրական գոյգ շարժումներ՝ Կարօտի գրականութիւնը, որի առաջնորդն էր Համաստեղը, եւ սրան իբրեւ հակադարձութիւն հանդէս եկած Նահանջի գրականութիւնը՝ Շահան Շահնուրի գլխավորութեամբ: Թէեւ ազգային բուլանդակութեամբ ու «քիչ մը տարբեր» գեղարուեստական առաջադրութիւններով այն չէր տեղաւորուում նախորդ գեղագիտական կադապարների մէջ, բայց կազմաւորուելով եւ անցնելով զարգացման ուրոշակի շրջան՝ վերանց բարձրարուեստ գրական դպրոցի, որ հաստատեց իր լինելութիւնը, կարողացաւ շրջել բանաստեղծական աւանդոյթները: Ժամանակի ընթացքում նորարարական այս դպրոցը յետագիծ թողեց հայ բանաստեղծութեան պատմութեան վրայ եւ դարձաւ անցեալ դարաւերջի ուշագրաւ երեւոյթներից, ինչի շնորհիւ բանաստեղծական կալուածներում իրենց ներկայութիւնը հաստատորոշեցին Զահրատը, Զարեհ Խրախունին, Իգնա Սարլապանը, Վարդ Շիկահերը եւ ուրիշներ:

Այս նոր քերթողութիւնն իր մէջ ներառում էր եւրոպական յատկապէս ֆրանսիական գրականութեան օրինակը, որ գալիս էր Պօլ էլիւարից, Անդրէ Բրետոնից, Լուի Արագոնից, իսկ թրքական շրջանակներում «հոսում էր» Օրհան Վելիի հունով:

1959ին, այս բանաստեղծութեան առաջնորդ եւ տեսաբան Զարեհ Նրախունին, Վարդերես Գարակէօղեանի «Թօ» հանդէսում լոյս ընծայած «Մայր գիծը» յօդուածում առաջինը նկատեց զրական շարժմանը յատուկ ուրուագծեր եւ անմիջապէս տուեց բնորոշում՝ առարկաների եւ իրերի ներքին խորհրդանշանների խաղարկման պայմանական արուեստ (առարկայական խորհրդանշապաշտութիւն, symbolisme objectif), եւ դտաւ, որ այդ զրականութիւնը, անկախ իր «նորատարաղ» բնոյթից, գալիս է Վարուժանից, Թէքէեանից, Զարիֆեանից եւ «ուղղակի կը կազմէ բարեշրջումի շղթային վերջին օղակը»¹:

Առարկայական խորհրդանշապաշտութեան՝ իբրեւ զրական ուղղութեան էութիւնը բխում էր կամքի եւ ազատութեան խորհուրդներից, որոնց սկզբունքները դաւանում էր ֆրանսիացի խոշորագոյն իմաստասէր Ա. Բերգսոնը, որոնք յետագայում վճիտացան Նրախունու երգարուեստում: Հետագրքիրն այն էր, որ շարժման համակիրները նիւթի ենթաշերտերը փորձում էին երեւան հանել ամէնից «անբանաստեղծական» թուացող առարկաների ընտրութեամբ, ինչպէս ասենք Նրախունու մօտ «աղամանը», «ծխամորճը», «ափսէն», «աքլորը», «սաւառնակը» եւ այլն:

Նկատենք, որ քերթուածի «անշքացման» արդիական «պահանջը» արեւելահայ իրականութեան մէջ իւրովի էր ձեւակերպում Պարոյր Սեւակը (1970) առանց, սակայն, «հաղորդուելու» Նրախունու տեսաբանական զինանոցին. «...Անկիլո ու անարժէք բառերի կոյտն է, որ տարիներ շարունակ համարուել է բանաստեղծական, սպաննելով ճիշդ ու ճշմարիտ բանաստեղծութիւնը եւ խցելով բանաստեղծութեան ընկալման ունկերն ու ակունքները: «Անբանաստեղծական բանաստեղծութեան» իմ պահանջը, այսպիսով, այլ բան չէ, քան ճշմարիտ բանաստեղծութեան պաշտպանութիւն՝ ընդդէմ փուռ ու ճոճոտ, դանդաղահեր ու ուռուցիկ բառերի ոտանաւորչութեան»²:

Պոլսահայ քերթողը աւելի է սրում հարցադրումը՝ բացայայտօրէն յայտարարելով. «Բանաստեղծութիւնը գերազանցապէս իմացական արուեստ մըն է, որ կը խօսի ուղղակի մտքին: Ի՞նչ ըսեր են Անտրէ Պրըթոն եւ Փոլ Էլիւառ. «Բանաստեղծութիւնը պետք է իր մէջ այն

1 Արթօ Ճիւմպիւշեան, Նշմարներ միւս երեսէն, Իսթանպուլ, 1991, էջ 75:

2 Պարոյր Սեւակ, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հատոր հինգերորդ / գրականագիտութիւն, քննադատութիւն, եր., 1974, էջ 407:

չափով սնունդ պարունակէ, որքան խնձորը՝ երկաթ: Օր պիտի դայ, որ բանաստեղծութիւնը միայն գլուխով պիտի կարդացուի»³:

Բառի ընտրութիւնը կատարուում է մեծադոյն պատասխանատուութեամբ, թէեւ խորհրդանշապաշտ բանաստեղծի համար նախընտրելի կամ արհամարհելի առարկաներ, հետեւաբար՝ նաեւ բառեր գոյութիւն չունեն: Միայն թէ ընթերցողից պատրաստուածութիւն, գիտելիքների որոշակի պաշար է պահանջուում նման քերթուածի ներքին ծալքերի ու ասելիքի խորութեան մէջ թափանցել կարողանալու համար:

Զարեհ Խրախունին պատմութիւնը խորութեամբ իւրացրած բանաստեղծն է, ում համար անցեալի յիշողությունն ինքնանպատակ չէ. այլաբանական զուգահեռները երևան են հանում ազգային յստակութեամբ դիմորոշութիւն: Նա իր բոլոր երգերում հայ է արիւնով եւ պատմութեան հանդէպ պատասխանատուութեամբ: Հենց այդ պատասխանատուութիւնն է նրան մղում կոչ անել «Զուսպ ու կշռուած ըլլալ ամէն նիւթի մէջ: Ազգասիրութիւնը չլրճել հնչեղ ու փայլուն խօսքերու կամ տողերու մէջ, մանաւանդ շահագործումի նիւթ չգարձնել նուիրականացած ազգային, կրօնական եւ պատմական ըմբռնումներն ու խորհրդանշանները»⁴:

«Լեռն ի վեր» քերթուածում առարկաների հմուտ խաղարկումով մեր առջեւ պարզուում է սրբազան լեռան՝ Արարատի բնութագիրը՝ որպէս գոյատեւման, մաքառման խորհրդանիշ: Թւում է, թէ ընդհանուր կերպով է ներկայացուած պատկերը. քերթուածը մտնում է բնութեան եւ մարդու փոխարաբերութիւնների ծիրի մէջ, ինչը թոյլ է տալիս բանաստեղծին ընկալելի լինել աշխարհի այլ ժողովուրդների համար եւս: Այս իմաստով բնութագրական է բանաստեղծուհի Հիլդա Գալֆայեան-Փանոսեանի խօսքը. «Արդարեւ, քերթուածը իր այս ընդհանրական իմաստով կրնայ հաւասարապէս խօսիլ ոչ միայն Հայ ընթերցողին, այլ նաեւ՝ Ճափոնացի, Մեքսիկացի, Ափրիկեցի եւ այլ ընթերցողներու ալ, որոնցմէ ամէն մէկը վստահաբար պիտի մտածէ իր Փոռժիեամային, իր Փոփոքաթէփէթլին, իր Քիլիմանթարոյին մասին, սակայն եւ պիտի լեցուի՝ նոյն բանաստեղծական ապրումներով»⁵.

Իրականում, միջավայրի առթած զգուշաւորութեան պայմաններ-

3 Արթո Ճիւմպիւշեան, Նշմարներ միւս երեսէն, էջ 74:

4 Արթո Ճիւմպիւշեան, Անդրադարձումներ, Իսթանպուլ, 2004, էջ 184:

5 Հիլդա Գալֆայեան-Փանոսեան, Պոլսահայ նոր բանաստեղծութիւնը, Անթիլիաս, 1998, էջ 179:

րում, սահելով դէպի խորհրդանիշների «փրկարար գիրկը» եւ ապաւինելով «անոնց բաղմիմաստութեան»⁶, քերթողը բացայայտում է ոչ միայն լերան իմաստը մարդու համար, այլ նաեւ լերան հանդէպ մարդու կեցողածքը: Ոչ միայն լեռն է, որ վերլուծումի է ենթարկուում, այլ նաեւ նրա տէրը՝ հայութիւնը: Մի գիտարկում եւս. իրենց վարքագծով կարծես հակադիր ծայրաբեկոններում են գտնուում անտարբեր մարդն ու իր քմահաճոյքներով մեր առջեւ կանգնող լեռը:

*Լեռը նախկին դշխոյ մըն է ծերացած
Հարուստ – տկար – առանձին
Հողին կուղէ – մահիկն իբրեւ ծամակալ
ձիւնասպիտակ իր մազերուն կանցընէ
Հողին կուղէ – կառնէ արեւն իբրեւ թագ
հերատ գլխուն կը դնէ...*

*Ան կուղէ որ
Միշտ դարպասեն իրեն շուրջ*

*Մինչդեռ մենք
Կը յօրանջենք լեռն ի վեր⁷:*

Դժգոհ դարաւոր համակերպումից, սովորական դարձած լալկանութիւնից՝ լեռը անընդհատ կամքի, ուժի, վճռական քայլերի է սպասում, իսկ մենք ձեռնածալ յօրանջում կամ անզօր հառաչանքներ ենք արձակում:

Բանաստեղծի դժգոհութիւնը մեր գիտորդի վերաբերմունքից իր դադաթնակէտին է հասնում «Գիր ներողութեան» քերթուածում: Ժամանակի հետ հեղինակը հաշուեքննութեան է նստում: Ի՞նչ ենք դրել մենք ապագայի դանձանակին.

*Միայն ճառ խօսք յօգուած լողունդ թմբուկ շեփոր ու սրի՞նդ
Թէ ձեռք բազուկ, ուս ու թիկունք ու քրտինք...⁸:*

6 Նոյն տեղում, էջ 174:

7 Զարեհ Խրախունի, Քար կաթիլներ, Իսթանպուլ, 1964, էջ 18:

8 Զարեհ Խրախունի, Քար Հայաստանի, Սբ. Էջմիածին, 1997, էջ 23:

Այլեւս բաւարար չեն զուր ճառերն ու լողունգները: Պայքարողներին, անհնարին երազանքի ճանապարհին կուրծք բանալու ուժ ունեցողներին Զ. Խրախունին հակադրում է իրենց՝ հայրենիքից դուրս գտնուողներին: Այս պարագային հեռու միացող սրտի խունկը թերեւս միայն կարող է հասանելի լինել հայրենի հողին «հողի տուած» ազգակիցներին.

*Մենք ոչ կրցանք անոնց համար հոգեհանգիստ մը երգել
Ոչ ալ կնճռոտ ձեր ճակատներն համբուրել⁹:*

Խօսքը Արցախեան պատերազմի մասին է: Ի դէպ, աւելորդ չէ նշել, որ այս քերթուածը ժամանակին լոյս է տեսել «Հայ դինուոր» թերթում, ինչը մեծ յանդգնութիւն էր պոստհայ բանաստեղծի համար, մանաւանդ շարժման տարիներին:

1915 թ. ճակատագրական կնիք թողեց ոչ միայն Հայ ժողովրդի կենսադրութեան, այլեւ մշակութային դիմադրի վրայ: Բաւական է ասել, որ արեւմտահայ գրական աշխարհի համար այն սահմանաբաժան դեր կատարեց՝ իրենով պայմանաւորելով արեւմտահայ եւ սփիւռքահայ շրջափուլերը: Բնական է, որ Զ. Խրախունու նման պատմութեան անցուղարձերը խորքով իւրացրած բանաստեղծը չէր կարող անտարբեր մնալ:

Դեռեւս 1964 թ. լոյս տեսած «Քար կաթիլներ» ժողովածուի մէջ տեղ գտած «Հովերգութիւն» բանաստեղծութեան մէջ «Հով»ը, պայմանաւորուած արեւմտահայերէնի բառապաշարային առանձնայատկութիւններով, փոթորիկն է, որ նոյնանում է կոտորածի հետ: Անտարբերութեան պարագային այն իր հետ բերում է մոռացութեան փոշին, որ իր տակ է թողնելու յիշողութիւնը.

*Հովն է - կըսէ
Եթէ մէկ օր հոգ չտարուի կը փոշոտի ամէն ինչ
Եթէ մէկ դար բախտին լքուի փոշիի տակ կը կորսուի ամէն ինչ...¹⁰:*

Հովը պատժող ձեռքն է, որի ցատումից չեն աղատում բոլոր նրանք, այս դէպքում՝ Հայութիւնը, ովքեր հաւասարութեան, իրաւունքի անունից են փորձում ձայն բարձրացնել.

9 Նոյն տեղում, էջ 26:

10 Զարեհ Բախունի, Քար կաթիլներ, էջ 24:

Հովն է - կերթայ ...

Ամէնուն դէմ որ կը կանգնին հաւատարի օրէնքին դէմ — կշիռին դէմ
մահազուշակ նոյնութեան

Ան կարշաւէ անէութեան անապատէն դէպի ծուխերն

ոստաններուն հնօրեայ

եւ օր մըն ալ անոնց մօլիւր կը մարէ¹¹:

Ծիշդ այդպէս անձրեւն է դալիս ու մաքրում սալայատակների վրայ
կուպրի պէս չորացած արիւնը («Անձրեւ»): Խորհրդանշապաշտ բա-
նաստեղծը հետաքրքիր բնորոշում է տալիս կոխոտողի ու կոխոտու-
ողի յարաբերութեանը: Մաքրուող արեան հետ մոռացում, վերաց-
ում են եւ քաղաքակրթութեան, մարդկային յիշողութեան հետքերը:

Այն սալայատակները որոնք արիւնեցան

Կամքէն կայքէն կոխէն հաստատ ու հզօր

Պահանջկոտ ու աննահանջ ոտքերու

Այն արիւնը որ սեւցաւ կպրուղիին վրայ կուպրի պէս

կը լուացուի հիմա¹²:

Յիշողութեան «լուացումին» նպատաւը մէկ այլ գործօն է հայրե-
նական գետի ջրերի մղումը դէպի օտարական պարտէզներ, որտեղից
սկսւում է ուծացումը: Մեր լաւագոյն ուժերը լքում են իրենց կայքը,
նախընտրում «համայնակուլ ուկիւմանի վիհը մութ», այսինքն՝ օտար
ու անկանխատեսելի միջավայրեր, միջդեռ «դաշտը անտէր», այն է՝
հայրենական մշակութային ածուն՝

Հեղեղուելու

Ողողուելու

Գրաւուելու

կը սպասէ¹³:

Եղեռնի թեմայով գրուած ստեղծագործութիւնների բարձրակէտը
«Հոգեհանգիստ» քերթուածն է (1972)՝ իբրեւ փոխկանչ Յովհաննէս

11 Նոյն տեղում:

12 Զարեհ Խրախունի, Ազատերգութիւն, Եր., 1993, էջ 128:

13 Նոյն տեղում, էջ 79:

Թումանյանի՝ 1915 թ. գրուած համանուն գործին, որտեղ արեւմտահայ բանաստեղծը երեւոյթները ճանաչողութիւնը որսում է բառերի այլաբանական ենթախորքում, պատկերի վերացարկումի շնորհիւ, ինչպէս ինքն է ասում, «անուղղակի միջոցներով միայն տպաւորել»¹⁴ ճամբով: Այո՛, ժողովրդի երազանքը փշրուած է, եւ ցեղասպանութեան կազմախօսութիւնն ակնբախ: Եթէ վեր քաշենք շղարշները, կը տեսնենք ազգային ողբերգութեան սահմակեցուցիչ հատուածներ:

*Հոգեհանգիստ բոլոր անոնց որ դերեզման չունեցան —
Անդորրութի՛ւն խոպաններուն, ճահիճներուն ու գետերու ջուրներուն
Ճամբաներուն անվերադարձ որ ոչ մէկ տեղ կը տանին
Ու կը խրին փոշիներու լռութեան մէջ անպատում...¹⁵:*

Բանաստեղծը գտնում է, որ նահատակութիւնը ինքնին «պարսպ տեղն» էր: Կայ արդարացի դժգոհութիւնը նաեւ ազգային քաղաքական խեղճութիւնից: Տարիների հեռաւորութիւնը, զգացական տարրի գերիշխանութեան մերժումը բանաստեղծին թոյլ են տալիս սթափ լինել գնահատութիւնների հարցում:

Խաղաղութի՛ւն խռովքներուն, ափսոսանքին, զղջումներուն, դայրոյթին...¹⁶:

Խորհրդանիշների հմուտ խաղարկումը բանաստեղծական իմաստների ներքին շերտերում դիւտի արժէք է ստանում: ամէն մարդ էլ կարող է երազներ ունենալ եւ դրանք տապալուած տեսնել, այնքան ընդհանրական եւ մարդուն մասնայատուկ է պատկերը:

Հոգեհանգիստ երազներուն որ վաղորդայն չունեցան

Հանգի՛ստ բոլոր աքլորներուն որ երգեցին շատ կանուխէն եւ այդաբաց չտեսան...¹⁷:

«Վաղ կանչած» ակլորների տեսքով մեր առջեւ տողանցում են բանաստեղծները, մտաւորականները, որոնք հապճեպօրէն անսացին

14 Արթօ Զիւմալիւշեան, Անդրադարձումներ, էջ 184:

15 Զարեհ Սրախունի, Տօնակարգ, Իսթանպուլ, 1973, էջ 30:

16 Նոյն տեղում

17 Նոյն տեղում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի առթած յոյսերին ու «նոր ար-
շալոյսի» խոստմանը:

Պոլսահայ բանաստեղծը, սակայն, «գարաւոր ըղձանքով» է փար-
ւում հայութեան լաւագուցն հեռանկարին. չնայած վաղորդայն չունե-
ցող առաւօտաների թաւալումին՝ «Հոգեհանգիստ»ը մեր փոթորկված
հոգուն շնորհում է մի իւրատեսակ անդորրութիւն.

*Խաչահանգի՛ստ այս ցաւերու ծովուն վրայ՝ ուր մեր նաւն է
կտաւ պարզեր անտրտում...¹⁸:*

Այն պահին, երբ շատերը թերահաւատ էին Հայաստանի ապագա-
յի նկատմամբ, Զ. Խրախունին եղակի մտաւորականներից էր, ով,
հայրենի երկրից դուրս գտնուելով, զգաց մայր երկրի շնչառութիւ-
նը եւ ձեռքը դրեց նրա զարկերակին:

1988-ից սկսուած համալգային շարժումը 3 տարի անց յանգեցրեց
այդքան սպասուած նոր պետականութեան կազմաւորմանը: Ըստ
էութեան՝ հայ ժողովրդի արեւելեան հատուածը վերանուաճեց դա-
րեր շարունակ կորցրած ազատութիւնը: Զ. Խրախունին մեղանում
այդ պետականութեան եւ ազգային ազատութեան խորհուրդը բացող
առաջին երգիչներից մէկը եղաւ:

«Դրօշ» բանաստեղծութեան մէջ եղբայրութեան ու հաւասարու-
թեան երգիչը գտնում է, որ ազատութեան այդ խորհրդանիշը հաւա-
սար է բոլորին: Նա այն կարծիքին է, որ կարիք չկայ նրա համար
մեռնելու, յատկապէս երբ պատկանում է «ուրիշին»: Նկատի ունի
Ֆրանսիայի Ազգային Հերոս Միսաք Մանուշեանին, որին անդրա-
դարձել էր աւելի վաղ՝ «Ստուեր եւ արձագանդ» պօէմում՝ սակայն
առանց թաքնախօսութեան, ինչպէս «Դրօշ»ի մէջ է:

Գունային ընտրութեան մէջ եւս բանաստեղծը խտրականութիւն
չի դնում՝ կանաչ, սրճագոյն կամ ոսկեգոյն: Մեզ առանձնապէս հե-
տաքրքական է կանաչը.

18 Նոյն տեղում:

Ըլլայ կանանչ

բայց ո՛չ կանանչը կեռ թուրին մանգաղաձեւ մահիկին¹⁹:

Մահիկը թուրքական դրօշի խորհրդանիշն է: «Մանգաղաձեւ» բառը երկակի մեկնութեան առիթ է տալիս՝ հաստատելով բանաստեղծի՝ առարկաների մասին ունեցած այն դրոյթը, թէ առարկան՝ բացի իր բուն նշանակութիւնից, առնուազն մէկ այլաբանական խորհրդանիշ ունի. մի դէպքում լուսինը մանգաղի ձեւ ունի, միւս պարագային՝ գործ ունենք մանգաղով հատելու գործողութեան հետ: Մանգաղի վրայ մնացած կանանչը «հնձուած» հայութիւնն է, մինչդեռ Զ. Նրախունու պարզած դրօշը ամփոփում է ծլարձակ դաշտերի կանաչութիւնը:

Արդէն անկախութեան առաջին տարում՝ 1991 թ., ծնունդ առաւ ծրագրային «Այս ծառը սուրբ» բանաստեղծութիւնը:

Ծառը ազատութեան խորհրդանիշ է, որ այլեւս չպիտի թոյլ տայ, որ իր վրայ վէրքեր բանան: Ընդհակառակը, բոլոր կողմերից փչող բարենպաստ հովերը պիտի շոյեն ու խնամք տանեն, որ այն աճի, ուռճանայ:

Բանաստեղծը եղբայրաբար խորհուրդ է տալիս ծառ տնկել ամենուր, որովհետեւ համոզուած է՝ ազատութեան սերմերն անպայման պարարտ հող պիտի գտնեն.

Սեղանն - ըսես - չոր տախտակ է

կըսեմ քեզի առաջ փայտ էր, փայտն ալ ծառ

Ի՞նչ գիտես թէ ցամքած փայտը չարքենար

վրան դրուած շոճիի թարմ աւիչէն

... ինքն ալ արմատ չի՞ դառնար...²⁰:

Այլեւս ժամանակն է «գարակուտակ սպասումն» ու «անհնար ըլձանքը» իրականութեան վերածելու:

Պոստահայ քերթողը այս բանաստեղծութեան մէջ նորաստեղծ պետութեան խորհուրդը դիտարկում է համայն մարդկութեան ենթաբնագրում եւ իր ժողովրդի լինելութիւնը ճանաչում ազդելի համընդհանուր եղբայրութեան մէջ: Հաւատաւոր երգիչը վստահ է, որ

19 Զարեհ Նրախունի, Ազատերգութիւն, էջ 53:

20 Նոյն տեղում, էջ 40:

այժմ եկել է աղատութեան ծառը տնկելու ամենայարմար ժամանակը, ուստի պատգամի, յորդորի, եթէ կ'ուզէք, պահանջի պէս է հնչում նրա խօսքը.

Օ՛ տնկեցէք

Ամուր ձեռքով խնամեցէք

դարդարեցէք

պաշտպանեցէք

պաշտեցէք

Աղատութեան ծառն է այս...²¹

«Սա է իրերի էութեան ճանապարհը, առարկաների ու խորհրդանշանների համակարգին խրախուսիական մօտեցումն ընդհանրացնում է գրականագէտ Սուրէն Դանիէլեանը, ուր մենք յայտնաբերում ենք գոյութեան խորհուրդ, հաւաքական եւ ներքին կեանքի միասնական յորձանք: Այս ճանապարհը տանում է դէպի գեղարուեստական բարձունք՝ աղատագրելով երկի վերլիբը հայրենասիրական-զգայական յարակրկնութիւններից, ինչը մեզանում յայտնի պատճառներով դժուարութեամբ է յաղթահարւում»²²:

Ընդգծենք, որ պատմութեան բնագծերը Զ. Խրախուսին քննում է նաեւ մեծ կտաւի գործերում՝ «Սուտեր եւ արձագանդ», «Դարապատում», «Արի արքայն», «Մեարտապոս» պօէմներում՝ բաց արդէն համաշխարհային պատմութեան զուգահեռականներում, ինչը մեր ուսումնասիրութեան յանձնառութիւնից դուրս է:

21 Նոյն տեղում:

22 Սուրէն Դանիէլեան, Բանաստեղծութեան ապտագրումը. Զարեհ Խրախուսի, Ար. Էջմիածին, 1999, էջ 158:

ՊՈԵԶԻԱ

Յակոբ ՊԱԼԵԱՆ	7
Հորիզոն անհունի	8
Ժառանգություն	9
Ծագող լոյսին հետ	11
Ժայռեր մտերիմ	13
Եթէ գիտնայիր... ..	15
Սենի կամուրջին վրայ	16
Հոս կար քաղաք	18
ՎԱՐԱՆԴ	20
Կարմիր տեսիլք	21
Զինադրոշ	23
ԷԼԱՅԻՍԱ	27
Փափագ	28
Խաղ	29
Եւ պահ է գալիս	30
Եւ մէկը սրբեց արտասուքներս... ..	31
Իմ վերքից էլ խոր	33
Սիրում եմ նրան՝ առանց բողոքի... ..	35
Անուրջ	37
ԱՆՆԻԿ	38
Թաց դեղատոմսը	39
Շնչող հրաժեշտ	40
Գաղտնիքը մարդու	42
Երնէկ՝ լացենք ծնելու պահին	43
Զունեմ վերնագիր	44
Մանկան հոգու լարերից	45
Ես էլ խաբեցի	47
Բանդագուշանք	48
Սեւ շուկայ	49
Ինքնասպանություն	50
Գնաս բարով	51
Պանդուխտի արցունքը	52

Խաչիկ ԽԱՉԵՐ	53
Ֆաթանորգանա	54
Կանչ ու տենչ	56
Դեպի լուսաբաց	58
Մոխրագույն ներկված թուփը	59
Երազներ աշնան տերեւների	61
<i>Slow motion</i>	63
Ճեղքվածք	65
Հայելիդ եվ դու	66
Տոնածառ վաճառողը	67
Սեւան ՇԱՆԷՇԵԱՆ-ՊԵՏՈՒՐԵԱՆ	68
Անի...	69
Անդարձ	71
Գիտիս եղանակները	72
Լուսմակ	74
Մինչեւ տիեզերքի արեւ	75
Ուռենին	76
Գրիշ ԴՎԿԹՅԱՆ	77
Նահատակներին	78

ԱՐՁԱԿ

Պողոս ԳՈՒԲԵԼԵԱՆ	83
Առաքելութիւն Մարաշ	84
Թորոս ԶԻՖԼԵԱՆ	187
Սերուցքը	189
Պետրոս ՇԱՃԵԱՆ	198
Հատուած «Վերի թաղի դրացիները» հատորէն	200
Սոնա ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ	215
Պտղունց մը հող	217
Վրէժ-Արմեն ԱՐԹԻՆԵԱՆ	228
Ոստայն ամեն օրուան պէս	229
Մարիանա ՊԵՐԹԻԶԼԵԱՆ	236
Բարեւ հայրիկ...	237
Աւետիս ՇԱՃԵԱՆ	242
Բերիաշէն	243

ԹԱՏԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Արման ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ	281
Մկունդը	283

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մարի Ռոզ ԱԲՈՒՍԵՖՅԱՆ

Վիլյամ Սարոյանի բեթլեյի հրաչափործը	299
--	-----

ԱՆԻ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Կերպարացին համակարգի տունչուկթյուններ Համաստեղի եւ Ակսիլ Բակունցի ստեղծագործություններում	303
--	-----

Մարո ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Եղերք-ի տնկելը եղերքները... ..	320
--------------------------------	-----

Գոհար ԱԶԵԼՅԱՆ

Անխուսափելի վերադարձը	329
-----------------------------	-----

Զնարիկ ԱՐՐԱՇԱՄԵԱՆ

Պատմութեան այլաբանական քննակերպը Զ. Խրախունու բանաստեղծութիւններում	338
--	-----

[3000յթ.]

ԳՐԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔ

Սփյուռքահայ գրականության տարեգիրք

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ավիկ Իսահակյան - խորհրդի նախագահ
Հրաչյա Սարիբեկյան - գլխավոր խմբագիր
Արքմենիկ Նիկողոսյան - պատասխանատու քարտուղար
Արմեն Ավանեսյան
Վարդան Դերիկյան

Գեղարվեստական ձևավորումը՝ Արմինե Քոչարյանի
Սրբագրիչ՝ Արմենակ Ղազինյան

Շապիկի նկարը և ուրվանկարները՝ Արշիլ Գորկու

Տպագրությունը՝ օֆսեթ
Չափսը՝ 60x84 1/16
Ծավալը՝ 22 տպ. մամուլ
Տպագրված է «Գասպրինտ» տպարանում

<< ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտ

<< Սփյուռքի նախարարություն

Երևան 2011

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱԳՐԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ



FL0188973

A ¹¹
97558

